

Д. Миценко

821(477)'06

M-71

ДМИТРО МІЩЕНКО

*ВИБРАНІ ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ*

ТОМ ПЕРШИЙ

СІВЕРЯНИ
НАЙВИЩИЙ ЗАКОН
РОМАНИ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1981

У2
М71

В первый том произведений известного украинского советского писателя вошли романы: «Сиверяне» — о борьбе славянских племен с хозарами в IX столетии, и «Высший закон» — о жизни рыбацкого приазовского села с довоенного времени и до наших дней.

М $\frac{70303-101}{М205/04/-81}$ 101.81. 4702590200

© Передмова, склад, оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1981 р.

З ПОЧУТТЯМ ОСОБИСТОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Відомий український радянський письменник Дмитро Олексійович Міщенко народився 18 листопада 1921 року. Дитинство і юність його минули в селі Степанівці-Першій, Приазовського району, Запорізької області, там, де з одного боку розкинувся рівний і безмежний запорізький степ, а з другого — синє і таке ж безмежне море. Природа рідного краю мала значний вплив на формування характеру майбутнього письменника, його естетичних смаків, — в цьому ми пересвідчуємось, читаючи його твори.

У 1941 році Дмитро Міщенко закінчив середню школу. Мріяв вступити до Дніпропетровського університету, але почалася Велика Вітчизняна війна — і юнак пішов на фронт.

Недавній відмінник навчання за кілька місяців освоїв артилерійську справу у військовому училищі і став командиром батареї дивізійної артилерії. Молодий офіцер брав участь у боях за честь і свободу Соціалістичної Вітчизни у складі військ Південного, Сталінградського, Південно-Західного, Степового, Першого і Четвертого Українського фронтів. За роки війни Дмитро Міщенко зважав і біль втрати друзів, і торжество перемоги, і радість визволителя не лише свого, але й народів Європи. За мужність і відвагу його нагороджено бойовими орденами та медалями.

Велика Вітчизняна війна суттєво вплинула на формування свідомості, життєвих поглядів майбутнього прозаїка.

У 1946 році Дмитро Міщенко йде навчатися до Київського університету на філологічний факультет, закінчує його з відзнакою, стає аспірантом на кафедрі історії української літератури й успішно захищає в 1954 році кандидатську дисертацію. Перед ним відкрилася перспектива роботи педагога і вченого, але він обрав легку працю письменника.

Друкуватися почав у 1949 році. У літературі цього періоду, поруч з письменниками старшого віку, голосно заявило про себе покоління тих, хто повернувся з війни і був, по суті, породжений нею як митець слова. Сьогодні це добре відомі прозаїки — Олесь Гончар, Михайло Стельмах, Григорій Тютюнник, Юрій Збанацький, Василь Земляк, Василь Козаченко та інші.

Перші прозові твори Дмитра Міщенко — оповідання «Голос серця», «Сашко» — надруковані в 1951 році в журналі «Вітчизна».

Відтоді з-під пера письменника вийшло понад півтора десятка книжок — романів, повістей, збірок оповідань, в тому числі й для дітей, літературно-критична праця «Розвиток реалізму в творчості Михайла Коцюбинського». Чимало його творів, зокрема романи «Сіверяни», «Чому не сходяться дороги», «Вітри приносять грозу», повісті «Ніна Сагайдак», «Особисто відповідальний», «Віра, надія, любов», перекладено на російську мову. Повість «Особисто відповідальний» та кращі оповідання вийшли болгарською мовою.

1955 року читачі познайомилися з книгою оповідань Дмитра Міщенка «Сини моря». У творах «Голос серця», «Пам'ятна зустріч», «Сашко», «Сини моря», «Дружна сім'я», як і в інших, включених до збірки, показано нове покоління людей 40-х років, його змушнення в двобої з фашизмом. Письменник зумів побачити за окремими людськими долями і явищами характерні тенденції часу, розповісти про них щиро й правдиво. Оповідання відзначаються своєрідністю авторського письма, ліризмом, багатством внутрішнього світу героїв. Звернімо увагу, з якою любов'ю оспівує Дмитро Міщенко море: воно постає перед нами, наче живий і колоритний персонаж.

Наступні збірки оповідань «Весняна повінь» (1960), «Доля поета» (1961), «Очі дівочі» (1964) засвідчили не тільки розширення тематики (письменник звертається до подій та образів сучасності й минулого), а й поглиблення його майстерності. Автор прагне до лаконізму, точності описів, динамічності сюжету, композиційної викінченості творів, поглиблення мотивації вчинків та переживань героїв. У оповіданнях все наочніше проступають елементи епічного світобачення в зображенні людей та дійсності. Звертаючись до подій сучасності чи далекого минулого, письменник намагається не тільки цікаво розповісти, але й розкрити соціально-історичну основу почуттів та вчинків своїх героїв.

Розповідаючи про роботу над історичним романом «Сіверяни» (1959), Дмитро Міщенко писав: «Критика полюбляє ділити твори письменників на сучасні і «несучасні» — історичні, героїко-революційні. Мені здається, що поділ цей можна прийняти хіба що умовно, бо навіть твір, написаний про сиву давнину, не може обмежуватися тільки пізнавальним значенням. Якщо письменник хоче, щоб його історичний роман читався, щоб читач думав над ним, сприймав його серцем, він має подбати, аби читач той знайшов у його творі духовну поживу для себе».

Написанню роману передувала копітка дослідницька праця. Легенда, що стала першопричиною звернення до теми, не засвідчувала, коли жили на Чернігівщині князь Чорний і його героїчна донька, за яких історичних обставин Сіверянську землю підкорили хозари й за яких вона стала незалежною, яка історична роль у

тій боротьбі Києва і київського князя, чому юна дівчина не захотіла бути дружиною з примусу і зважилася на героїчну смерть.

Потрібні були історичні джерела. Дмитро Міщенко знайомився з хроніками арабських письменників, котрі відвідували Сіверянщину в IX ст., з археологічними розкопками, зокрема Чорної могили, в якій, за переказами, похований князь Чорний. На те пішли роки, зате перед письменником, хай і поступово, та все ж виразно, вимальовались події того часу, коли Чернігівське князівство відстоювало свою незалежність від хозар, став зрозумілим і героїчний вчинок княжни Чорної. Правда, щоб пояснити його, не досить було одних історичних джерел, письменник мусив ще звернутися до пам'яток старовини, фольклорних та етнографічних матеріалів. Розуміння світогляду героїв майбутнього твору визначило і остаточний його задум: не обмежуватися художнім відтворенням історичного минулого, а утвердити торжество життя над смертю, перевагу світлих начал у людському житті.

Коли роман вийшов у світ, критика сквально оцінила його, назвавши чарівною легендою, складеною з багатьох розповідей, збагачених чудовими описами природи. Рецензенти відзначили багатство мови, романтичну піднесеність, емоційність твору.

Отже, успіх письменникові, в основному, забезпечило дотримання обраної ще тоді, коли писалася збірка «Сини моря», творчої манери письма — поєднання поетичного бачення з умінням зазирнути у внутрішній світ героя, змалювати дійсність в експресивній, психологічно наснаженій формі. Через те такими достовірними постають перед нами герої роману — відданий землі своїй, але не наділений широтою мислення князь Чорний, благородний і мудрий київський князь Олег, підступний та хитрий хозарський каган Кирій, його одноплемінник Амбал, мужній і романтичний витязь Всеволод, легендарний Олексич і не менш легендарна, оповита ореолом краси, романтичних намірів і поривань княжна Чорна. Усі ці натури пристрасні, мужні, діяльні.

Автор зумів відтворити соціальну, класову суть вчинків своїх героїв, надав творові поетичної піднесеності, зокрема в оспівуванні патріотизму, благородства, краси героїв. Роман переконує читача: щастя окремої людини — в єднанні з усім народом, у любові до рідної землі.

У 1964 році в журналі «Вітчизна» Дмитро Міщенко друкує повість «Батальйон небомундированих». У цьому гостро драматичному творі зображено той етап війни, коли хребет фашизму вже був зламаний, остаточно звільнялася від ворога радянська земля, але ще неминучими були жертви.

Повість «Батальйон небомундированих» — сувора правда суворих років. І те, що Дмитро Міщенко вручає прапор боротьби за ту

правду політичному працівникові Радянської Армії майору Гайворону, — деталь промовиста і значуща. Комуніст Гайворон — типовий виразник гуманістичних ідеалів Радянської Армії, Радянської держави. «Я комуніст, товаришу Найда, — каже він бійцеві. — Мене не могло не бути серед вас, тим більше у важку годину».

Гайворон іде з батальйоном, сформованим виключно з неомундированих, іде попереду всіх і власним прикладом запалює на подвиг тих, хто на підступі до переправи виявляє справжню хоробрість, форсує Дніпро.

Торжествує віра в те, що ніякі сили неспроможні протистояти нашій комуністичній правді, єдності партії і народу. Пристрасна патетика, правдиво виписані драматичні колізії забезпечили повісті неабиякий успіх.

Погляд на війну через призму морально-етичних проблем — чи не найхарактерніша прикмета всіх інших творів письменника, присвячених темі боротьби з фашизмом. У повістях «Ніна Сагайдак» (1966), «У морі затишку немає» (1970), «Особисто відповідальний» (1973) та романі «Найвищий закон» (1978) відтворено події війни і мирних днів. В центрі уваги автора — характери людей, їхня поведінка, уявлення про людську гідність і честь.

Школярка з Чернігівщини Ніна Сагайдак з одноіменної повісті жила мрією про мистецтво, про ту особливу радість життя, коли людина стає корисною іншим. Та війна жорстоко обриває природну течію життя. Окупанти та їхні поплічники влаштовують масові розстріли, намагаються посіяти страх, прищепити принизливе почуття покори радянським людям. Гинуть рідні й друзі, нависає й над Ніною загроза смерті.

Не вагаючись жодної миті, вона обирає своє місце серед тих, хто бореться за перемогу над фашизмом, за торжество нашого, радянського способу життя. Для неї радянський патріотизм — її свідомість, її мораль. І даремні були намагання ворогів спокусити Ніну стати на стежку зради. Свобода народу і Вітчизни — для юної мрійниці над усе.

У повісті «Особисто відповідальний» старшому лейтенанту Лісовику треба було шукати вихід із майже безвихідного становища. Особисто відповідальний за виконання наказу командування, за боєздатність підрозділу, він думає, як виграти бій і врятувати від смерті своїх бійців.

Розвідка шляхів підходу до місця бою підказала Лісовику сміливе рішення: витягти гаубиці на вершину крутих гір. Там вони будуть недосяжні для ворога і розстріляють його укріплення прямою наводкою.

У характері старшого лейтенанта Лісовика є щось від характеру майора Гайворона. І в цій повісті головний конфлікт не

зовнішнього плану (двобій із ворогом), а внутрішнього, передусім психологічного. Обставини склалися так, що Лісовику конче треба було виграти битву з фашистами, котрі засіли в укріпленнях, але ще більша була потреба не програти битву принципів. У цьому суть задуму і вибір способу його вирішення.

У статті «Художнє освоєння досвіду покоління» Дмитро Міщенко писав, що у Вітчизняній війні «не просто захищалися свобода і незалежність нашого народу, Вітчизни. Це була священна битва за революційні здобутки Жовтня, в якій переплелися долі кількох поколінь: того, що здійснювало революцію, і того, що покликане було відстоювати завоювання революції від фашизму».

У романі «Найвищий закон» ідеться про передвоєнні, воєнні та післявоєнні роки життя трьох поколінь азовських рибалок — Гладких і Бурдюгів. Кожне покоління живе своїм життям: рибалки — морем, турботами про вилов, їхні діти — турботами про навчання, а отже, про здійснення заповітних мрій. Дарочка навчається у Мелітополі на фельдшера, Павло мріє закінчити школу й стати капітаном далекого плавання, а згодом з'єднати свою долю з Дарочкою. Цим твором Дмитро Міщенко прагнув утвердити справжню духовність радянської людини.

Перед нами своєрідний роман на тему виховання, у якому відображено важливі етапи становлення не тільки Павла, героя твору, як громадянина, а і його покоління: тих, хто формувався в процесі соціалістичного будівництва 20—30-х років і став захисником першої в світі держави, у якій господарем була людина праці, свідомо свого громадянського обов'язку та високої історичної місії.

Нашому сучаснику адресуються твори письменника останнього десятиліття, і серед них романи «Чому не сходяться дороги» (1963), «Вітри приносять грозу» (1968), «Честь роду» (1977) та повість «Віра, надія, любов» (1974).

За своєю тематикою роман «Вітри приносять грозу» не такий вже й оригінальний — про вчителів, сучасну школу писали не раз. Але Міщенко виніс на суд читачів гострий конфлікт, порушив актуальну проблему бездушного прагматизму, підміни високих ідеалів сліпою гонитвою за грошима і становищем.

Героїня твору Ліда Кучерук, як і всі, хто йшов до педагогічних вузів за покликом серця, переступає поріг школи-інтернату не без хвилювань, вона прагне здійснювати заповітне — сіяти в чистих дитячих душах розумне, добре, вічне. Молода вчителька вміє не лише дати знання, а й увійти в довірливий дитячий світ, бути серед них старшим товаришем і другом. Здавалося б, їй забезпечена підтримка, а то й любов та повага, але події розгортаються інакше. Колеги спершу влаштували їй обструкцію, зрештою заявили: «Не треба було приходити вам у нашу школу, ми поділили б

між собою години, та й обійшлися б без вас». А голова методоб'єднання Сухолясна звинувачує її в ідейних зривах та відступах від вимог методики. Лідію Дмитрівну позбавляють можливості вести уроки, віддаватися улюбленій справі.

Крок за кроком поглиблюється конфлікт між людьми діла і фрази. При цьому зазначимо, що конфлікт впливає з характерів реальних дійових осіб, їхніх устремлінь, життєвих поглядів. Твір художньо викінчений, цільний. Письменник веде неквапливу, але сповнену динамізму розповідь, його манера виявляє нахил до аналітичності, слово набуває вагомості, а образи значущості. Ми відчуваємо більше довір'я до внутрішніх висновків, логічно сприймаємо пафос твору. Роман завершується оптимістично. Ми прощаємося з героями в момент їхніх глибоких роздумів і віримо: вони здатні до переосмислення того, що сталося з ними.

Роман «Честь роду» присвячений колгоспним трударям повоєнних років, котрі усвідомили: стояти на місці не можна, потрібні зміни в житті села, щоб воно не відставало від загального поступу.

В центрі уваги автора — сестри Сідун. Шляхи їхні круті і вибоїсті. Обом їм хотілося щастя, а доля не поспішала усміхатися. Почуваючи себе зобов'язаною перед хворою матір'ю, старша сестра лишилася в селі, менша подалася шукати кращої долі до міста, поспішила вийти заміж і дорого заплатила за свій необачний крок.

Доля сестер не вирішується на сторінках роману «Честь роду». То лише перша книжка задуманої автором дилогії. У наступній книжці — «Друге заміжжя» (1980) — взаємозв'язок між соціальними змінами на селі і життям людей, що пов'язали свою долю з колгоспом, підноситься на рівень першочергових завдань сучасності і є не тільки соціальною, а й духовно-моральною проблемою часу.

Характерно, що в доробку Дмитра Міщенко є твори, назви яких визначають не тільки суть задуму, а й домінанту життя та творчості самого письменника, у них відбито його життєві принципи — стояти на охороні правди і краси, почувати себе відповідальним за все, що діється на світі, пам'ятати: честь і совість кожного — у тісному зв'язку з честю і совістю роду, а честь і совість роду — із честю і совістю народу.

Дмитро Міщенко у розквіті сил і таланту. На сторінках його творів іде пристрасна боротьба за високі людські ідеали, відчувається пульс повнокровного життя. Тенденції його творів співзвучні з провідними тенденціями нашої літератури і соціалістичної дійсності. І ця співзвучність зумовлюється громадянським відчуттям причетності до всього, чим живе наше радянське суспільство.

Петро Кононенко

СІВЕРЯНИ

РОМАН

І. ЛОВИ СОКОЛИНИ

Пишна ватага комонників¹ вибралася нарешті з густого плетива прадавнього лісу й зупинилася перед прослою високими травами галявиною. Баскі коні не встоять на місці. Вигуляні на приградських пасовиськах, нетерпляче пориваються вперед і, стримувані, стають цапки. Комонникам байдуже до того: вони шукають очима звірину стежу, що вела їх досі через густі і прохолодні петрі в лісових яругах, не губилася поміж вивернутих негодою і густо сплетених повзучими травами коренищ, поміж струхлявілих за віки ломів лісових, навалених посполу вривень із черевом стрункого огира, а підійшла до галявини — зникла під високими травами.

Попереду ватаги — княжна. Це її умисел поїхати на лови до Лебединого озера. Не злякали завзяту дівчину ні хащі лісові, ні путі через них, ніким, напевне, ще незнані. Почула від гудців про таємниче озеро на лівім березі Десни — і мусили ловчі потурати її примхам, вести через незаймані ліси до затишного пристанища зграй лебединих. Бо вона — княжна, їй не личить перечеити. Та й хто міг перечеити! Щира серцем і красна на вроду, княжна схилила до себе не тільки ключника, який очолював нині ловчий наряд, їй потурав сам князь, за неї ладен був піти на смерть кожен дружинник, будь він отрок чи навіть муж.

Княжна — гордість і слава Чернігова. Краса її відома не тільки в окольних градах, про неї знають за межами землі Сіверянської. Не один гонець скакав з чужих країв до Чернігова, не один князь схилив свою голову перед їхньою кунницею, красною дівцею. Та Чорна лишалася невблаганною: вона і слухати не хотіла про заміжжя, тікала в ліси довколишні, діяла лови по глухих кутках Сіверянщини — здебільшого на коні, а то й на лодіях. Знали її і верхів'я Десни широкої, і таємничі береги Сноу, а надто Стрижня та Білоуса... Ніде правди діти: люби-

¹ Пояснення застарілих слів дається в кінці тому.

ла княжна ходити з дівчатами й по квіти лугові, бувала в свята серед молоді градської й околишньої, та над усе ставила все-таки лови. Звір чи дичина траплялись на путі — нічого не минали її стріли. Навіть на тура поривалася із списом.

Дивились ловчі на ті валечні поривання і диву давалися. Ох, не донька мала родитися в той день у князя Чорного — син повинен був з'явитися на світ. І витязь. Хоробрий витязь!

Он вона сидить у сідлі, мов справжній муж, міцно, впевнено. Легенька япончиця з тонкої дорогоцінної багрянці ховає від цікавого ока перетятий поясом тоненький стан, вузькі й похилі, як для мужа, рамена, а встромлені в золоті стремена сап'янці напівприкриті широкими шароварами, такими зручними для верхової їзди. Навіть калансува не виділяє її серед ловчих, бо соболинний окoliш має кожний знатний вогнищанин, а висока, збита назад туля ховає під блакитним покривом пишні дівочі коси. Кінь грає під нею, а княжна стримує його за повід і чекає на гінців, посланих шукати загублену стежу.

— Ну як там? — питає в переднього, що наближався до вагаги. — Знайшли?

— Ні, княжно, — відповідає гонець. — Занадто давні ті сліди, травою буйною, напевно, поросли.

Дівчина замислюється.

— То що ж робить? — питає в ловчих.

— Мені здається, треба брати ошуую, — порадив один. — Отак понад лісом. Гляди, і натрапим на стежу.

Княжна вагається. Довго оглядає галявину, зрештою киває головою: згода. Та не встигає обернути коня, чує радісний крик ловчого:

— Лебеді, княжно!

Ліворуч, з-за темного й густого соснового лісу, справді летіли два лебеді.

Дівчина міряє очима відстань, прикидає щось у думці. Потім торкає огира острогами і попускає повід. Кінь з місця зривається в галоп, стрілою летить понад лісом, наперейми. Багряна япончиця лопотить на вітрі, ось-ось, здається, зірветься або потягне за собою припалого до гриви комонника. Та княжна осаджує незабаром коня, бере сокола в руки і пускає на лебедів.

Ті угледіли, мабуть, хижака, повернули праворуч. Проте втекти їм не судилося: сокіл все помітніше й поміт-

ніще зближався з ними, все вище й вище здіймався в небо.

Ловчі не ждали, чим кінчиться погоня. Вони захопились уже ловами, їх несила було стримати — кожен хотів бути попереду, кожному жадалося підібрати здобич першим. А надто княжні. Її буйногровий, степової породи кінь, мов вихор той, пісся по галявині, підминаючи під себе трави, легко і звично пересягаючи через кістяки подоланих у поєдинках звірів. Він розумів свою господиню: раз дала йому волю, підбадьорює вигуками, значить, не можна лишатись позаду.

І огир летить, має на вітрі розкішною гривую, всіма силами поривається назустріч відкритому простору.

Попереду — лісова річечка. Княжна попускає поводи, кінь, мов блискавка, злітає в повітря, одним махом бере неширокий потік.

Сокіл піднісся тим часом над переслідуваними птахами й опукою кинувся на одного із спарованих лебедів. Удар, видно, був невдалим: лебідь відстав, проте й не впав на землю — летів слідом за своїм ладом.

Ще заліт — і ще удар. За третім разом сокіл сідає на пораненого птаха і падає разом із своєю жертвою.

Галявина звужується, сходиться в горловину. Княжну лякає це: у лісі важче буде знайти здобич, а то й зовсім не знайдеш. Та побоювання виявились даремними: ватага виїхала незабаром із лісу і опинилася на широкому пасовиську. Неподалік бродили косяки коней, на узліссі, де кружляв сокіл, стояли якісь люди.

Чорна перша осадила біля них коня, вдоволена, зіскочила на землю.

— Дівчиську надто весело, я бачу, — недобре подивився на неї один із тих, що стояли біля лебедя, — суворий і літній уже муж. — Радіє над забитим птахом. А чи не думає вона, що на світі, крім соколів, є ще й шуліки, які можуть зупинити і її веселий плин життя?

Княжна розгубилася і не наважилась підібрати розпластаного на землі лебедя. Стояла присоромлена й від того ще миліша на виду. Певне, так і не знайшла б що сказати на ту тривожну пересторогу, коли б не нагодилися вогнищани із ловчого наряду.

— Ти хто такий? — зично запитав ключник, збагнучи, що незнайомець докоряв чимось княжні.

Той зробився ще суворішим і навіть грізним.

— Я Осмомисл, коли це щось тобі говорить.

— Аякже,— схибно посміхнувся ключник,— пізнаю княжого оземственця і конюшого у цих забутих богом і людьми лісах.

— А я — гончого пса,— в тон йому відповів і муж.

— Що?!

Ключник пристрожив коня, наставив списа. Одначе між ним і конюшим встигла стати княжна.

— Не смій, Амбале! — крикнула суворо.— Конюший правду каже: в цих ловах глузду мало. Вели вертатися усім до вогнища, в Чернігів.

Амбал засопів зозла, та скоритися скоривсь; ловчі ліниво розвернули услід за ним коней і мовчки рушили в зворотну путь. Навіть лебедя не взяли з собою.

Коли ватага віддалилась на відстань людського голосу, до конюшого підійшов молодець, єдиний свідок недавньої сутички з ключником.

— Хто це? — запитав він, кивнувши на тих, що від'їжджали.

— Один з приблуд, що труться коло князя,— хмуро відповів Осмомисл.— В Хозарії набив на злодіяннях руку, тепер сюди утік і хитрістю та злочинами до терема торує путь. Лихий, як звір, а надто з слов'янином.

Якусь мить тривала напружена тиша.

— Я, батьку, не про нього хотів вас запитати.— Парубок почервонів, проте набрався сміливості висловитись до кінця.— Дівчина ота — хто вона?

— Дівчина? — конюший обернувся, тривожно й підозріло якомось подивився синові у вічі.— Хіба не бачиш: княжна.

Він сів невдовзі на коня, ступою поїхав на пасовисько. А син стояв на тому ж місці і довго слежив за дівчиною в пурпуровій япончиці, аж поки вона не сховалася за густим плетивом лісу.

Обернувся, щоб іти до коня, й натрапив на забитого птаха. Витяг з-під крила подзьобану голову, поклав на траву й замислився.

Яка вона прекрасна, ця ніжна лебедиця. Немов жива. І крила розпростерті. Ось-ось махне, здається, ними й злетить у небо... Та дарма. Не бачити вже їй ясної високості. Для неї скінчилось життя.

Гай-гай, та ще й зелений. Виходить, і там, у небі, спокую вже нема. Одним — забава, іншим — смерть.

II. КНЯЗЬ І ДУМИ КНЯЖІ

З високого наддеснянського валу видно, як сте-
ляться долом дрімучі ліси. Чорні, безкраї, ідуть і йдуть
у далечінь, до самого небосхилу. Немов зумисне обступили
Чернігів. Лише на сході та південному заході розтинає
їх красуня Десна. Обрамлена кучерявими при березі де-
ревами, котить вона свої могутні хвилі повз вал наддес-
нянський, широка, повновода, і ген аж за валом повертає
до берегів Славутича-Дніпра.

Досі сіверяни знали лише одну путь із Чернігова:
уверх по Десні, через курський волок — до Дону широко-
го. А там — або наниз, до берегів Суразького моря, і да-
лі — в Тмутаракань, або вгору, до Білої Вежі, надійного
пристанища й острогу сіверян. Звідти ватаги їхні перетя-
гали човни волоком і йшли через Ітиль у море, до персів
та арабів.

З давніх-давен відома їм та путь. На ній і слави зажи-
ли. Знають сіверян тепер по всіх сарацінах, навіть у Баг-
даді. Люди із Десни були і є бажаними гостями у тім
краю. Араби не тільки мита зменшують на їх пушнину,
самі в Чернігові не раз були. З товарами і так, мандрів-
ники усякі. Коли б лиш не Ітиль та не його данина...
О-о, коли б не це, князь знав би, як повести торгівлю! Та
ба, Ітиль — це не лише данина, й підлеглисті вже вимагає
каганат. Діди пустили свиню за стіл, то вона й ноги на
стіл: в Тмутаракані, у славній Білій Вежі стоять тепер
хозарські залози. А це ж були сіверські володіння, надій-
ні остроги на торгових путях. Та хіба тільки в Тмутара-
кані? Тут, на Сеймі, гості хозарські осідло стали жить.
Скуповують за безцінь дар лісів — пушнину — і каравана-
ми везуть на сарацінські ринки. Так недовго й шматка
хліба позбутися: нахлинуть, як саранча, і приберуть до
рук усю торгівлю.

Віда... Коли б та сила, ударив би зненацька і геть за
Дін відкинув би ненависних хозарів! Подумать тільки,
яке багатство, які простори! Від берегів могутнього Дніп-
ра до величавого Дінця і ген за Дінець — до красеня До-
ну широко розкинулась між степом і полуночною Руссю
земля Сіверянська. Є де і сісти, і хліб зібрать поселянину.
Та й люд загомнів на берегах річок. Раніш пливеш, було,
від селища до селища добу, а зараз, глянь, які ростуть
скрізь гради та городища: на Десні — Новгород-Сіверсь-
ке, Остер, на Сеймі — Путивль, Рильськ, Трубецьк, а далі

й Курськ на волоці з Дінця у Сейм. Та й по Дінцю, по Дону, як гриби, пішли: Чугуєв, Змієво, Нежегольське, Катковське. На полудні — древнє Липове, Переяслав, на полуночі — Стародуб, а Любеч, а Річиця на Дніпрі, прадавній Сновськ на Снові. Не згірше града Чернігова возвисились над землею Сіверянською, яко надійні стражі, яко оберігаючі її спокій остроги.

Зібрати б усіх в єдину рать — до самого Ітилю погна-ли б драпіжників хозарів. І назавжди, навіки.

Пора, пора вже братися за розум. Та й доля усміхається, здається. Раніш тримались за Ітиль, за шлях в араби, тепер нова відкрилась путь — путь із варяг у греки!

Дивиться князь Чорний на широке плесо красуні Десни, на її веселі і нестримні хвилі, і хочеться йому пуститися за ними у широкий Дніпро, до моря Руського. Та ба: і там уже не вільно. У Києві сидить Олег, його непримиренний ворог. Не встиг сісти на стіл, уже, бач, Любеч захопив — найкращу сіверянську пристань на Дніпрі. Знаєш, чого він нині вартий: тепер в руках у Києва вся полуночна торгівля. А був би Любеч сіверянським, була б у руках сіверян: стали б на путі — і хай би помудрував Олег у Києві своєму. Одрізаний, од всього слов'янського світу був би одрізаний.

Ні, далі так не можна: не будь він князь, не будь він Чорний, коли не поверне Любеча володарям законним. Дайте тільки час, збереться з силами і поверне!

Уповний рожевими надіями, Чорний схоплюється з місця, жваво ходить по просторому терему.

Роздуми його обриває оклик поставленого на чати отрока. Він оповіщає князя про прихід нарочитих мужів.

Чорний насторожується.

— Які мужі, з якої речі?

— Градські, мій княже. Од віча, кажуть.

— Од віча? — ще більше дивується володар Сіверянщини. — А хто велів скликати віче?

— Не відаю, княже. Напевне, закон. А втім, про це можеш довідатись у них.

Чорному не віриться, і він не зводить із отрока очей.

— Гм,— озвався нарешті.— Ну що ж, вели зайти.

Отрок хоче щось сказати, та не наважується.

— Чого ж стоїш? — нагадав йому князь.— Вели зайти.

— Мужі сказали: «Хай вийде князь»,— нетвердо доповів отрок.

— Що?!

— Сказали: «Хай вийде князь».

Чорний відчув, як пересмикнуло його, та стримався все-таки і спокійно, може, тільки занадто твердо відповів:

— Гаразд. Я йду.

Віче зібралось цього разу не на Соборній площі, яка відділяла дитинець від будівель поселення і була місцем постійних вічових сходок; обставини змусили мужів градських скликати його негайно і тому прямо на торговищі, серед прибулого туди звідусіль торгового та чорного люду — гончарів, теслів і навіть смердів із весей довколишніх. За рештою кращих та менших людей стольного града Чернігова послали биричів, і, поки над'їхав туди князь, торговище було забите вже галасуючим натовпом. Кращі люди були, як водиться, на конях і при зброї, смерди ж та чорні — з палицями, а то й просто голіруч, з засученими на всякий випадок рукавами.

Чорний з'явився перед вічем не один: позаду, на відстані списа, слідували бояри, за боярами — численний наряд пишної й озброєної з ніг до голови дружини. Князь теж вирядився. На голові — калансува соболина, з пурпуровою, що аж переливала на сонці, тульєю, поверх вимережаного й отороченого золотим позументом кабота — світло-синє корзно, підбите червоною, мов жар, заморською тканиною. Широкий поділ його сягає аж на круп коня, надаючи комонникові і пишності, і величі неабиякої.

Стримуючи десницею огира, Чорний розгладжує мимохіть вуса, пильно й суворо дивиться з-під насуплених брів на зворохоблений натовп. Він відчуває настрій віча, та для годиться посилає до нього своїх биричів і, хоч сіверяни зібралися не з волі князя, велить кланятись кращим і меншим людям, усьому громадянству градському й околишньому.

— Братіє! — гукає один із биричів, скориставшись хвилиною тишею. — Князь цілує тисяцького, пле уклін...

— Доволі! — обривають його дужі голоси чорного люду. — Хай стане перед нами князь. Ми князя воліємо бачити на власні очі!

Чорний не став слухати розгублених і дещо наляканих биричів; торкнув гарцюючого під ним сірого огира і мовчки рушив до віча.

Назустріч йому виїхав широкобородий сіверянин — один із родових старійшин — і, показавши на загорошеніх дорожньою пилюкою мужів, сказав:

— Княже! До нас прибули люди з-над Дону і Дінця. Печеніги плюндрують землю, палять городища, а людей в'яжуть і женуть у степи. Ти — наш князь, на тобі лежить повинність захищати нас від меча й наруги кочовників.

— Скликай, княже, рать і йди на поміч Подонню! — почувлись голоси з натовпу. — Ми не чужинці йому, там наші кривні!

— Сьогодні степовики лютують на Дону, а завтра з'являться на Сеймі чи, може, і на Десні! — підтримали їх інші.

Чорний влучив нагоду і різко підніс над головою меча.

— Братіє! — почав він, виждавши. — Я поділяю і вашу тривогу, і ваш гнів. Яко князь, обіцяю потурбуватись про спокій землі Сіверянської. Сьогодні ж вишлю нарочитих мужів до Итиля. Каган бере із сіверян данину, він мусить і захищати їх від навали чужинців.

Віче якусь мить мовчало, приголомшене, певне, такою несподіваною речницею свого князя. Та одну тільки мить.

— Як! — гукнули сіверяни в один голос. — Оце і вся турбота?

— От так новину сказав князь! А за що ж ми платимо тобі данину?

Наперед виступив широкобородий.

— Княже! — крикнув він, осилюючи галас. — Хозарський каганат не може більше захищати нас, він сам ледве тримається, ослаблений постійними січами — раніш з арабами, тепер ось із печенігом. Настав час самим подумати про захист рідної землі.

Про себе князь радів: таких вимог не чекав він од віча. Однак перед сіверянами лишався стриманим і обережним.

— Я згодең, братіє: пора й самим подумати про захист рідної землі. Та хто захищатиме її? Одне лиш ополчення?

— Земля наша велика, — несміливо перечить хтось із мужів, — вої хоробрі...

— І то правда, — спішить відгукнутися князь. — Та ба, не ті часи. Тепер усяк, хто хоче спокою своїй землі, не покладається лише на ополчення, дружину гуртує навколо себе. І численну дружину, не таку, як у нас.

— То в чому ж річ? — питають передні. — Хто заважає князю гуртувати?

— А каганат. Каганат не дозволяє нам, яко підлеглим, мати численну дружину.

Сіверяни ще дужче загомоніли.

— Ми радимо князю не питатись каганату! — відповіли на те мужі.

— Так, так! — підтримали їх менші.

— І порукою в тім буде наш докір каганату, — почувся чийсь хриплий голос. — Хозари беруть данину, а не захищають нас від розбоїв чужинців.

Князь збагнув: хриплим голосом говорив один із древніх старців, — і тому намагався бути і стриманим, і чемним.

— В словах твоїх багато мудрості, старче. Але каганат рахується лише з вигодами, і мудрощами його переконати важко.

— Є й інша сила, княже, крім мудроців слов'янських.

— Де і в чому бачить її шановний старець?

— В єднанні з сусідами й братами нашими по долі та по крові.

Князь подався наперед.

— Коротше: з ким?

— З князівством Київським.

Чорний випростався в сідлі, підібрав поводи.

— Ніколи! Князь Києва підступністю взяв Любеч і прагне зашморг нам накинути не ліпший від хозарського.

За старцем стояла стіна мужів-однодумців.

— Можливо, княже, — заявили вони Чорному, — але ми говоримо про ратне єднання.

— Єднання з ворогом?

— Єднання з племенем полян, що мужньо стало на борню з чужинцями і скинуло уже хозарське іго.

— Зараз не час усобиць, княже! — лунало по всьому торговищу. — Печеніги — жорстокі вороги. Не станем воєдино — нас постигнуть пожарища і грабунки, постигне руїна всієї землі.

Чорний задумується. Певне, не зломить він упертості віча: надто воно одностайне. Погодитися ж із ним не може. Ні, не може. Старці хоч і мудрі, та зате короткозорі, не бачать, куди хилить Олег, чого вартий Любеч, а надто путь по Дніпру у греки.

— Знай, княже, — почувся громовий голос широкобородого, — ми не мінать володаря зібрались, ми хочемо убергти нашу землю від руїни. Вої у нас хоробрі. Набирай дружину, скликай народне ополчення і будь привідцею

у сіверян. Пам'ятай,— додав він, перевівши подих,— перемога над печенігом примусить інакше розмовляти з тобою і Олега, і хозарів.

Чорний прокидається від задуми, цікавий і збуджений, дослухається до розмов. «Що, що він сказав? Перемога над печенігом примусить інакше розмовляти зі мною і Олега, і хозарів? Стривай, стривай...» А це, напевне, так. Це розумний хід: не на хозарів і не супроти князя київського слід ісполчатися їм; удар воїв землі Сіверянської мусить бути спрямований проти спільного для всіх ворога — проти печенігів. І коли діла його ратні справді будуть успішними, князівство стане помітним, з ним, князем Сіверянщини, почнуть рахуватися. А там... там видніше буде, супроти кого кинути рать. Дружина — не ополчення. Дружина — це збройна сила князя.

Чорний знову підносить важкий князівський меч і, виждавши, доки уляжеться гамір, схиляє перед вічем свою непокірну голову.

— Спаси біг за мудру раду, братіє! Вклоняюсь низько і речу: хай буде так. На цім і складаймо рад.

III. НЕЗВАНІ ГОСТІ

Солоний шлях веде в густий сосновий бір. За бором підуть пасовиська, а далі — ліси та й ліси до самого Дінця. Лиш за Дінцем почнуть зустрічатися просторі галлявини, потім відкриються зору степи, зелені в цю пору й широкі-широкі, як море.

З давніх-давен, з віків у віки ходять цим шляхом сіверяни: в Ітиль — із валками товарів, до моря Сурозького — по сіль лиманську. А сьогодні збудила тут ранкову тишу галаслива ватага ловчих, якась піднесена і як ніколи велелюдна. Чорний іде слідом за дозорцями — перший серед бояр і іншої вогнищної знаті. Кінь під ним не набудеться, все поривається вперед, на битий копитами шлях. Не сидиться і князю в сідлі. Пристрожив би оце сірого і вихором понісся б єдиною серед високих борів сухопуттю — геть із тіснини лісової, на широкі простори степів, до моря синього.

Бо весело нині князю Чорному, бо легко дихається тут, під дзвінкою високою блакитного неба, серед свіжості навколишньої. Та найбільше радують Чорного діла його княжі. Чернігів що день, то більше стає неприступним,

першорядним острогом на всю Сіверянщину, і дружина міцніє: росте числом, дивує хистом. Ще місяць-два — і комонники його готові будуть стятися з самими хозарами, а то й з печенігами навіть. Степові хижаки діють поки що невеликими загонами, певне, на розсуд схильних до грабунку ватажків окремих кочовищ. Він і скористається розпорошеністю: рубатиме ватагу за ватагою, доки слава про нього не дійде до хана. А страх великі очі має: загомонять про нього і в Києві, і в Ітилі, і по степах печенізьких. Іншими очима глянуть тоді на Сіверянщину, на князя сіверського. А доведеться зустрітися з ордою, ополчення покличе на допомогу. Віче підтримає свого князя. Адже він виконує його волю: послав загін на чолі з тисяцьким в степи супроти печенігів. Коли і далі піде все на лад, виведе й дружину, нехай у січах загартує серця, шукаючи собі честі, а князю слави. З Олегом же єднатися не буде. Хай як хоче віче, але єднатися з князівством Київським він не буде. Олег страшніший навіть за хозарів. Тих кожен має за ворогів, за чуже сіверянам плем'я. Та й далеко воно звідси. А Олег — поруч, поляни — близькі сіверянам по роду і по крові, їх неважко буде й з'єднати воєдино. А це значить скоритися київському князю, лишитись отнього столу. Ні, ні, з Олегом у нього не може бути миру, принаймні до тих пір, поки Любеч, ця сіверянська з діда-прадіда твердиня на Дніпрі, не стане сіверянською. Цього вимагають торгові люди, саме життя князівства, так мусить і бути.

До слуху донісся частий перестук копит, а згодом вискочив з-за повороту дозорець і чвалом пішов прямо на князя. Вигляд у нього був стурбований, аж ніяк не ловецький.

— Що трапилось? — першим обізвався Чорний, насторожившись.

— Хозари, княже!

— Де? Звідки?

— За бором цим, на першій пасовиську. На ніч спинилися, мабуть.

— І що роблять?

— Збираються в путь.

Вогнищани оточили князя, почали радитись. Чорний вислухав їх, проте зробив по-своєму.

— Дозорцям наглядати за хозарами із засідок, — наказав ловчому. — Треба вивідати, скільки їх і куди тримають путь. Решті негайно ж повертатися до Чернігова. Хо-

зарів треба зустрічати при броні: тоді вони і ручніші, і зговорливіші.

Повернувшись в острог, князь попередив тисяцьких про можливий напад чужинців, посилив охорону надвірних брам, дружину геть усю підняв на ноги, але заспокоїтись не заспокоївся.

Думки напливали, як море, кидали його з одної крайності в іншу і наганяли страх. А що, коли каган і справді довідався від лазутчиків про його намір множити дружину? Без сутичок із печенігами, без успіхів на полі брані важко буде вигородити себе. Каган не простить такого зухвальства. Ні, ні, не простить, кияни навчили його обачності.

Дозорці втішили на якийсь час князя: чисельність хозарів не перевищувала трьох сотень комонників. Та поява їхня здавалася тепер ще більш загадковою: коли не походом іде каган, то яка лиха година понесла його сюди? Чого йому треба тут, в лісах Сіверянщини? Адже данину збирати ще не час.

Десь по сніданку від воріт Наддеснянської брами прискакав гонець і доповів Чорному, що на чолі хозарського загону прибув один із найвищих сановників кагана — чаушіар — і просить дозволу на в'їзд до стольного града Чернігова.

Князь наказав розчинити ворота і не скупитися перед асієцями, бути, як і личить слов'янам, гостинними.

Зустрічати хозарів виїхали кращі люди Чернігова — стольник, окольничий, мужі ратні і думаючі. Така зустріч, видно, тішила чаушіара — тримав себе чемно, не по літах бадьоро. А про спочинок і слухати не захотів, бо честь і звичай велять йому вклонитися спершу володареві землі Сіверянської, другові і брату намісника бога на землі — славного кагана.

Чорний чекав на нього у гостинній залі, на золотому отньому столі і в пишному князівському вбранні. Чаушіар пройшовся поміж вилаштуваним обабіч почетом і, приклавши на знак особливої прихильності руку до серця, вклонився князеві низьким, по-асійському чемним поклоном.

— Хвала тобі, володарю полуночного краю!

— Хвала й тобі, славетний муже! — озвався князь. — Яким це побитом? Обов'язок, а чи недоля привела тебе у нашу землю?

Чаушіар знову вклонився, тепер уже легеньким, ледве помітним поклоном.

— Сонце сходить в землі Асійській,— посміхався він Чорному,— заходить в землі Сіверянській. Пташка починає своє життя в гнізді, а підросла — злітає у небо. Князь повірить, думаю, що й у мене зміцніли вже крила, що й мені пора вже побувати у тій землі, де спочиває сонце.

— Хвалю за наміри ці молодечі,— посміхнувся й Чорний.— Дивуюсь тільки, чому державному мужу Ітиля захотілось податись на захід сонця. Адже пташка любить зустрічати його на сході? Її світанок більше вабить, аніж присмерк?

— Мабуть, тому, що птах птахові — різниця,— пожартував чаушіар, і вони весело розсміялися.

— Шкода,— вів далі Чорний,— що муж Хозарії змушений буде розчаруватися: сонце не спочиває в землі Сіверянській — іде собі далі! А земля,— додав князь,— земля Сіверянська гостинна. Хто приходить сюди з добрими намірами, тому до послуг і її краса.

— О-о, велика дяка тобі, княже,— вклонився чаушіар.— Каган не забуде твоєї прихильності до нього.

— Як поживає наш покровитель? Що чути в каганаті?

— Хвалити небо, усе гаразд. Каган при славі і здоров'ї. Велів кланятись тобі і прийняти з рук моїх його скромні дари.

Хозарин знову вклоняється, кладучи до серця руку, а Чорний дивиться на нього, вражений, слова не добре з подиву.

«Мені, підлеглому, й дари? З якої речі?»

Потім отямлюється, дякує за ласку, за дари.

— Схиляю голову перед щедрістю покровителя нашого,— обережно і здалеку заходить князь.— Та скажи: за що це честь мені така? Чим заслужив я ласки у кагана?

— Каган — намісник бога на землі,— не менш обережно відповів чаушіар.— Він знає, хто друг йому, хто недруг.

— Спасибі,— вклонився Чорний і, огледівши свій почет, стукнув палицею об підлогу.

На порозі з'явився отрок.

— Вогнищного і ключника сюди.

— Гаразд, мій княже.

Амбал прослизнув між почетом до столу й покійрно схилювався перед володарем своїм.

«Клявуся небом, = шептав сам собі, намагаючись не дивитися хозарам у вічі.— Вони поїдають мене очима, вони пізнають мене!»

— Оголоси усьому люду градському,— велить тим часом князь,— у Чернігів прибув найближчий друг і сановник славного повелителя нашого — кагана. Радість цю князь хоче поділити з поселянами градськими і запрошує їх на пир. Усіх запрошує на пир — від отрока до старця. А зараз,— додає притишеним і ласкавішим голосом,— одведи мужів у покої княжі і потурбуйся про їх спочинок.

Давно відлунали кроки непроханих гостей, не чути іржання коней на подвір'ї, вляглася метушня вогнищних, а князь все ходить у покоях, сушить собі голову. Що означають ці дари? Що умислив каган, чого він хоче від нього? Підтримки у бранних сутичках з Олегом, печенігами, чи, може, пастку готує якусь? Хозари на все здатні. Раз дають дари, треба бути обережним, бо замість лестоців словесних — укус зміїний можеш мати. Знати б тільки, звідки чекати його. Еге, звідки і куди вжалить підступна та змія?

За дверима почувалась розмова. Князь не встиг збагнути, чий то голос, як до покоїв вбігла донька.

— Тату! — крикнула з порога.— Погляньте, як личить мені це вбрання.

На ній була біла, мов сніг, туніка, поверх туніки — корзно, легеньке й блакитне, аж вбирало очі; через плече — золотий лор, широкий шарф, який носять, за двірським звичаєм, тільки княгині; а в руках — лук і стріли.

Князь глянув і залюбувався донькою. Яка вона справді гарна! Мов квітка весняна. Розпущені коси хвилями спадають на плечі — чорні та пишні! А очі, як зорі, світять веселим блиском. І обличчя аж пашисть.

Покрутилась перед батьком, показуючи вбрання, й припала, збуджена, йому до грудей. Чи дотик чорнявої голівки, чи щастя доньчине розтопило кригу — на серці в князя стало одразу і тепло, і хороше.

— А звідки в тебе це східне вбрання? — спитав лагідним голосом.— Нянька добула в заморських гостей, чи, може...

— Та ні,— підвела голову дівчина,— хозари привезли з Ітиля. Від кагана, кажуть.

— Тобі, від кагана?!

Чорний видивився на неї, далі зблід і важко опустився, знесилений, на ослін.

Донька злякалася такої раптової одміни, засуєтилась коло нього.

— Ну що ви, татуню. Вам теж навезли всякого добра: і паволоки, і оксамиту. А килими які — персидські! Ключник показував, де ваше, де моє... А ось дивіться, тату, золотий лук і стріли до нього. Каган, виявляється, знає мою прихильність до ловів, велів, кажуть, вручити як особливий дар. Та я не стрілятиму з цього лука, а надто в лебедів. Золота стріла любов повинна нести, а не смерть.

— Доню, іди собі, — попрохав князь, ніжно погладивши свою улюбленицю. — Я хочу побути на самоті.

— Ні, ні, татуню, — не згоджувалась дівчина. — Вам погано.

— Не турбуйся. Іди собі. Вже все пройшло.

Неохоче вийшла Чорна з княжих покоїв. А прибула до себе в терем, стала перед вікном і задумалася.

Чим погані вони, дари оці? Що могло вразити князя? Що могло так вразити?!

IV. ВОГОНЬ І СВІТЛО

Перун не в жарт розгнівався на сіверян. Зібрав над їхнім краєм чорні хмари, скликав вітрів із просторів морських та пустельних і креше тепер, гасаючи над лісами, вогнем, з тріском і гуркотом кидає на землю свої смертоносні стріли.

Ніч — хоч око виколи: темна та буряна! Погасне блискавка — й не те що лісу не видно за крок, ногою не втрапиш ступити. Все злилося до купи, скрізь непроглядна темрява!

А Перун лютує. Он спалахнула одна, за нею друга блискавка, і з такою силою вдарив грім, що валяться, здається, підкошені ліси і сама земля з гуркотом летить у прірву.

Посеред міцної, рубленої з товстого дуба оселі палає вогнище. Світло від нього то заповнює темні й похмурі через те кутки, то залишає їх, безсиле змагатися з наступаючою звідусіль ніччю. Перед вогнищем — Осмомисл. Широка борода його звисає до самого пояса, вуса ворухатяться від легкого поруху губ, а брови — сиві, кущасті — грізно зійшлись на перенісці. Він молиться перед земним

вогнем, щоб той ублагав вогонь небесний, молитесь тихо, проте голос підноситься іноді, і тоді, замість шепоту, чути густий, що аж відлунює у просторій кімнаті, бас.

Боже Дажбоже, врятуй нас від гніву,
Ти дав нам вогонь свій — не дай йому згинуть.
Життя дарував на землі цій для люду,
Будь же, наш боже, із нами усюди!
Не покидай нас у горі й розлуці,
Змилуйся, боже, — ми твої внуці.

Та бог сіверян, який дарує у добрі часи тепло і світло людям, видно, безсилий вплинути на Перуна: за вікном так само крешуть вогні, з тріском і гуркотом летять на землю смертоносні стріли. І буря не стихає, крутить, ламає дерева в лісі, б'є у вікна дощем.

Конюший наслушував якийсь час, спокійний, врівноважений; навіть страх перед перунами не похитнув його волі, не зламав суворої вдачі. Далі підвівся, вийшов до комори.

За кілька хвилин повернувся звідти з високою посудиною, наповненою баранячими кістками. Обережно, з жертовною сумирністю і побожністю висипав їх у вогонь і, опустившись колінами на заздалегідь простелену шкуру, звів до неба довгі й міцні ще руки. Тепер він звертався уже до бога-громовика, благав прийняти жертву й умилоствитись, обминути покірне житло, не вразити його перунами.

Син теж тут, біля священного вогню. Та його не турбують удари грому, він, здається, й не чує грози; сидить замислений, весь із своїми думами.

Батько помічає це і чекає нагоди поговорити. Ось він скінчив жертвоприношення, виніс і розбив посудину, щоб ніхто не скористався часом нею, приносячи жертву іншому богові. Зрештою, підійшов до вікна. Довго стояв там, прислухався до шуму соснового бору, потім обернувся, мовчки присів супроти сина на покритій ведмежою шкурою колоді.

— Сумувш, Всеволоде? — питає гучним і заодно теплим батьківським голосом.

Всеволод важко зітхає.

— Так, батьку. Жура закралася у серце.

— Жура? З чого б то?

— Сьогодні був на тому місці, де сокіл юної княжни забив нещасну лебедицю. І знаєте, що узрів я там? Лебедя. Сидів бідолашний коло лада свого і плакав. А потім

знявся, високо-високо злетів у небо, крикнув прощальний свій клич і — опукою униз. На смерть розбився біля лебедиці... От я і думаю, тату, чому він так зробив, нащо?

— Звичай у них такий, — пояснив батько. — Вірні вони в любові своїй лебединій. Вмирає одне — вмирає й друге. Лебеді ж не мають собі рівних серед птахів. Вони, як бачиш, прекрасні. А все прекрасне вмирає гордо.

І знову настала тиша. Син своє думає, батько — своє.

— А чому це ти поїхав туди, на місце загибелі лебедиці? — не витримав зрештою конюший. — Адже це ген аж де.

— Та все ж через сум, — знову зітхає хлопець, немовби стверджуючи тим щирість свого зізнання.

Конюший насторожується: і голос, і зітхання в сина якісь незвичайні, і знані, й не знані нібито. Довго мовчить, дивиться на хлопця і мовчить, немовби пригадує: коли і де він чув цей голос?

Врешті заговорив:

— До цього часу ти веселим був на пасовиську. Гуляв на конях по галявах, у лісі бавився із птаством на дозвіллі, змагавсь, нарешті, з друзями на списках і знаходив, здається, в тім утіху й радість молодечу. А зараз сум закрався, кажеш, в серце. Що ж сталося, мій сину? Хто спокій твій порушив у цій людсьми забутій глушині? Негода ця, гроза?

Всеволод важко хитає головою.

— О ні. Напевно, батьку, час. — І, помовчавши, додає: — А може, й люди.

— Люди! — Осмомисл довго й розгублено якомсь дивиться на сина. — Он як! Ну що ж, твій час настав — пора піти й між люди. Та, як батько, раджу: будь обачним і серця зопалу нікому не звірай.

— Нікому? — дивується син.

— Я кажу: зопалу.

— Не розумію. Можливо, батько замість безнадії відкриють синові правдиві мудроці життя?

Конюший хмуриться.

— Тобі це важко зрозуміти. Ти молодий, не жив серед людей, не знаєш лиха. А я опікся вже, як той метелик, що летів на світло, а впав, обсмалений вогнем.

Всеволод задумується.

— Що ж батька так дуже страшить серед людей?

— Їх підступність, сину. Знай, друзів там зустрінеш ти чи ні, а ворогів — то вже напевно.

— Можливо. А все ж...— Парубок загнувся на слові і, помисливши, додав співчутливо: — Я знаю: князь батькові залив за шкуру сала. Однак серед людей, здається, ще не всі князі?

Осмомисл підводить суворі куцасті брови, пильно й допитливо дивиться синові у вічі.

— Зате там є княгині. І навіть гірше: є княжна.

Всеволод червоніє по самі вуха й ховає од батька очі. Та молодечу цікавість нічим не стримаєш — вона і сором подолає зугарна.

— Ви, батьку, десять літ загадками зі мною говорили, — докоряє, помовчавши, — і князя ворогом вважали повсякчас. Тепер княжну... А чому?

Осмомисл не спішить відповідати, думає, нестерпно довго думає! Потім підводить обважнілу голову, сумно й благально дивиться перед себе, в розбурхану за вікном ніч.

— Хай син простить, — говорить нарешті гучним своїм голосом. — Я приховав від нього таємницю. Не тільки князь виною був мого страшного лихоліття, я теж немало завинив. Та не з злого умислу, наруга й зрада штовхнули мене на злочин.

— Який злочин?

— О сину! — гірко сказав старий. — Коли б ти знав, як важко батькові промовити те слово. Та несла й на серці каменем носить. Ти виріс і мусиш знать... Скажи, — пробудився він раптом, — чи можеш ти... чи ти простиш своєму батькові злочинство?

— А все ж яке?

— Ні, ні, скажи, простиш?

Всеволод розгубився. Він ніколи ще не бачив батька отаким розкаяним у своїх вчинках. Скільки й пам'ятає його, завжди був мужнім, суворим і нещадним. А зараз розкис. Що ж сталося? Чи й справді такий важкий тягар несе він у своєму серці?

Осмомисл по-своєму зрозумів мовчанку.

— Ти, бачу, не наважуєшся. Ну що ж, суди тоді, як знаєш.

— Та що ви, батьку, — гаряче заперечив парубок. — Я вірю: ви з злого умислу той злочин не чинили. Проте скажіть-бо: яка наруга, чия зрада штовхнула вас на осуджений тут вчинок?

Батько зітхає.

— Давно було то, сину. Мені тоді минало двадцять п'ять літ. Я був, як ти оце зараз: молодий, відважний і вродливий. На звіра в ліс ходив без страху і задуми, з ведмедем навіть брався навручки... О сину! Я молод був і мав собі жону — красуню із красунь! Жили ми в злагоді, любились. Піду було в ліси — на день, на два, а то, гляди, і на седмицю — Роксана місця не знайде, все виглядає ладо своє миле. Яку потім любов вона мені дарила, як пестила вночі!

Ми в Сновеську із нею проживали, під самим валом, над рікою. Пристала раз до берега ватага покупців пушнини. Повіс і я свій скарб, хоч страх як не хотілося збувати його за безцінь! Стою, вагаюся. Аж бачу: гість іде прямісінько до мене. «Продаєш?» — показує на товар. «Авжеж», — кажу.

Дивлюсь, гість мій не на пушнину дивиться — мене оглядає з ніг до голови. А далі й каже: «Товар у тебе хоч куди. За морем і ціни не склали б. Хочеш, — ходім зі мною аж в араби. Свою пушнину продаси, й за службу заплачу немало».

Він назвав ціну, і я не втримався: пішов із караванами за море, у араби.

Вернувся десь під осінь, — сумно продовжує старий. — Потім знову пішов... О сину! — поскаржився Всеволодові. — Бодай не знать було країв тих заморських, а надто злата! Воно мене із розуму звело, воно і погубило.

— Щось сталося в арабах?

— Ні, дома. Прибув я з караваном із-за моря, отак, як зараз, у глибоку ніч, під бурю і негоду. До граду, звісно, зась — заперто всі врата. Та й не спішить туди завзяте товариство: воно не дома, йому і під наметом байдуже. А мені не те що спати, сидіти не сиділось — тягло під рідну кривлю, в покої любої жони.

Не дочекався дня — пробравсь-таки до граду. Негода, темінь, бач, а стіни і вали знайомі. Та краще б я зірвався був з тих стін, втонув би краще у рову... Бо там... бо у покоях я застав посадника з жоною.

Всеволод похолонув.

— То ви...

— Не стерпів, сину, забив обох, застукавши на зраді.

Грім над головою і той не злякав би так Всеволода, як оце несподіване й страшне зізнання. Дивиться приголомшений батькові у вічі й не вірить, що справді почув сказані ним щойно слова: «Забив, застукавши на зраді...»

— А далі... далі що ж було?

— Мене судили. Князь за посадника наклав подвійну виру й холопами своїми нас зробив.

— Кого це — нас?

— Тебе й мене. З сім'ї лиш двоє нас лишилось: я — удівець, ти — сирота.

Парубкові і подих перехопило.

— Так он як! Однак... за що? Мене за що?!

— Не знаю. Спитай про це у князя. Мабуть, за те, — сказав згодом, — що батько твій простий поселянин, а він, бач, князь.

І гнів, і ненависть, мов іскри, спалахнули в молодечім серці, та натрапили на стрічну хвилю й одразу ж почали згасати.

Спитай у князя... А княжна? Як будь тоді з княжною, тією голубино-ніжною, як світ-зоря, прекрасною княжною? Забути? Зненавидіти?.. О боги! Так ось яке воно, життя! Як той вогонь: і світить, бачся, і пече. Доки дивишся на нього здалеку, — чарівний, приманливий, а торкнешся — пече.

Тихо в оселі. Батько не знає, чим потішити сина, син не збагне, якого берега триматися йому зараз. Заглибився в роздуми, пробує уявити смагляве личко юної красуні, заглянути в її чисті, як незабруднене джерело, очі. Чим потішать вони? Чи не відкриють таємницю, спасенний кінчик в оцім заплутанім клубку?

А ліс шумить і шумить за вікном. І дощ не перестає сіяти. Густий, одноманітний і з вітром. Налетить, ударить у вікна та й знову відійде кудись у темряву — ледве чути його, отак як крізь сон.

Ніч така ж непроглядна, як і раніш, — аніякого тобі прояснення. Одна тільки гроза відійшла десь за ліси, за доли і озивається звідти приглушеним, але густим, все ще погрозовим гулом. Мов із безодні подає голос.

Осмомисл не витримує, порушує тишу.

— Прости мене, дитя моє єдине, — благає він надломленим голосом. — Я, бачиш, винен, що в холопи завдав тебе ще немовлям. Та повір: не міг я стерпіть зради.

— Можливо. — Всеволод підводить очі і сумно і болісно дивиться на батька. — Мені в цім ділі важко вас судить. Проте нелегко й зносити новину. Тим паче тут, на пасовиську.

Парубок помовчав і вже рішучіше додав:

— Я, батьку, поїду, мабуть.

Конюший насторожився.

— Куди, мій сину?

— Купальські дні якраз надходять. Біля Чернігова, в Згурах, веселі будуть свята. Там друг мій мешкає, Младан. Поїду на якийсь час до нього.

У конюшого і серце похолонуло.

— Купальські дні? Біля Чернігова? — він помовчав, вражений, певне, догадкою, і, не стримавшись, вигукнув на всю оселю: — Ти хочеш все ж летіти на вогонь?

— На світло, тату, — спокійно, але твердо відповів Всеволод.

Вони немовби помінялися місцями: батько сидів перед сином розгублений, приголомшений його намірами, син — суворий, врівноважений і певний, що його ніхто вже не зіб'є із раз і назавжди обраної путі.

— Подумай, сину, — благає Осмомисл. — На долю батька зваж хоч трохи.

— О тату! — кривиться син. — Не мені ж вас вчить. В ділах цих розум ні до чого. Тут воля серця бере верх.

— Так вона ж — княжна. Ти йдеш на вірну згубу!

— Ну що ж, — замислюється Всеволод. — Нехай і так. Заради світла, батьку, варто йти і на вогонь.

V. КУПАЛО

Дівчата ще з дня назбирали блакитних, як небо, сокирок, пахучих волошок, польового маку, звіробою, нарвали попід плотами м'яти, за селищем — долину, що мав охороняти їх від відьом і русалок, і, склавши все те до ладу, сплели собі розкішні купальські вінки. Ішли тепер веселі, уквітчані, несучи поперед себе вильце та вудола Купали. Вудол у жіночій сорочці, прикрашений стрічками, намистом, теж у вінку — великому й на диво барвистому. Бажання чи радість підганяли дівчат — спішили чомусь одна поперед одною й голосно співали давно вже не співаної пісні:

«Купайло, Купайло!
Де ти зимувало?» —
«Зимувало в лісі,
Ночувало в стрісі,
Зимувало в пір'ячку,
Літувало в зіллячку». —
«Купайло, Купайло!»

Хлопці теж не гуляли, позносили до урядника старе ганчір'я, склали воза й задалегідь вивезли той мотлох на

галявину біля Десни. Потім привезли соломи, наносили з лісу хмизу. В кілька ожередів склали біля майбутнього вогнища, щоб вистачило на всю ніч. А коли побачили дівчат, зібралися докупи, раду почали радити, як їм діяти надалі, вильце як одняти.

Та дівчата знають наміри парубоцтва — оточили марену свою щільним кільцем, прикрашають барвистими стрічками, вінками. На вудала Купали надівають намисто, персні, буси — геть усі наряди невибагливої сіверянської дівчини. Потім беруться за руки, ходять довкола вильця, наспівуючи:

Кругом мареноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде.
Стороною та на мою рожоньку червону.
Ой на морі хвиля, при долині роса,
Стороною дощик іде.
Стороною та на мій барвіночок зелений.
Кругом мареноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде.
Стороною та на мій любисточок буйненький.
Ой на морі хвиля, при долині роса,
Стороною дощик іде.
Стороною на мої василечки низенькі.

Серед дівчат і княжна Чорна. Ще вчора покинула вона отні хороми — не витримала нудоти, що напосілась на неї після розмови з батьком, і виїхала нишком на лівий берег Десни, до Милани. Відколи загинула мати, зарічанська Милана була для неї не тільки подругою — сестрицею рідною. З нею ходила в ліс по ягоди, збирала квіти на луках, водила в свята танок і забувала серед подруг, на цій уквітчаній землі, свою самотність, своє горе. Утіха й радість прокидалися у серці, так ніби вітер, цей весняний легіт, засівав їх там своєю щедрою рукою.

Любо і весело було тут княжні, а надто сьогодні, перед святом Купали. Удосвіта збирали цілющі трави, потім — квіти для вінків. Скільки таємничих хвилин пережили з Миланою, вишукуючи поміж кропивою траву чорнобиль, під коренем якої росте вугілля, що принесе їм удачу. Як весело бігали з дівчатами по луках і, спустившись згодом до річки, купались у бистрій і студеній Десні.

Весь день пробігали, готуючись до свята. І ось воно починається. Дівчат у два кола не вбереш. Як мак, цвітуть, походжаючи довкола вильця. Та й хлопців не менше, з обох сіл зійшлися на галявину — і з Зарічного, і з Згурів. Шаровари на них широкі, підперезані поясами

сорочки щедро вишиті по подолу, на рукавах, на розстебнутих нині комірцях. Збиті на потилицю калансуви не знати як і тримаються на голові. А самі мов дубки молоді: високі, міцні, так і віє від них здоров'ям і силою. Хвилинки не встоять на місці: хочуть розірвати коло, пробитися до вильця.

Та ось зайшло сонце, на землю спустилися перпі сутінки. Парубки покинули дівчат, пішли робити своє діло — добувати живий вогонь, щоб було чим розпалити вогнище.

Біля сухої, складеної неподалік від хмизу трави заздалегідь приготовано товсту, з наверхченими дірками колоду. В одній із них — веретеноподібне ґуркало з довгими, припасованими угорі ременями. Два дебелих парубки сідають лицем до лица і, упираючись ногами в колоду, з побожністю беруть у руки ремені. Третій тисне згори на ґуркало, сипле на колоду суху, дрібно перетерту пилку.

Швидко і впевнено працюють молодці, ще швидше ходить довкола осі ґуркало, і що далі, то більше нагривається дерево.

Парубоцтво тиснеться біля колоди, з затамованим подихом чекає появи живого вогню. А сутінки все згущуються і згущуються. Ліс, що височів досі навколо галявини, підступив ще ближче і став навшпиньки, немов заглянути хотів через міцні парубочі плечі, довідатись, що люди роблять там, збившись до купи. Тіні від нього впали на всю галявину, лягли на широке плесо красуні Десни.

Похмуро, таємниче-тривожно робилось навкруги. Аж ось задимилась колода, блиснули іскри, й одразу ж спалахнув вогонь. Живий священний вогонь! Парубки проясніли, тривожні й насторожені, слідкували за тим тремтливим, ледве животіючим вогником. Бо він — особливий. Його іменем віддавна називають житло, він один може вплинути на вогонь небесний, ублагати його, щоб світив людям, гнав од них темряву, цю прародительку й схоронницю злих духів. Завдяки живому вогню щораз вертається до них із пітьми ночі сонце, світить і гріє, ростить урожай, дарує їм свою всепереможну силу — силу життя. Вогонь — надія їхня, сторожа від злих духів, від мору, і безпліддя. А надто сьогодні, в купальську ніч. Сьогодні він не тільки всепереможна, а й всеочищаюча сила.

Від нього немовби пробудились околиці. На берегах Десни, Стрижня, Білоуса — по всій Сіверянщині запала-

ли вогнища. Спершу несміливі, ледве помітні за гаями, лісами й урочищами, шугнули раптом у небо й залили собою весь довколишній простір. Неначе розкішні букети тремтіли над лісом. Величні й прекрасні в навислій над землею темряві!

Ожили і люди на галявині. Крики, галас розлітаються разом із іскрами і, розбившись об високі стіни лісу, дзвенять під темним склепінням неба. Дівчата знову беруться за руки, ходять довкола вильця і співають пісні. А хлопцям не подобаються такі ігрища. Мов буря, налітають звідусіль, розбивають колу. Тепер не вильце вже цікавить завзяте парубоцтво — кожен шукає свою, заздальгідь обрану дівчину, норовить схопити її за руку й повести на очищаючий від злих духів і заодно благословляючий на шлюбні вузи вогонь.

Сміх не втихає, тільки міняється раз у раз: то розкоисто рівний, то несподівано верескливий.

Чорна гасає між молоддю. Вона єдина тут, кого не наважується чіпати парубоцтво, за нею й ховаються несміливі дівчата. І княжна кидається з кінця в кінець, захищає своїх подруг. Лице в неї пашисть, очі, мов зорі, світять під навислим на самі брови вінком, і не знати, чого більше в її відкритому для краси і привілля серці: радості, веселощів чи завзяття.

Та ось вибігає з натовпу перша пара і, тримаючись за руки, з розгону стрибає через вогонь. За нею друга, третя, десята. Від того навального руху хвилюється тихе вечірнє повітря, не набудеться й вогнище: то стелиться низько по землі, то знову злітає до неба, кидаючи довкола цілі снопи іскор.

Видовище таке надивовижу прекрасне, крики, метушня такі бадьорі, життєрадісні, що годі було й думати про якісь там сумніви, ухиляння. І Чорна не помітила, як викрали у неї подруг. Навіть Милана десь зникла. Щемить, якась одна жорстока мить — і вона лишилась самотньою! Бо її, яко княжну, не запрошують. Поганих собою дівчат — і тих розібрали, а її не запрошують. Жоден парубок не наважується підійти!

Княжна озиралася і відчувала, що хвилюється. Стрибає самій негоже, страшно якось. Але й не стрибати не можна: адже її назвуть тоді відьмою!

Бажання то брало гору над сумнівами, то поступалося перед ними, даючи місце страху і відчаю. І саме в ту мить рука її опинилася в міцній парубочій долоні.

— Вперед, княжно. Сміливіш!

Чорна й подиху не встигла перевести — зойкнула на радощах чи від несподіванки і, захочувана парубком, побігла прямо на вогонь.

— Ой! Ху-ух! — зітхала й сміялася вона, ставши на ноги. Вогонь, ця очищаюча сила, немов рукою зняв із неї сумніви, побоювання, вернув віддавня притаманні їй бадьорість і завзяття. — Як гарно, правда? Ходімо ще!

Тепер уже не парубок княжну, — княжна захочувала парубка. Весела, радісна, бігла попереду і брала новий розгін.

Проте через вогонь сягнула за цим разом невдало. Чи парубок не розрахував, чи княжна не в лад відштовхнулася від землі — пальці її хруснули і вислизнули з його руки.

«Випустив!» — вжахнувся молодець, а торкнувшись землі, мов дзига, обернувся на одній нозі, з силою шарпнув на себе дівчину.

— Чи не опеклася часом?

— Ні! Я пересягнула. Бачиш, — показує на широкі опанчеві шаровари, на оторочені золотим позументом поли легкого літнього кабота з дибаджу, — навіть не обсмалилась ніде.

— Однак ми не витримали проби вогню.

— Пусте, — відмахнулася княжна, не звернувши уваги на його натяк. А коли глянула на парубка при світлі, зупинилася враз, дивиться. — Стривай, — пригадує. — Я, здається, зустрічала тебе десь.

— На пасовиську, княжно. Я — Всеволод, син конюшого.

— Ой! — радіє дівчина. Вона пізнала тепер і ці русі кучері над красиво вигнутими бровами, і пильні, трохи суворі колісь, а зараз палаючі вогнем очі, і тим паче обличчя — таке мужнє, засмагле на вітрі обличчя.

Йшли поруч і не помічали, що прямують не до гурту, а далі від метушні та ігрищ купальських.

— Як добре, що я зустріла тебе, молодче, — щиро зізнається княжна. — Ще з того дня, з дня ловів, хотілось бачити...

— Мене? — і вірить, і не вірить Всеволод.

— Ага... Батько твій нагримали тоді... Так злобно дивилися мені у вічі, що погляд той покою не дає тепер. Та ще й сказали як... Ти пам'ятаєш, що сказали твій батько про лебедя?

— Вони про шулік годі, здається, говорили.

— Так, так, і про шулік. Слова їхні, мов волхвування, на серце каменем лягли.

— Бо то, княжно, не лебідь був, а лебедиця. І, може, навіть діва-лебедиця.

— О боги! — лякається дівчина. — А звідки Всеволод те зна?

— Батько говорили. Тому-то, кажуть, людям так важко іноді знайти Лебедине озеро — серед численних пташиних зграй там діви-лебеді живуть й сліди ховають од людського ока.

Чорна замислюється.

— Вони мені ніколи не простять.

— Ну що бо ти, княжно! — заспокоює Всеволод. — Чи варто думати про це? У кожного на світі свій кінець. Навіть у діви-лебедиці. Та й не мстиві вони.

Дівчина різко обертається на його голос.

— Ти так думаєш?

Всеволод утримався від пояснень. На узліссі, деь зовсім поруч, почулося розкотисте іржання. Княжна спершу зачудувалася, далі осміхнулася й, забувши свої клопоти, свиснула витіюватим, тільки коневі відомим, мабуть, свистом.

Невдовзі застугоніла земля, і перед дівчиною став гривастий, з вигнутою, мов у лебедя, шиєю кінь. Відблиски вогнища, яке то пригасало, то знову злітало до неба, красиво переливалися на його шерсті, швидше скрадали, ніж виділяли в темряві білизну довгої, казково пишної гриви. А з очей так і сипались іскри, з ніздрів так і пашіло жаром.

Коневі не стоялось на місці — то бив об землю копитами, то грав довкола княжни, немовби кликав її у сідло. І в цім неспокої, в твердій, на все готовій поставі відчувалась і сила, й краса молодого огира. Сядь, здавалось, верхи — не тільки через ліси та доли — за хмари понесе цей кінь.

— Занудьгував мій Сокіл, — пояснює його неспокій княжна. — Додому кличе.

Чорна горнеться до гнідого, і пестить, і розчісує йому гриву, а Всеволод дивиться на них, очей не одведе. І не знати, ким більше любить він: конем чи княжною.

Вогнище знову розгорілося на той час, і пісня дівоча ще голосніше, ще бадьоріше забриніла над лісом.

Стугони, земле, під Купалом!
О ти, наше життя,
Прийми нас під своє накриття,—

і благали, і наказували дівчата. Чорна збиралася вже іти до гурту, та раптом вихопився з темряви комонник і погнав коня прямо на дівчат, що вели танок.

Крик, галас незвичайний. Аж у вухах лящало. Проте ні княжна, ні Всеволод не дивувалися тому, адже саме зараз, після проспіваних щойно слів, мав під'їхати хтось на коні і взяти під своє накриття дівоче вильце. Та тільки-но кінь вискочив із сполоханої юрби, до слуху долетів несамовитий дівочий крик.

Чорна зойкнула і схопила Всеволода за руку.

— Глянь, він не марену — дівчину викрав!

А пригледівшись, кинулася до Сокола.

— Куди ти, Чорна?! — хлопець хотів було стримати її; він розумів: у такі діла, крім рідні, ніхто не повинен втручатися. А Чорна кинула йому одне-єдине слово: «Милана!» — і птахом полетіла слідом за комонником.

Сокіл не любив відставати. Побачивши попереду себе коня, із шкури ліз, аби порівнятися, випередити, іти тільки першим. А зараз і поготів. Наміри княжни відчувалися у кожному поштовху, в гарячих подихах біля гриви і немовби підігрівали його бажання — вернутись мерщій додому, розвіяти за вітром нудьгу.

Зближаючись, ще більше розпалювався, мов стріла, летів над землею, нестримний і розпластаний, різав грудьми повітря, кожною жилкою поривався вперед.

Загледівши погоню, дівчина ще дужче почала кричати. Парубок хотів було звернути до річки — священна вода благословить їхній шлюб, там ніхто не посміє відняти Милану! — та нічого з того не вийшло: княжна розгадала його наміри і, зрізавши кут, заступила дорогу.

Одна мить — і молодят немовби й не було в сідлі: Чорна з такою силою шарпнула їхнього коня за повід, що той крутнувся на місці, викинувши з сідла і необережного комонника, і його бранку.

Невдача, видно, розізлила молодця.

— Не смій, княжно! — крикнув, підводячись і заступаючи собою Милану. — Ти у цім ділі сторона.

— Я тобі дам сторони, негіднику! — гримнула на нього Чорна, накладаючи на добутий із сідла лук заточену стрілу. — Пусти дівчину!

Парубок оступився в темряву, ще міцніше притискає до себе наречену.

— Ну?!

Княжна почала зводити лук. Та що це: Милана випорнула раптом з обіймів і не утікати спішить,— падає перед подругою на коліна, хапає обома руками за стремено і просить... слізно просить відпустити її з Младаном.

Чорна отетеріла.

— Тебе з Младаном?!

— О подружко! О княжно! — ридеє вже дівчина.— Прошу, благаю тебе: відпусти нас із ладом моїм, бо над'їдуть брати, і буде брань. Младана можуть забити, а мене... мене до батька поведуть!

— То ти... то ти по власній волі? — не вірить Чорна.

— Авжеж... Сьогодні ж ніч перед Купалом. Ми заздалегідь домовилися утікати.

Погляд у Милани ширий, голос по-дитячому благальний, та княжна не йме віри. Дивиться на неї широко відкритими, вкрай здивованими очима і не йме віри.

— А чому ж ти кричала, мов навіжена? — питає нарешті.

— Бо мусила,— схлипує бранка.— Дівчині належить кричати, коли її умикають. Так звичай велить.

«Звичай велить».

Чорна попустила поводи, замислилася. Младан зрозумів це як згоду відпустити їх і почав лаштувати коня.

Княжна не перечила. А коли почувся стукіт копит, обернулася враз і різко кинула обом, ніби спересердя:

— Утікайте!

Але комонник вихопився уже з темряви; тільки вчасний стрибок Сокола перешкодив йому настигнути умикаючого.

То був Всеволод.

Осадив Вороного і, не вірячи очам своїм, дивився вслід втікачам.

— Младан? — обернувся нарешті до княжни.

— Младан,— ствердила Чорна.— Не заважай, хай утікають.

— То мій друг,— пояснив їй.

— А з ним моя подруга,— пояснила й княжна.— Стрибай! — насторожилась раптом.— Здається, скаче хтось. І не один.

Чорна наслухувала якусь мить, потім підбрала поводи і, не питаючи згоди, наказала Всеволодові:

— Як тільки з'являться, жени коня за мною. Попробуємо заплутати Младанові сліди: у інший бік заманимо погоню.

VI. ЗА СЕБЕ І ЗА МУЖІВ

Сонце тільки-но мало показатись із-за обрію, а над лісом стояла вже висока заграва. Неначе корона вінчала небосхил. Розкішна, золотаво-блакитна корона! Небо довкола неї як вимите, повітря прохолодне; чути навіть, як ллється воно в груди, і освіжає, і бадьорить натружене за ніч тіло. А од землі струмують пахощі. По всьому узлісся стоять духмяні польові пахощі! І тиша. Так ніби завмерло все, угледівши заграву, немовби причаїлось і жде вирядженого до шлюбу світила.

Аж ось показалося сонце. Кинуло на ліси, на трави росяні янтарно-живе, до сліпоти яскраве проміння й одразу ж пробудило узлісся. Голосніше обізвалися птахи, на галявині засюрчали коники. Навіть сумирно-спокійне листя зашелестіло над головою, усміхнулося до сонця веселою, по-людському радісною усмішкою. Чорна не повірила. Обернулася до одного дерева, потім — до другого, знову глянула на листя, що звисало над головою, і заніміла, вражена: дерева і справді всміхалися, як живі! Освітлена сонцем роса, мов перли ті, переливала барвами, неначе в казці, світила веселим і звабливим, надивовижу прекрасним вогнем.

А сонце все вище і вище здіймалося над лісом. Пишне, як на весіллі, рожеве, як після купелі.

Чи княжна проспала у теремі ранки, чи сьогодні він справді був особливий, не такий, як завжди, — залюбувалася, замилувалась видовищем, очей не відірве. Чує, як хлюпає у серці хвиля — тепла, нестримно навальна хвиля, — і ледве не плаче... Боги! Який чудовий світ розкинувся довкола, яка прекрасна її Сіверянщина! Усе тут створено, здавалося б, для щастя, живи і тішся серед цієї тиші та спокою. Так ні ж: дома — якісь гнітючі таємниці, тут — умикання. Приїхала в Зарічне повеселитися з Миланою, розвіяти в купальських ігрищах тугу, а Милана бач як повелася з нею? З любчиком втекла десь у Згури. От тобі й подруга: жодним словечком не обмовилась про шлюб! Не натякнула навіть. Домовилась із Младаном — і була така. А ти, Чорна, нудьгуй тепер. Хочеш не хочеш,

а мусиш вертати додому. В Зарічному нічого більше робити.

Через Милану і Всеволод коли б не розгнівався. Лагодився аж до Чернігова супроводжувати княжну, а княжна не дозволила: сум закрався їй у серце, самій схотілося побути.

Відчувши повід попущеним, Сокіл сам обирав собі путь. Перетнув порослу високими травами галявину, за нею — гай із глибоким і вогким яром; пройшов якусь сотню кроків вдовж струмка, що трапився згодом на путі і, легко пересягнувши через нього, виніс свою господиню на битий копитами шлях.

Чорна розгледілася і, побачивши, що кінь простує до Чернігова, знову схилила, зажурена, голову, киває нею в такт неспішній ході свого огира. Та раптом до слуху її донісся дрібний перестук кінських копит. Княжна настожилася, підбрала поводи. Хотіла уже шаснути із Соколом у кущі, але на повороті, між деревами, майнули в цю мить комонники в червоних, як мак, калансувах, в блакитних корзно, і дівчина заспокоїлася: такий барвистий одяг носять тільки дружинники князя Чорного.

Першим осадив перед нею коня плечистий Славята, відомий у Чернігові ратний муж і найбільш довірена особа у князя.

— Хвала богам! — вигукнув він басовитим, що аж відлунював у лісі, голосом. — Ясна княжна, виходить, здорова і на волі. А в Чернігові тривога: князь думав, що хозари викрали у нього доню.

— Хозари? — здивувалася дівчина.

— А так, — не помітив її подиву муж. — Вони, бач, сватати приїхали княжну. Володар наш послав по доню в терем, а по доні і слід прохолов. Ну, ми й подумали, що тут якась підступність: викрали, гадаємо собі, щоб примусити князя дати згоду на шлюб.

Чорна пополотніла. Так он яку таємницю приховав од неї батько! Ось чому неспокій переслідував її ці дні: серцем чула лихо... О боги!.. Княжний, мабуть, правду говорить: знайшовся і на її голову шуліка. Та ще й який: каган, володар могутньої Хозарії і двадцяти п'яти підлеглих їй племен!

Дівчина поглянула на Славяту, на дружинників, озброєних з ніг до голови, і, не ховаючи тривоги, запитала:

— То що ж велів вам князь?

— Знайти княжну хоча б і під землею.

— А потім?

— А потім додому привезти,— простодушно пояснив їй Славята.

Чорна телющить на нього очі.

— То князь... князь, значить, згоден? Він має намір віддати мене за кагана? Той же каган... каган жонатий і старий уже! — мало не плакала дівчина.

Славята спохмурнів.

— У нього, на жаль, є на те право, княжно: каган, за законом, може мати стільки жон, скільки є підлеглих Хозарії племен — від кожного одну княжу дочку, коли вона є, звичайно, у нього. А оскільки ясна княжна — дочка сіверянського князя, і одна, то доля указує саме на неї.

Дівчина похолонула і не знала, що сказати на те Славяті. Вона чула про ці закони, та не йняла їм віри, думала, старість каганова врятує від ганьби, від нечуваного в її землях насилля. А князь, виходить, знав це і мовчав. На що ж він надіявся? Чому потурав їй, коли відмовляла сусідам-князям? Зумисне? Щоб приберегти для кагана? Щоб набити ціну? Пустити славу і набити ціну?

Дивиться розпачливим поглядом на мужів, немовби жде відповіді на поставлені шойно питання. Але відповіді немає, і дівчина бере себе в руки, хмуриться.

— Я не поїду,— говорить рішуче.

— Чому це?

— А тому: пустили хозарів до острогу, то й цілуйтеся тепер із ними. Мені там нічого робити!

Дружинники не встигли переглянутись,— княжна ударила острогами коня і, розвернувшись на місці, погнала цосили назад.

Славята ще не вірив у серйозність її намірів.

— Чорна! Княжно! — гукнув він своїм дужим голосом, сподіваючись зупинити ним дівчину.

А Чорна не зупинялася. Зміряла очима відстань між собою й Славятою, який гнався уже за нею, ще сильніше пристрожила коня. Вона не гірше мужа знає ліси, схованки потаємні. Тільки б ватага відстала — Славяті не дасться до рук. Не втече — то сховається в хащах, а дасться не дасться!

Коні йшли якийсь час рівно. Буланій ватажка не відставав від Сокола, Сокіл не міг відірватись від Буланого. Та ось Славята побачив, що відстань між кіньми зростає. Потроху, непомітно, проте зростає.

Оглянувся назад — дружинники і зовсім відстали. А княжна віддалялася. Що мить, то помітніше віддалялася. І це холодком озивалося у серці бувалого мужа.

«Втече,— тривожно думав він про себе,— зганьбить, клята дівчина. І перед князем, і перед дружиною зганьбить!»

— Чорна! — вдався до хитроців.— Та зупинись же... Я не все ще сказав тобі, дівчинко. Чуєш, у нас із князем змова!

У нього терпець уривався, від злості сльози виступали на очах, а дівчина віддалялася, мов риба, вислизала з рук.

— Чорна! — ще гучніше і, здавалось, у відчаї вже крикнув Славята.— Зупинись! У нас із князем змова!

Княжна тільки тепер почула, видно, це слово — обернулася, суворо і різко кинула через плече:

— Проти мене?

— Та ні ж, проти хозарів!

Якийсь час обоє мовчали. Славята чекав, Чорна роздумувала.

— Клянись! — почув нарешті її голос.

— Клянусь! Честю мужа клянусь!

— Життям клянись! — не задовольнялася дівчина.

— Клянусь життям! — хрипів уже Славята, втрачаючи і голос, і терпець.

Та Чорна, видно, погодилась вислухати княжого посланця. Сокіл її спершу стихив галоп, далі осів на задні ноги і, зробивши круте півколо, зупинився на узбіччі.

Славята теж осадив Буланого, витер спітніле чоло.

— Будь я батьком ясної княжни,— недобре глянув він на дівчину,— висік би за такі норови.

Дівчина нічого не сказала на те. Звитяга над начальним мужем княжої дружини, відомим на весь Чернігів витязем, певно, тішила її, та не до втіхи було зараз.

— Зупини витязів,— наказала стримано. Вона все ще не довіряла мужу, остерігалася пастки.

Славята дав знак.

— Ну, то яка у вас із батьком змова? — запитала опісля, поглядаючи то на Славяту, то на його дружинників, що тирлувалися віддалік.

— Княжна повинна дати відповідь хозарам.

— Що?! — здивувалася дівчина.— Оце і вся премудрість змови? Невже батько не знає, якою буде моя відпо-

відь? Невже в Чернігові за мене нікому постояти? — з болем і докором питала вона витязя.

— Княжна ображає мужів землі Сіверянської, — понуро обізвався Славята. — Кожен із нас ладен головою накласти за честь красуні Чорни, та ба...

— Що «та ба»?

— Не час. Треба обійтися поки що без січі.

І знову мовчить княжна, намагається збагнути, що все те значить.

— То батько не годен цього зробити?

— Княжні легше й зручніше: вона — дитина ще; не хоче — от і все.

Чорна була саме в тому віці, коли дорослі не одвикли ще від її пустощів, дивляться, за звичкою, як на дівчатко, а дівчатко косо позирає вже на своє дитинство й пишається гордим ім'ям дорослого. Тому слова Славяти не в жарт розгнівали княжну. «Як смієш! — хотіла крикнути на повний голос. — До мене сваталось он скільки!» Проте не крикнула. Ковтнула зозла слину і, взявши в остроги Сокола, чимдуж погнала його шляхом.

— Гаразд! — гукнула. — Я відповім хозарам! За себе і за мужів!

VII. ГРА З ВОГНЕМ

В просторій залі свіжо і затишно. Сонце тільки-но підбилося, не те що припекти — нагріти не встигло умиту росами землю. Та й дерева довкола: у дворі — дуби крислаті, за двором — гай, одразу за Стрижнем починається, високий і зелений-зелений, аж чорний у затінку. Немов стіною, окільцював Чернігів, неначе страж, чатує під деревними стінами, охороняє спокій горожан.

Вікна у теремі високі, світлі; на стінах самі оздоби. Глянеш перед себе — оленячі роги красуються між дугою вигнутими арками передніх вікон; подивившись назад — коштовна зброя виблискує золотом, вабить і строгим розміщенням на стіні, і уміло вставленим у рукояті дорогоцінним камінням. Посередині — два червлені щити, по боках — зближені вістря до вістря знамениті франкські мечі, а вгорі, над щитами, — лук і стріли бойові. Обабіч, під перестінки — знову оленячі та турячі роги з посадженими на них чучелами птахів, лісових мешканців Сіверянщини.

По тильних кутках зали — вогнища, викладені з каменю. Одне — з жертovníком, друге — для опалення. Проте найбільше ваблять присутніх у залі хозарів майстерно розписані чернігівськими умільцями стіни. На одній із них змалювано поєдинок самого князя із туром, на другій — лови соколині. І як змалювано! Звиклим до розкошів хозарам не віриться навіть, що вони в Чернігові, у цьому забутому богом і людьми лісовому барлозі. Коні, неначе змії, сягають через потік, люди, немов живі, занесли над головами зброю, от-от, здається, закричать, свистом і галасом виповнять цю залу. А князь зіткнувся вже із туром, силкується повалити його наставленим у широкі груди списом.

Хозари цмокають язиками, розхваляють майстрів, а надто князя, мужнього воїтеля і володаря цих скарбів.

Чорний, хоч і радий такій похвалі, розумом сприймає її по-своєму: підлещуються асійці, запобігають перед ним. А в очах інші посвічують бажання: княжни ніяк не діждуться.

«Хитрий, як лис,— думає князь про чаушіара, який пайбільше упадав біля нього.— Та не тобі мене перехитрити. Чорний не в таких тенетах був і виплутувався, а тут, удома, й поготів. От тільки б донька не спіткнулась».

— Кажуть, і донька така, як батько,— вгадує й чаушіар князеві думки.— Смілива пібито і лови страх як любить.

— Терпіння, славний муже,— посміхається Чорний.— Ще мить — і ти побачиш її на власні очі. Донька ось-ось надійде. А от мені, як батькові, повідай, коли ласка: звідки і від кого довідався каган про мою доню?

— Великий княже! — щиро дивується хозарин.— Як можеш ти не знати? Донька твоя — красуня на весь світ. А красу, як і сонце в небі, від людей не сховаєш. Навіть в лісах Сіверянщини не сховаєш,— хитро підморгнув він Чорному.— Скажи, хіба то так собі князі скакали у Чернігів: з древлян, із в'ятичів і навіть із болгар? Хе-хе, краса, мій княже, заманить і в болото, не те що в ліс.

— А все ж каган не бачив моєї доні в вічі. Як міг він покласти на один тільки поголос?

— Ей, княже,— докірливо хитає головою хозарин.— Якби ж то тільки поголос. Каган наш посередник між небом і людьми. Йому сам бог указує церстом на ладо його миле.

Чорний хотів було сказати щось, та в цю мить відчинилися двері і на порозі з'явилася донька. Одягнена в легеньке літнє вбрання, мов метелик той, пурхнула в залу — весела, жвава. Чорні, як ніч, очі її світилися водночас і лагідною ніжністю, і насмішкуватими, по-дитячому задержуваними вогниками. А на личку — ні крихти збентеження, ні тіні турбот. Ніжне і вродливе, осяяне теплим внутрішнім світлом, мов мак, цвіло в сусідстві з білим як сніг одягом, у рамці пишного чорного волосся. І коли сповзла якось наперед ще й розкішна дівоча коса, а уста усміхнулися осяйною, як Хорс у небі, усмішкою, — хозари зацікавилися в подиві, стояли купкою посеред зали — там, де застала їх поява цієї дивної, зроду-звіку не баченої красуні.

А Чорна, чемно розкланюючись, прямувала до батька. — Кликали, татуню? — спитала бадьорим голосом.

Князь дивився на неї й очам своїм не вірив. «Що це? Дівча радіє? Невже Слав'ята не сказав?»

Та запитання поставлено — треба щось відповісти.

— Донька самовільно роз'їжджає десь по лісу, — почав із докорів.

— Хіба наказано? — притихла дівчина. — Досі ви не перечили мені в цьому.

— Перечити і зараз не перечу, та попереджати не завадило б батька, куди і чи надовго їдеш.

— Я в Зарічному була, на святі Купали.

— Он як! — подобришав князь. — Батько й забув за клопотами: сьогодні ж свято Купали. Ну, то й гаразд, дитино. Я не гніваюсь. То, бачиш, треба було тебе.

— Мене? А нащо це, татуню? — удала з себе насторожену.

Проте князь встиг уже заглянути доньці у вічі й збагнув її наміри.

— Бачиш, дитино, оці ось молодці, — показав він на хозарів, що так і не посміли вже розправити спину — схилились перед княжною в низькому, по-холопськи покірливому поклоні, — оці молодці прибули до тебе аж із далекого Ітиля...

— А-а! — повеселішала враз дівчина, простуючи до чаушіара як найбільш помітного серед асійців. — То це ви привезли мені такі чудові дари?

— О княжно! — ще нижче вклонився хозарин, тулячи до серця руки. — Чи варті вони дяки. Каган...

— Е ні! — перебила Чорна. — Я дуже вдячна вам. Такого багатства не знайдеш і за морем.

— Ясна княжно! — поспішає пояснити хозарин. — Дари ті від самого кагана.

— Правда? — дивується дівчина. — А я подумала чомусь, що ви — заморські гості. У нас були колись араби. Страх яких лепських товарів навезли. Чи муж з Ітиля не буде часом ще у нас? Я прохала б привезти мені...

Чаушіар різко опускається на одне коліно і, спершись рукою на криву хозарську шаблю, покійно схиляє голову.

— І я, і вої мої — до послуг юної красуні. Великий повелитель наш — каган могутньої Хозарії — не пошкодує для тебе, діво неба, усіх своїх незліченних багатств!

— Ні, ні, — перечить Чорна. — Я не багатства прохаю у кагана. Коли путь мужа лежатиме через Чернігів, а серце не розгубить прихильності до нас, нехай привезе він мені ляльку арабської роботи.

Чаушіар вирячився на дівчину, не збагне, глузує вона з нього чи серйозно просить.

А княжна мовби і не бачить того.

— Знаєте, — ще ближче підступила до хозарина, який зводився уже на ноги, — я так люблю погратись іноді з ляльками, а їх, на превеликий жаль, лишилося лиш три: найкращу, що привезли колись араби, розбив непосидючий наш Мурко.

Чорний збагнув нарешті, що дочка глузує з асіївців.

— Доню, — обірвав він її на слові, — настав час забувати про ляльки, про гру дитинячу. Великий каган прислав до тебе своїх сватів.

Чорна замовкла нараз, дивиться, отетеріла, на батька.

Чому він перешкодив їй? Нащо зіпсував так вдало розпочату гру? Що це, змова проти неї?

Пошукала очима Славяту, але Славяти в залі не було. Глянула знову на батька — батько сховав від неї очі.

«Так он як! Заманили, значить».

Підступність була такою несподіваною, образа такою болісною, що дівчина ледве спромоглася не виказати себе хозарам.

— Яких сватів? Нащо? — ще раз прикинулася вона дитиною.

— Таких самих, як князь древлянський прислав, болгар, — пояснив Чорний і вибив тим останню скіпку, що

підтримувала доньчину віру в нього.— Ти у мене одна,— говорив надірваним від хвилювання голосом,— примушувати не буду. Та як батько скажу: кращого лада тобі не бажаю. Каган — володар великої держави, по всіх асійських землях гримить про нього слава. Та й любить тебе.

Князь помовчав, далі звів на Чорну очі і додав:

— То ж подумай, доню, і скажи сватам своє слово. Ми всі — і я, й чаушіар — ждемо отут на нього.

Вони й справді ждали. А Чорна мало не плакала. Вмовляння, мов отруйні краплі, падали у серце, виповнювали й без того переповнені гіркими слізьми його вразливі куточки.

— Батькові не терпиться,— сказала крізь сльози.— Поспішає випхнути дочку!

— Що ти, доню! — щиро заперечив Чорний.— Примушувати, кажу ж, не стану. Та як батько раджу...

— Доволі! — грубо обірвала його й відчула одразу ж: ще одне слово поради — і вона розплачеться.— Відповідь готова,— додала тремтячим голосом.— Княжна Чорна не воліє бути жоною кагана. І ніколи нею не буде!

— Чого б то? — вихопився один із сватів.

Чорна обернулася на той голос, сувора й нещадна, дивилася на хозарів.

— Бо достойна кращого лада! — випалила не моргнувши.— А каган ваш не з тих, та й чужинець для неї.

Зухвалість зарозумілого дівчиська приголомшила асійців більше, ніж зневага до їх повелителя. Та, глянувши на Чорну, на її справді-таки неземну у цій грізній поставі красу, вони повірили на мить у правдивість виголошених нею слів,— повірили і не посміли перечити.

Мовчанку порушив князь.

— Безумнице! — гримнув він на Чорну.— Як смієш гудити таку людину?

— Смію! Бо волю втопитись у Десні, ніж бути за масним старцем. Чорна не раба. Чорну не примусять скоритися!

— Примусять! — отямився й чаушіар.— Каган має на тебе право. Не хочеш бути йому жоною, будеш рабинею!

— Он як! — не розгубилася дівчина.— То забирайтеся ж геть! Чуєте? — грізно повела вона очима.— Поки що я тут господиня, забирайтеся геть!

Хозари знітилися. Зирять то на князя, то на княжну, так ніби пересвідчуються: гонять їх, чи тільки почувся?

Князь теж розгубився, не знає, як бути йому, що вдіяти.

— Гей, отроки! — знайшовся нарешті. — Запріть княжну у теремі і не выпускайте до тих пір, поки не одумається. Я провчу тебе, дерзновенна! — посварився на доньку. А коли вона вийшла, обернувся до хозарів, винувато розвів перед ними руками: що, мовляв, робитимеш — дитина!

VIII. НА БОГА НАДІЙСЯ, А РОЗУМ МАЙ

Терем княжни Чорни стояв посеред дитинця, вгідно піднесеного над околицями й оточеного міцною стіною княжого двору в міжріччі Стрижня, Білоуса й Десни. Горішня частина його сягала аж до верхів'я крислатих дубів, викоханих, за розповідями давно померлих очевидців, ще юною прабабусею княжни, такою ж закоханою в зелень, квіти, як і її правнучка. Чого тільки не зазнали вони, оці кучеряві безсмертники, на своєму безмежно довгому віку! І як глибоко ввійшли, певне, у землю древнього Чернігова. У них було своє дитинство — довге, як вік людини, що посадила їх під вікнами. Потім прийшла юність. Люди народжувались і йшли з волі богів до Вираю, на зміну одному поколінню приходило друге, на зміну другому — третє, а дуби все зводились та зводились на ноги, набиралися сили. Пора змужніння цих велетів триватиме, далєбі, цілі віки. Усе ростуть та й ростуть — і вгору, і вишир, і в землю, напевне.

Крізь густе галуззя під вікнами любила колись і княгиня дивитись у виїмку між Болдиними горами і валом, вздовж широкого плеса красуні Десни, любила спостерігати, як виграє вона на сонці хвилями, як темніє і піниться під грозяно-буряними шквалами або й зовсім зникає серед вечірніх сутінків. Так ніби тягло її щось до Десни, немов знала, що згине в тих водах, що не люди — хвилі бурхливі закриють їй очі, тішитимуться на річковому дні її тільки-но розквітлою вродою.

Княжна пригадує мармурово-біле, завжди привітне обличчя матері і чує, як щось важке й удушливе підступає до горла.

— Мамо, мамо, — шепче дівчина. — Нащо ви покинули свою доню? Чому так рано пішли од мене?!

Не стримується, дає сльозам волю. Мати теж робиться скорботною, очі світять ласкою, теплом, а пишні, налиті

свіжістю уста шепчуть щось давнє, утішливе і тому таке нестерпно болісне.

— І треба було купатися на бистрині, — дорікає Чорна, витираючи сльози. — Були б оце поруч, утішили б свою доню. Та й образити не дали б. Ні, ні, я знаю: нікому не дали б, і серцем, і розумом захистили б свою доню!

«А батькові що, — мислить опісля, довірливо пригортаючись до подушки і розмовляючи вже більше з собою, ніж із матір'ю, — батькові тільки й думки, що про князівство та про славу. Заради тієї слави й дочку готовий утопить. Як же, вигідно: каган — тесть, хозари — спільники, а там, гляди, й дружину дозволять множити. А що донька сохнутиме на чужині за огидним їй нелюбом, — то байдуже».

— Ох, тату, тату! — зітхає дівчина. — Велика кара буде на вас за таку жорстокість. Дажбог не простить насильства над його внуцею: не перунів, то печенігів нашла на Сіверянщину, на її князя.

На сходах почувлися кроки. Чорна спершу не звернула на них уваги — мало хто не ходить по східцях її терема, — та коли заметушилася невдовзі нянька, по одній тільки метушні її догадалася, що в терем завітав хтось із знаті.

— Ти не спиш уже, дитинко? — запитала стара, просуюючи крізь прочинені двері сиву, як лунь, голову.

— Хто там? — поцікавилась княжна.

— Князь воліє бачити свою доню, просив попередити.

— Скажіть князю, що я хвора.

Нянька мовчить. І йти не йде, і мовчить.

— Не розумію. Коли хвора, то, значить, зайти?

— Не треба! — суворіше вже наказала дівчина, повернувши до старої заплакане обличчя. — Я хвора і не волію розмовляти з князем: мені потрібний спокій!

Невдовзі до ложниці зайшов сам князь.

— Доня не зрозуміла батька та ще й гнівається, бачу, — сказав, сідаючи біля ложа.

Але Чорна не обізвалася; лежала, відвернувшись до стіни, і мовчала.

Князь не витримав, звівся на ноги.

— Ти плачеш?! — здивувався він, угледівши сльози.

— Ні, сміюся, княже, — з болем відповіла Чорна. Потім скопилася враз і, звівшись на ліктях, гнівно й зневажливо глянула батькові у вічі. — Я не бажала бачити тут князя! Він що, і зовсім не хоче вже зважати на волю беззахисної дівчини?

— Доню!

— Нема у вас доні! Ви продали її хозарам. Слідом за матір'ю зводите із світу!

Таке звинувачення приголомшило князя. Він сидів у кріслі й дивився широко відкритими очима на дочку. А та не віддавала йому отямитися.

— Так, слідом! — кричала вже, ковтаючи сльози. — Пригадайте лишень, чому загинула мама. Пригадайте, як благала вона принести в жертву бурхливій навесні земній воді ваших любимчиків фазанів. Ви не послухали її, пошкодували, не захотіли умилювати берегинь і, замість жертви, матір віддали їм на потіху.

Княжна вичитувала, не переводячи подиху, а Чорний дивився на неї тими ж широко відкритими очима і чув, як холоде з ляку. Досі він вважав це таємницею, думав, ніхто не догадується про його провину, досі в думках тільки дорікав собі за смерть жони, словом боявся обмовитись, щоб люди не довідались часом. А вони знали, виходить, донька і та знала. Та ще й як зрозуміла його провину: звів із світу!

Боги... За що така кара йому? Рідна дитина і та посміла звинуватити в злому намірі...

— Доню! — простогнав князь і так змінився на обличчі, що навіть розгнівана до нестями княжна одразу ж притихла і розгубилася. — Я не послухав свого лада — то все так. Та хіба ж я хотів... Невже ти могла подумати, що я хотів маминої смерті! Коли б знаття... О, коли б знаття, я не те що фазанів, усю Сіверянщину, всі блага земні приніс би богам у жертву, аби тільки лишили при мені ладо моє миле. Та ба, так уже, видно, йшлося, так потрібно було богам: не тільки щастя й утіхи позбавили мене на старість, штовхнули ще і на непослух, щоб, бачся, й совість мучила усе життя... О доню! — вигукнув він над-ривно-страдницьким голосом. — Не знаєш ти, як я караюсь, як мучуся, лишаючись один із своїми гризотами! А тут ще й ти...

Чорна не зводила з батька очей, що далі, то більше переймалася його стражданнями. Запевнення здались їй щирими, скарги переконливими. Коли ж сказав: «А тут ще й ти», — визнала себе навіть винною.

Тепер уже не від болю за заподіяні кривди, — від сорому розплакалася дівчина.

— Я не хоті-і-ла, татку, — упала на простягнуті батьком руки.

— Дитинко моя! — пригорнув її князь, бережно і ніжно пестячи. — Ми однаково нещасні з тобою. Та тому горю уже не зарадиш, од цього треба одбитися.

Чорна різко підвела голову.

— То нащо ж ви... приневолюєте?

— Посоромся, доню, — докоряє її князь. — Така розумниця і не могла збагнути: адже так треба було. Хіба тобі Слав'ята не казав? Я мусив тримати руку хозарів, аби запевнити їх, що не князь, а княжна протривить шлюбу.

— Цього не говорив, — гаряче відгукнулася дівчина. — Він сказав тільки, що вам незручно, що я повинна відмовити хозарам.

— От-от, відмовити. То хіба ж так відмовляють? Ти надто необережно поводитися з хозарами, надто вже града з вогнем, чого я, князь Сіверянщини, якраз і не хотів. Нам треба мирно розійтись із сватами. Іскру, дитино моя, неважко висікти, та пожежу спробуй потім погасити. А дружина у нас нечисленна. І дуже вже нечисленна.

Княжна усе ще не розуміла.

— Мирно, кажете? А закон? Адже закон дозволяє каганові не питати моєї згоди. Яко володар цієї землі, він має право на мене... Думаєте, поступиться ним, правом, і мирно відмовиться від княжни Чорни?

— Може, й не відмовиться, — хмуриється князь, позираючи на свою вродливицю. — Та це не заважає нам, доню, поводити його за носа, а може, й примусити врешті-решт відмовитись. Закон дозволяє йому не питати твоєї згоди. Це так. Та звичай велить все-таки питати, бо ти ж не проста дівчина, ти — княжна. А тому користуймося хоч ним, звичаем, коли не маємо своїх законів і свого права. Дратувати тільки не треба їх. Пошлемося на твою молодість, на те, що ти не розумієш ще свого щастя. А там видно буде. Часи зараз непевні, печеніги он як тиснуть на Хозарію. Гляди, й примусять кагана відмовитись від збройного нападу на Чернігів... Нам треба виграти час, зміцнити дружину, щоб було кого виставити, коли звичай стануть уже безсилями.

— То я... то ви не віддасте мене?! — зраділа княжна, зирячи на батька зашлаканими ще, але й повеселілими вже очима.

— Нікому й ніколи!

— О-ой! — полегшено зітхнула дівчина. — Яка ж я несправедлива була, татуню, яка нехороша!

Чорний радий, не налюбуйтесь своєю донею.

— То, може, й на краще,— усміхається.— Якщо ти повірила в мою прихильність до хозарів, то хозари тим більше повинні повірити.

— А з Чернігова, як бачите, не йдуть.

— З Чернігова не йдуть,— задумався і князь.— Чекають, видно.

Якийсь час обоє мовчали.

— Мені страшно, татуню,— зізналася Чорна.— Вони можуть викрасти...

— Не бійся, дитино,— заспокоює князь.— Батько таку сторожу поставить біля терема, що й дух не проникне до тебе, не те що хозари.

Чорна замислюється.

— А може, краще було б утекти мені в ліс, пересидіти це лихо?

— Та що ти, доню! — видивився князь.— Хіба можна? Хозари тільки й чекають на це: комонники їхні по всіх путях, мабуть, розставлені.

— Ні, тату,— оживилася дівчина.— Я ж їздила за Десну: жодного не видно.

— Коли треба буде, з'являться. Сиди тут, дитинко, і не бійся: я потурбуюсь про твій спокій.

Князь уклав свою улюбленицю в ложе, поцілував на прощання і пішов до дверей. Аж на порозі зупинився, обернувся до доньки.

— Завтра велю принести жертву богу Сварогу, покровителю нашого вогнища і твого шлюбу, княжно. Жертва цього разу буде щедрою, бог, сподіваюсь, умилюється і захистить тебе від насилля. У нього ж сьогодні весілля, радість яка...

Сонце давно вже сховалося за зеленими лісами, давно зникли з очей і ліси, залиті густою темрявою, а княжна не кидала вигрітого біля вікна кубельця. Обклавшись м'якими, набитими лебединим пухом подушками, підперла розпашілу в теплі ланіту, мрійна й непорушна, дивилася перед себе, в причаєну за вікном ніч.

Тиша прислала їй тривогу, спокій заволодів думкою і, замість каменя, вселив у серце мрію, легку й податливу, від одного тільки подиху ладну знятися й полетіти в незвідані краї. Княжна, правда, й не стримувала її, ту легеньку хмарину-мрію. Кинуті батьком слова, мов дорід-

не зерно, розвивалися в ній, підігріті буйною дівочою уявою.

Радість... Яка то вона є, та божа радість на весіллі? Яка вона є?

На світі усе перше здається найкращим, усе бажане — найдорожчим. Адже по собі знає, скільки радощів приніс той день, коли сіла на коня і виїхала на перші лови, якою хвилюючою подією в житті буває перший сніг, а надто перша весняна травиця на моріжку, дзюркіт струмків і гомін птаства у лісі. Хіба можна зрівнювати кохання молодця з коханням літнього мужа, перший поцілунок — з усім, що буде потім, по весіллі? Ні, ні, зрівнювати не можна. Усе перше — найкраще, усе бажане — найдорожче для людей. А значить, і для бога. Тож і не дивно, що в нього радість сьогодні...

Щастя робить людей щедрими, податливими, іноді й милостивими. Та от біда: недовго бувають вони такими. Щасливі люди схильні забувати про те, що на світі є нещасні, що поруч із щастям ходить між людьми й горе. Цікаво, чи й богу Сварогу властиве таке забуття, чи тільки людям? А що, коли властиве? Що, коли забуде він за неї, нещастям спіткану княжну? Тоді й батько безсилий буде охоронить. Так, так, тоді безсилий.

Біда, та й годі. Треба, мабуть, самій подумати про себе, треба тікати звідси! Недарма кажуть: на бога надійся, а розум май.

Княжна схопилася, потяглася до одягу, та раптом спіймала себе на невеселій думці: куди втече вона? До Милани? Милани немає вже в Зарічному. Милана теж щаслива, їй не до подруги... Хіба в ліси втекти? Стривай. А Всеволод... Адже Всеволод живе в глушині, в непрохідних хащах! Туди жоден асієць не пробереться. Та що асієць — з вогнищан не кожен знайде батькові пасовиська. Через те нікому й на думку не спаде, що юна княжна може одважитись їхати в таку глухомань сама, без охорони. А вона поїде, розшукає Всеволода і чекатиме там, доки хозари не підуть із Чернігова.

Княжна так рішуче скинула з себе легеньке покривало, що воно злетіло в повітря і плавно опустилося на підлогу. Одначе згадка про сторожу знову стримує її порив, гасить блискавично народжену радість у серці. «Адже мене охороняють,— думає дівчина.— Біля терема поставлена батьком посилена сторожа, біля брам — і поготів. Як обманути її? Як вибратися за ночі з острогу?»

Чорна одягається все-таки, засвічує світло і довго ходить по ложниці, роздумує. Раптом погляд її падає на аркани — міцні волосяні канати, що ними спіймала оленя на перших ловах. Побачила — і серце затьохкало в грудях, мов пташка, забилося на radoщах... Через вікно... Вона втече через вікно!

Збираючись, княжна суєтилася, не знала, що їй одягти в дорогу. Шаровари — це безперечно, адже весь час на коні доведеться бути. А які шаровари: літні чи теплі? Який кабот до них, япончицю, нарешті, нове чи приношене вдягати вбрання? Може, взагалі вигідно було б з'явитися біля воріт у дранті, в одязі невибагливої смердської дівчини? Ні, ні, краще гриднем постане перед сторожею, до гридня менше приглядатимуться.

Одягнувшись як слід, Чорна припасувала поверх кабота криву хозарську шаблю, лук із набитою стрілами тулою, потім прив'язала один кінець зв'язаних між собою арканів до ложа, попробувала, чи міцний буде її пристрій, і розігнала до вікна. Та на півдорозі знову зупинилася: хіба втеча з терема — усе? А брама? Адже крізь браму без конюшого не проїхати. А конюший тільки за золото візьметься вивести з острогу. О, вона знає його: за золото не те що з острогу, з безодні виведе.

Захопивши з собою кілька ногат, княжна взяла у руки аркан і погасила світло. Якусь мить стояла так, не наважуючись рушити до вікна. Потім розчинила його і, прислухаючись, повільно стала опускати вниз міцний волосяний канат.

За вікном чекав на неї судільний морок. І безодня. Темна безодня, на дні якої — знала — причаїлись гранітні витвори чернігівських майстрів. Впади на них — і трупом ляжеш під стіною. Однак княжна переборолала в собі страх: насторожена і обережна, стала спускатися вниз.

IX. КАРА ЗА СТРАХ

Поява хозарів у Чернігові стурбувала не тільки Чорного і княжну — Амбалові теж не спалося тієї ночі. І не обов'язки вогнищного тяжіли над ним, — зустріч з чаушіаром не давала спокою. Що робити? Як бути тепер? Ховатися? Не показуватись на очі? Так чаушіар же бачив його у княжому теремі. Як зараз пам'ятає: тільки-но зайшов туди — видивився на нього, немов тварюка на нові ворота. Пізнав чи тільки дивувався такий разючий

схожості? А що, коли справді тільки дивувався?! Адже там, в Ітилі, всі певні, що Амбала нема вже на світі, що він... Ум-м! Дурень битий! Не міг об'явитися тут під іншим ім'ям. Амбал... Тепер усе, вважай, спійманий. Дивуючись такій разючій схожості, чаушіар запитає в князя, як звуть його вогнищного. Ну, а тому що: назве його справжнє ім'я — і все, вважай, усе.

Що ж робити? Лишатись тут і вивідати думки та наміри чаушіара чи, може, втікати, доки не пізно? А куди втечеш? Де, в якому князівстві знайдеш таке привілля, таку прихильність? Та й сім'я вже тут, діти... Ні, ні, тікати не треба, тікати ніколи не пізно. Адже не все втрачено. Хто знає, може, чаушіар забув уже про нього. Може, подумав, здивувався разючій схожості та й забув. Гай-гай, скільки тих літ сплигло. Треба спершу вивідати, спитати принаймні в князя, чи не цікавилися хозари його особою, а потім думати уже про втечу. Це, правда, не зовсім зручно — допитуватись, та коли треба, то треба.

Надія підбадьорила Амбала, вернула якусь крихту колишньої певності, а певність штовхнула й на рішучіший крок: не уникати хозарів, навпаки, зблизитись із ними, зумисне показуватись на очі, робити вигляд, що не знає їх, що чужий і їм, і племені їхньому. Гляди, й повірять!

Та доля його вирішилась того ж дня і вирішилась зовсім інакше. Стурбований несподіваним зникненням доньки, Чорний сполохав усе вогнище. Йому не вірилось, щоб княжна втекла. Адже біля брам стояла надійна сторожа. Та й з розмови не видно було, щоб дівчина лишилася при такій думці. Здається ж, повірила йому, здається ж, погодилась діяти заодно! Певне, хозари викрали. То де ж тоді Сокіл? Нащо спустили аркан? Щоб збити на ложні сліди?..

Догадки догадками, а доньки немає, доньку треба розшукувати. І це нагадало князю про вогнищного.

— Де княжна? — запитав він і так глянув на Амбала, що в того кров похолонула в жилах.

— Не знаю, княже.

— А хто ж тоді знає? Хто повинен знати, що діється в моєму вогнищі?!

Амбал мовчав. Та й що він міг сказати? Адже не вберіг, прогавив княжну. Злякався, бач, хозарів, заперся вдома — і прогавив.

— Прости мені, княже.

— Простити?! О ні, Амбале! Шкуру спущу, коли не буде доньки. Чуєш, шкуру!

— Мій княже...

— Доволі! — не хотів слухати Чорний. — Сідлайте коней — і на розшуки. По всіх путях, в усі кінці скачіть, де хочете, там і шукайте, а княжна мусить бути у себе в теремі. Чуєш?! У теремі! Без княжни не вертайтеся в Чернігів!

«От так ускочив у халепу, — невесело думає вогнищний, полишаючи свого володаря. — Одна біда не минула, інша валиться, мов сніг на голову. І нічого не вдієш: треба їхати. Хочеш не хочеш, а мусиш шукати княжну, бо інакше позбудешся і свого вогнища в Чернігові, і голови».

З острогу Амбал виїхав потай — боявся, щоб не помітили часом хозари, — а переправившись через річку, пустив коня в ліс, на тінисту стежу. Так і безпечніше буде, і путь скоротить, зрізавши доволі-таки велике і звивисте коліно.

Сонце високо піднялося вже над лісом, гаряче і невідступно припікало б на Солонім шляху, а тут і спочити можна. Крислате гілля густо переплелось над головою, під ним як у схованому од сонця яру: свіжо, прохолодно і не волого водночас.

Амбал одразу відчув себе краще в цім затінку. Навіть гризоту свою викинув на деякий час із голови. Їхав лісом і роздивлявся по боках, милуючись ніжно-розкотистим пташиним співом. Іноді задирав голову, шукав між гіллям дятла, що вистукував саме на дереві. Та де там: ні пташок-щобетух, ні лісового теслі не видно було за листям.

Не вірилось йому, щоб княжну викрали. Через те й не взяв із собою гриднів, не збирався гнатися за хозарами: коли навіть і викрали, їх все одно вже не наздоженеш. Проте озброїться озброївся. І меч, і лук із стрілами взяв з собою. Бо в лісі всяк може бути: чого доброго, й хозари трапляться на путі. А з зброєю безпечніше, із зброєю не страшно. Адже він кращий лучник на всю Сіверянщину. Та що Сіверянщину — колись на весь Ітиль славився. І засісти тут є де, і обійти не важко — ліси довкола. Дивись тільки, щоб тебе не обійшли, щоб сам не потрапив у засідку.

Розумів: мандрівка ця — не примха князя. Адже Чорна — донька йому, та ще яка донька! Хіба можна бути байдужим, не шукати дівчини? Пошуки дають принаймні якусь надію, а надія — втіху. Проте й погроза не подоба-

лась вогнищному. Надто вже суворо сказано: «Без княжни не вертайся в Чернігів».

Стезя виходить на Солоний шлях. Тепер доведеться гнати коня під гарячим сонцем, потерпати зустріти когось на путі.

ОМА

Амбал дістає з-за пояса літню калансуву, лагодить одягти її на голову. І раптом чує за спиною свист. Не встиг оглянутися, а на шиї зашморгнувся вже волосяний аркан... «Засідка»,— подумав і одразу ж потягся правцею до меча. Одначе зашморг з такою силою здавив йому горло, що й очі полізли на лоб. Опираючись, Амбал вихопив все-таки меч, та не встиг розмахнутися ним і вдарили по натягнутому аркану: хтось оперішив з усієї сили коня, і той рвонувся з місця і вислизнув з-під вогнищного.

На нього навалилося чоловіка три. Хутко заломили за спину руки, туго зв'язали їх волоснею. Амбал пробував боронитися, та дарма: сили явно переважали. Хтось із нападників накинув петлю і на ноги, обплутав їх по самі стегна арканом. Потім усівся на ньому й прохрипів над саме вухо:

— Тихо, тихо, Амбале.

Почувши своє ім'я, вогнищний оглянувся і зацікавився: перед очима його лисіло наставлене до горла лезо кривої хозарської шаблі, а поруч, стовпившись, стояли смаглолиці, одягнені в асійський одяг вої.

«Хозарі,— подумав Амбал і порахував їх напось.— Три, чотири, п'ять. Все, тепер я в їхніх руках».

Він пригадав на мить зустріч у княжій вітальні, пригадав нічні роздуми, побоювання і застогнав з досади, нарикаючи на себе і свою необережність.

— Боляче? — запитав той, що сидів у нього на спині.— Терпи, зраднику. Ти не того ще заслуговуєш.

Хозарин помовчав і ще суворіше додав:

— Як смів ти не послухатись кагана?

Амбал не відповідав. Сопів, неначе міх, і не відповідав. Це розізлило, видно, хозарина, і він перекинув вогнищного навznak.

— Як смів, питаю? Забув закони рідної землі? Забув, як карають у нас за зраду?

«Значить, вони одразу пізнали мене,— мислить тим часом Амбал.— Тоді ще, у князя, пізнали. І стежили весь час...»

— Боягуз! — підив крізь зуби хозарин, як видно, один

із терханів у загоні чаушіара. — За вчинок цей слід було б покарати тебе найстрашнішою смертю, та подякуй небу, — знизив він голос, — каган наш милостивий, він може простити тобі зраду. Коли, звичайно, вволиш його волю...

Амбал недовірливо глянув хозарину у вічі. Видно було: не вірить та й не розуміє, принаймні, не зовсім розуміє, про що говорять, на що натякають.

— Ну? — хозарин не зводив із вогнищного очей. — Вибирай: смерть чи згода?

«Навіть так? — подумав Амбал і ще більше завагався. — А що, коли довідається Чорний, що, коли викрие мою зраду?.. Але ж Чорний довідається чи ні, а ці уже довідалися».

— Смерть чи згода, питаю?! — крикнув хозарин.

— Чого хоче від мене каган? — несміливо озвався полонений. — Чим можу виправдати себе перед ним?

— Послугою. Невеличкою послугою.

— Якою?

— Допоможеш викрасти княжну Чорну.

— Княжну? Та її ж немає! Князь певний, що ви, хозари, викрали дівчину.

— Князь обманює і нас, і тебе. Він не хоче видати дочку свою за кагана. Заховав десь дівчину і удає, що викрали.

Заховав? Так он як! І ганяє його, вогнищного, по лісах? Гримає, погрожує вигнанням?

— До нас дійшли чутки, — таємно, як своєму, пояснює терхан, — що князь умислив множити дружину і має намір вибитись з-під влади каганату.

— На вічі річ ішла про печенігів, — наважився заперечити Амбал.

— То все для ока. Насправді ж Чорний мислить піти слідами своїх сусідів — полян. А щоб цього не сталося, каган бере його доньку собі у жони. Зрозумів?

Хозарин пождав трохи, потім поліз у кишеню і витяг звідти набиту золотом калиту.

— Ось... завдаток. Привезеш каганові красуню Чорну, не тільки життя подарує — винагородить за послугу.

Амбал важко ковтнув слину.

— А це... на спільників, — кинув йому хозарин ще одну калиту. — У князя є варяги. Їм все одно, кому служити, аби плата більша.

— Там і хозари знайдуться, — додав Амбал, розминаючи звільнені від пут руки.

— Знаю... Завтра ми йдемо звідси. Однак ненадовго. Каган незабаром сам прийде поглянути на красуню. От ти й підготуйся до зустрічі. Не здумай тільки зрадити його вдруге.

Х. НАМІРИ МЕСНИКА

Вимахуючи товстим гарапником, Всеволод займав косяк молодняка. Ситі і вигуляні дволітки лошаки повигинали шиї, прудко бігли вздовж лісу, полискуючи на сонці молодим, випеченим на дозвіллі тілом. Ні крики розгніваного їх непослухом погонича, ні поляскування, ба навіть удари гарапника не могли звернути їх із обраної вожаком путі. Збились докупі і летять, неначе змії, немов одне велетенське тіло, нездатне розчлентися на окремі частини.

Всеволод розуміє марність своїх домагань і пробує обігнати косяк, вийти йому в голову. Тільки вожак допоможе заволодіти табуном, повести його туди, куди хоче погонич... А вожака легше збити, вожак послухає і голосу, і гарапника.

Пристрожив коня, мов вихор, летить понад лісом. Ось і Бізонів зазубень — неширока, але довга клиноподібна галявина, та сама галявина, з якої вихопилася нещодавно у супроводі ловчих княжна. Не здумав би повернути туди цей норовистий вожак. Матиме тоді мороку.

Поминувши зазубень, Всеволод почув чийсь крик. Не хотів спершу вірити — хто може бути тут, у цій глушині? Коні і ті не завжди заходять. Та крик повторився, тепер уже різкіший, і що найдивніше — кликали його, Всеволода!

Мимохіть осадив коня й оглянувся: за кількасот кроків стояв на узліссі комонник. Як тільки помітив, що його почули, що на нього чекають, — пристрожив білогривого огира, галопом пустив його на спантеличеного погонича.

А Всеволод дивився в той бік і не йняв собі віри: і комонник, і кінь здавались йому знайомими! Ця розкішна, що так і маяла на вітрі, грива, цей незрівнянний галоп... А потім — голос. Десь він чув його...

— Чорна?

Оперіщений ним кінь здіблюється, потім розпластується в повітрі й летить назустріч білогривому огиру.

Вона... Ну звичайно, вона!

Коні зближаються, коні от-от зйдуться...

— Всеволоде!

Дівчина осаджує завжди покійного їй Сокола, простягає до молодця руки. Той в одну мить спішується, біжить на її поклик.

— Чорна! Княжна... Приїхала-таки.

Вона здається йому легенькою, мов п'їрна, і він ладен нести її через усе пасовисько, до самої оселі. Та дівчина отямлюється, силкуючись, пробує стати на ноги.

— Ти не ждав мене? — питає, поправляючи на собі одяг, потім — вибите з-під калансуви волосся.

— Та ні, ждав. Не сподівався тільки, що так швидко надумаєшся провідати нас.

— Нещастя прискорило мої одвідини, — сумно сказала дівчина. — Приїхала до вас шукати захисту.

— Захисту?.. Хто ж тобі загрожує там, у стольному граді, під захистом такого могутнього батька?

— Хозари, Всеволоде. Сватають мене. А батько... а князь не наважиться відмовити каганові. Тому я і втекла сюди. Одна-однісінька пробиралася через нетрі. Страх як боялася, що заблуджуся, що не втраплю.

Всеволод і дивувався з її вістей, і радів.

«Втекла! До мене втекла!»

— Я розгубила друзів, — скаржитися тим часом княжна. — Крім тебе, нікого не маю на цім світі.

«Крім мене, нікого не має на цім світі».

— Тому й приїхала. У мене тепер тільки й надії, що ти.

— О княжно! — гаряче відгукується парубок. — Як добре, що ти згадала про наше пасовисько. Сюди ніхто не загляне. Та й не дозволю я тебе зобидити. Чуєш, нікому не дозволю!

Всеволод бере її за руки і, сам не помічаючи того, тупить їх до серця. Дівчина не перечить. Дивиться на парубка болісними, проте обнадієними вже очима і не перечить.

— Я знаю, — говорить розчулено, — ти не дозволиш зобидити мене. А батько твій... Чи простять вони мені?

— Батько?

Парубок згадав його гнів на князя і завагався. А що, коли... Що, коли батько відмовить? Адже він не забув кривди, він ще й досі мріє про помсту.

— Ти... не певний?

— Що ти... Батько теж...

— Ні, ти не певний, — сумно повторила дівчина. — А проте діватися нікуди: мушу говорити з твоїм бать-

ком. Не така вже велика моя провина, думаю, вони простять.

Чорна по-своєму розуміла гнів конюшого — на вбивство лебедіці натякала... Тому не так уже й боялась того гніву. І Всеволод зрадів її намірам.

— Так, так. Ми зараз же підемо до батька й розкажемо усе. Вони добрі у мене, вони простять.

Гривань був могутом серед коней: високий, ставний. Сяде на нього Осмомисл — і наче з вежі спостерігає за косяками. Геть усе видно йому, а надто в ясну погоду, від узлісся до узлісся, від обрїю до обрїю.

Он вихопився з прогалини в лісі табун молодняка. Летять буйногриві дволітки, аж спини повигинали. Погонич хоче звернути їх до водопою, та дарма: не впорається він із лошатами.

Конюший здалеку пізнає в погоничі Всеволода. Хочє порадити йому, та отямлюється вчасно і махає з досади рукою: надто велика відстань розділяє їх, все одно не почує.

Аж бачить, обіч табуна скаче ще один комонник. Довго приглядається і ніяк не може збагнути, хто ж то править розпластаним у нестримному бігові огиром.

Косяк уперто йде протоптаними слідами. Всеволод ще раз порівнюється з вожаком, пробує збити його гарапником і нічого не вдіє: лошаки не звертають із обраної путі.

А комонник зближається, ще мить — і порівняється із Всеволодом, вийде у голову табуна. Удвох їм, гляди, пощастить-таки збити молодняка, нагнати його до водопою.

Стривай... Комонник подає Всеволодові знак і стає на чолі косяка? Не збиває його, — стає на чолі, веде перед? Чого б то?

Гривань звик коритися волі господаря — не поворухнеться навіть. Стоїть і дивиться вдалину, на косяк, що пробігає за кількасот кроків... Хвіст у нього до самих копит, шия як у лебедя: довга, міцна, гоноровито вигнута. Струсне нею — і замають на вітрі золотисті хвилі розкішної гриви. А застигне з гордо піднятою вгору головою — очей від нього не відірвеш: і сила, і краса приваблюють погляд.

Обидва — і Осмомисл, і кінь — стежать за косяком; здається, однаково й вдоволені затією незнайомого комонника. А проте комонник розвертається чомусь, знову веде молодняка на пасовисько. І Всеволод за ним... Що він заті-

яв, той незнайомець? Х-ха!.. Оце так диво! Хто б міг подумати: веде косяк у зашморг! Утер, значить, носа і йому, конюшому, і його синові. Закручує й закручує лошаків, щоб збити докупи, щоб не було виходу... Ну й молодчина! Що за один? Звідки він взявся?

«Першими приїжджають із пасовиська підконюші. Вони простежили за водопоєм, їм можна й спочити перед обідом.

— Гей, браття! — гукнув їх Осмомисл. — Хто там приборкав так дволіток?

— Та хто ж, Всеволод, — і гордо, і впевнено відповіли підконюші.

— Е ні, попереду йшов хтось інший.

— А-а,— пригадали ті.— Помічницю знайшов твій син — княжна завітала в гості.

«Княжна? Княжна Чорна?»

Конюший підбирає повід і довго дивиться в той бік, на зайнятих своїм ділом комонників.

«Невже вони подружилися?»

Чорна весело перегукується із Всеволодом, питається, певне, що робити їй, а Осмомисл стоїть мов укопаний, не рушить із місця.

Дружба... Аби ж то тільки дружба. Син за лісами, бач, знайшов дівчисько, у княжі тереми зумів, мабуть, пробратися з любові. А княжна... О боги, а княжна!.. Не встигла розлучитись — уже приїхала. І як: через ліси, через болота, по непрохідних хащах путь сюди знайшла!..

Не віриться. Невже вона закохалася в холопа?! Боже Свароже! Адже це безумство! Княжна і холоп — це ж безумство! Кохання їхне обірвуть, як сон, серця розіб'ють, як холодну крицю. Їм що... У них, бач, над усе гордия. Їм княжа честь дорожча за життя.

Ні, ні... Цього не може бути. Князь довідається — зведе із світу сина. Він не простить йому зухвальства. Ніколи не простить! І, доки не пізно, поки зернята не дали ще сходів, самому треба парості зірвать. Так, так, самому. У батька легша рука, батько зробить це не так боляче. Основне — спровадити княжну, сказати їй, щоб нишком забиралась геть, щоб навіть думати покинула про сина. А там надія вся на час. Час камінь рушить — зітре як-небудь і любов. Та й люди знайдуться, і люди допоможуть.

Коли Всеволод зайшов із Чорною до рубленої з дуба оселі, Осмомисл сидів на покритій ведмежою шкурою ко-

лоді і мовчки дивився на них. Поросле густим волоссям обличчя мов закам'яніло — таким суворим, таким непривітним видалося Чорні. Тільки очі блищали під кущастими бровами. Дівчину вразила та кам'яна непорушність, і вона розгублено глянула на Всеволода. Та йому не вперше розмовляти з батьком, не вперше й бачити його таким.

— Тату! — сказав твердо, майже весело. — Чорна прийшла...

— Бачу, — почувся гучний невдоволений голос, і обличчя в конюшого як було, так і лишилося скам'янілим, жодного поруху, навіть тінь не пробігла по ньому.

Всеволод оторопів. Невже побоювання його справдяться-таки? Невже батько...

— Сину, — обірвав його роздуми старий. — Іди в своє діло. Я сам поговорю з княжною.

Парубок і зовсім похолонув.

— Куди іти? Я все зробив.

— Іди, кажу! — ще суворіше гримнув Осмомисл. — На тебе там чекають підконюші.

Видно було: не подобається це Всеволодові. Та сперечатись із батьком не посмів. Обернувся і мовчки вийшов із оселі.

Чорна злякалася.

Чого він хоче од неї, страшний цей муж? Нащо лишив саму тут?

Ловила на собі важкий, крицево-холодний погляд і чула, як підломлюються ноги. Хотіла було оступитися до дверей і не змогла, схоже, що заціпеніла під поглядом конюшого.

— Княжна сама знайшла сюди дорогу? — почула зрештою його голос.

— Так, — похопилася ствердити. Вона давно вже чекає цієї нагоди — заговорити, їй хочеться почути свій голос, аби бути певною, що не відняло мови. — Я ж тут не вперше.

— Знаю, — коротко одрубав Осмомисл. — За те хвала тобі. В такій глушині не кожен знайде і вдесьте. А ти лиш вдруге їхала. Та й з косяком упоралась розумно. Одначе княжа донька повинна пам'ятати...

— О, прошу вас, не треба!

Княжна простягла до нього тендітно-білі руки і так жертовно склала їх долоня до долоні, так благально глянула конюшому у вічі, що той замовк раптом і звів насушлені досі брови.

Світе ясний... Яка вона вродлива, ця дівчина! І Роксану нагадає чомусь. Те ж мармурово-біле, прекрасне в своїй скорботі личко, ті ж благальні, до болю ніжні матово-чорні очі. І волосся збите на скорботний вид... Що це? Чому вона так схожа на неї, Роксану? Чому так схожа? Рідня їй? Яка ж рідня? Адже вони чужі, зовсім далекі...

Чорна опустилась тим часом на коліна, не зводить із конюшого виповнених сльозами очей.

— Прошу вас, — благає, — не викликайте духа діва-лебедиці. Я й так караюсь через ті злочасні лови.

Осмомисл, видно, не розумів її.

— Якої діви? Якого духа?

— Ви ж пам'ятаєте, — плакала уже княжна, — тоді, на ловах, я вбила лебедицю. Всеволод казав, що то не звичайна собі лебедиця, діва-лебідь, виявляється, була.

— Ну то й що?

— Вона тепер помщається мені, — схлипувала Чорна. — Все сталося так, як ви тоді казали: на мене наслано шуліку.

— Не розумію, — признався. — Якого шуліку?

— Хозарина. Каган хозарський прислав сватів, заявив своє право на мене. Татусь казав, що захистить, та я не вірю: йому вигідне таке заміжжя, він не стримається, оддасть мене на чужину.

«Татусь? Князь? — дивується конюший. — Оддасть на чужину?»

— ...Тому я втекла сюди, — пояснює дівчина. — Була б у мене мати, був би і захист. Але матері нема. Ні близьких, ні друзів нема. Окрім Всеволода.

«Окрім Всеволода... — повторює конюший. — Так ось чого вона тут! Батько, значить, заодно з хозарами. Батько і над дочкою хоче вчинити насилля. І заради чого? Заради вигоди?! О ні, мій вороже, — хмуриться Осмомисл. — Це вже, як кажуть, зась. Княжна в моїх руках — тобі до неї зась!»

Чорна відчуває пробудження в ньому сталеву-холодну рішучість і ще ревніше плаче.

— Ви не проженете мене, правда? Ви не відмовите нещасній дівчині, дасте притулок...

«Так, я не відмовлю. Я дам... На зло тобі, княже, дам притулок!»

Осмомисл рвучко підводиться з місця й гукає на всю оселю:

— Всеволоде!

— Я тут!

Парубок миттю розчиняє двері, за якими підслухував батькову розмову з княжною, і бурею влітає до кімнати. Та конюший не помітив цього разу його непослуху: йому прийшла в голову щаслива думка, він не брав до уваги дрібниць.

— Світлицю звільниш для княжни,— наказав бадьорим і рішучим водночас голосом.— Ми і тут перебудемо літо.

Почувши ці слова, дівчина засяяла, на radoщах хотіла було обняти старого, та не повірила, певне, ушам своїм і завагалася на мить. Осмомисл скористався тією миттю й звелів обом їм іти на подвір'я.

Лишившись на самоті, довго стояв посеред кімнати, суворий, але й обрадуваний водночас. Потім обернувся до вікна, дивиться крізь нього в синю над лісом далечінь.

«А що, мій вороже? — злобно питає він, сягаючи думкою ген аж за ліси, у княжі покої.— Здається, надходить час помститись над тобою. Здається, зглянулась доля. І над холопом зглянулась!.. Більше ніж двадцять літ чекав я цієї нагоди. Більше ніж двадцять літ! І ось діждався, нарешті. Не ти, то донька прибула до рук».

Конюший уявляє на мить, як бігає князь у своєму Чернігові, як шаленіє при одній тільки думці, що втратить через цю капосну дівчину такого зятя,— уявляє і радіє, задоволений, посміхається у вуса.

«Я зумисне триматиму її тут якнайдовше. Чуєш, князю,— знову кам'яніє його обличчя,— якнайдовше! Доки хозари не утвердяться в думці, що дівчина безслідно зникла, доки не зчорніє з горя твоє жорстоке серце. А там падія вже на богів. Там видно буде, як діла ці повести. Можливо, дружба молодят і справді увінчається любов'ю. А це вже й буде помста. Дівча довірливе, саме, бач, прибуло. Та й ліси п'янять, нічка чарує тут, на лоні матері природи. Тут воля всім і всьому, навіть утіхам молодця!»

Він певен: нагоди іншої не буде,— і тому не вагається, не думає уже, чим скінчатись наміри його далекосяжні: раз є можливість помститися, треба скористатися цією можливістю. Іншої може не бути!

Сп'яніла на radoщах уява викликає перед очі налякане обличчя князя Чорного, і просяться на язик злобні, торжествуючі слова:

«Що, не подобається тобі, супостате? Дивуєшся, що така жорстока відплата? А наруга не жорстокою хіба була?

Не жорстокою, питаю?! Я забив обох, це так. Я, може, караюся тим вчинком. Але то вже мій клопіт. Я діяв за законами крові, і ти не мав права судити мене! А ти осудив. Ти не порахувався з законами. Тож і розплачуйся тепер за посадника. Осомисл образи не дарує: кров за кров, наруга за наругу!»

ХІ. СИЛА ЛЮДСЬКОЇ КРАСИ

Минали дні. Вітри рідко коли приносили з собою важкі грозові хмари; здебільшого вкладалися на спочинок за горами Угорськими, за лісами Ятвязькими, а то йшли на море синє, бавились із хвилями перло-білими, жартували з мореходцями, погрожуючи залити їхні посади-кораблі. Тоді в лісах лунали співи ранкові. Спершу видавалися тихими, мелодійними, згодом ставали бадьорішими, однак не втрачали своєї принади, своєї краси. То прокидалися голосистіші чи просто запізнілі і тому заповзятіші, ніж інші, птахи.

Потім сходило над лісом сонце, рум'яно-свіже, ясне-преясне сонце! Зігріваючи усіх теплом своїм, пробиралось воно поміж гіллям і до світлиці княжни Чорни. Ніжне, турботливе, пестило бліді її ланіти, скрадаючись, цілилося припасти до не цілованих ще, але довірливо підставлених для цілунку уст.

Княжна не зразу прокинулася — ніжилась, пригріта ласками, усміхалася снам своїм любим. А сонце тішилось тим часом небуденною вродою своєї обравиці, лоскотало під шиєю, доки не нагледіло відкрите трішки лоно і не розбудило згарячу княжну.

Полишивши ложе, дівчина розчинила вікно, дивиться, чи немає кого поблизу. Потім прибрала свою убогу постіль і вибігла надвір вмиватися холодними вранішніми росами — аби тіло не боліло, аби краса дівоча не в'янула завчасно. Торкути, вовтузячись між гіллям, струшували їй роси, дрібні пташки бадьорили співами серце, зегзиця долю кувала, і ранок у лісі здавався продовженням чарівного сну, видіння казкового.

Вгорі, ніби передражняючи її, вевериці протирали лапками очі — вони теж умивалися зрання.

Чорна посміхнулася їм і, мов кізка, майнула в оселю. Бадьора, поздоровіла.

Одягнувшись, вийшла на ганок. Стоїть, роздивляється. Довкола анікогісінько. Усі на пасовиську вже, біля коней.

Підбрала пухляву нижню губу, шле в промитий росами простір витіюватий свист.

З-над лісу, як луна, доноситься гучне й розкотисте ір-жання. Далі застугоніла земля під копитами, і Сокіл, маючи розкішною гривою, спинився біля оселі.

Княжна сідлає свого улюбленця, виїздить з подвір'я. Кінь знає вже, куди везти господиню, — гарцюючи, плавно іде понад лісом, до стаєнь зимових.

Неподалік, неначе страж незмінний, — Осмомисл на гривастому коні. Високий, широкоплечий, мов скеля, непорушний. І він, і кінь — обидва непорушні.

Чорна стримує біля них Сокола, вітається з конюшим.

— Чолом вам, батьку! З гараздами вас у новім дні!

— Спаси біг тебе, дівчино. Як спалося у наших покоях?

— Ліпше, ніж дома! — весело відповідає йому княжна. — Пташки пісню співають, сон умножають... А Всеволод там? — киває вона на пасовисько.

— Там. На Биричів ріг повів молодняк. Ти теж туди?

— Туди.

Дівчина приострожує коня, скаче назустріч вітрові, а Осмомисл дивиться їй услід і думу думає, гадку гадає.

Роксана його теж була тоді ще юною і такою ж вродливою. І в неї було мармурово-біле личко, довірливо-ніжні очі, пишне, як у русалки, волосся. Роксана теж сяяла отак на radoцax, мала отак же чисте, відкрите людям серце. А що він зробив із нею, ладом своїм милим? Що він зробив?! Один удар ножем — і все померкло. І вид, і погляд — все померкло!

Боги... Невже й тепер доведеться знімати руку, помщаючись князеві, губити й княжну? Та хіба тільки княжну? А сина? Адже Чорний не простить йому такого зухвальства. Ніколи не простить! І що тоді буде з ним, з княжною що буде?.. Невже він, Осмомисл, наважиться понівечити життя оці? І заради чого? Заради спокою? А знайде він його, спокій? Тоді, по смерті Роксани, знайшов хіба, заспокоївся?

Втуплює у землю очі, тре натомлене роздумами чоло.

Що ж робити? Хіба одіслати дівчину? Але це теж не рятунок. Це теж удар по їх серцях. А може, й гірше — смерть, погибель їхня. Княжні — за нелюбом, в Ітилі, Всеволодові — тут. Бо він не зможе забути її, таку красу не зможе забути. А життя без неї — не життя; так, нікчемне животіння, як у нього, до прикладу.

Стоїть Осмомисл, дивиться услід дівчині і думу думає, гадку гадає. А княжна скаче-летить на своєму Соколі, здається, й землі не торкається. Япончиця не набудеться на ній, лопотить на вітрі, наче на крилах підіймає комонника. І грива у Сокола розвихрилася, аж до обличчя сягає кінчиками. Та дівчині й того замало: пристрожує й пристрожує огира, гонить його назустріч вітрові.

З ульсіся помічає її Всеволод.

— Чорна-а!

І котиться понад лісом, по всьому пасовиську, бадьоре й лунке:

— А-а-а! А-а-а!

Княжна знімає над головою руку, вітається здалеку. І молодець не витримує, скаче назустріч.

Ось уже недалеко. Ще кілька стрибків — і зйдуться, ще мить — і будуть поруч.

— З хорошим ранком тебе, Чорна!

— Тебе також!

Вона ніяк не віддишеться. Немовби ввібрала на льоту все лісове повітря, немовби стиснула його в собі і тепер ніяк не віддишеться.

— Як тут хороше, Всеволоде,— говорить нарешті.— Тим-то пташки й просипаються зрання. Нема, певно, нічого ліпшого над цей ядрений ранок на пасовиську.

— Знаю, княжно,— посміхається парубок.— Я виріс тут.

— А все ж... А все ж ти не знаєш, як хороше відчутти це після тривоги, поза всякими небезпеками. Ну, як би тобі сказати...

— На вольній волі.

— Ага. На вольній волі! А вони хотіли відібрати її у мене,— посмутніла княжна.— Хотіли завезти на чужу чужину, подалі від лісів одих любих, від землі Сіврянської.

— Не треба про це, Чорна,— заспокоює Всеволод.— Забудь про хозарів. Ти зараз у безпеці. Глянь, довкола ліси та й ліси, ні входу, ні виходу з них немає.

— Гаразд, я не буду,— погоджується дівчина і, вдячна, світить повеселілими очима.

Коли проїжджали повз розсипаних по пасовиську дволіток, княжна зупинилась нараз і скрикнула голосом захопленого підлітка:

— Глянь, Всеволоде, огир якийсь зашився між твоїх лошат.

— А то вожак їхній,— пояснив парубок.— Теж дволіток. Виділяється тільки серед інших і ростом, і красою.

— А вчора я не бачила його чомусь. Учора ж інший вів косяк.

— Правда твоя, княжно, інший. Бо цей на стайні був, копита підчищали. Ледве спіймали всі гуртом: швидкий, мов сарна, а дикий, яко барс.

— Як же його звать?

— А Барсом і звемо.

Дівчина замилювалася, очей не зводить.

— Я хочу поглянути на нього зблизька.

— Гаразд, поїхали.

Всеволод торкає злегенька Вороного і мовчки їде поруч із дівчиною.

— Отут станьмо,— зупиняє княжну.— Звідси дивись, бо ближче не підпустить.

Барс підвів голову і, виструнчившись, насторожено дивиться на комонників. Немовби пишається перед ними своєю красою: і тонким, підібраним тулубом, і високими, стрункими ногами з білими мичками біля копит, і шиєю, насторожено витягнутою, лисніючою на сонці шиєю. Хвіст — до колін, білий, пухнастий; грива — на обидва боки, пишно-буйним гребенем іде від рівної, трохи сідластої спини аж до лоба з невеличкою лисиною. Голова здається через те зовсім маленькою, а весь він, Барс,— казковим, до замилювання прекрасним.

— Ой, Всеволоде! — захоплюється дівчина.— Який же він гарний! Під'їдьмо ще ближче.

— Не можна, Чорна, він не підпустить.

— Та що ти, не підпустить! Поїхали.

— Чорна...

А дівчина не слухала — торкнула Сокола і ступою пустила його прямо на Барса.

Помітивши, що до нього наближаються, лошак ще вище підняв голову, ще більше насторожився. Потім форкнув, підігнув шию і, кинувши задки, побіг до гурту.

Княжна не задовольнилася, княжна попробувала під'їхати до Барса з іншого боку, потім ще з іншого і ще.

— Та кинь його, Чорна! — благав уже Всеволод.— Кажу ж тобі, не підпустить.

Проте Чорну не можна вже було зупинити. Бажання побачити цього дволітка зблизька подесятерилося невдачею. Як, вона, княжна, не підійде? Їй не дасться цей красень до рук?! Не може того бути!

Залишає Сокола Всеволодові, пробує наблизитись до Барса без коня. Парубок боявся вже: от клята дівчина, лізе під ноги, ще вдарить лошак.

Одначе дівчина робила своє: нарвала трави і стала підходити. Все ближче й ближче. Голос у неї такий теплий, у погляді стільки благання, що Барс і справді підпустив її на відстань двох списів. Та тільки-но Чорна робила зайвий крок, форкав і одбігав геть.

А княжна не зупинялася. Вона побачила лошака зблизька і не могла вже відмовити собі в бажанні доторкнутися до нього, відчутти в руці шовкову гриву, не могла відмовитись від спокуси погладити чи навіть поплескати його по шиї.

Та лошак, як на зло, не давався.

Тоді Чорна зняла з себе зброю — криву хозарську шаблю, лук, тулу із стрілами, — скинула навіть япончицю, калансуву і стала зближатися.

— Барс, Барс, — благала вона, усміхаючись. — Огирю мій красенький... Ну, не бійся ж. Бачиш, я з великими руками йду до тебе, отак, як є. Я не заподію тобі чогось злого. Єй-ей, не заподію.

Лошак дивився на неї розумними карими очима і насторожено водив вухами. Час від часу витягував навіть морду, обнюхував дівчину на відстані.

— Кося, косяничок... Ну не бійся ж, візьми з моїх рук травичку, ну візьми.

Всеволод занімів. Дивиться і очам не вірить. Невже Барс підпустить? Ти глянь: ще один крок — і княжна буде поруч, ще мить — і візьме за гриву, доторкнеться до Барса. Не вдарив би тільки.

Стала, подає траву. Барс обнюхує, а вона... а Чорна вже пестить його. Он дістає щось із кишені, простягає лошаківі. І той бере, ей-ей бере. А Чорна гладить його, розчісує чолку, лоскоче під шиєю...

Боги... Чим вона скорила того дикого огира? Чим повернула до себе? Лагідністю, щирістю чи вродою дівочою? Барс і той дався до рук. Барс і той скорився!

Коли знайомство сталося нарешті, Чорна підбрала свої речі, сіла на Сокола. Буяла од радості, од задоволення. А від'їжджаючи, тоном повелительки наказала погоничеві:

— Барса прибережеш для мене. Чуєш, Всеволоде? Навіть князеві не віддавай — тільки для мене.

XII. В ТЕНЕТАХ ПОДВІЙНОЇ ЗРАДИ

Примирення з хозарами не принесло Амбалові спокою. Повернувшись до Чернігова і отямившись трохи, вогнищний збагнув, у які тенета потрапив, заперся в оселі, цілу добу не показувався на люди. Що він робив там, ніхто не віддав. По одних тільки кроках — ритмічних, нестихаючих кроках — догадувалися, що ходить, думас.

В острозі не дивувалися тому відособленню: адже Амбал не знайшов Чорни, адже князь пообіцяв-таки стягти йому голову, коли й інші посланці повернуться без княжни. Вогнищному, правда, вдалося запевнити його, що хозари не викрали дівчини, що вони самі нишпорять всюди і гніваються на князя за те, що сховав десь княжну, прикидається тільки страдником, а насправді обманює їх. На щастя, свідчення його співпали з доносами шпигуючих за хозарами отроків: сам чаушіар нарікав на князя і висловив у запалі ті ж думки, що й Амбал.

Це трохи заспокоїло Чорного, пом'якшило гнів, а все ж князь не забув про погрозу — пообіцяв лише відстрочити кару до повернення загонів, які послав на розшуки доньки.

Треба було щось робити, чимось умилостивити володаря Сіверянщини, і вогнищний згадав нараз, що хозари ось-ось виїдуть. А виїдуть хозари — дівчина сама з'явиться. Адже хтось допоміг їй вибратися за градські мури, допоможе, напевне, й повернутися до града, повідомить, що хозарів немає тут, у Чернігові.

Зрадівши такій думці, Амбал побіг до князя. Йому вигідно було ділитися тепер із Чорним кожною угодкою, виказати навіть намір хозарів — виїхати не сьогодні-завтра з Чернігова. Та князь не зажадав бачити свого вогнищного, князь лишався непохитним.

І це знову пригнітило Амбала, змусило запертись у себе і думати, шукати вихід із страшного виру, в який кинула його зла доля.

З чого все це почалося, коли почалося? В дитинстві? Ні, дитинству його можна лише позаздрити. Батько був відомий на всю Хозарію хакан-бег, скільки тих битв виграв у постійних сутичках з ворогами Ітиля. В походах та січах життя своє провів. Ну, і його, Амбала, привчав до того ж. Відколи й пам'ятає себе, з коня не злазив: спершу навчали їзди, потім — стрільбі з лука, шабельному бою, нарешті — походи й січі, справжні січі з печенігами.

Ні, ні, про дитинство нічого не скажеш. Дитинство, юність лишилися незабутніми. Навіть сан кендер-хакана, вершина його слави в Ітилі, не міг затьмарити собою спогадів про ранні весни, про погожі дні на широкій, як море, річці, ті перші після докучливої зими дні, коли весь Ітиль — і західний, і східний, — весь люд хозарський лишив набридлі за зиму оселі, йшов на човнах до виноградних плантацій на берегах ріки Ітиль, в степах безкраї. Скільки радості тієї, пісень скільки лунало тоді над широкою рікою та й у степу! Ніхто, крім торгових людей Казерана, не лишався в Ітилі. Одним пора було ловити рибу в повноводній навесні річці, іншим — засівати рисом оброблені в заплавах поля, третім — доглядати в степах табуни коней, череди корів, отари овець.

Е-е, то були незабутні дні, а надто для них, дітей ітильської знаті. Адже виїжджали на все літо, до глибокої осені навіть, виїжджали у вільні стеги, під зоряне небо. Адже його, Амбала, чекали там найкращі в усьому табуні коні, чекало те, про що так солодко мріялось взимку.

Старий Ібрагім учив їздити верхи. Посадить, було, охляп на коня і давай ганяти його довкола себе, на аркані. А помічав, що хлоп'я тримається вже на огирі, що не боїться огира, ще більше ускладнював їзду. І збоку, і під черевом. висів він у коня. На ходу зіскакував, на ходу й сідав у сідло. Скільки страху було тоді в серці, та які зате радощі п'янили його, коли відчував, що наука дається, що першим іде серед ровесників.

Вночі розпалювали багаття, сідали довкола Ібрагіма і слухали, затамувавши подих, його захоплюючі розповіді про сиву давнину, про січі з арабами. А Ібрагім умів розповідати. Заплющить, було, очі, неначе чарівник який, веде їх у незвідані краї, на поле кривавої брані. Про що не говорив би бувалий воїн, все зводив до ратних подвигів, до хоробрих сутичок хозарських витязів із дивовижними велетнями в не менш дивовижній для них, степовиків, гірській країні.

О, Ібрагім умів розповідати. Та й було про що: за плечима в старого — понад сотня літ, на тілі що не шрам, то й легенда. Чарівна, як сон, приваблива, як світ для молодих очей, легенда.

З іменами витязів на устах, з бажанням подвигу в серці і засинали хлопчики. А вві сні знову бачили все те, як наяву. У сні самі навіть стиналися на шаблях.

Одного разу огир зірвався з припону і поніс його, Амбала, в степи.

То був необ'їжджений трилітній лошак. Старий не наважувався дати його Амбалові — лошак занадто дикий, та п'ятнадцятилітній син намісника умів уже стояти на своєму: в тім і краса, в тім і сила, що об'їздить дикого, а не ручного вже коня! Адже не всякий брався те зробити, не всякий і міг, значить, зробити.

Огир носив його тоді до самого полудня, доки жара не здолала. Де тільки не гасав із ним, як тільки не норовив скинути з себе. Та Амбал утримався. Мов кліщ, прилип коневі до спини, вчепився за розкішну гриву і утримався. А коли спіймали-таки замиленого і стомленого вкрай скакуна, Ібрагім поцілував хлопця на radoщах і сказав: «Тепер ти, Амбале, справжній витязь. Тепер можна і до війська. Чув, як у нас кажуть: «Кого не скинув кінь, того не зігне і доля». Тож іди, хлопчику, до батька. Я тобі не вчитель уже».

Учитель з нього був хороший, а от пророк, напевне, невдалий, бо саме тоді, під час перебування в війську, доля почала зраджувати Амбалові. Так, так, саме у війську доля звела його з Кирієм, каганом теперішнім, сином старого Овадія, — звела і занастила, клята.

Спершу все йшло гаразд. Дружили з Кирієм, ділилися тривогами січі, radoщами звитяги. А пізніше і зовсім зішлись. Майбутній каган довіряв Амбалові свої потаємні мрії, втяг навіть у змову. Та ще й в яку змову! Лише молодеча завзятість, юнацька хоробрість і наївність могли штовхнути на такий нерозважливий вчинок. Подумати тільки: вони, двадцятидвохлітні молодці, ризикнули виступити проти наймогутнішого в світі кагана Овадія і його старшого сина хороброго Булана, брата Кирієвого. Овадій був старий, бач, уже, а брат славився у війську і мав стати по смерті батька каганом Хозарії. Кирій заздрих, звичайно, і чекав нагоди позбутися Булана. Кирієві самому хотілося прибрати до рук батькову владу, стати необмеженим повелителем у каганаті. А цього можна було досягти, тільки переступивши через труп старшого брата. Лише переступивши через труп!

І досяг, бач. З його ж, Амбаловою, поміччю досяг: брата печенігам кинули в зуби, зумисне кинули, щоб загинув у січі, а батька... з батьком ще жорстокіше поквитались за слабість.

Нащо він повірив Кирієві? Хіба йому, синові хакан-бега, не обіцяли влади? Хіба тоді ще, за Овадія, замало було слави? Хакан-бегства захотілося... Дурень, дурень. Не міг розгадати, куди хилить Кирій, не міг помітити, яка жорстока підступність ховається за тією рябою личиною. Повірив обіцянкам, на дружбу понадіявся. А він і скористався тією дитячою довірою, молодечею схильністю мріяти і сліпнути у мріях... Хитра тварюка. Його, Амбала, соратника свого, зумів навіть обманути. Залякав, бач, що Булан не дасть батькового сану, хакан-бегом не зробить по смерті старого. Хтозна, може, й не зробив би. У Булана були свої друзі, свої соратники. Їм обіцяв він, звичайно, і намісництво, і кендер-хаканство. Та Булан був справжнім витязем. Булан не переслідував би його, лишив би принаймні на чолі великого загону випробуваних у січах комонників. І славу, й багатство лишив би за ним. А цей, Кирій, бач, як повіяв: не тільки хакан-бегом не зробив — на смерть прирік свого соратника, свого друга.

А він ризикував заради нього, життям ризикував. Адже батько, може, тільки удавав, що вірить, а насправді розумів: не так було, як каже син, як твердить Кирій. Звичайно, він не подумав, що має справу із звичайнісінькою зрадою, що Кирій і Амбал зумисне не стали боронити переправи, дали печенігам змогу оточити загін Булана за Уралом і вирубати до ноги. Так, так, він не подумав, він прийняв відступ Амбала і Кирія за підлу втечу, за неустойку перед навалою печенігів. І промовчав. Заради сина промовчав. Хоч міг би скарати на горло. Навіть мусив був скарати. Та не наважився. Може, вперше в своєму житті не наважився і порушив суворий закон повинності в хозарському війську.

Кирій, певне, розраховував на це, і тому змовився саме з ним, сином хакан-бега.

Амбал зупиняється перед вікном, довго дивиться вдалину, на схід сонця, немовби пробує сягнути зором через ліси і доли, у саму Хозарію. Та дарма: одна тільки думка зугарна подолати таку відстань, тільки їй вільно витати над степом, над красенем Ітилем, обабіч привільної ріки.

Чи думав він, що залишить все те, позбудеться влади, багатства, що стане оземственцем, шукатиме притулку в лісах Сіверянщини? Гай-гай, і в сні такого не снилося. Сказав би хтось раніш — висміяв би в вічі, назвав би божевільним. Адже усе так добре йшло, так гарно складалося. Адже було і багатство, і слава. Не тільки своя, а

й батькова, прадідівська навіть. Хто міг подумати, що він, Амбал, стане убогим оземственцем? Хто міг подумати?! Недаремно кажуть: краще синиця в жмені, ніж журавель у небі. Погнався за великим, а втратив і те, що мав уже напевне. І все через Кірія, та ще через розум свій дурний. Так ніби не знав, з ким зв'язується, немовби не відав, що потвори стають неймовірно жорстокими, коли приходять до влади. Без винятку жорстокими! А Кірій — особливо. О-о, Кірій особливо. Мало йому, рябому, смерті брата — на батька зняв руку. Не міг почекати, не знав нібито, що люди самі незабаром усунуть Овадія. Адже він старий уже був. А в Ітилі не дозволяють старим правити каганатом: у старого розум слабшає, старий мусить поступитися місцем молодому. Через якихось три-чотири літа Кірій так чи інакше був би каганом. Та він не пождав, бач, і трьох літ, затіяв проти батька змову.

Тоді був саме голод. Двічі підряд не родив рис, не плодоносили сади, виноградники, в степах цілими стадами гинула худоба: ні паші на випасах, ні води в водоймищах — спека стояла неймовірна. Ріка Ітиль і та зробилася мілкою, зблизила береги.

Повертаючись із походу, Амбал лишивсь якось із Кірієм сам на сам. Сиділи в наметі і сумно дивилися на перепалих без води і їжі коней.

— Як думаєш, Амбале,— запитав майбутній каган,— звідки всі оці нещастя? І чому тільки на нашу землю? В арабів родить; поляни, сіверяни не відають, що таке засуха. Чому Хозарія страждає? За що і через кого страждає?

Амбал не збагнув тоді, куди він хилить, все ж здивувався такому запитанню.

— Як це — через кого? — відповів Кірію. — Всі, напевне, винні. Розгнівали бога — от і карає за злочини.

Кірій мовчав. Довго мовчав. Потім витяг калиту із золотом і кинув її Амбалові.

— Ти мій друг, Амбале. Тобі одному звіряю таємницю... Нещастя від бога — це так; та винні перед ним не всі. Далеко не всі, Амбале. На землі є люди, які заздять нашому щастю і мають таємні зв'язки із богом, накликають на нас лихо. А ми не захищаємо себе молитвами. Нам за походами ніколи молитись. Тож оддай це золото імамові казеранської мечеті і попрохай його, нехай помолиться за мене... Скажи, що я бажаю добра своєму народові.

Амбал не задумався тоді над словами прихильного до

нього Кірія — сприйняв їх за звичайнісіньку набожність, за страх перед небом. Не замислився й нам тим, чому це Кірій, визнаючи, як і вся знать, іудейство, платить такі шалені гроші мусульманському духівникові. А через кілька днів жахнувся, збагнувши суть тієї розмови: по Ітилю пішла чутка, що причиною всіх нещастя є каган! Він — посередник між народом і небом, намісник бога на землі, і посуха ця — його робота: це він ублагав бога покарати народ Хозарії, потурбувався про голод... Горе! Горе! Каган помщається своєму народові!

Люди спершу не вірили, остерігалися говорити про це вголос, тільки з кривими ділилися новинами, далі набралися сміливості, почали казати, що Овадій старий уже, що він дивиться в могилу і заздрить людському щастю — жити на землі. А тому й помщається на молодших за себе, хоче звести їх у могилу раніш, ніж сам ляже туди.

Пущена з одних уст догадка множилась іншими, із переповненого мусульманським людом Казерана перелетіла на східний берег ріки, в палаці самого кагана, і особливо швидко поширювалась серед війська, незадоволеного в ті голодні літа і вірного, як і більшість хозарів, ісламові війська. Зрештою вона обійшла й степи, і коли на переповненому волхвуючими людьми торговищі прозрілий волхв побачив на небі Овадія, що нашіптував саме богові нову якусь плітку, — народ зібрався воедино і, переправившись через річку, лавою ринув до палацу хакан-бега.

Зворохобилось і вірне колись каганові військо. Всі вимагали смерті Овадія. Ні обіцянки, ні погрози — ніщо вже не стримувало їх. Смерті — і край!

— Цей каган приносить нам нещастя, — кричали передні. — Смерть йому! Смерть!

Хакан-бег не знав, що робити. Він полюбив старого за розум, доброту, він зблизився з ним за довгі літа управління державою. Однак до палацу прийшов весь Ітиль, смерті вимагав увесь народ хозарський. А воля народу — закон. Та й безсилий він супроти майже суспіль озброєного народу.

Як не благав, як не хитрив хакан-бег, а змушений був віддати Овадія розлюченій юрбі.

Амбал стояв тоді в палаці свого батька, біля відчиненого на майдан вікна, дивився на не бачене досі видовисько й очам не хотів вірити: людину, перед якою нещодавно тремтіли всі, падали ниць, коли з'являлася у полі чи на вулицях Ітиля, і лежали до тих пір, поки каган не зникав

з очей; людину, що вважалася священною, що мала необмежену владу, — цю людину кидали тепер із рук в руки, топтали ногами, хапали за сиве волосся й безжалісно волючили по землі, знову кидали через голови і знову топтали, аж поки із всемогутнього колись кагана не стало криваве м'ясо. Люди немовби помщалися йому за колишню недоторканність, за самочинно присвоєну собі святість — кожен старався пробитися до кагана, ударити чи хоч смикнути його за бороду, кожному хотілось докласти своїх сил у всенародне покарання.

Амбал не міг дивитися на те криваве видовище. Адже це він передав імаміві золото, адже той знав його як співучасника змови. О небо! Як все це було необдумано з його боку, як легковажно! А коли б імам не взяв був золота? Адже міг не взяти і видати його каганові. Кирій лишився б тоді осторонь. Кирія батько пошкодував би, а з нього, Амбала, зробили б отаке криваве м'ясо, як із Овадія.

Подія та поклала початок значним переминам у каганаті. Кирій став каганом, Амбал — найближчим сановником у нього, кендер-хаканом. Як на те, пішли дощі, і мало не одразу стала помітною особа молодого кагана. Всі ожили, повеселішали — адже кров, виходить, пролита недаремно. Один тільки батько його, старий уже хакан-бег, боляче переживав несподівану і таку наглу смерть свого давнього товариша і друга. Змарнів, осунувся і, дивно: одразу став непомітний у каганаті. Навіть кендер-хаканство, по-ва Амбалова посада, не звеселила його. Махнув рукою і мовчки пішов у покої.

Потім і зовсім зліг. Зліг — і не підвівся більше: помер з жалю та горя.

Минали дні. Вороги Ітиля прочули, напевне, про смерть обох державних мужів і відновили наступ. Хозарські загони ледве стримували їх на Уралі. Потім почали відходити. В такі вирішальні хвилини потрібна була міцна рука, треба було очолити комусь військо. А Кирій мовчав. І сам не виїжджав до війська, і Амбала не призначав на обіцяну колись посаду хакан-бега.

Державні мужі снували в палаці, мов тіні. Що робити? Як бути? Самим страшно вживати заходів і до кагана не личить іти. Хто зна, як поведе себе Кирій. Адже вдруге доведеться нагадувати про загрозу ратного вторгнення. Чи сподобається йому таке нагадування, по суті, втручання в справи володаря? Чи не розгнівається?

Про все говорили між собою каганові сановники, всяк обдумували, всяк примірялися, а йти не зважувались. Тоді чаушіар, оцей самий сват триклятий, вчепився за нього, кендер-хакана, і став нашіптувати, що він, Амбал, єдиний рятівник Хозарії, що тільки йому, найближчому другу Кирія, і зручно, і вигідно нагадати про наступ печенігів, про загрозу ратного вторгнення в хозарські землі, а то навіть і в сам Ітиль.

Може, Амбал і не послухав би чаушіара, коли б не давня обіцянка Кирія. Адже він запевняв колись, що зробить його у слухний час своїм намісником. Амбалові і здалось тоді, що той слухний час уже настав: Кирій — каган, батько — в могилі. Кому ж, як не йому, другові й соратнику кагана, належало бути хакан-бегом Хозарії, хто, як не він, Амбал, мав право на батьківський сан у каганаті, на батьківську владу?

Спокуса стати на чолі війська, взяти під свою руку всю Хозарію поборолала таки сумніви, і він наважився. Зумисне одяг те вбрання, в якому батько з'являвся колись до кагана, і не впав ниць, як роблять це інші сановники, а запалив скіпку, стоячи чекав, поки згорить.

Якусь мить тривала могильна тиша. Каган не міг збагнути, що все це означає, Амбал не смів підвести очі й пересвідчитись, як поводить себе, що думає про нього Кирій. Стояв босоніж і тупо дивився в підлогу, ждав, поки згорить скіпка, поки настане вирішальна мить — сісти, як належить хакан-бегу, поруч із каганом.

Та він не дочекався тієї миті: в палаці пролунав такий несамовитий крик, що Амбал випустив з переляку скіпку і опуюко упав каганові до ніг.

Не пам'ятає, що кричав над ним Кирій. Знає тільки, що його вигнано, раз і назавжди вигнано з палацу.

Мов очманілий, біг по численних гранітних східцях. Дома хотів накласти на себе руки, та не зміг: щось стримувало, якась іскра надії жевріла ще в серці.

Однак і надія виявилась оманливою: по обіді каган викликав його і спокійно, як другові, порадив звести рахунки з життям. Де і як, то вже Амбалова справа, але за самовільне возведення себе в сан хакан-бега кендер-хакан мусить заповідати собі смерть.

Амбал не благав і не перечив, не нагадав навіть, що Кирій обіцяв йому цей сан: наказ кагана священний у Хозарії, наказові кагана кожен мусить коритися. І мовчки, не ремствуєючи. Та, коли виїхав у степ, коли угледив

величну заграву довкола призахідного сонця, рука мимо-волі відвела приставлену до горла шаблю. Відвела і в'яло опустила її донизу.

Як, він, Амбал, бачить усе це востаннє? І степ із перебігаючою під вітром тирсою, і величну заграву на обрії — все бачить востаннє? А з якої речі? Чому він мусить умерти? Такий наказ кагана? А хто такий каган? Так, так, хто такий каган? Намісник бога на землі? Кирій, отой рябий Кирій, убивця брата і батька — намісник бога на землі? О ні! Кому-кому, а Амбалові відомо, хто такий Кирій. Коли б це наказував Овадій чи хтось інший, він, може, й послухав би, а Кирію не стане коритись. Кирій не вартий того!

Амбал рішуче вклав у піхви відточену для власного горла шаблю і пішов до коня. А через якийсь час скакав прямо на заграву, навздогін сонцю, яке ховалось уже за обрій.

І ось хозари знову натрапили на його слід, знову втягли в тенета обману і зради. Як же воно буде тепер? Простить йому каган порушення священного закону чи не простить? Може, краще все-таки втекти звідси? Втекти, та й усе? Однак хозари попередили. Суворо попередили. Значить, в Чернігові є хтось. В Чернігові не тільки він слідкує за княжною, є такі, що й за ним слідкують... Так, так, все може бути. Не встигнеш виїхати, а тобі петлю на шию. І — амба. Тоді, вважай, амба.

А тут ще й Чорний напосівся, загрожує стягти голову. Чим же вона закінчиться все-таки, оця ворохобня? Чим закінчиться?

Амбал засовує руки в кишені і натрапляє раптом на калиту з золотом. Натрапляє і ціпеніє з жаху.

Тоді, в Ітилі, жалюгідна калита золота зробила з кагана криваве м'ясо... Тепер знову кинули її. Мов псові, кинули. І не одну — дві. Що це, знамення нової крові? О небо, невже й справді знамення нової крові?

XIII. ЛЕГЕНДА ПРО ЛЮБОВ

Світлиця на пасовиську поступалася навіть перед найбільшим покоем у Зарічному. Невелика, з потемнілими од давності і тому надто вже похмурими стінами, з низькою, почорнілою від кіптяви стелею, здавалася княжні просторим зрубом, в якому прорізали для зручності

два невеличкі віконця і тим зв'язали його з широким вічнозеленим світом. Та минуло кілька днів, і стіни немовби розступилися, світлиця проясніла, стала невпізнанною. Княжна підохотила Всеволода вимити її, повітирала вікна, дивуючи Осмомисла схильністю до чорної роботи, і, коли заслала добути для неї покривалом ложе, уквітчала квітами стіни, сама здивувалася переміні: світлиця і ложниця її здавались тепер цілком пристойними навіть для княжни.

Чорна у ній, правда, не засиджується довго; прокинеться вдосвіта — і на пасовисько. Коли б не дощ, і нині знайшла б там роботу. Та ба, зайшов десь пополудні і досі не перестає, сіє й сіє, наче кризь сито.

Дістала з приторочених до сидла сумок не докінчену свого часу вишивку, вместилася на ложі, гаптує під тихий шум обложного дощу. Як добре, що вона возила її з собою. Набридне, було, їздити — пустить коня, сяде на моріжку, супроти сонця, і гаптує, наспівуючи. А тепер, бач, як згодилася ця вишивка! Мов по велінню богів упала їй до рук. Не знати, що й робила б, коли б не гаптування. Та й Всеволод, правду кажучи, не лишає її на самоті. Сидить неподалік, розповідає бувальщини. Або слухає мовчки, що розказує вона, Чорна.

Він з чимось не згоден, однак не поспішає перечити.

— А чи не думає княжна, — скористався нарешті хвилиною тишею в світлиці, — чи не думає княжна, що настане все-таки той час, коли й вона змушена буде покинути Сіверянщину?

— З якої речі? — здивувалася дівчина. — Хіба незгода на шлюб із князями чужих земель не переконала Всеволода, що в мене немає таких намірів?

— Бачиш, — зам'явся парубок, — переконать переконала, та не зовсім.

— Чому не зовсім?

— Не віряться мені, що тебе омине доля Олексича. Княжна припинила гаптування, дивиться зачудовано.

— Не розумію, яка доля. І хто це... Олексич?

— Не чула? То послухай. Отут, неподалік од нас, жив до недавнього часу старий-престарий волхв. Волосся на голові біле, борода за пояс аж звисала, а очі такі вицвілі, моторошно дивитися на них. Скільки прожив він там, у хащах лісових, і сам, мабуть, не знав. А людям байдуже було, люди не цікавилися тим.

Бував я в нього у дуплі не раз. Спочатку з батьком, потім — сам. Приворожив мене той мудрий волхв, володар тасмниць земних і всіх знамень небесних, тягло чомусь до нього, а надто тоді, коли туга ум полонила, коли силкувався збагнути щось і не міг.

Так от, той волхв повідав мені якось і про Олексича. Давно-давно, казав він, тоді ще, як на світі панувала згода, а земля була широка та пишна, від краю й до краю квітчалася зелом, тоді, як у лісах, на долах широких вільно виспівувало птаство, не відаючи, що то за лихо людська жорстокість,— народився в осілого серед наших лісів подружжя син. І такий він красний був собою, що й сказати годі. Мати пишалася, звісно, не знала, де й покласти свого первістка. Ну, а за матір'ю й інші. Усе земне годило немовляті, усе потурало. Ляже спати — пташки пісні співають, ніжні, заколисуючі. А проснеться — звірята обступують ложе. Кожне прагне показати себе, кожному хочеться розвеселити Олексича, утішити, доки батьки повернуться з лісу. Ведмежата стануть, було, на задні лапи, візьмуться одне з одним навручки і давай боротися. А то й витанцьовували на колодах. Особливо вевериці забавляли малого. Що тільки не виробляли вони над головою в Олексича, як тільки не грали між гіллям!

Тож і не дивно, що хлоп'я здружилося з довколишнім світом, з самого пупка здружилося, а піросло — і зовсім полюбило краї свої милі, красу лісів первозданих.

Не сиділося Олексичу в оселі. Тільки проснеться — і вже на коні. А кінь у нього — як вітер: де тільки не носив свого господаря! Було їх і по лісах, і по полях. Та молодець не задовольнявся: все їздив і їздив, діючи лови, любуючись багатством світу, розкошами матері землі.

Минали літа. Олексич ріс та й ріс. І що не день, то кращим, ще вродливішим ставав. Особливо для матері. Подасть, було, йому їсти, сяде поруч, дивиться і не надивиться. Ранком голівку синові чеше, по сніданку у ліс проводжав, на путь поставляє. А настане ніч — траву під голову стелить, пісню наспівує чи сторожить над сином, оберігаючи його сон.

Жив Олексич з батьками у густих, незайманих тоді лісах, на березі річки бистроплиної. І так любо було йому зустрічати погожі ранки, надто весняні, так гарно жилося на тому веселому, як трава на дощі, світові, що й бажати, здавалось, уже нічого. Краса, привілля — усе до його по-

слуг. Ну, а про любов і говорити нічого: мати не шкодувала її для сина, єдиного, над усе ліпшого її сина!

Та ось, діючи лови, проник якимсь Олексич і до Блакитного озера, того самого озера, що нині Лебединим називається. Глянув на нього — зачудувався, замилувався водою джерельною, берегами кучерявими.

Довго сидів. Не помітив, коли й вечір настав. А коли помітив, не наважився вертатися у батькову оселю: пізно було, та й далеко. Поїв с'як-так, наслав трави пом'якше та й ліг біля багаття, неподалік від берега.

Чи спав, чи не спав — чує, хлюпощеться хтось. Олексич спершу не звернув на те уваги. Лупнув очима, побачив, що рано, — знову за своє. Спитьс'я, бач, на світанку. Та ось ще дужче заплескав хтось по воді, і молодець не витерпів, звівся на ліктях. Дивиться і очам своїм не вірить: за кілька кроків від нього купалася в озері дівчина! Підскачить, зіб'є навколо себе воду і знов присідає, по саму шию присідає, немовби ховається від людського ока, так ніби знає, що на неї дивляться з лісу. Однак то тільки здавалося Олексичу: дівчина не остерігалася. Купалася собі на дозвіллі, як завжди, напевне, купається.

Звівся молодець на ноги, мов зачарований, пішов до берега. Та не встиг і двох кроків ступити — дівчина зойкнула і присіла у воді, видивившись на нього великими, незвичайної краси очима.

Якусь мить сиділа, налякана появою молодця, й не знала, що їй діяти. Потім схопилася враз і, прикриваючись довгими, аж до п'ят, косами, кинулася на берег. Тоді й Олексич побачив, що осторонь, під деревом, лежить її одяг. Білий-білий, як сніг! Розігнався було навперейми, та пізно: дівчина схопила вже одяг і, оглядаючись, побігла вздовж берега. Одбігши на добру чверть стадії, накинула на себе одяг і — диво дивнеє — обернулася раптом у лебедицю. Махнула білими крилами, крикнула щось на прощання та й полетіла. А молодець стояв, дивився услід птахові, що зникав за лісами, і не йняв собі віри. «Що це? — питався, протираючи очі. — Сон? Омана якась? Чи справді лебідь була дівчиною?»

Відтоді Олексичу ніби наврочив хто: сумний, невеселий збиввся. Вдень, мов туман, сидів біля житла, думав про щось, а надходив вечір — сідав на коня свого вірного і їхав протоптанюю стежею до Блакитного озера. Ночами просиджував там, на місці першої зустрічі, очей не змикав, дожидаючи. Та дарма: дівчина не з'являлася більше

на берегах Блакитного озера, не хвилювала його чисту, мов сльози, воду. Тихо було ранками. І сумно.

І надумав тоді Олексич шукати ту красну дівцю: може, на світі не одне Блакитне озеро, може, вона інше обрала собі за купіль. Надумав і поїхав у ті землі, куди полетіла дівка-лебедця.

День їде, другий їде — нема Блакитного озера. Травляються, однак не такі, брудні, непривабливі.

Та молодець не втрачає надії: їде та й їде. Аж бачить, сад розкинувся під гору. Плодів на деревах видимо-невидимо! Попробував — смачні. Зірвав із другого дерева — ще смачніші, підїхав до третього — і зовсім солодкі. Наче мед, тануть у роті.

Смакує Олексич і дивується: звідки такі ласощі? І як це він не зустрічав досі їх? Все пробував по лісах безмежних, всьому, здається, знає смак, а такі плоди вперше бере в рот.

Під гору дерева стали ще доріднішими, між деревами квіти пішли. Білі, червоні, блакитні — ціле море квітів! І так пахли, аж голова йшла обертом од густо настоящего на тих пахощах повітря.

Олексич спершу тішиться ними, далі відчув, що на сон його хилить. Попробував було розігнати сон той нав'язливий, та де там: хилить — і край.

І збагнув тоді молодець: тут щось не те. Раз місце зачароване, раз охороняють гору, — значить, на горі хтось є!

Пристрожив коня, затамував подих. Та кінь спіткнувся невдовзі і впав, поборений сном.

Олексич не стелюся — сам почав вибиратися на гору. Пробіжить кілька кроків, переведе подих — і далі, від дерева до дерева, від квітів до квітів. Довкола немовби занімло все — тихо, як у вусі, лист не ворухнеться навіть на гіллі. Здавалось, причаїлось усе і жде, чим закінчиться отой сміливий поєдинок.

Під ногами почали траплятися кістяки — і кінські, і людські. А Олексич йшов, все далі й далі, все вгору та вгору. Біля крилатої яблуні перевів якомсь подих і задихнувся. Чув, що падає навznak, на м'які й червоні, мов жар, квіти, бачив, як сколихнулись вони, зламані чи просто притиснуті до землі вагою його широких рамен, — і знепритомнів. Пахощі взяли-таки гору, і знесли її, і приспали на півдорозі.

Не знати, скільки лежав Олексич під яблунею, серед квітів. Проснувся вночі і не надворі, — в розкішнім теремі

предивної краси. Здалеку доносилася чиясь пісня. Солодка й зваблива, чарівно-ніжна пісня! Затремтів душею, хотів було звестися, але тіло не послухалося. Мов колода, лежало в постелі і не слухалося. Аж згодом, коли стихла пісня й чиясь несмілива рука торкнулася чола, відчув раптом силу в собі. Підвівся на ліктях і сторопив: поруч, на ложі, сиділа та сама дівка-лебедиця, яка купалася в Блакитному озері.

На ній було тонке шовкове покривало. Чиїсь досвідчені руки вміло обвили ним стрункий дівочий стан. І це личило дівчині. Яскрава, немовби виткана з химерних променів тканина кидала на неї ніжні тіні, прикрашувала і без того вродливе личко, ще виразніше виділяла розкішне, золотими хвилями спадаюче до самого долу волосся.

Залюбувався Олексич красунею. Мов очманілий, дивився на неї, очей не міг одірвати. Хотів сказати щось, покликати, та збагнув, що не знає її імені, й осікся на слові. Тільки подив і щастя в очах, тільки спалах на освітленому радістю обличчі й виказали дівчині не висловлені вголос думки, пронесені через терни бажання.

— Ти не гніваєшся на мене? — спитала тихим і лагідним голосом.

— Ніл.. Я...

Він хотів підвестися, але дівчина спинила той рух: рука її торкнулася чола і повеліла Олексичу лягти в пуховики.

— Я знаю,— ще нижче схилилася вона над молодцем,— ти шукав мене по всіх лісах довколишніх, а надто по озерах, ти марив мною в сні, страждав і мучився від пошуків невдалих. Й гадав, що я байдужа.

— О ні,— перечесть Олексич.— Про байдужість твою я навіть не подумав. От тільки страх брав іноді. Здавалося, що ти боїшся нас, лісовиків, і тому ховаєшся, не кажешся на очі.

— І ти не гнівався й за це? — допитувалася дівка-лебедиця.— Й за страх мій не гнівався?

— Не міг. Та зустріч вранішня таке зерно у серце заронила, що тільки болям і судилось процвітати.

Дівка мовчала якусь мить. Дивилася на Олексича виповненими щастям очима і мовчала. А далі скрикнула радісним покликом і рвійно припала молодцю до грудей.

Ту ж мить у ложниці погасли вогні; лиш тільки сяйво дівочого волосся, що посвічувало у темряві, видавало стінам палкі цілунки молодят.

— Я й справді боялася тебе, — гаряче шептала дівалебедиця. — Боялася і не осмілювалась показуватись на очі. Але не думай, що була байдужою. Я теж любила, очами спати не могла. А настане, було, ранок — мерщій у небо, на ліси лечу, щоб здалеку хоч налюбуватися тобою. Проте зустрітись боялася. Не вірила я вам, земним; підступність ваша надто вже лякала. Та коли узріла тебе в саду, коли побачила в двобої, а потім поверженим чарами недоступної людям гори, — забула про страх. Про все забула і кинулася вниз, до тебе, ладо моє миле.

— І винесла сюди, на гору?

— Веліла винести. На крик мій збіглося все, що є тут, на горі, живого. То я й веліла винести тебе із царства сну, у терем мій занести повеліла... І ось ми вдвох. Тепер я не пушу тебе, нікуди звідси не пушу!

Минали дні. І ждала, і виглядала мати Олексича — не йде. Як у воду канув. Спершу на батька гримала — чому він не шукає молодця? А коли батькові пошуки нічого не дали, сама пішла в ліси. Бо мати в горі таким нікому не вірить. Любов її говорить тоді на повну силу, і вона нікому не вірить!

Де тільки не ходила Олексичева матуся, яких лісів, яких земель не звідала, а сина не знайшла. На слід навіть не натрапила.

Сіла якось, убога і язвлена, на березі річки, сумує на самоті. Аж чує, хруснуло щось неподалік. Підвела голову і закам'яніла: з лісу шкутильгала до неї баба. Старопрестара баба! І така потворна, така потворна, дивитися страшно на неї. Аж мороз ішов поза шкірою.

Підійшла, схилилась на ціпок, дивиться на жінку злорадо усміхненими очима.

— Що, сумуєш? — питає.

Олексичева мати хотіла було звестися, та не змогла: схоже, що баба прикувала її своїм холодним і разючим поглядом.

«Чарівниця!» — майнуло в голові, і якась неусвідомлена ще надія пробудила жінку: осміхнулася до старої, далі заворушилася, підвелася.

— Горе у мене, бабусю, — сказала тихим, тремтячим од хвилювання голосом.

— Хе-хе-хе! — засміялась чаклунка. — Горе. То ще не горе, небого. Син твій не за горами.

— Ви знаєте?! — кинулась до неї Олексичева мати. — Ви знаєте, де мій син?!

— Та знаю, знаю,— стримує її стара.— Чого так бідкаєшся? Не в лани ж звірові потрапив твій синок — в обійми красної дівичі.

— Правда? — радіє мати.— То де ж він і чому не вертається у батьківську оселю? Нащо покинув нас?

Подивилася на неї чарівниця, пильно подивилася, та й каже:

— А ти забула вже, нащо покинула таких любих колись батьків і пішла світ за очі із ладом своїм? Забула? Ну, то ходім, я нагадаю.

Взяла Олексичеву матір за руку і повела через ліси до недоступної людям гори, у терем діви-лебедиці.

Прийшли, стали біля саду, роздивляються.

— Бачиш? — показує стара на гору, де втопав між деревами терем.— Отам і є твій син.

Мати ступила було крок уперед, але чаклунка притримала її за полу.

— Не спиши,— насупила брови. Потім полізла в довгу, що звисала при боці, торбу й дістала два вузлики зілля.— Оце тобі один,— подала матері,— може, назад самій доведеться йти. А з цим попробуємо пробратися до терема діви-лебедиці.

Сказала і пішла в сад. Мати за нею. Коли наблизилися до квітів, стара розв'язала свій вузлик, розворушила в ньому зілля і пішла далі. Біля крилатої яблуні зупинилася, взяла у жменю зілля, посіває ним поперед себе. Посіває і йде, посіває і йде.

Нарешті пройшли небезпечне місце. Чаклунка сховала вузлик, підморгнула Олексичевій матері. Все, мовляв, тепер не страшно.

Не встигли розгледітись, чують, сміється хтось. Дзвінком і радісним сміхом! Аж виляски йдуть поміж могутніми, з переплетеним угорі гіллям дубами.

Стоять жінки, наслухають, пробують збагнути, звідки доноситься сміх той. Далі оступилися в ліс, виглядають з гущавини. Бачать, вибігає на галявину дівчина в блакитному вбранні. За дівчиною — молодець. Хоче, видно, наздогнати струнку, мов сарна, і пишну, як рожа, красуню, та ніяк не наздожене.

— Олекс... — націлилась покликати мати, але чаклунка, мов кішка, стрибнула наперед і міцно затиснула її кістявою рукою рота.

— Не смій! — вишкірила рідкі, пощерблені вже зуби і так люто засичала на жінку, що та похолола з ляку

й покiрно оступилася в гущавину.— Я кому сказала: не видавай себе! Жди слухного часу, бо iнакше не бачити тобі сина. Думаєш, вiн послухає тебе, промiняє, гадаєш, любов красної дiви на твою, материнську? Марні сподiвання, небого. Роби ото, що кажу. Iнакше не побачиш сина!

Дiва, видно, не почула оклику, не завважила метушнi: бiгла прями́сiнько на жiнок! Розкiшнi золотавi коси її ма-яли на вiтрі, личко пашiло вiд швидкого бiгу, а може, й од радостi, вiд щастя подружнього, i було таким ніжним, таким прекрасним, що нi мислю змислити, нi словом виректи. Та мати не помічала цiєї краси, мати не дивилася навіть на дiву. Вона бачила тiльки сина, одного тiльки сина!

Вночі чаклунка провела Олексичеву матiр до ложниці й сховала за найближчим лаштунком.

— Ну, от i все,— сказала пошепки, потiм вивела на виднiше мiсце, кивнула в бiк сонної дiви.— Бачиш, як солодко спить. Х-хе... Стомилась, сердешна.

Стара говорила щось i далi, смiялася з когось, та мати не слухала її. Дивилася з пiтьми у затишну ложницю й очам своїм не вiрила: геть усе ложе з посулими в обiймах молодятами освiтлювалось золотистим сiявом дiвочого волосся! Яскраве промiння того незвичайного свiтла падало на бiлу як снiг постiль, на довiрливо схиленi одне до одного й усмiхненi в солодкiм снi обличчя — такi прекраснi, такi щасливi подружнiм щастям обличчя, що мати мимоволi залюбувалася ними, ба навіть вiдчула прихильнiсть до дiви, подруги її сина.

— Iди,— пiдштовхнула чаклунка Олексичеву матiр, тичучи їй у руки важкi, з вiдточеними лезами ножицi.— Iди й роби, як я велiла.

— Менi страшно,— оступилася жiнка.— Я не можу... Погляньте, якi вони щасливi, яка хороша з них пара!

— Не хочеш? — насупилась стара.— То нащо ж морочила менi голову, чому бродила в горi по лiсах?

— Я хотiла...

— Нiчого ти, бачу, не хотiла. Прощай, коли так! I з сином прощайся. Назавжди прощайся!

«З сином? — опам'яталася мати.— З моїм єдиним сином?»

— Нi, нi... Постривайте!

Жiнка заступила чаклунцi дорогу, тисне до грудей холонднi, мов гадина, ножицi.

— Я... я піду. От тільки постривайте трішки — я піду.

Чаклунка буркнула щось, а проте не відмовила жінці — стала біля виходу із схованки, позирає спідлоба, немовби підганяє тим суворим і нещадним поглядом. Мати презирнулася з нею раз, вдруге й рушила до опочивальні. Ступила крок і зупинилася. Ще ступила — і ще зупинилася, оглядається. Зрештою підійшла до подружнього ложа, схилилась над сонною красунею і, зібравши однією рукою сяючі в темряві коси, відтяла їх ножицями при самій потилиці.

В одну мить сталося щось неймовірне: діва скрикнула не своїм голосом й прожогом кинулася в двері, а слідом за нею, мов шипіння змії, нісся в'дливий сміх старої чаклунки.

— А що, — глузувала вона, — нахизувалася красою? Пізнала, яка вона, любов красного молодця? Помучся тепер, пильнуючи за ним з гори, спробуй і нашої долі — долі потвор! Х-хе-хе... Помстилась я таки тобі, премудра діво!

Стара засміялась несамовитим сміхом і раптом стихла. Немовби вітром винесло її з терема... Мати Олексичева тепер тільки побачила, що син її теж схопився з ложа і, не розуміючи, видно, що сталося, вибіг слідом за дівою. Чути було, що він шукає її, кличе на ймення. Та діва не озивалася, одна луна гриміла під високим склепінням. Аж раптом шугнуло щось повз вікна — раз, вдруге, — і, коли молодець вибіг надвір, згори почувся жалісний людський голос:

— Прощай, Олексичу! Проща-а-ай!

І стихло. Глухо і порожньо стало у ложниці, навколо терема.

Мати злякалась тієї тиші, злякалась і опам'яталася: адже син не бачив її, адже він може зникнути, візьме і побіжить за красунею.

Не тямлячи себе, кинулась із ложниці. Та не встигла переступити поріг — наткнулася на непорушну постать Олексича.

— Сину, — покликала вона, не помічаючи в тривозі, що тримає в руках холодні, мов змія, ножиці, пишні, опромінюючі її й Олексича коси. — Сину, я тут. Я...

Молодець обернувся, глянув на матір, на коси, від яких розходилося в усі боки золотаве світло, і ще дужче збілів.

— Ви? — не вірив Олексич. — Ви обрізали Гориславі коси?

Мати мовчала. Вона тепер тільки збагнула, що любов її використали для злочину, що вона вчинила лихо, неоправдане лихо! І тому розгубилася. Дивилася то на Олексича, то на коси і не знала, куди подіти їх, чим виправдати себе перед сином.

Мовчав і Олексич. Глядів на матір, остовпілий, і мовчав. Потім згадав щось, вихопив із її рук коси і, не прощавшись навіть, зник між густими зарослями довколишнього лісу.

— А нащо? — поцікавилась Чорна. — В косах була якась чарівна сила? Вона провела його, мабуть, крізь зачаровані місця гори?

— Ні, — посміхнувся Всеволод. — І входи, й виходи з гори були тепер Олексичу відомі: діва навчила, як обминати чари. Молодець сподівався ще врятувати свою кохану. Він знав із уст самої Горислави, що коси дають їй змогу набути плоть людську. Тому й шукав, хотів вернути їх нещасній лебедиці. Та, певне, не знайшов. А може, і зустрів, коли пуття було вже мало: лебідь не могла зростити коси, стати дівою, Олексич не міг розпізнати її серед сотень стрічних лебедів.

Отаке-то зчинилося з молодцем, — зітхнув парубок. — Пішов світ за очі, і слід його пропав. Скільки не ждали, скільки не виглядали батьки — дарма: забув Олексич і рідню, і землю свою, колись таку любиму, — усе забув, отьмаревий коханням. Може, пізніше й облишив би шукати свою Гориславу, гляди, й зневірився б, та ба: снилася щоначі. Прилетить, сяде в головах, і пестить, і ніжиться пригоргаючись. А проснеться молодець — нема. Одні сліди виднілися довкола. Та пух ще іноді знаходив на собі.

В світлиці стало тихо, як після грози.

— А може, він просто загинув десь? — не вірила княжна. — Адже міг загинути від звіра чи в болоті?

— Ні, — почувся густий і впевнений голос. — І землі своєї не забув, і загинути не загинув.

Обоє — і Всеволод, і княжна — тепер тільки помітили, що двері в сусідню кімнату прочинені, що Осмомисл сидить неподалік, слухає їхню розмову.

— Ви певні в тім? — перший озвався Всеволод, може, для того тільки, щоб зам'яти якомось свою ніяковість. — Вам волхв так сказав?

— Казати не казав, — спокійно пояснив конюший, — однак довідався я про це від нього.

— Як же це?

— Та дуже просто. Хоронив я його. І ось, обмиваючи, знайшов на тілі ті самі золотаві коси, про які ти вів отут річ.

Княжна зойкнула й, обрадувана чи зацікавлена, схопилася з ложа, босоніж кинулася в сусідню кімнату.

— На тілі, кажете? Золоті? І такі ж довгі? Теж світилися в темряві?

Вона опустиласть перед старим на коліна, мов зірка, сяяла на radoщах.

— Чи світились, не знаю,— пом'якшав Осмомисл,— бо я спалив їх разом із волхвом. І серед дня. А що довгі, то довгі. Кілька разів оперізували тіло старого. І золоті, пишні, точнісінько такі, як Всеволод тобі їх змалював.

— О боги! — дівчина сплеснула в долоні, поглядала то на Всеволода, то на конюшого.— То значить... значить, волхв і був Олексичем? Він повернувся-таки до рідної землі?!

Конюший затримав на ній допитливий, проте потеплий уже погляд. Потім підніс жорстку свою руку і, може, вперше за двадцять з лишком літ ніжно погладив довірливо підставлену пишноволосу голову.

— Тобі, княжно, про смерть слонів не говорили часом гості?

— Ні,— насторожилась Чорна, не розуміючи, до чого тут слони.

— За морем, діти, ходить про них легенда,— пояснив Осмомисл, звертаючись уже до обох: і Всеволода, і Чорни.— Слони, кажуть, усе життя тиняються по лісах, а умирати йдуть туди, де умирали предки. Отак і люди. Блукають по світу. Одні ганяються за славою, інші — за багатством, треті — за красою, а зрештою у рідний край несуть свої кістки.

— Тобто тоді, коли розвіють по вітру надії, коли у серці згасне весь вогонь? — не постунався Всеволод.

— Можливо, й так,— погодився конюший.

— Ну, а землі, землі що з того? Нащо приймає вона їх, отаких видиханих, спопелілих.

— Нащо? — жвавіше перепитав Осмомисл.— А хоча б на те, щоб інші не квапились іти по їх путі. В житті, мій сину, як на влогах: одна невдача більше вчить, ніж сотня непомічених на radoщах удач.

Княжна не втручалась у суперечку, позирала то на одного, то на другого і не насмілювалася вкинути слово.

А коли збагнула, що Всеволодові нічим заперечити, що конюший обстоює, по суті, її думки, схопилась і гаряче обняла старого.

— Спаси вас біг за добре слово! — обпалила вона його теплим подихом. — Ми одностудці, виявляється. А я так зле про вас мислила, так боялася у перші дні!

Дівчина дивилася на нього щирими, сповненими тепла і ніжності очима, і конюший чув, що погляд той, а надто полишений на устах цілунок топлять у серці кригу, ламають міцну і непохитну волю.

Але дивно: він не противився, він чомусь не збирався навіть противитись.

«Роксано, Роксано! — терзався в думках. — Що я зробив з тобою, Роксано?»

XIV. НОВІ ТРИВОГИ

Вертаючись одного разу з нічних об'їздів по пасовиську, Осмомисл угледів неподалік від своєї оселі Сокола і насторожився. Як, княжна не поїхала на влови? Така завзята нібито, така охоча до ризикованих облав — і не поїхала? Чому ж це? Захворіла чи, може, не помирилася із Всеволодом?

Торкнув острогами коня, поспішив до оселі. Він і сам ще не знав, чому тривожиться за княжну, як не знав і того, з яких пір почав тривожитись. Адже дівчина в безпеці нібито, адже її поважають, де там — оберігають тут.

Дома підозра ще більше посилилася. Чорна довго не озивалася на його оклик, а коли наважився прочинити двері, сховала обличчя в подушку і заплакала.

Конюший розгубився, не знав, що робити. Він давно вже не був серед людей, зокрема серед жінок. За двадцять з лишком літ самотнього, затіненого лісовими пущами життя розучився поводитися з ними, не відав, з якого боку підходити до них. А тут ще й не просто собі жінка — дівчина, та й не яка-небудь дівчина — княжна. Проте бажання довідатися, що ж трапилось без нього, примусило все-таки видавити із себе слово.

— Княжну образили, чи почула щось лихе?

І, не дочекавшись відповіді, посилив голос:

— Може, з Чернігова принесли якісь недобрі вісті?

Та княжна мовчала. Схлипувала, кутаючись у покривало, і мовчала.

«Таки щось трапилось», — подумав конюший і важко опутився на поставлену неподалік від прочинених у світлицю дверей колоду. Підозра здавалась йому тепер незаперечною, нещастя видимим, але як підступити до дівчини, як заговорити з нею, не знав та й не наважувався. Позирав з-під нахмурених брів на княжну і не наважувався. Аж згодом, коли Чорна стихилась таки, підвів важку після безсонної ночі голову і, намагаючись бути лагіднішим, запитав:

— Так що ж тут скоїлось у вас? Чому княжна так ревно плаче?

— Мені... додому час, — обізвалась нарешті дівчина. — Я боюсь за тата. Адже він не знає, куди поділась його доня. Анічогісінько не знає! І, певне, мучиться, страждає.

Осмомисл аж випростався, вражений і намірами княжни, і тим, що підозра його виявилась такою хибною. Якусь мить не вірив навіть, що чув це від дівчини, що вона сказала саме так, як вловило його вухо. Але тільки мить. Охоча до розмови княжна одразу ж переконала його, що вона справді має такі наміри.

І Осмомисл злякався. Як, Чорна поїде звідси? І віддасть себе в руки хозарам? А Всеволод? А князь? Князь так і лишиться непокараним? Так і виплутається із розставлених ним силець?

Дівчина обернулась тим часом і жалісно, не зупиняючись, почала розповідати, як загинула її матуся, як образила вона, Чорна, перед від'їздом батька, а потім шкодувала, плакала навіть. Та настала вирішальна мить — і знову не повірила йому, втекла в ліси. І як втекла: таємно!

Говорила довго, з сльозами на очах, а Осмомисл дивився на ті сльози, на повите сумом личко і не знав, як бути йому. Хотілось перечити дівчині, і відчував, що губиться, не сміє, що його кляте, як говорили колись, серце зносилося уже і ладне поступитися.

Видно, побоюючись, щоб часом не сталося цього, Осмомисл підвівся і дав знати, що йде з оселі.

— Ти... не спіши, дитино, — сказав розважливо. — Повернеться Всеволод — порадимось. Можливо, спершу він поїде до Чернігова, узнає, як і що. А там видніше буде. Коли захочеш, то й батькові сповістимо.

Він не певний був, що зробить саме так. Та йому треба було сказати щось дівчині, треба було обнадіяти чимсь і тим затримати, хай і ненадовго, все ж затримати.

Надворі не міг знайти собі місця. Тривога, немов мара та, переслідувала його, не давала спокою. Зрештою вийшов за огорожу, попрямував до свого улюбленця — товстого тисячолітнього дуба. Сів біля стовбура, під густим і розлогим гіллям, зміряв очима пасовисько, погожу врапніщу далечінь і задумався.

«Світе ясний, світе прекрасний. Який ти великий і який дивний еси. Бачив я тебе і в лісах сіверянських, і в землях хозарських, за окіян-морем широким і в горах високих. Дивував ти мене дивами, страхав чудами-юдами, та не відкрив досі істини — свого найбільшого дива на землі. Чому ти приховуєш її? Нащо приховуєш? Боїшся, що згинеш? Чи, може, не хочеш, щоб люди стали людьми?»

А мене цікавить, бач, яка вона є, істина, який ти еси. Мене цікавить, чому і нащо робиться отаке на світі? Хіба я, до прикладу, родився із гадами в серці? Хіба тоді ще, молодцем, в дні любовців з Роксаною не плекав я голубиних мрій про щастя? А ти прислав, бач, князя з посадником, вселив у моє серце гадів і штовхнув на злодіяння. І яке злодіяння! Я забив найдорожчу для мене людину, підняв руку на своє щастя. Так, так, на своє щастя!

Ну, а тепер ось інша завітала. Через двадцять літ завітала! І хто: дочка того ж князя. Та ба, яке диво твоє, світе ясний: дочка, а посіяла у серці інше зілля, збудила інші почуття. Чому це? Чому? Адже я зрікся був світу, зненавидів усе і всіх. Адже я більш ніж двадцять літ носив у серці злобу, марив про помсту, а зустрів цю дівчину із серцем сизої голубки, цю щирість, чарівну красу — і сам тепер не розумію, що робиться зі мною. Я забуваю при ній про помсту, тану перед нею, як віск на вогні, і, здається, ладен визнати, що помилявся, що на світі не все таке бридке, як думалось по зраді Роксани, після княжого суду, що світ не без добрих людей.

Чому це? Краса ця пробудила в мені людину, чи горе колишнє допомогло зрозуміти красу? Та й як воно буде тепер із помстою? Чи зумію я перечити заради неї дівчині? Чи знайду в собі силу піти супроти цієї дівчини?»

Всеволод повернувся із ловів десь аж по сніданку й одразу ж помітив: дома щось сталося. Батько зустрів його на узліссі і, не цікавлячись облавою, повів розмову про княжну.

— Тобі Чорна говорила щось, як їхав на лови?

— Ні,— насторожився Всеволод.— Вона ще вчора сказала, що не поїде, то я й не турбував.

Осмомисл помовчав, роздумуючи, потім звів на парубка очі і сумно, тривожно навіть сказав:

— Вона збирається додому.

Всеволод не зблід, як чекав того конюший, але й не зрадів. Повільно і мовчки рушив до оселі. Осмомислові здалося, що він не збагнув всієї небезпеки, що йому бай-дуже навіть, поїде чи не поїде княжна.

Зиркнув на сина раз, вдруге і не витримав.

— Ти повинен сказати їй, що це небезпечно, що вона може потрапити на очі хозарам, і тоді все, тоді вже не вирветься. Та й батько її радий буде...

— Чорна не послухає, тату,— обізвався нарешті парубок.— Те, що вона задумала, тому вже так і бути.

Конюший аж зупинився, вражений тією певністю.

— Та збагни ж ти: вона дитина ще, вона не розуміє, яке нещастя чекає на неї в Чернігові. Кому, як не тобі, личило б відвернути її помисли від цієї затії. Герцем хоча б. Адже ти добре б'єшся на списах...

«Відвернути помисли? Стривай... А що, як справді відвернути помисли?»

Всеволод повеселішав і, переглянувшись із батьком, кивнув йому, як змовникові:

— Гаразд, я попробую.

А по обіді вибіг із світлиці бадьорий, веселий і, спонукуючи за собою княжну, поспішив із нею до Осмомисла.

— Тату! — крикнув ще здалеку.— Ми їдемо з Чорною на озеро. На береги Лебединого озера!

Осмомисл кинув вистругувати ложку з грушини і, радий чи здивований, довго не міг сказати щось на їх затію.

— Я згодна,— пояснила княжна, присівши поруч із Всеволодом, супроти старого.— Перш ніж вертатися в Чернігів, треба довідатись про свою долю у діви-лебедиці. До того ж, це не так уже й багато забере часу: виїдемо сьогодні на ніч, а завтра й повернемось, коли удача буде.

— От і добре,— прояснів нарешті й Осмомисл.— От і гаразд, що згадали про озеро. А то поїхала б од нас і не побачила б краси тієї дивної. Та й лебедів, гляди, підстережете, про долю свою довідастесь.

Він знав: не так легко буде підкрастися до віщих дів. Відколи живе тут, ні йому, ні підконюшим не поталанило викрасти їх одяг. Та що викрасти — підстерегти не підстерegli, бачить не бачили, як вони купаються на світанку. Одні казки, одні надії тільки й гріли за молодощів. А зараз... зараз він радий, що син згадав про озеро, про

віщих дів. Затія ця відверне помисли княжни, затримає на пасовиську. Адже натура у неї вперта, запальна, її не спинять невдачі. Та й краса там надзвичайна. А серце в дівчини відкрите для краси, вона не зможе розлучитись з нею. Принаймні скоро.

Та не встиг він підготувати їх у путь, не встиг випроводити, як відчув раптом глибоку і ледь вловиму тривогу, якийсь підсвідомий неспокій. Довго не міг збагнути, чому це, звідки це, з якої речі, а коли збагнув, і зовсім похолонув.

А що, коли Всеволод не стримає себе цього разу? Що, коли його, Осмомислове, віще слово, оте необдумане віще слово справдиться саме цієї ночі? Чого доброго: глушина довкола, а ліси п'янять, нічка чарує... Де-де, а там чарує. Там воля всім і всьому, навіть утіхам молодця.

Що тоді буде? Як воно буде? Еге ж, як воно буде?

І Осмомислові забагнулося раптом вернути їх. Хотів послати вже когось із підконюших, та згадав, чим все це скінчиться, і не наважився, утримався.

А думати не перестав. І вночі не заснув — благав богів, щоб цього не сталося: може ж, ворохобня оця кінчиться якось інакше, може, хозари підуть-таки, а дівчина справді полюбить Всеволода і переконає князя. Любов усе може. А князь теж любить дочку, він теж усе може зробити для неї.

Справді, хіба із Всеволода поганий отрок був би у його дружині? А там, гляди, і витязь. Хоробрий, дужий, красен поставою й лицем... Хіба із Чорни та Всеволода погана була б пара? Боги, хіба погана була б пара?!

Перевертався в твердому цю ніч ложі й картав себе за те, що не розбив затії, не повернув дітей з путі. А докори не заспокоювали, і конюший перенісся думкою до сина.

«У неї і без того горе,— говорив йому устами всесильних богів.— Чуєш, Всеволоде, горе! А ми... Чи нам з тобою думать про закони крові? Якщо вже в щасті не дають нам бути людьми, то будьмо ж ними хоч у горі!»

XV. ЧАРИ ТЕМНОЇ НОЧІ

Ніч була тиха та зоряна. І тепла. Ляж отак, горлиць, засни — і не відчуєш, що ти нічим не прикритий, що неподалік вода, що довкола ліси та й ліси, густі, зелені, одвічні. Бо зараз літо, бо весь день гріло сонце, не пекуче, однак тепле, привітне сонце. Може, пізніше, під

ранок, похолодає все-таки, може, й вітерець потягне з галявини, а зараз тихо, тепло, і не душно водночас, і хороше лежати отак біля багаття, дивитись, як розгорається воно, як силкується відтиснути наступаючу звідусіль темряву.

З галявини линуть духмяні пахощі квітів, стоптанях копитами трав і так приємно лоскочуть ніздрі, п'янять серце, що хочеться заплющити очі й піддатись спокусі солодкого сну. Та Всеволод гонить її від себе: поруч, під дубом, спочиває в наметі княжна, а він — сторожа її недремна.

Повільно, ніби граючись, ламає назбираний неподалік сушняк, кидає спроквола в вогонь; потім лягає горілиць і, може, тільки для того, щоб не заснути, щоб було про що думати, розглядає на диво чисте, усіяне яскравими зорями небо. Скільки їх є там, у високості! І як же гарно сяють, як густо зійшли цієї ночі! Стезя Дажбога немов у тумані од їх світла. Сріблястого, блідо-молочного світла. А обіч, у лісі, — темінь. Високі столітні дуби широко розкинули свої зелені намети, густо переплелись гіллям і, обнявшись, стіною стали перед очима. Темною, непроглядною стіною.

Всеволод перевертається ниць, приглядається до коней. Потім одводить од них очі, смакує зіччів'я пахощами. Йому не вперше чути їх тут, по лісах та пасовиськах, він звик до них з дитинства і тому одразу, не вагаючись, розрізняє, де сон-трава, де голубі сокирки, пізнає навіть схожі запахом квіти, навіть рідкісні трави.

Та ось гострий нюх його вловлює щось нове і, здається, неприємне. А що — не збагне.

Полежав, насторожений, потім звівся на руках і, вдивляючись в темну стіну лісу, що підходив до галявини з супротивного боку, понюхав широко відкритими ніздрями повітря. Однак цього разу не вловив того неприємного запаху.

Зрештою збагнув, що це запах смоли та диму заважає йому, і звівся на ноги. Відійшов на кілька кроків від багаття, знову понюхав. Спершу прямо перед собою, потім узяв ліворуч, ще ліворуч...

«Так он воно що! — догадався. — Це сіроманець нишпорить неподалік».

Постояв, подумав трохи і пішов до коней.

Коли повернувся, княжна підвела голову, запитала його тривожним голосом:

— Ти ходив кудись, Всеволоде?

— Коней займав,— спокійно відповів парубок.— Напаслись уже, то я припнув їх, ближче до вогню припнув. А ти спи, Чорна, бо розбуджу рано, як тільки зоря світ повідає.

Дівчина опускається на щедро вимощене травою ложе, склеплює повіки. Рожеві відсвіти багаття падають на її обличчя й виказують молодцеві ледь накреслену усмішку на устах. Всеволодові здається, що княжна не просто вдоволена його намірами,— її душить сміх, пустотливий молодечий сміх, і йому хочеться відповісти їй тим же: підвестись, зірвати поблизу стеблину й полоскотати нею побіля уст отих пишних. Він навіть цілиться уже встати, та чийсь надсадний вереск, немов нанесений зненацька удар, приплюскує його до землі. Луна не встигла розійтись по лісу, як збоку почувся ще сильніший регіт.

Княжна схопилася, не второпає, що сталося, звідки такий несамовитий сміх. Хоче виглянути з намету, та Всеволод заслоняє собою вихід і, усміхаючись, усаджує її на місце.

— Не бійся, не бійся, княжно. То русалки.

Усмішка в нього така підбадьорлива, в очах, на обличчі стільки спокою, що дівчині стає незручно за свій страх, і вона силиться погамувати його в собі. Та заспокоюється ненадовго: вгорі, над самою головою, розлягається невдовзі дикий регіт, і княжна знову жахається, тулиться до парубка і тремтить, немов осиковий лист.

— Я боюсь, мені страшно,— шепче наляканим голо-
сом.— Вони на дубі, над самою головою!

— Та що ти, княжно,— усовіщає її Всеволод.— То тобі тільки здалося. Адже з нами живий вогонь — русалки не посміють підійти. Та й взагалі не бійся тут нічого; доки горить багаття, ні звір, ні духи в лісі не страшні.

Однак Чорна не в жарт злякалася того несамовитого сміху, її нелегко заспокоїти.

— Я хочу вийти звідси,— благає парубка.— Мені страшно, Всеволоде. Там, на галявині, безпечніше буде. Там хоч видно...

— Ні, ні,— стримує її молодець.— Не можна. На галявину ніяк не можна. Треба пересидіти тут, під наметом. Русалки довго не ганятимуть — покажуться та й перестануть. Це ми місце їхнє зайняли, то вони й невдоволені — танцювати, бач, ніде. А побачать, що не втікаємо, інше побіжать шукати. О, чуєш, уже віддаляються.

Регіт і справді стихав, і Чорна заспокоїлась трохи, хоч дослухатись дослухалася. І Всеволода не гнала з намету: навпаки, горнулась до нього, шукала захисту. Парубок охоче розкривав їй обійми, мов скарб якийсь ховав у себе на грудях: обережно, обожнююче і разом з тим якось нерішуче, чи то не вірячи, чи то побоюючись свого щастя.

Та дівчина не помічала його нерішучості, вона ловила в цю мить його усмішку, його заспокійливі погляди, шукала в них певності, що русалки вже не страшні, що небезпека минула. І коли переконалася в тому, зітхнула полегшено, сором'язлива, ткнулася обличчям в його рамено.

— От бачиш, яка я боязлива,— подала голос із схованки.— Подумати тільки: русалок злякалася. Так ніби зроду не чула про них, ніби не знала, що вони водяться в лісі.

Всеволод посміхнувся на те і мовчки поправив її збите на вид волосся.

— А ти збагнула, чому я не випустив тебе з намету? — запитав опісля, коли княжна прогнала ніяковість і зручніше лягла у нього на руках.

— Боявся, що втечу?

— Ні,— дихав він їй у обличчя,— боявся, щоб біда тебе не постигла. Загледівши в лісі людей, русалки люблять кривитися, лаштують гойдалки на деревах, а то й пускаються в танок. І такі звабливі у них ігри, що люди не витримують, скоряються спокусі тій. А потім на все життя лишаяються каліками — трясуться, немов у танку, кривляться, як ті русалки.

Всеволод помічає в очах своєї подруги боязливі вогники, відчуває, як вона щільніше горнеться до нього, і міняє річ.

— Та ти не бійся, княжно. З нами живий вогонь, до нас вони не підійдуть. Чуєш, тиша довкола, подалися, видно, на іншу галявину.

Голос у нього спокійний, річ врівноважена, переконлива, і княжна поступово забуває про страхи, переноситься думкою в інший світ, плекає інші надії. А Всеволод розповідає їй уже про віщих дів, зумисне заходить здалеку, з якоїсь напівзабутої, однак дуже схожої на їхні наміри події. Згодом ронить слово і про таємниці, тільки їм, людям пасовиська, відомі таємниці, де і як робити засідку на віщих дів, як треба поводитись, коли вони, скинувши з себе лик лебединий, кидатимуться в чисту і холодну на світанку воду. Голос у нього притишений, насторожено-

таємничий, і дівчина забуває тривогу, мов зачарована, ловить кожне слово. Слухає і уявляє вже, як сидітиме, причаївшись у зарослях, потім вискочить зненацька на берег, викраде полишений дівами одяг, вдоволена, чекатиме, поки ті не попросять: «Змилуйся, красна дівиче, верни нам наші покривала; ми віддячимо тобі сторицею: розкажемо, яка доля чекає тебе попереду».

Та княжна не поступиться. Вона спершу випитає їх, чи пішли вже хозари з Чернігова, чи щастить їй відпровадити кагана. А коли повідають, коли впевниться, що позбудеться напасті,— запитає і про судженого, про ладо своє миле: хто він і звідки з'явиться до неї в Чернігів?

Минув час — і ніч взяла своє: думки спершу плуталися, переносили княжну з повитого вранішнім туманом озера у батьківський терем, з терема — знову на озеро, в знайоме й незнайоме нібито місце, потім почали гаснути, нарешті зовсім обірвалися, і дівчина не чула вже, про що йде річ в наметі, спокійна й довірлива, спала у Всеволода на руках.

Замок і Всеволод. Дивився на сонну княжну і не те що говорити — поворухнутись боявся, дихання навіть стримував. Йому здавалося, що подих його розбудить дівчину, порушить і без того порушений уже сон. А це не бажано. Княжна повинна відпочити до ранку, забути страхи. Їй не можна виходити з ним в засідку, прагнути підстерегти лебедів і боятись бути підстереженою. Та й пригорнулася як. Вперше так довірливо пригорнулася до нього, дозволила обняти себе.

Як-то вона завтра подивиться на ці обійми? Здивується, проснувшись, відсторониться чи, може, ще прихильнішою стане до нього, збагне, нарешті, що він і є той витязь, якому суджено відстояти її в борні?

Аж страх бере. Не віриться, що це не сон, що здійснились такі колись несміливі бажання — до серця серцем пригорнуть дівча.

Багаття згасало, і в наметі щодалі дужче сутеніло, відсвіти слабшали, витіснялися темрявою. І в тій напівосвітленій, якійсь незвичайній сутині обличчя княжни робилося ще привабливішим, незрівнянно прекрасним. Здавалось, не темінь — чари виповзли разом із засілими по кутках тінями й лягли на ніжні дівочі ланіти, в куточках звабливих, ніким не цілованих уст.

Всеволод відчув, що п'яніє, що темінь пробудила в ньому якісь потаємні, приспані світлом і совістю бажання,—

і не міг уже боротися з ними. Ба, не хотів навіть боротися, мов очмавілий, схилявся й схилявся над повитим сутінками личком, линув до ніжних, ніби зумисне підставлених уст.

Княжна не зразу збагнула, що сталося. Лупнула наляканими очима, далі стріпнулася, попробувала випручатися — і не змогла. Хтось великий, неймовірно дужий стиснув її в обіймах, гарячим цілунком затулив уста. Переляк і зовсім знесилив дівчину, відчула, що холодне з жаху. Хотіла було крикнути, проте крик застряв їй у горлі, і пам'ять зрадила, як на те: ніяк не могла второпати, де вона, що з нею. Лише згодом, коли розгледіла на решті парубка, який осипав її цілунками, згадка, мов блискавка, освітила мозок.

Влучивши момент, випростала руку і з розмаху вдарила Всеволода по обличчю. Раз і вдруге. Аж виляски пішли по намету.

Дошкульність ляпаса немовби протверезила молодця. Сидів якусь мить спантеличений, далі обм'як, послабив обійми. Княжна скористалася тим і винурхнула у нього з рук.

— Негідник ти! Хлоп нещасний! — кинула зозла і вибігла з намету.

Всеволод відчув, що горить із сорому, що не наслідиться глянути дівчині у вічі. І тому не став ні стримувати, ні гнатися за княжною. Знічений і роздосадуваний, гнувся під тягарем власної совісті, доки не втратив рівноваги й не впав на м'яке дівоче ложе.

Не знати, скільки лежав він отак, розпластаний, уткнувшись обличчям у наслану власними руками траву. Схопився аж тоді, як почув розкотисте іржання Вороного. Схопився і миттю кинувся на галявину, туди, де припнув нещодавно сполоханих вовками огирів. Прибіг — і остовпів: на припоні був тільки Вороний.

— Княжно-о! — крикнув, наляканий догадками. — Чорна-а!

А Чорна мовчала. Один тільки ліс озвався десь аж у хашах: «А-а-а!»

І знову стало тихо. І порожньо.

XVI. ВОВКИ

Чорна не знала, куди вона їде. Натрапила на якусь стежу й жене по ній навскач. Аби уникнути погоні, аби далі від Всеволода.

Та чи й стезя то. Бачила ніби, як виїжджала з галяви-ни, а тут, у лісі, серед дерев, і не певна вже, що скаче по протоптаній стезі. Летить, як у прірву. Ось-ось, здається, вривається в гілля. Або на дерево натрапить головою. Натрапить — і кінець. Ніхто і не знайде в цім пралісі, у безвістях оцих. Хіба що Сокіл... На нього в неї тільки і надія: він мусить бачити в пітьмі. Так, так, він мусить бачити!

Одначе страх нагадує про себе, мурашками бігає за спиною. І княжна ще нижче хилиться коневі до шиї, ще міцніше тримається за гриву.

Зрештою наважується, шукає тремтячою рукою повід. Відчувши натягнуті вудила, Сокіл одразу ж збавляє галоп і, протанцювавши кілька кроків, сідає на задні ноги.

Княжна розглядається якийсь час, потім злазить з коня, схиляється і щупає напомацки — стезя у неї під ногами чи тільки видимість її.

Серце радісно тьохкає в грудях: Сокіл молодчина, не збивсь серед ночі з путі. Та й стезя, здається, не з випадкових — із просвітом над головою, надійно нібито, веде. Ось тільки... тільки виведе куди?

Помисливши, Чорна пробує розгадати цю загадку по зірках — ловчі учили її колись, як вибиратися по них із пущі. Та розгадати, виявилось, не так уже й легко: княжна покладалась на Всеволода і не примічала як слід, в яку сторону їхали вони із пасовиська. Стезя до озера нерівна, і сьак, і так вела їх між дерев. Та й від озера, не певна, в який бік пустилась утікати. В страху таким не до зірок було. В страху не думалось — куди; головне — мерщій. І далі від Всеволода.

А тепер не збагне, де зараз Чернігів, куди веде оця стезя: на биту путь чи, може, ще далі в ліс, у хащі непрохідні?

Стоїть, розглядається і не наважується їхати. Ні вперед, ні назад не наважується їхати.

Аж раптом чує: хруснув десь сушняк. Сокіл напорошив уши, водить наляканими очима. Княжна теж подалася назад, та не встигла й кроку ступити, як збоку пригломшило її тужливе вовче завивання. Воно долетіло здалеку, принаймні не з найближчих до неї зарослів, але в дівчини підломилися ноги від того дикого серед мертвої тиші голосу. Обернулася, кинула очима в один, в другий бік і завмерла: з пралісу світили на неї рухливі зелені вогники.

Сокіл форткнув, затремтів увесь і, тільки-но відчув на собі комонника, з місця пустився навскач. Дужий і вигуляний, а до того ж наляканий звіром, мов вітер, нісся між деревами, землі, здавалось, не торкався копитами.

Княжна випустила повід, всіма силами тримається за гриву. Чув: погоня не відстає, вовки дихають десь поруч гарячим і злобним диханням зголоднілої тварі, та оглянутись не наслідуються. Тиснеться коневі до шиї, підохочує запопадливою думкою — і не насмілиться. Щось незбагненне, якийсь підлий страх закрався їй у серце. І тіло заціпеніло.

Проте всьому буває кінець, навіть страху. Серед безлічі зімкнених в один ланцюг думок з'являється іноді якась спасенна іскра і спопеляє все, на чому гніздився той страх, що сковувало тіло. Такою спасенною іскрою була цього разу згадка: дівчина пригадала в одну щасливу мить, що з нею лук і стріли! Пригадала — і пожвавішала, мерщій почала намацувати приторочену до сідла зброю. А коли взяла її в руки, одразу ж певніше відчула себе на коні і наважилась оглянутися.

Втім, правда, не було вже особливої потреби: вовки бігли поруч із Соколом і лише ждали, здавалось, зручнішої нагоди, щоб сягнути в повітря і одним махом перетнути йому горло.

Княжна наклала стрілу, пустила її, не цілячись, у найближчого. Сіроманець кавкнув згарячу і зник серед зарослів.

Удача окрилила дівчину. Швидко, сміливо навіть вихопила з тули стрілу і миттю пустила її в оскалену пащу звіра. Потім ще одну, ще і ще, аж поки не впевнилась, що загроза хоча б ненадовго зникла, що небезпека минула.

Та ба, певність недовго тішила дівчину. Уже за вигином стежі відчула позад себе знайоме гаряче дихання. А оглянувшись, ахнула: ліс у тій стороні світився злими зеленавими вогниками. Ціла зграя вовків гналася за нею!

А путі второваної нема та й нема. За час такий у Сновеську, здається, можна б уже бути, не те що на Солоному чи навіть на Залозному шляху. Ой, певне, не туди скачеш ти, Соколе, даремно, мабуть, стараєшся, друже. Не введе стезя ця на бити копитами путь, не врятує від голодного звіра.

Однак надія бере-таки верх над зневірою, бажання жити пробуджує певність, що звідкись та прийде порятунок, що станеться диво. І коли перед очима справді з'явилось

воно, княжна аж затремтіла на radoшax. Таки не все уже втрачено, це і є Солоний шлях. Адже дерева порідшали. Зовсім порідшали!

Дівчина сміливіш розглядається по боках, ще дужче пристрожує Сокола.

Проте і для вовків настала полегкість: тут, на галявині, не було дерев, тут ніщо не заважало їм бігти на повну силу.

І сіроманці бігли. Уже за першим переліском, що ліг було коневі на путі, княжна знову відчула подихи звірів і змушена була взятися за лук. Одесную, ошуюю метала стріли, промаху, здається, не давала, а вовки насідали. І що далі, то завзятіше, що мить, то відчайдушніше. Чорні не треба вже було шукати собі жертву — звірі самі лізли під руки.

Он той, що попереду, наприклад. Так і креше іскрами, намагається сягнути в вись, вп'ястися вищиреними зубами коневі в горло.

Княжну теж розбирає злість. Спішно посилає до тули руку і німіє з страху: стріли вийшли, стріл більше нема!

Сіроманець користується хвилинною розгубленістю дівчини, блискавкою злітає вгору. Проте дівчина встигає сунути йому в пащу лук і теж користується розгубленістю звіра.

Тепер надія лиш на Сокола, тільки він може врятувати їй життя!

Чорна ще сильніше тисне під боки острогами, ще довірливіш припадає коневі до шиї. Так ніби прикритися хоче тією буйною, розмаяною вітром гривною, ніби в ній — надія на рятунок. А Сокіл не скаче — летить відкритою галявиною, аж стелиться над травою. Він і без спонукань розуміє небезпеку, йому теж хочеться втекти від вовчої зграї. Й не менше за княжну.

Довкола — тиша. Ліс мовби причаївся, стежачи за тією погонею, причаївся і жде, чим все це кінчиться. І коли над чистим, принишклим у захваті простором розлягається голосне й тривожно-благаюче іржання, княжна тамує подих і щулиться, чекаючи нападу.

«Значить, усе, — б'ється в ній думка, — раз ірже кінь, — значить, чує смертну годину, значить, усе!»

А Сокіл знову ірже. Як здалося княжні, і голосніш, і бадьоріше навіть. І ця незрозуміла бадьорість одразу ж запала дівчині в серце, насторожила розум.

Що це? Попереду іржуть чийсь коні? На поклик Сокола обзиваються чийсь коні?

Чорна вагається, їй не віриться, що це так.

— Певне, почувлось,— шепоче пересохлими від спраги устами й хоче все-таки підвести голову, глянути поперед себе. Та в цю мить хтось стає Соколу на дорозі і, вхопивши за повід, круто осаджує його на задні ноги.

Княжна не ждала цього, княжна і думкою, і тілом націлена була вперед і тому не втрималася, вилетіла з сідла.

Не пам'ятає, як і хто приніс її до багаття, скільки лежала вона там, побита, знепритомніла. Прийшла до тьми аж тоді, як хтось розтулив їй зціплені зуби і влив у рот міцного напою.

— Яка краса! — чула захоплений голос.— Яка чарівна врода!

Однак прокинутись усе ще не могла. Щось тримало її в напівсні, сковувало повіки. І лише згодом, коли холодний напій освіжив-таки груди, прояснив мозок, вдихнула цілющого лісового повітря і розплющила очі.

Біля неї сиділи вої. Усі в шоломах, при броні. І молоді ще, особливо русявий, що тримав її у себе на руках.

Чорна оглянула їх швидким, наляканим поглядом, хотіла було схопитися, та русявий притримав її:

— Лежи, лежи, красуне! — сказав він лагідно, ба навіть благаюче.

Чужа і недовірлива, знову оглянула воїв і знову не второпала, де вона, що з нею.

— Хто ви? — спитала нарешті.

— Кияни,— посміхається русявий.— Я — князь, а це мої дружинники.

«Князь?! Князь Олег?!»

Чорна ширить очі і довго дивиться на його мужнє, привабливе обличчя.

— А ти хто? Звідки взялася тут серед глибокої ночі? Заблудилася, чи вовки загнали в хащі лісові?

— Вовки,— відповідає дівчина й замислюється над тим словом, дивлячись кудись у ніч, розмовляючи більше з собою, ніж із князем.— Бог Полісун наслав на нашу землю вовків. І серед літа. Значить... значить, бути січі великій. І, певне, через мене.

Переправившись через Десну, Олег вислав до надвірної брами двох нарочитих мужів, повелівши їм домогтися особистого побачення з князем Чернігова. Щоб прискорити зустріч, а головне — схилити на свій бік недоброзичливого до киян князя, велено було спокусити сторожу та й самого володаря землі Сіверянської вістями про княжну Чорну. Посланці не призналися воротарям, що вона серед дружинників їхньої ватаги — воротарям досить було одного натяку про княжну. Подобиці ж приберігалися для Чорного. Йому, і тільки йому мали розповісти нарочиті мужі, що князь Олег чудом врятував його доню від явної смерті і жде тепер по цей бік ріки ласкавого дозволу на в'їзд до стольного града Чернігова.

Спокуса виявилася неабиякою. Чорний не лише дозволив киянам завітати до його вогнища — сам виїхав назустріч, і негайно ж. Зустріч, правда, відбулася без достойних київського князя почестей: стурбований долею поміченої серед дружинників доньки, Чорний кинувся мерщій до неї, слабої і не на коні — в похідному ложі, на укріпленому між двох сідел княжому наметі. Витязів вітали і супроводжували до княжого двору стольник, окольничий і всі інші знатні вогнищани.

Олега не ображала неуважність чернігівського князя до його особи. Він розумів Чорного: адже княжна — його донька; скільки вистраждав, певне, шукаючи, та й знайшов не зовсім здорову. Тому й пізніше, у відведенім для нього теремі, не спішив нагадувати про себе: ждав, поки князь налюбується донею, поки сам не згадає про її рятівника.

Покликали його десь аж під обід, незадовго до влаштованого на radoщах пиру. Чорний догадувався: київський князь прибув до Чернігова не так собі, погостювати; видно, має намір вести з ним, володарем Сіверянщини, таємну розмову. Через те приймав його у залі сам, без почиту.

— Спаси біг тебе, княже! — дякував щиро. — Ти не тільки доню — мене від смерті врятував. Пошуки і ті із світу мало не звели, а загинула б, то й поготів не зніс би втрати.

— На бога, княже, тривоги позаду, — заспокоює Олег. — Тож досить, певне, й хвилюватись. Та й не варто було

хвилюватись,— звів він на жарт.— Княжна Чорна не з тих, що дають себе образити, а тим більше з'їсти.

— Е ні, не кажи,— перечить Чорний.— Донька повідала мені, що, коли б не ти, не бачити б уже їй ні батька, ні Чернігова.

Олег скористався нагодою заговорити про інше.

— А як здоров'я юної княжни? Вона повеселішала, їй краще?

— Так, вона повеселішала, їй краще. Під батьківською кривлею завжди краще, тим паче для Чорни. Тут вона черпає собі сили, мов од цілющих ліків ожива.

— От і добре,— щиро радіє Олег.— А то вона всю дорогу вагалася, вертатися чи не вертатись їй додому, боялася, що хозарам потрапить до рук.

Чорний нахмурився. Згадка про хозарів, мов тінь од хмари, впала йому на серце.

— Налякали дівчину,— сказав він для годиться, аби зам'яти якось і свою у тім вину.

— Що налякали, то налякали,— погодився Олег.— Ледве переконав її, що хозарів немає уже в Чернігові.

Унікаючи неприємної розмови, а може, й не в жарт зацікавившись обізнаністю київського князя, Чорний поспішив ухопитися за необачно кинуті Олегом слова.

— А князь звідки знав, що немає? Вони нещодавно були тут?

— Бачив, як вертали звідси,— спокійно пояснив Олег.— Шкода, що я не знав, скільки лиха везе з собою той загін. Можна було б затримати його.

— Загін?

— І загін, і лихо.

Якийсь час тривала мовчанка.

— А чи не думає князь,— озвався нарешті Чорний,— що тим він ще більше накликав би лиха? Адже каган подумав би, що то я знищив його загін.

— Ну чому ж? Путь у загону немала, і ворогів на тій путі зустріти можна всяких. Печеніги, мов ті шуліки, нишпорять за Доном. Князь, думаю, те зна?

— Знаю,— хмуриться Чорний.— Проте не думаю, що це відвернуло б напасть.

— То правда,— погоджується київський князь.— Відвернути не відвернуло б. Та затримати, кажу, могло б. А це багато важить. За цей час можна було б і підготуватися.

Чорний здивований, вухам своїм не вірить. Що це, випадковість, чи цей молодець у княжому одязі справді довідався уже про його наміри множити дружину?

Та Олег не бере до уваги того подиву. Він ніби не помічає його.

— Бо готуватись так чи інакше треба, — спокійно говорить Чорному. — Навіть коли б з хозарами усе було гаразд.

— Князь перебільшує загрозу печенігів, — не втримався володар Сіверянщини, спокушений якимсь підсвідомим бажанням заперечувати Олегові. — Та й забуває, що супроти них стоїть хозарська рать, що каган теж не хоче, аби печеніги топтали його землі.

— Однак це не заважає степовикам палити слов'янські городища. І не тільки на Дону — на Дінці знялись уже пожежі.

Така обізнаність, а надто турбота про сіверянські поселення в Подонні і зовсім дратували Чорного.

— А на Дінці осіли вже хіба кияни? — не втримався він від спокуси дошкулити чимось надто запопадливому князеві.

Олега дійняло це до живого, і він не зміг дотримати спокійного тону.

— Слов'яни, княже, — відповів ображено.

Чорному стало ніяково. Адже сусід — рятівник його доньки, адже він зобов'язаний йому!

— Хай князь простить, — сказав підупалим голосом. — Я згарячу забув, що він є нині гість. Нам, видно, про інше треба вести річ, бо діла державні до суперечки, бачу, приведуть. А це небажано, особливо зараз.

— Правда, князю, — вхопився за його слова Олег. — Коли-коли, а зараз небажано. Та діла державні обминути не можна.

Чорний знову насторожився.

— А то ж чому? Крім справ державних, є ще життєві. Чому б про них не вести річ?

— Хоча б тому, — поважно відповів київський князь, — що я їхав сюди заради справ державних.

— Он як! — не приховував свого подиву Чорний. — Князеві стало відомо щось про наміри древлян? Чи, може, із сходу надійшли занадто вже небажані чутки?

Олег заперечливо похитав головою.

— Древляни Києву віднині не страшні. Та й з сходу чогось тривожнішого над те, що сказав отут про набіги

печенігів, не знаю. Проте й набігів, мені здається, досить. Хозари безсилі вже стримувати степовиків, а степовики не можуть задовольнитись одним тільки Подонням: легка навива поведе їх і далі — на Сейм, на Десну і навіть на Дніпро, під столийний град наш Київ.

Чорний посміхнувся в вуса.

— Послухаєш тебе, княже, — хочеться думати, що збираєшся миритися із хозарами, ба навіть ладен піти з ними на спілку ратну.

— Не з ними, — поспішив заперечити Олег.

— А з ким же?

— З князівством Сіверянським.

Чорний не чекав цього і завагався, не знав, що сказати Олегові.

— Князь хоче посварити мене з хозарами? — знайшовся нарешті.

— А хіба володар Сіверянщини не посварився вже?

— То ще не сварка, — буркнув Чорний, відчуваючи непевність свого становища. — А от коли стану на ратну спілку з князівством Київським, ворогом хозарів, каган не простить такого зухвальства. Його не переконає і те, що спілка ця — проти печенігів, Хозарії запеклих ворогів.

— Це правда, — погодився Олег. — Хозарів, як і печенігів, добрим словом не переконаєш. А мечем можна.

— І печенігів, і хозарів?

— Так, і печенігів, і хозарів.

Чорний недовіриливо оглянув Олега з ніг до голови.

— Сміливість молодого князя достойна тільки похвали. Та наміри його надто вже сміливі і — вибачаюсь — нездійсненні. Ба навіть згубні. І для Києва, і для Чернігова згубні.

Олег потер з досади чоло.

— А князь може порадити щось інше?

Погляди їхні схрестилися і довго не поступалися один одному.

— Піду і скажу хозарам, — не витримав зрештою Чорний, — ви берете із сіверян данину, ви повинні й захищати їх від нападників.

— Однак не захищають! — мало не крикнув Олег. — Погодсья, княже: не захищають! Більше того, не можуть, їм не під силу захищати сіверян. Путі в Ітиль, по суті, вже відрізані, а тим відрізано і Сіверянщину від Хозарії. Чому ж князь тримається її? Так дуже вже хочеться бути данинником?

В очах у Чорного знову спалахнули іскорки гніву. Хотів було крикнути: «А князь що, обіцяє не брати з нас данини?» — та схаменувся і прикусив язика. Олег скористався тим і поспішив висловитись до кінця.

— Та й сварка ця недобрим пахне. Каган розуміє, які матиме вигоди з шлюбу, і примусить видати за нього доньку. На що, на що, а на це вистачить у нього раті.

— В тім то й ба, що вистачить.— Чорний підвівся, замислений, пройшовся по залі.— Якщо ми навіть і об'єднаємо свої сили, то й тоді вистачить.

— О ні! — заперечив Олег.— Запевняю: спільними силами обстоїмо княжну. І княжну, і землі наші.

Олег так гаряче переконував Чорного, що той почав запідозрювати навіть: а чи не донька штовхає князя на єднання? Чи не вона — причина лестоців оцих?

І йому захотілося раптом познуцатися з привідці киян, відплатити йому за ті незручності, в які Олег поставив його під час розмови.

— Ні, княже,— сказав поважно і цілком серйозно.— Я спробую налагодити стосунки з каганатом. Мирно спробую налагодити.

— Завдяки шлюбу?

Чорний, мов ужалений, обернувся на ходу, суворий і гнівний, видивився на сміливця.

— Князь, бачу, зле розуміє мою прихильність до нього! І взагалі...— Він знову зірвався з місця, пройшовся з кутка в куток.— І взагалі повинен був би пам'ятати, що сіверяни не можуть вірити речам оцим медовим.

— Не розумію,— насторожився Олег.— Чому не можуть вірити?

— А хоч би через Любеч! — не стримався Чорний.— Хіба не поляни, не князь хіба підступністю забрав найкращий сіверянський град і пристань на Дніпрі? А тепер має намір прибрати й Чернігів? Потребою слов'ян хоче прикритися?

Олег хотів було заперечити, та Чорний попередив його:

— Ні, княже. Ми вже навчені, нас не ошукаєш.

Тепер Олег відчув непевність свого становища і розгубився, не знав, що сказати Чорному, чим переконати, що наміри його справді-таки чесні.

Любеч... От що стало на перепоні — Любеч!

— Коли князь хоче мати нас за друзів, бути з нами в спілці ратній,— порушив тишу Чорний,— він повинен

вернути нам Любеч, повинен визнати, що законними володарями пристані на Дніпрі є тільки сіверяни.

— А хозари? — вкинув Олег. — Куди подіне князь хозарів? Адже Сіверянщина підлегла їм.

— Вона платить лише данину.

— І дозволяє селитися асійцям на своїй землі, вивозити пушнину?

Чорний глянув на Олега спідлоба, однак промовчав: правда лишається правдою, нічого тут не скажеш.

— Чи певен князь, — веде тим часом річ Олег, — що хозари не обсядуть Любеч, коли підуть звідти поляни?

— Хай князя не турбує доля Сіверянщини, — відмахнувся Чорний.

— Мене турбує доля Дніпра, доля торгової путі з варяг у греки.

Чорний пильно подивився йому у вічі.

— Хто знає, чи буде зручною для нас та путь.

— Буде, княже. Через усю Слов'янщину пройде — від Новгороду до Візантії. І повір мені: хозари обсядуть тоді Любеч, мов комахня покинутий на путі шматок. Через Ітиль і то везуть твою пушнину, а Дніпром у греки — й поготів.

Чорний мовчав, роздумував, видно. Потім наблизився до вікна і задивився на широку посестру Дніпра — Десну.

Олег скористався тими роздумами, ще ближче підійшов до нього.

— Чи знає князь, що ватага київських гостей відвідала те літо Візантію?

Чорний зацікавився.

— Ну й що?

— Успішний торг був.

Олег помовчав, очікуючи, певне, що скаже Чорний, і додав:

— Повір мені: Ітиль нам більше не потрібний. Минули ті часи, коли трималися за путь в араби.

Але Чорний не поступався.

— Для вас минули — це правда. А сіверянам путь та пригодиться.

— Та нащо ж! Зрозумій: в степах гасаять печеніги. Вони не пропустять твоїх караванів, рано чи пізно перегородять їм путь. А на Дніпрі...

— Перегородить Київ, — попередив його Чорний. — Рано чи пізно, а перегородить.

Олег примовк, проте не розгубився.

— Поки що він хоче відкрити її,— сказав ображеним голосом і відійшов набік.

Якийсь час у залі стояла тиша. Олег не вважав за потрібне переконувати Чорного, Чорний не мав підстав заперечувати виголошену істину.

— Гаразд,— почувся нарешті його густий, цього разу мирно настроєний голос.— Я пораджусь із вічем, адже воно у нас вирішує діла державні. Потім ми дамо князеві знати. У Київ дамо знати... А зараз прошу на пир,— чемно запрошував Чорний, так ніби й не було між ними суперечки.— В гридницях зібрався весь Чернігів. Сіверяни раді будуть вітати в себе сміливого воїтеля і рятівника їх улюблениці.— княжни Чорни.

XVIII. ГЕЙ, ОТРОЧЕ!

Повернувшись із гридниці, Олег розчинив вікно і довго стояв перед ним, роздумуючи над недовершеною, а ще більше — невдало завершеною розмовою. Їхав сюди з рожевими мріями, стелив гладеньку дорогу, а повернеться ні з чим. Бо що може вдіяти віче, коли князь не воліє спілкуватися з киянами, коли він вороже настроєний проти киян... Адже оте: «У Київ дамо знати»,— треба розуміти як натяк їхати геть. Так, так, він повелів йому їхати геть, сказав, щоб не чекав на речницю віча, щоб не сподівався навіть на неї.

І все через Любеч, все через Любеч! От чого вартий йому цей ключ до полуночної Слов'янщини, до всього Дніпра. Але й назад віддати його не може. Хозари скористаються цим і закриють путь слов'янам у море. Всю полуночну Русь поставлять на коліна! А там і до Києва підберуться, і Києву добра тоді не жди.

Ні, Любеча він не віддасть. Навіть коли сіверян не доведеться прихилити через те до лона матері Русі, і тоді не віддасть.

З-за лісу вийшов окраєць біло-рожевого місяця й несміливо глянув на мерехтливі води ріки, на пощерблений вітрами гребінь наддеснянської кручі. З високого валу видно стало глибокий пролом у темній стіні лісу. То Десна проклала собі путь на полуденний захід, до Києва. Олег не бачив її зараз до ладу, однак уява доповнювала йому її велич, ба навіть схожість з широким, як море, Дніпром. І князь ще раз пошкодував, що не дійшов згоди, що Чор-

ний не вірить йому. Досада навіть узяла: через Любеч князь Сіверянщини втрачає отаку нагоду — позбутись іга назавжди. Коли ж, як не зараз, треба користатися нею: хозари у великій скруті, а путь торгів у араби замінить нова — путь у греки. І як замінить! Походи через Ітіль не можна навіть порівняти з нею. В усьому кращою буде та путь: коротка, вигідна, зручна. Ані данин тобі на ній, ні волоків крутих, ні нападів драпіжницьких. Пустив на Десну носаді-кораблі — й пливи собі аж до перогів, а там — і в Візантію.

Не вірить йому Чорний. А дарма. Коли б Київ справді хотів підкорити собі Сіверянщину, хіба для цього треба було б їхати в Чернігів з поклонами? Як це князь не розуміє, що полянам не вигідно іти супроти Чернігова силою, що поляни воліють мати сіверян за друзів у ратнім ділі, а не ворогів — отаких запеклих, яким є зараз князь і якими стануть усі ратні і нератні люди землі Сіверянської, коли поляни захочуть підкорити її силою.

Сіверянщина — не древляни. Сіверянщина — велелюд-не й багате князівство, проти неї не можна замишляти чогось підступного, ставити замасковані капкани. Та й не хочеться, крім усього. Особливо після зустрічі з Чорною. Навіть коли б треба було іти супроти Чернігова, не пішов би, напевне. Руки не знімаються чинити щось лихе, що скривджувало б Сіверянщину, а тим і княжну.

Цікаво, що вона подумала тоді, у лісі ще, про нього? Що думає зараз? Ніби ж рада була зустрічі, а надто після того, як запевнив, що не тільки від вовків, і від хозарів захистить її. А що, коли... Стривай, стривай... А що, коли справді взяти її під свій захист? Адже чаушіар погрожував, адже каган не стерпить образи і піде походом ратним... Можливо, дівчина й допоможе розв'язати цей вузол, може, хоч січа з хозарами переконає Чорного, що Олег не обманює, що в нього чесні наміри. Та як подивиться на це княжна? Чи прийме його опіку? Від цього багато що могло б залежати. Це могло б вирішити усе!

Олег хутко обертається й прямує до дверей.

— Гей, отроче!

Отрок не забарився з'явитися перед своїм володарем.

— Слухаю князя.

— Прoberись у терем княжни Чорни і влаштуй для свого князя таємне побачення з нею. Якщо слуги перечитимуть тому, не шкодуй для них моїх скарбів.

XIX. ЗМОВА ДВОХ СЕРДЕЦЬ

Чорна справді-таки ожила під батьківською кривлею. Не знати, чи знахарі прогнали неміч настояними на лісовому зіллі ліками, чи нянька вгамувала своєю ласкою болі,— уже надвечір дівчина повеселішала і до самої ночі розповідала про свої пригоди в лісі, про вчинок хороброго князя. Подруги-розважниці очей не зводили з неї. Захоплені тими розповідями, до ранку, певно, слухали б, зокрема про князя, що так несподівано з'явився у пущі лісовій і був, на їх думку, не інакше, як посланцем самої долі. Але нянька не дозволила їм перевтомлювати свою улюбленицю: в призначений час розважниці пішли по домівках, а княжна заснула невдовзі спокійним і міцним як для дівчини сном.

У сні знову бачила київського князя. Тільки не у лісі вже — на гучному пирі угледіла серед мужів. Сидів за столом мовчазний, зажурений. І пити не пив, і за їжу не брався. Потім звів якось очі і, помітивши між лаштунками гридниць її, княжну Чорну, видивився не знати як, певне, не вірив, що це та сама дівчина, яку зустрів він минулої ночі серед лісу. Згодом осміхнувся і, звівшись на весь свій богатирський зріст, пішов прямо на неї. Подив у блакитних, як небо, очах змінився тепер веселими іскорками, мужне і випещене разом з тим обличчя сяяло радістю. І усмішка квітнула на устах... Він наближався вже, простягав руки, і вона теж не втрималася, пішла йому назустріч. Та раптом щось хижє і чорне звалилося з неба, каменем упало поміж них. Княжна крикнула з ляку і прокинулася.

А вранці довго лежала горілиць, дивилася в вікно і думала про князя. Чому він насився їй отак? Захворів чи, може, сумує на самоті?

Нянька немовби одгадала її бажання: як тільки зайшла, одразу ж присіла з плетивом обіч ложа і тихо та лагідно почала оповідати про вчорашній пир, влаштований на честь київського князя, а коли розмова сама по собі перейшла на Олега, вдруге чи втретє перепитала, як він врятував її від явної смерті, що говорив, супроводжуючи лісом аж до Чернігова. І коли, рада такій нагоді, дівчина охоче повторила вчорашні розповіді, ба навіть проговорилася, який він мужній та вродливий, князь київський, нянька посміхнулася лукавою посмішкою і ще тихше сказала:

— А знаєш, дитинко, він ще звечора проситься, щоб пустила до тебе. Хоч на часинку, каже, хоч на мить.

— Князь?!

Чорна звелася на ліктях, тривожна й рада, дивилася няньці у вічі.

— Та ні,— досадно якомсь махнула та рукою.— Отрок.

Стара спустила кілька петель і, зиркнувши на розчаровану в своїх сподіваннях дівчину, додала:

— За князя приходив просити. Чудний такий,— сміється,— ногатами зваблював. Засиплю, каже, ними, тільки пусти.

— Ну, а ти?

— То я й сказала йому,— посерйознішала нянька.— У нас, кажу, срібла-злата не менше, ніж у Києві, а княжна наша така дорога, що й ціни їй не буде.

— Ой, няню! — скривилася дівчина.— Нащо ж ти?..

— Е-е, дитино,— посварилася нянька.— Не вчи стару. Тут уже я краще за тебе знаю. Дівці не личить одразу ж згоджуватися. Нехай побігає твій князь, хай погарцює.

— Таке...

— От тобі й «таке»,— стоїть на своєму її наставниця.— Що легко дається, те легко й забувається. А прохана дівчина стає ще кращою. Князь нікуди вже не втече від тебе. Хочеш, гукну зараз — і буде тут як тут.

— Ой, няню!..

Стара підвелася й зробила рух до дверей.

— Та почекай-бо, няню! — закричала дівчина, злякавшись її наміру.— Я ж не зодягнена.

Засуєтившись, княжна не знала, з чого почати. Тремтіла, як у пропасниці, руки не слухались; поривалася заплести коси, та раптом роздумувала, хапалася за щось дріб'язкове і, не зробивши його як слід, знову бралася за коси.

— А може, лишім їх так?—вагалася по хвилині.— Га, няню? Чи я негарна буду, коли лишимо їх так, незаплетеними?

— Що ти, дитинко,— перечить стара.— Ти зараз мов дів-лебедиця: така вродлива, що й сказати годі. Візьми ось лиш свічадо та подивися на себе.

Княжна заглядає в піднесене їй свічадо і, помітивши там бліде, обрамлене пишним волоссям личко, вагається якийсь час. Зрештою падає няньці на груди і, пригортаючись, по-дитячому щиро зізнається:

— Страшно мені, няню. Сама не знаю, чому так страшно.

А нянька сяє на radoщах: аж ось коли заговорило в дівчинки серце! А вона думала, що княжна так уже нікого їй не полюбить.

— Це нічого,— заспокоює.— Це хороший страх. Бійся страху підлого, а це хороший.

— А може... може, мені краще одягтися і за столом зустріти князя? — знову підводить дівчина голову.

— Ні, ні, голубко, цього не треба. Тобі не можна ще вставати.

— Та можна, няню! — наполягає дівчина.— Повір, я відчуваю зараз таку силу, що їй у сідло вже можу сісти, не те що за стіл. Подай лишень моє краще вбрання, я зараз встану і одягнуся.

Вона націлилась було спустити з ложа ноги, але нянька не дозволила їй встати з постелі; і силою, і благанням примусила-таки лягти.

— Ти хвора,— пояснила вона,— тобі можна приймати князя й так. На, одягай туніку і жди.

Князь зайшов тихо, легенько ступаючи.

— Чи я не збудив часом? — зупинився він на півдорозі.— Княжна, здається...

— Ні, ні,— поспішила розбити не висловлені ще сумніви.— Я не спала!

Усмішка в неї така щира, погляд такий теплий, а обрамлене розпушеним волоссям личко таке ніжне і звабливе, що Олег забув на якийсь час, чому він зайшов сюди, в дівочі покої. Стояв посеред ложниці і не те що не знав, не думав навіть, як повести себе з княжною. Ще в лісі, при світлі багаття, вразила його ця дівчина красою свого личка, очей незрівнянних. Та тоді не було цієї усмішки, і очі не світилися ласкою, теплом; тоді не догледів чи просто не звернув уваги, яке в неї пишне чорне волосся, які тендітно-ніжні руки. Тепер постало все те перед очима і осліпило чарами дівочої вроди.

— Сідай, княже,— озвалася дівчина, показуючи йому на крісло, поставлене неподалік від ложа.

— Спаси біг за ласку,— пробудився Олег.— Як почував себе ясна княжна? Чи не гнівається на мене, що так невдало зупинив огира?

— Що ти, княже! — перечить Чорна.— Я так вдячна богам, що звели нас у лісі. Коли б не ти, коли б не твій хоробрий вчинок, не минути б мені лиха. Вовки ось-ось були б настигли!

Олег ледве стримує себе.

— О княжно! — лине до неї серцем. — Чи вартий я цієї похвали? Коли б знаття, що у сідлі такий комонник, інакше зупинив би Орла.

— Сокола, — поправила Чорна.

— Чи то пак Сокола. Я міг би пристати до нього збоку і зняти княжну собі в сідло. А так завдав, бач, болей, і немалих, напевне.

— Та ні, — заспокоює Чорна. — Все обійшлося гаразд. І болі всі минули. Це няня не велить вставати, а я така вже, що й в сідло.

— Правда? — всміхається Олег. — Я радий, княжно. Я дуже радий за тебе! От тільки... шкода тільки, що не зможу поїхати з тобою на лови.

— Князь поспішає?

— Так. — Олегові хотілося сказати правду, хотілось признатися, що він седмицю й дві згоден побути в Чернігові, та батько її не хоче того. А все ж утримав себе від спокуси. — Мушу поспішати. Діла княжі кличуть до Києва.

Здивована й налякана навіть, Чорна не зводить з нього очей.

— А як же... а як же я? — по-дитячому щиро й відверто питає Олега. — Адже хозари прийдуть сюди. Я знаю: вони обов'язково прийдуть. І з великою раттю. А татусь не зможе захистити мене. Ні, ні, сам він не зможе!

Олег ловить на собі її благальний погляд і чує, що губиться, не дасть собі ради... Як, вона таки певна, що він захищатиме її від хозарів? О боги! Чому? Звідки у неї така певність? Од тих випадкових розмов у лісі, чи, може, Чорний говорив після всього з донькою і додав їй певності? Так ніби ж не схоже. Князь Сіверянщини швидше хозарам віддасть доньку, ніж погодиться скористатися його допомогою.

Значить, вирішено: не з ним — з княжною треба мати справу. І діяти таємно, за спиною у Чорного.

— Якщо княжна, — сказав він піднесено, — справді дозволяє взяти її під захист, я не тільки Київ — усю Слов'янщину підніму проти хозарів!

— Мій княже! — зраділа дівчина. — Не те що дозволяю, — прошу. Повір, мені їх страшно, тих хозарів. У них велика рать, а Чорни, крім батька, нікому захистити.

Олег не чекав такої раптової згоди і тому не вірив якийсь час, що все так добре обійшлося, що він коли не виграв, то має виграти одразу дві звитяги: єднання з сі-

верським князем і княжну. Радий, проте збентежений трохи, мовчки всміхався відданій йому дівчині, потім підвівся і, клятвенно ставши на коліно, схилив перед нею свою непокірну голову.

— Спаси біг, красуне. За честь таку життя не пошкодую, а ворогу покривдити тебе не дам!

— Значить, лишаєшся? — і зовсім зраділа Чорна, пробуючи підвестися й сісти в постелі.

— Моя красуне! — утримав він її від того наміру. — Зі мною ж тільки ватага. А дружина в Києві. Та й не можу я ждати тут хозарів. Я пильнуватиму їх на кордонах, можливо, з Ольжичів... А ти...

Олег задумався на мить, потім згадав щось і швидко, поспіхом навіть зняв із мізинця діамантовий перстень.

— Візьми цей перстень іменний і, коли що, — з гінцем надійним в Київ присилай. Або й у Ольжичі. Це буде знак: «Я в небезпеці, поспішай».

Князь підвівся, узяв її тендітну руку і обережно, як здалося княжні, несміливо навіть надів того персня на палець.

— Бережи його, — сказав тихо і ніжно. — І себе бережи. А я в Чернігові ще буду.

Постояв, милуючись дівчиною, її пишною, на диво розквітлою од радощів і збентеження вродою, потім схилився над нею і, торкнувшись устами гарячої, як вогонь, ланіти, мовчки вийшов із ложниці.

Княжна не бачила, коли він зачинив за собою двері, не чула, коли завмерли його кроки. Щаслива й присоромлена, склепила повіки, прислухалася до солодкого трепету серця. Потім вловила краєчком вуха тишу, розплющила очі і, помацавши рукою ціловану щойно ланіту, спитала чи то у тиші теремної, чи в самої себе:

— Боги, невже оце і є вона — любов?

XX. СТАРІЙШИНИ

Висока і світла гостинна зала могла вмістити мало не всіх начальних дружинників землі Сіверянської, одначе князь запросив сьогодні тільки визначних, найбільш державних і прославлених. Переважали, звичайно, чернігівці, і все — мужі ратні. З окольних градів і городищ прибули лише тисяцькі, найбільш впливові старійшини та кілька посадників з острогів, що мали надійні рови, високі земляні вали та стіни з заборолами.

Пустота призначеної для дружинних нарад гостинної, а надто підбір радних, не могла не викликати певних підозр і навіть нашіптувань, видимих і невидимих нарікань. Та князь лишався непохитним. Усівшись на столі, оглянув купками розкиданих сіверян і, виждавши, поки запанує тиша, звернувся до них із словами:

— Братіє дружинники, хоробрі мужі землі Сіверянської! Кланяюсь вам на цім знаменнім зібранню, під цією прадідівською кривлею, у стольному граді Чернігові. Бажаю бути здоровими і бадьорими духом як нині, так і прісно.

Князь уклонився на всі три сторони, оглянув ще раз своїх радників і перейшов безпосередньо до справ.

— Діла державні і народні змусили мене зібрати вас сюди з усіх околних городищ і раду владити велику. Невеселі часи настали, братіє, для землі Сіверянської. За Доном з'явилися полчища печенігів. Вовчими зграями гасаять вони по степах, в ліси навіть проникають, шукаючи собі втіхи і легкої наживи. Не одне городище слов'янське вогнем узялось уже в Подонні, ба навіть на Дінці. Буйні вітри, стрибожі внуки, що день, то більше приносять з собою запахів згарищ, цих невтішних вісників горя народного. В завиваннях нічних чую я зойки братів наших. Плач і стогін іде по землі Сіверянській. І, опріч нас, братіє, нема кому боронити її мир, її благодать.

Радні затамували подих, слухають свого князя уважно і думно.

— Та біда не одна ходить, а з дітками,— говорив Чорний, відчувши, що він заволодів увагою радних.— Хозарський каганат, що двісті літ брав із нас данину і зобов'язувався оберігати народ і землю Сіверянську від вторгнення чужинців, нині не тільки не виконує повинностей своїх перед Сіверянщиною,— сам готується піти на нас походом ратним.

У гостинній почувся спершу шепіт, далі — густий і невдоволений гул, так ніби бджіл розворушив хтось у дуплі; зрештою котрийсь із радних не витримав і крикнув на всю залу:

— Каган — проти нас походом? Не може того бути! Звідки у князя такі вісті?

Чорний підніс руку, закликаючи до порядку.

— Градські люди знають,— сказав спокійним голосом,— що днями в Чернігові були нарочиті мужі Ітиля.

Вони так і заявили: або я віддам за кагана доньку свою Чорну, або хозари підуть на Чернігів походом ратним.

Між радними пронісся подив, чулись приглушені вигуки: «Як, отой бридкий хозарин хоче узяти собі Чорну? Силою хоче узяти Чорну?»

Обурення ширилось і наростало, як передгрозовий шум у лісі. І князь відчув неабияку радість у серці. Та не задовольнився успіхом — надумав скористатися настроєм радних і підкинути у вогонь ще сухішого хмизу.

— Якщо мужам дорога честь землі Сіверянської, якщо вони визнають ще свого князя, їм лишається одне: підтримати його в борні проти хозарів. Коли ж ні...

— Волимо стати під бойові хоругви князя! — крикнув котрийсь із радних.

— Честь княжни — це честь усієї Сіверянщини. Не дозволимо супостатам глумитися над нею!

— Не дамо! Не дамо! — закричали в один голос радні, стукаючи піхвами мечів об гулку підлогу.

Проте рада на тому не скінчилась. З-поміж старійшин, які сиділи трохи осторонь від начальних мужів княжої дружини і спокійно розмовляли про щось, киваючи сивими, а то й білими, як лунь, головами, підвівся один — високий, плечистий — і, виждавши, поки стихне галас, сказав, звертаючись до Чорного:

— Це правда, княже: невеселі часи настали для землі Сіверянської. Криваві січі неминучі. І тому, хто жадає постояти за честь землі і юної красуні, чимало поту доведеться втерти. Та нас, старійшин, цікавить зараз інше: як думає князь упоратися з двома такими численними і, треба сказати, валечними ворогами? Які сили виставить він супроти них? Адже ісполчатися треба буде, крім всього, одночасно.

Князь пригадав, що кілька днів тому точнісінько таке ж запитання поставив він Олегові, і той не переконав його тоді, що боротьба одразу проти двох численних і запеклих ворогів буде успішною. Так Олег збирався ж ісполчатися разом із Сіверянщиною, мав намір протиставити їм об'єднані сили! А він... Що він скаже оцьому літньому і мудрому в свої літа старійшині? Чим переконає його, досвідченого ватажка раті народної, що Сіверянщина зможе вистояти у січах і з печенігами, і з хозарами?

Якийсь час панувала вкрай невивідна для Чорного тиша. Князь розумів: треба щось сказати, мовчання зараз,

як ніколи, згубне, але спасенна думка утікала від нього, ніяк не хотіла спливати на язик.

— Я для того зібрав вас на раду цю, — знайшовсь нарешті, не розуміючи ще, вдало чи невдало відповів старійшині. — Ми разом мусимо поміркувати, як захистити народ і землю Сіверянську від асійців.

— Ти ж наш князь, — не погоджувався старійшина, нащадок тих древніх сивобородих старців, які вершили колись долю землі на гучних всенародних вічах, — ти перший повинен був подумати про долю сіверян і Сіверянщини.

Чорний розгнівався — його допекли-таки.

— У князя є думка! — вигукнув на всю гостинну. — Та він хоче знати і думку найславетніших мужів землі Сіверянської.

Це була вдала і разом з тим несподівана відповідь. Гостинна стряслася від схвальних вигуків, які покрили всі інші розмови і піднесли князя на належну височінь.

— Перша з них, — підбадьорився Чорний, — множити й надалі княжу дружину. Віднині вона повинна стати гідною суперницею нашим ворогам — і чисельністю, і хоробрістю своєю.

І знову почулися схвальні вигуки начальних мужів, а старійшини ще дужче насторожилися, чекали, чи не скаже щось нове їхній князь.

— Проте одна дружина не зможе впоратися з асійцями, — продовжував Чорний, розгадавши думки старійшин. — Їй потрібна поміч. І поміч цю чекаємо од вас, — звернувся він до сивобородих старців. — Народне ополчення мусить виступити супроти хозарів.

Радні притихли, чи то розмірковували над висловленими князем думками, чи сумнівалися в них. А Чорний побоювався тієї тиші і певний уже був, що не тільки старійшин, дружинників не переконав своїми доводами.

— Може, князь розкаже, як він мислить собі ратні походи наші — чисельної дружини і чисельного ополчення? — знову запитав старійшина. — Де і як зустрінемося з хозарами та з печенігами?

Чорний не роздумував — що-що, а це він раніш обмірковував і міг говорити тепер докладно, ба навіть охоче.

— Хозари підуть прямо на Чернігів — це безперечно. Тут з ними й буде у нас січа. Нападу слід сподіватися раптового і невдовзі. Ось чому сили треба зосередити в Чернігові, та якомога швидше. Доки гуртуватиметься

дружина, тисяцькі зберуть народне ополчення і приховають його в острогах посадницьких, а найбільше — в Чернігові. В разі потреби, рать ополченська залишить остроги і вдарить хозарам у спину.

Доки князь малював перед радними картину майбутнього всенародного рушення, старійшини перекинулися між собою кількома словами і, прийшовши, видно, до згоди, наготувалися перечити Чорному. Хоч честь княжни справді-таки є честю всієї Сіверянщини, хоч хозари і підуть перш за все проти Чернігова, старійшинам не подобалося все-таки, що князь зводить боротьбу з асійцями лише до захисту Чернігова і своєї доньки, що він збирається чекати хозарів за Чернігівським валом і ні словом не обмовився про припинення розбою на Дону і Дівці. А там живуть їхні родичі — сіверяни. Хозари тільки збираються напасти, а печеніги уже напали. Подоння палає вогнем і стогне од нестерпної муки. Але князь — батько Чорни, і їм, старійшинам, незручно докоряти йому за батьківські почуття. Проте й погодитись не можуть, бо таке рішення рятує князя і не рятує сіверян.

— Піти до народу ми підемо, — здалеку почав той же широкоплечий старійшина. — Та чи піде на це народ.

— Як так? — насторожився Чорний, злякавшись того патаку.

— А так, — посилив голос і старійшина. — Сіверяни звикли говорити про такі речі на всенародних вічах. Без речниці віча вони можуть і не піти за князем.

Чорний зблід: саме його, всенародного віча, боявся він нині. Адже воно коли ще вимагало захисту Подоння. А що він зробив для того захисту? Чим похвалиться перед сіверянами? Тим ополченням, що вислав для ока? А вони запитають, обов'язково запитають. І можуть зректись угоди, можуть не піти за своїм князем. Або примусять іти проти печенігів. І так може бути. Тоді... Ні, ні, віча скликати не можна, коли-коли, а зараз не можна!

— Не до народних віч тепер, — якомога спокійніше відповів Чорний. — Хозари ось-ось будуть під стінами Чернігова.

Проте старійшин таке пояснення не задовольнило. Навпаки, вони вловили в ньому нещирість і ще тісніше ополчилися проти Чорного.

— Це не відповідь, княже! — вигукнув один, цього разу молодший. — Зібране в Чернігові віче уже і є готовим на ратні діла ополченням.

Князь хотів було заперечити, хотів послатися на можливі незгоди, суперечки, та побоювся видати себе і прикусив язика. Старійшини скористалися тим і ще тісніше об'єдналися навколо широкоплечого.

— Повторюємо, княже,— заявили вони рішучіше,— на це повинна бути ухвала віча. Без неї народ не піде з тобою проти хозарів,— такий закон у сіверян, такий їх звичай!

— Тоді я обійдусь без ополчення! — крикнув Чорний, роздратований упертістю старійшин.— З дружиною виступлю проти хозарів!

— Воля твоя, княже,— відповіли на те старійшини й повільно стали виходити з-за столу. Чорний збагнув, що погарячкував, але спиняти було вже пізно. Та й не міг він побороти в собі княжої гордості.

XXI. НА ЛОВЦЯ І ЗВІР ІДЕ

Амбал ніяк не міг довідатися, про що йшла мова на раді начальних мужів. Дружинники, єдині свідки тих розмов, навіть під п'яну руку не проговорилися. А тверезими і поготів. Тверезими вони взагалі не хотіли розмовляти з ним, хозарином і холопом княжим.

Та це не спиняло валечного асієця. Навпаки, розпалювало в ньому бажання проникнути в таємниці княжого двору, розвідати, які рішення прийняла рада. Адже щось важливе було там, коли оберігається від сторонніх. Та й що то за ключник, який не знає таємниць княжого вогнища?

І Амбал не втрачав надії. Шукав, дослухався, поки не натрапив-таки на слід.

Десь надвечір зайшли до нього два підпилі вже митники, відомі на весь острог п'яниці та драпіжники і, вихиляючись, почали вмовляти ключника вточити їм хоча б по келиху вина. Амбал не раз уже гнав цих хапуг від княжої винниці, однак сьогодні йому захотілося поговорити з ними. Ці пройдисвіти скрізь бувають, і коли не перші, то в усякому разі не останні довідуються про все, що в таємного чи просто цікавого в граді.

Щоб бесіді не завадив хтось сторонній, ключник закликав митників в одну із затишних кімнат при винниці і, поставивши на стіл цілісінький жбан з янтарним заморським вином, налив спершу по чверті, потім — по половині келиха. Це збільшувало охоту бесідників до розмови.

— Митні люди, бачу, веселі сьогодні,— почав він зда- леку.— Певне, удача спіткала на переправах?

— Яка там удача,— безнадійно махнув рукою Мсти- слав, міцний, схожий товстою виєю своєю на тура лісово- го.— З торгівлі нині толку мало. Печеніги, кажуть, путь перегородили, не пускають гостей ні в араби, ні з арабів.

— Ну, тоді з горя, мабуть, випили,— не відставав Ам- бал, наливаючи в келихи іскристого, ніби воно випромі- нювало з себе золотаві промені, вина.

— З горя? — перепитав Мстислав і весело підморгнув своєму мовчазному супрязі.— Хе-хе! Чуєш, Всеславе, з горя, каже.

І, випнувши широкі та повні груди, гучно крикнув на всю винницю:

— Доволі вже пити нам з горя! Віднині ми із Всесла- вом дружинники! Чуєш?!

Амбал аж підвівся з'ослона.

— Дружинники? А в чийй дружині?

— Не знаєш? — здивувався Мстислав.— Чуєш, Всесла- ве, він не знає. Х-хе... У княжій! — п'яно кинув Амбалові в обличчя.— Князь гуртує дружину. Вели-и-ку! Одним словом, ми із Всеславом... Ми із Всеславом тепер дружин- ники. Зрозумів? Тепер ми п'ють, гулять будемо і г-горя не знатимемо. Зрозумів?.. Одним словом, наливай.

Та Амбал не спішив наливати.

— А давно ви в дружинниках чи тільки збираєтесь?

— Збираємось? Всеславе, скажи йому... Ми збираємось. Та ми вже бочку меду розпили, а він — «збираєтесь». Сам Славята...

— Славята, кажеш? — не втерпів Амбал.— Начальний муж княжої дружини?

Мстислав подивився на нього п'яними очима і мовчки кивнув головою.

— А нащо ж князеві дружинники? В похід збирається, чи що?

— В похід,— сонно підтвердив Мстислав й ударив важ- ким своїм кулачищем по столу.— В похід, їдять його му- хи! Чуєш, в похід! І все. Наберем срібла, злата. Всю вин- ницю закупимо у тебе. Зрозумів? А поки що, н-наливай.

Вор-ротарю, вор-ротарчику...—

заспівав він дужим, стрясаючим кімнату голосом. Потім обняв Всеслава, заохочує його до співів.

А ключник думає тим часом, як бути йому: видворити

п'яниць одих, чи, навпаки, споїти їх і залишити тут похмелятися. На похмілля ще більше захочеться випити. Та й язик проворніше повертатиметься. Єй-ей, проворніше.

І Амбал добув третього келиха, а потім виповнив усі три янтарним заморським вином.

Та вранці ні Мстислав, ні Всеслав не повідали йому чогось нового. З розмови видно стало, що вони нічого більше не знають. І це злило Амбала. Хоч гнати не гнав їх, стримувався.

Митники теж не поспішали. Сиділи за столом і мовчки поглядали то на Амбала, то на випорожнений учора жбан.

Помітивши ті погляди, ключник зумисне став зволікати з розмовою про похмілля, аж поки п'яниці самі не заговорили про нього.

— Не дам,— рішуче заявив Амбал.— Вчора знаєте на скільки напили?

— На скільки?

— На цілу соліду!

— Ха-ха! Ти що, здурів? — почав було перечити Всеслав, та, як не силувався, не міг пригадати все-таки, скільки вони випили вчора — жбан, два чи, може, й три.

Вловивши цю непевність, Амбал став ще рішучішим.

— Доки не сплатите боргу, не дам. Жодного келиха не дам!

Тоді й Мстислав не витримав.

— Та побійся ти Перуна! Чи могли ж ми випити на соліду? Ти, певне, сп'яну помиливсь.

— Хто, я — сп'яну? — насів на нього Амбал.— А ти бачив, що я був п'яний? Бачив, питаю?

Що правда, то правда: Мстислав не бачив. Учора він нічого не бачив. Але ж щоб на цілу соліду...

— Ет, кат із нею! — надумав він примиритися з ключником.— Щоб не було ні по-нашому, ні по-твому, наливай, Амбале, ще по келиху — та хай уже буде й соліда. Будемо в дружинниках — повернемо. Правда, Всеславе?

— Істинна правда.

Однак Амбал стояв на своєму.

— Не можу. Добро це не моє, княже.

— Ну, то бери тоді свиту,— почав роздягатися Мстислав.

Амбал розсміявся. Чудний він чоловік, Мстислав. Хіба свитою одкупишся!

— Мало? — запитав митник і, збагнувши, що справді-таки мало, невдоволено почухав потилицю.

— Чи чуєш, Всеславе? — звернувся він до товариша. — Мало, каже. Скидай, мабуть, і свою.

Ключник побачив, що умисел його може не здійснитись, і вирішив поступитися. Справді-бо, чи варто сваритися за якихось два келихи? Рибка ця пожадлива, її не можна випускати з рук.

XXII. РОДИНА БАТЬКА ДОБРОГОСТА

Згури, як і всі придеснянські весі, ховалися під зеленими наметами дерев. Від ріки відділяла їх неширока смуга зарослів, а далі на схід і полудень ішли порізані урочищами поляни. Колись на них була в рівень із черевом огира трава, горіли жаром маки, а зараз половіє під вітром жито, викинуло вігистий колос дорідне просо.

Боги не поскупилися цієї весни дощем, не скупляться й світлом. Тепло, привітно сяє в небі Сварог, що день, то помітніше вибілює вусате житнє колосся. Не мине, певне, й двох седмиць, як вийдуть поселяни з серпами в поле, і задзвенить тут інша пісня — від постаті до постаті, від лану до лану.

Хороше сьогодні в полі, і старійшина Доброгост не поспішає під кривлю хижі, тішить своє серце срібним передзвоном колосся, теплими подихами вітру. Родина в нього немала — є кому і в полі жати, і в ліс піти чи на подвір'ї впоратись. Одних синів — як пальців на руках. А невісток, а внуків... Колись, правда, рід їхній був ще більший, та розпався, бач. Доки жив батько Борислав, трималися купи, а помер — кожному захотілося своєї хижі, а з хижею і свого поля. Один він не зраджує предківських звичаїв: що є, усе належить родові, всі повинні триматися роду. На те батько Борислав і залишив його старійшиною, охоронцем предківського вогнища.

І сини, дякувати богів, тямущі. П'ять жонатих уже, а миряться, помислів не мають навіть кидати батьківську оселю. Робити зараз нічого, то послав усіх до лісу. Одні за товаром доглядають, інші — ситять із бортей мед. Бджолі цього літа є пожива: ач скільки цвіту по узліссю. Аж голова йде обертом від пахоців духмяних.

Додому старійшина прибув десь аж пополудні. Підходив до садиби вдоволений, по-старечому щасливий, а в

садибі чекала на нього прикра несподіванка: сини повернулися на той час із лісу і зчинили бійку.

— Агій на вас! — крикнув старійшина, угледівши, як брати збилися до купи і скручують комусь сирицею руки.

Та на нього не зразу звернули увагу. Жінки бігали довкола мужів і так голосно кричали, що ті не розчули, певне, грізний голос старійшини. Одні плакали, інші підбадьорювали мужів, а підбадьорюючи, й огризалися до тих, що перечили їм, треті усовіщали і мужів, і зовиць.

— Агій, кажу! — грізно вже крикнув старійшина, наблизившись і штовхнувши палицею одного з забіяк. — Ви що, показалися, капосні діти?

Брати одразу ж спинилися, вайлуватو відійшли від зв'язаного на землі Младана. А жінок ніби водою змило: де й ділися, почувши грізний голос батька Доброгоста. Одна Милана не побоялася того крику, присіла, схлипуючи, біля Младана, витирає йому бруд коло садна.

Старійшина суворо й допитливо зиркав то на зв'язаного, то на тих, що в'язали його щойно сирицею.

— Це що таке? — звернувся до найстаршого, який стояв майже поруч і витирив рукавом розквашеного носа. — Чому Младан зв'язаний?

— Бійку затіяв, — злісно відпльовувався найстарший.

— Бійку?

Милана звела на батька заплакані й скорботні з горя очі і, схлипуючи, спішила пояснити:

— Він не винен, татуню! Клянусь богами: він не винен!

Доброгост ще дужче спохмурнів.

— Тебе не питаю, Милано. Іди собі до хижі. І ви теж ідіть! — грізно повів він очима на жінок, які виткнулися на той час із дверей і цілились уже встряти в розмову. — Всі, всі йдіть до діла!

Жінки злякано сховалися в хижі, а старійшина, помовчавши, знову допитував найстаршого:

— Ти, може, признаєшся все-таки, Стемиде, що тут скоїлося?

— Та кажу ж: Младан затіяв бійку, руку зняв на старшого брата.

— Як це — зняв? Чому?

— Не сподобалося, що його «князівну» примушують діло робити.

— Ти краще скажи, яке діло, — не стерпів Младан. — Вони, батьку, усі тут напосілися на Милану, провітку їй не дають.

Старійшина стояв якийсь час мовчки, думав, видно, як йому бути, що вдіяти. Потім глянув докірливим поглядом на синів і сказав, показуючи на Младана:

— Розв'яжіть його.

— Як? — здивувався Стемид. — Ви прощасте таке злочинство?

Доброгост знову недобре подивився на старшого сина.

— Тобі, Стемиде, пора б уже знати, коли і як чинять суд. Треба спершу заспокоїтись усім, обдумати гаразд те, що скоїлося, а потім судити винних.

Кілька днів у родині Доброгоста панувало приховано-злобне мовчання. Жінки не наслідувалися висловлювати своє невдоволення вголос, чоловіки не вважали за потрібне розмовляти з братом, який наважився порушити предківські звичаї. Мовчав і батько Доброгост, аж поки не повернулися з лісу сусіди — старійшина Власт і старійшина Семиус. Отоді й зібрав він усіх до господи, посадив коло себе сусідів, синам та невісткам звелів сісти на лавах під стінами і, виждавши, доки настане тиша, сказав:

— Сусідо Власт і сусідо Семиус. В родині моїй, а тим уже і в роді нашім, сталася прикра подія: сини Стемид та Младан порушили мир і злагоду під прадідівською кривлею. Ви люди сторонні, будьте свідками, а заодно і радниками на суді цім родиннім.

Сусіди мовчки кивають сивими головами, і Доброгост, пождавши, веде річ далі:

— Сину Младане, — звертається до середульшого. — Ти перший порушив звичаї роду нашого, зняв руку на старшого брата. Відповідай, чому ти зробив це, які злі духи штовхнули тебе на такий злочин?

Младан підвівся з ослона, вийшов на середину хижі.

— Простіть мені, батьку, і ви, сусіди, старійшини всіма поважаних родів. Я справді негоже вчинив, та коли казати правду, то й Стемид тут винен.

— Кажі за себе, — нагадав йому батько.

— Того дня, — вів далі Младан, — повернулися ми з лісу доволі рано. Усі невістки гуляють, бачу, а Милани немає серед них. «Де мов ладо?» — питаю в Мирослави, дружини Стемидової. «На Десні, — каже, — полотно білить». «Сама?» — питаю знов. «А такі сама», — рече Мирослава.

Не влодобав я речей тих, однак змовчав і, не гаючись, пішов до Десни, аби допомогти Милані. Не поминув і половини путі, бачу, сидить моя Милана посеред стежі

і плаче. Кинувся я до неї, питаю, що сталося. А Милана ще дужче розплакалася, за сльозами їй слова не скаже. Глянув на ношу,— чого тільки немає там: і полотна, і сорочки невісток та дітей їхніх. З дому Милана, відома річ, могла забрати все те, а потім, коли намокло,— не те що нести, підняти негожа була. Ну, це мене озлобило, звичайно. Приніс додому ношу й накинувся спересердя на Мирославу, почав докоряти їй, яко старшій, що так не личить робити, Милана не раба їм, щоб попірати нею де треба, де їй не треба. Ну, а Мирослава не з тих, що змовчать, почала обзивати мене недостойними словами. Це, певно, ще більше розізлило мене, і я сказав, що хай собі Мирослава як хоче, а Миланині руки не митимуть більше її сорочок.

— Ти говори так, як мені говорив,— не стерпіла Мирослава.

Старійшина грізно постукав палицею, а Младан, виждавши, продовжував далі:

— Аж тут нагодився Стемид, почув нашу суперечку і заступився, відома річ, за жону. Та не просто заступився, а потурих мене у двері, так потурих, що я дістав головою до одвірка. Ось подивіться, коли ласка, гуля і досі не зійшла. Тож і виходить, що не я Стемида, а Стемид мене стусонув першим.

Доброгост зрозумів: Младан сказав усе, що хотів сказати,— і повелів йому сісти.

— А ти що повідаєш нам, Стемиде? — звернувся до найстаршого.— Це правда, що Мирослава твоя, яко старша, зобижала Милану?

— То не обида була, батьку,— заперечив Стемид.— Милана молодша за всіх, їй і належало робити те, що скажуть старші.

— Навіть коли над силу? — уціпливо запитав старійшина Власт.

— То все жіноча робота,— похнюпився Стемид.— Вона не могла бути над силу.

— Як це — не могла? — гнівно перепитав Младан.— Хіба Стемид не бачив, яка то ноша?

— Младане! — гримнув на нього Доброгост.— Ти своє сказав, тобі належить тепер мовчати.

— Ні, батьку! — сміливо підвівся Младан.— Я не буду більше мовчати. Коли нас так зневажають тут, ми підемо.

Старійшина насторожився, сусіди теж. Дивилися на Младана, мов приголомшені, і мовчали. А Младан скористався тією мовчанкою, вів річ свою далі:

— Виділіть нам із Миланою ґрунт, збудуйте хижу та й по всьому. Нехай Стемидові вольготніше буде з Мирославою.

— Та ти що, з глузду з'їхав? — опам'ятався нарешті батько. — Забув, що родина моя належить до славного роду Бориславичів? Доки живу, жодному з вас не дозволю порушувати заповіді кривних.

— Їх давно вже порушили, батьку.

— Мовчи! — грізно стукнув палицею Доброгост, найбільше лякаючись, певне, тих натяків.

— Негоже, сину, — заговорили й сусіди. — Батько не ворог тобі, він обох вас розсудить справедливо. І Милани в обиду не дасть. На те він старійшина у вашім роді.

— А то ж як, — підхопив ті слова Доброгост. — Я скажу своє слово і про Стемида, і про Мирославу.

— Як хочете, батьку, — стояв на своєму Младан, — а я лишатися тут не можу.

— Не можеш? — не вірив і через те ще дужче гнівався старійшина. — Ну, тоді бери свою Милану і йди з нею хоч і світ за очі: ґрунтів я тобі не дам!

Младан зрозумів, що батька важко зараз переконати, і тому не сперечався. Судді прийняли мовчанку його за схильність покоритися волі старших, а через те картали на судній раді більше Стемида та жону його, ніж Младана. Проте не минуло й двох днів, як Младан знову нагадав батькові про свою частку.

— Ти хочеш все ж іти супроти волі батька? — оторопів старійшина.

— З Стемидом нам все одно життя не буде.

— Але ж старійшина поки що я, а не Стемид.

— Тому я й хочу, щоб ви нас поділили.

Доброгост довго дивився на сина і мовчав. Гнів його доходив, видно, меж, та старійшина не знав, як вилити його на голову невдячного сина, і мовчав.

— От що, — сказав глухим, надірваним голосом. — Ти мало не наймолодший серед дітей моїх, труда свого в ґрунт ще не встиг укласти. А тому речниця моя лишасться незмінною: не дам я тобі ґрунту. Хочеш мати свою оселю, свій ґрунт — викорчовуй ліс. Лісу в нас вистачить, а до ґрунту зась. Ґрунти добувай собі власним потом.

XXIII. БО ВІН ЛЮДИНА ЄСТЬ!

Знов прийшла на землю ніч. Всеволод не пам'ятає вже — котра. Знає тільки, що, відколи повернувся він з озера, — завжди однакова. Тиха, лагідна. Небо — як вимите. І зорі на ньому такі веселі, такі грайливі. Мов діти, пустують у високості, кидаючи на землю свої тоненькі, ледве помітні здалеку іграшки-стріли. А в лісі — тиша. Ні звір не озветься з гущавини, ні птах не стріпнеться спросоння. Все спить, все скорилось невидимій силі. Навіть сосни, ці невсипущі стражники темного лісу, і ті притихли, ледве похитують головами, ніби дрімають.

Всеволод лежить горілиць, розглядає в прогалину між галуззям усіяне зорями небо. Потім перевертається на бік і, підперши рукою голову, довго дивиться на залиту місячним промінням галяву, дослухається до далекого, проте виразного в цій тиші перегуку коней, які пофоркують на пасовиську. Як, певне, гарно їм зараз, під оцим чистим і прохолодним небом, на просторій, щедро освітленій місяцем галявині. Ні сонця, ні задухи тобі, ні надокучливої вдень комашні. Вовки тільки нишпорять по узліссях, хоча й од них охороняють сторожові пси. Та чи й думають вони, коні, про якихось там вовків, про можливий напад? Пасуться собі на волі. А потім спатимуть. Зійдуться докупи, стануть голова до голови і спатимуть спокійним, безтурботним сном.

А він от не засне. Скільки ночей уже минуло з тих пір, як повернувся з озера, а спокій не приходить. І втіха не з'являється. Одна жура закраялася у серце й гризе його денно і пощно. Інший раз хочеться забутись, розвіяти думки свої хоча б і в чистому небі, серед веселих і грайливих зір, та де там: спливають і спливають, немов занурені у воду поплавки. І спати не дають. До самого ранку не дають, аж поки не звалиться, знеможений.

Що діяти? Як бути? Покинути усе — батька, Сіверянщину, долю свою холопську — й поїхати світ за очі? А куди поїдеш? Де знайдеш його — спокій? Та чи й знайдеш взагалі. Хто-хто, а чужина не приспить горя, не розвіє туги. Чужина ще більше роздмухує їх. І коли не зігне тебе в три погібелі, то спалить, а заспокоїти все ж не заспокоїть.

Коли б знаття хоч, що й справді усе вже втрачено, що Чорна не любить і ніколи не повернеться до нього. Ба, коли б знаття! Може, легше було б забути її. Може,

зміг би таки забути! Та чи буде воно, те знаття, чи може колись бути? Адже він любить, він так любить княжу дочку, що й сказати несила. Повеліла б — на край світу пішов би за нею. Зажадала б — супроти самого кагана вийшов би на герць, не тілом — духом, однією любов'ю до дівчини повергнув би його на землю.

О княжно! Чому ти не зрозуміла його в ту ніч, серед забутого людьми лісу? Чому не зрозуміла? Злякалася чи знехтувала? Невже знехтувала ним? Чого ж тоді раніш такою щирою, такою близькою була? Звіряла все, звірялася в усьому.

Ні, він таки не знає норівів княжни. Він пастух і мислить по-своєму, чогось не розуміє, в чомусь помиляється. Може, вона й не думала любити його. Яко холопа... Так, так, це найбільш ймовірно: яко холопа!

Боги! Значить, не минув таки його земний вогонь. Так рано дав про себе знати!

Чим тільки скінчиться все це? Чим скінчиться? Невже й йому судилося обпалити крила? Невже і з ним буде те, що з батьком?

Як він казав тоді, в грозову ніч: летів на світло, а впав обсмалений вогнем... О так, це правда. Життя таке: і світить, і пече. Та й як пече, як боляче пече! Кричати хочеться. Однак спинить пориви серця теж несила, від світла теж несила відректись! Бо він людина єсть. Бо він, можливо, тому тільки і живе на світі, що вірить у світло, що прагне світла!

Холоп... Так ось де вона, причина всіх нещасть, причина мук його нестерпних. Холоп, бач. А вона — княжна. Їй не личить знатися з такими, як він. О так, їй не личить! Та хай знає: і Всеволод не з тих, що дадуть себе пхнути в безодню. Він теж зуміє постояти за себе. І постоїть. За кого, за кого, а за себе постоїть!

Зустрітись б з нею хоч раз іще. Хоча б один раз! Він знав би тепер, що сказати. Та як і де зустріне? Сюди княжна більше не приїде, в Чернігів йому зась. А до наступного Купали хозари примусять князя видати княжну за кагана. Або силою візьмуть. Сила у них велика. Хіба... Чекай, чекай... А що, коли князь наважиться постояти за доньку? Чорна, здається, щось говорила. Так, так, вона щось говорила. Тоді, можливо, й зустрінетесь ще з нею.

Всеволод чує, як прибуває йому до рук свіжа сила, і, збуджений, різко підводиться й сідає на вистеленій під

соснами постелі. Батько помічає той рух, цікавий і насторожений, обертається до сина. Він теж не спить. Як не хитрує, як не відмовляється Всеволод, а батька не проведе, батько розуміє, що там, на озері, сталося щось недобре. Відколи приїхав син, мов тума, ходить по пасовиську. Ні вдень, ні вночі не знайде собі спокою. І його, Осмомисла, змушує думати. Хоча б розповів, що ж сталося, чому не вернулася княжна. «Поїхала»,— і все. Хоч кіл на голові йому теши.

Посварилися, мабуть. А може, й гірше. Можливо, саме там, на озері, сталося те, чого він боявся останнім часом, особливо по їх від'їзді. То чому ж тоді Всеволод такий пригнічений і такий злий? Совість мучить, чи образа роздирає серце? Мабуть, що так. Бо тільки вона, тільки образа може убити так молодця.

Конюший теж підводиться в постелі, шарудить пересохлим за день сіном.

— Не спиш, Всеволоде?

— Ні.

— Боляче?

Мовчання.

— А не я казав: обминай князівен. Не послухав, зсвоєвольничав, а тепер мучишся, караєшся, як той злочинець, що сам себе в лабеті з дуроців завдав.

— Нічого.

— Що — нічого? Хіба я не бачу, не знаю, думавш, як важко тобі, як крається обмануте чи, може, й скривджене княжною серце.

— Хай крається. Я все одно не поступлюсь,— суворо й рішуче відповів парубок.

— Чим? Що в тебе лишилося? Тільки й утіхи було, що спокій на серці, та ба: і той уже украли.

— Сила лишилася,— стоїть на своєму Всеволод.— А доки є сила, доти жеврітимо й надія. Я так легко не поступлюся. Я буду боротися, тату.

— За княжну?

— Перш за все за ім'я своє, за гідність людську, а потім уже й за княжну. Власне, тим уже й за княжну. Конюший мовчить. Довго дивиться на сина і мовчить. Зрештою не витримує.

— А з ким? — питає нетерпляче і тому надміру голосно.— Я тут чогось не розумію.

— Я може, й сам не розумію ще всього. Однак завтра їду до Чернігова, тату.

— До Чернігова? З якої речі?

— Там пир кривавий має бути. Княжна казала, що хозари ось-ось походом підуть проти сіверян. А коли так, то князь поспішно набиратиме дружину. От я і наймусь.

— В дружинники? Та ти ж холоп! Тебе...

— Який я холоп! — гнівно обірвав його Всеволод. — Хіба я вбивав княжого посадника? Хто скаже, що мене судили, що я приречений довічно бути рабом?

Осмомисл не здригнувся, ба навіть не зсутулився під вагою синових звинувачень. Лиш серце відчуло їх і боляче стиснулось у грудях.

Так ось воно як! Син запам'ятав, значить, батькову провину. Вона, виходить, каменем лягла йому на серце. І мучить тепер. А може, й ображає. Особливо зараз, по зустрічі з княжною ображає. Від того й сум. Всеволод відчув на собі важку холопську колодку. Тепер тільки відчув і не може ходити в ній, одразу ж рве ці ненависні пута!

«Стривай, то це ж добре! — радіє раптом Осмомисл. — Є, значить, пробудилася батьківська кров. Так, так, це дуже добре! Із Всеволода може бути хоробрий дружинник. І навіть витязь. Бо ж він не марнував часу, залюбки переймав од мене ратне діло. У першого мужа виріс на пасовиську: не тільки підконюші, — я вже не здолаю його списом. А про січу й говорити нічого. Мов в'юн той, в'ється у сідлі. І б'є без промаху, б'є нищівним ударом. Он тільки чи пощастить йому проникнути у двір, в дружинники до князя».

Всеволод, мабуть, відгадав батькові думки.

— Час непевний, Чорний не буде допитуватись, хто я і звідки. Йому тепер аби хороший був дружинник. А допитуватиметься — збрешу, скажу, з Засулля я, прибув до князя на службу ратну.

— Там буде княжна, — поспробував заперечити конюший. — Вона може вказати тебе.

— Не викаже. Та й побачити не зразу побачить. На пирах вона не буває, а серед дружинників тим більше. Мені до першої б січі, — рішуче й твердо додав молодець. — А там я сам себе явлю. Мечем і списом прокладу дорогу: спершу — між люди, а потім — і до княжни.

Осмомисл не перечить. Знає: все це тільки гадки, молодечі мрії, — проте не перечить. Добре вже те, що син поїде в Чернігів, що він має намір підняти меч свій за княжну. А коли так, рано чи пізно зітнеться і з тим, хто заступить йому путь до княжни Чорни. Так, так, рано чи

пізно, а зітнеться. Бо любов — рідна сестра ненависті. Любов теж є законом крові, одвічною й довічною потребою краси. Вона не дозволить молодцю відмовитись від княжни, а тим уже й від помсти. Саме через любов наживе собі Всеволод ворогів. І першим серед них буде князь, той самий князь, якому він, Осмомисл, не може простити несправедливого суду.

Чи вистоїть тільки син у тій нерівній брані? Чи впоратся з ними — тими, хто посягає і хто обстоює княжну? Та що вдієш: іншої путі, мабуть, нема. І ждати далі вже не можна. Ні, ні, ждати не можна. Старий він став, важко йому тепер шукати нагоди, особистої зустрічі з князем. Тож нехай хоч син помститься за наругу. А він, Осмомисл, потішиться тим. Потішиться — і все, на тому й будуть квити.

XXIV. ПРИСЯГА НА ВІРНІСТЬ

Одного надвечір'я Мстислав завітав до Амбала не тільки із Всеславом. Позаду світили чорними очима ще якісь дружинники.

Це насторожило ключника. Хотів було послатися на слабість і випровадити незваних заволок, та, зустрівши на собі пильний погляд одного із гостей, стримався і подав замовлене Мстиславом вино.

Та ж непевність, а ще більше передчуття чогось недоброго і навіть погрозливого примусили Амбала налити і по другому келиху. Та коли Мстислав, розперезавшись, замовив по третьому, Амбал наважився відкликати його в куток.

— Ти так заборгувався, — сказав притишено, — що й життям скоро не окупишся. Чи відаєш хоч, який у тебе борг?

— Який там борг! — грубо відповів Мстислав, видаючи своїм голосом таємність розпочатої Амбалом розмови. — Ми княжі дружинники, і все, що є у нього в винницях, — наше. Зрозумів?

Ключник витріщився на нього, зацікавившись з подиву. Подумати, яке зухвальство, яка нахабність! П'янюга, не так давно паскудний митник, вважає себе господарем княжого добра. Пив-пив — і не хоче визнати боргу!

Подив досягає, зрештою, своїх меж, переростає в гнів.

— А суду княжого не хочеш? — прошипів Амбал. — Все, що належить тобі, яко дружиннику, — за княжним столом. А тут ти не властен.

Дружинники, здавалось, не помічали суперечки. Обсіли Всеслава, верзуть щось п'яними язиками. Одначе не всі. Один із них дослухався до Мстиславових обурень, Амбалових доказів. І, коли суперечка стала занадто гострою, вийшов з-за столу, важно і впевнено підійшов до ключника.

— А скільки він винен тобі, Мстислав? — запитав притишеним голосом.

— Шість гривень!

Мстислав аж присів, почувши ту суму. Здавалося, вона протверезила його навіть. Де ж пак, шість гривень! Так можна й холопом стати з дружинника. Донесе Чорному — і все, забудеш не тільки походи, а й ім'я своє, згниєш десь у лісах, на княжій роботі.

Голова на диво стала свіжою, і думки пливли в ній, як річка навесні: нестримно, широко і вільно. Мстислав пробував знайти для себе якесь виправдання і не міг: адже він не рахував, йому на думку навіть не спадало карбувати в пам'яті опорожнені жбани. Хоч певен: ключник обманює, прилюдно наговорює на них із Всеславом.

Мовчанка затяглася і тому була не на пожиток Мстиславові переконливою. Дружинник зрозумів це відразу, раніш, може, за Мстислава; не чекаючи його пояснень, добув з-під поли набиту золотом калиту, відлічив кілька монет і байдуже кинув їх Амбалові на стіл.

— Ось тобі борг, — сказав голосом звияжця. Потім узяв ще одну монету і так само зверхньо додав: — А це за сьогоднішню учту. І завдаток наперед.

Мстислав не зразу повірив своєму щастю. А проте повірив, радий і збуджений, кинувся дружинникові на шию.

— Баглаю! Друже мій! Брате мій! Чим я віддячу тобі за таку щедрість? Скажи, чим?

Дружинник не ухилився від Мстиславових цілунків. Веселий, бадьорий, брав його за могутні плечі і, безсилий стряснути їх як слід, сміявся розкотистим сміхом вдоволеного собою мужа.

— Не знаю, Мстиславе. Хіба оцими раменами?

— Раменами? — Мстислав замислюється, цікавий і насторожений, дивиться Баглаєві у вічі. — А що ти думаєш... Ех! — замахується він важкою правицею і з усієї сили б'є по підставленій долоні. — Коли на те пішло, то будьмо побратимами! Де-де, а в ратнім ділі на Мстиславо-ві рамена можеш покластися.

Баглай не сподівався, певне, що затія ця закінчиться побратимством, і тому невміло погасив у собі надто буйну веселість. А проте швидко отямився і поспішив розбити посіяну у винниці підозру.

— Ха-ха-ха! — засміявся він дзвінким, ніби нарочито прискореним сміхом. — Так, кажеш, можна покластись?

Колишній митник намірився було переконувати, та Баглай не став більше слухати: широким і надміру рішучим кроком підійшов до столу, на якому стояв уже виповнений Амбалом жбан, і, вихопивши з піхов відточений з обох боків сарацинський кинджал, рішуче підняв його над головою.

— Поклянемося в тому?

— Поклянемося!

Мстислав перший засукав на лівій руці рукав і сміливо підставив її під полискуюче вістря кинджала.

Баглай пустив у свій келих кілька червоних крапель крові. Потім передав кинджал Мстиславу і зробив ті ж приготування.

Обмінявшись кров'ю, дружинники виповнили клятвені келихи янтарним вином і мовчки осушили їх, не полипивши жодної краплі. Потім обнялися, міцно поцілувалися на знак непорушної і вічної дружби, на знак вірності.

Принишкли на час кривавої клятви дружинники пробудилися враз, віншували ту згоду голосними вигуками, а потім — іскристим заморським вином.

Гуляли до пізньої ночі. Гучно гуляли, весело. А ключник ходив із кутка в куток, кусав, роздосадуваний, пальці. Де ж пак, скільки зусиль доклав він, щоб облутати отого ведмедя, іменованого в Чернігові Мстиславом, отого мовчазного, але надійного в січі Всеслава, а чорноокій поганець спустив одним одну петлю і зруйнував геть усе плетиво, так надійно, здавалось, розставлені тетена.

Що тепер буде? Хто допоможе йому здійснити бажання весільного кагана? Хто врятує від явної загибелі? Час не жде, хозари не сьогодні, то завтра переплывуть на огирах Десну, мов сарана та, полізуть на стіни Чернігова. А він — один, у нього нічого не підготовлено. Тільки й надії було, що оці п'яниці, дужі, як леви, і ласі на хмільне, мов мухи на патоку. А бач, як обернулося: і п'яниць вихопили з рук. Саме так: із рук, бо лишалось притиснути обох, лишалось пригрозити холопством — і все, ці гультяї охоче виконували б його волю. А то вже сила. Два таких дужих лобуряки, та ще з охоронців княжого

двору, багато чим допомогли б у цім нехитрім серед загальної метушні ділі.

І ось усьому кінець. І намірам, і життю, мабуть, кінець. Каган не простить тієї ганебної для хозарина втечі. Хай тільки не віддасть йому до рук княжни, хай тільки посміє не допомогти заволодіти княжною,— з землею змішає із злості. Тоді вже ніщо, навіть втеча не допоможе.

За столом помітно хмеліли.

Мстиславів побратим скористався цим і зумисне став ухилитися від вина. А коли побачив, що дружинники і зовсім очманіли, вийшов непомітно з-за столу, попрямував у куток, до Амбала.

— Сумуєш, ключнику?

Амбал зміряв його суворим, явно невдоволеним поглядом, однак промовчав, ні слова не сказав на те.

— Кинь ти,— примирливо, ба навіть доброзичливо мовив дружинник.— Мстислав із наших рук не вислизне.

Баглай поліз до кипені і витяг звідти чорну хустку з червоною каймою по краях.

Амбал глянув на неї — і занімів, вражений: точнісінько таку ж хустку лишив йому й чаушіар, затійник таємної змови в сіверянському граді Чернігові. Точнісінько таку ж! Як знамення скріпленої кров'ю клятви і смерті за порушення клятви, як умовний знак для зв'язків хозарина з хозарином, змовника із змовником.

— Мстислав, кажу, не вислизне,— повторив Баглай, перейшовши на шепіт.— Тепер він у моїх руках. І він, і Всеслав. Та й ще дехто, зокрема оці ось дружинники — теж хозари, коли хочеш знати.

Грім серед ясного неба і той не вразив би так Амбала, як ця новина. Дивився на присмалене вітром обличчя княжого дружинника і ніяк не міг оговтатися. Мов отетерілий, стояв перед зухвалим переможцем, вершителем його і без того нещасливої долі.

Боги, так ось хто він, цей щедрий дружинник! Хозарин, значить. Один із тих, що слідкують тут і за ним, і за княжною.

«Ну все, Амбале,— мислить пригнічений ключник.— Вважай, усе. Тепер тебе ніщо вже не врятує. Раз вихопили з рук навіть можливість виправдатись перед каганом, ніщо вже не врятує».

Баглай зрозумів причину тієї пригніченості і більше не мучив наляканого ключника.

— Та кинь ти сумувати! — по-дружньому штовхнув він Амбала. — Кажу ж, не все втрачено. Власне, нічого не втрачено. Каган вірить тобі і покладає на тебе великі надії. Чуєш, Амбале: покладає надії! Бо ти один серед нас вхожий до князя, а значить, і до княжни... Ну, а людьми не суши собі голову, — додав по деяким мовчанням. — Людей вистачить, щоб здійснити ці благословенні небом наміри.

XXV. ОДНА ПУТЬ, А СПОДІВАННЯ РІЗНІ

Коли на небі з'явилася Вранішня Зоря, вісниця народження нового дня, ліси й зовсім припинили, здавалось, приглядатися до того таємничого, тільки їм видимого згори світання. Але то тільки здавалось. Насправді ж усе спало. Навіть дерева і ті спали, скорившись чарівній силі навислої над землею ночі.

Злі язика подекують, що то красуня Зоря присипляє перед світанком усе земне, усе, що може спати. Бо не хоче, бач, щоб хтось видів, як повертається вона з покоїв мужа, нага і хмільна від щасливого кохання. А Зоря — богиня, і влада її безмежна. Хочеш не хочеш, а мусиш склепити о тій порі очі, мусиш чекати, поки не облачиться вона в тонке блакитне покривало і не сховається в небесних хоромах до наступної ночі.

Інший раз купається перед тим у хмарах. Тоді на землю падає роса, дрібна й густа, мов щедро пролиті кимсь сльози. Першими прокидаються од тієї купелі глухарі — вісники світанку. І то не зразу, поодиноці. Змахне котрийсь крилами, збудить співом своїм сонний ще ліс — і знову тихо. Однак тепер уже не зовсім, тепер уже ненадовго. То тут, то там залопотять крильця, певне, горлиці промивають росною очі. А промивши, заворкотять на радість. Бадьоро, голосно. Десь аж у піднебессі чується тим часом срібний звук сурми — то лебеді співають на блакитній воді озера. І ніби знак подають тим трубним співом. З густого, переплетеного між собою гілля, а надто з хащів полинуть дзвінкі пташині голоси. І що далі, то сміливіше, що ближче до ранку, то завягіше. Ось і сьогодні впала на землю роса, і пташки прокинулись зрання. А Всеволод спить. Не чує, натомлений нічними роздумами, що руки, обличчя і навіть склеплені повіки вкрили холодні краплини богининої купелі, що лісом розлягається багатоголосий спів, немов перегук дів піднебесних. Йому, власне, так

і здається, що співають десь там, угорі, високо-високо! Бо спів той ледь торкається слуху, легко і ніжно лягає на серце, не будить, а заколисує, ще дужче присипляє молодця. Аж згодом, коли із хащів лісових потягло прохолодою, парубок зіщулився, сонний, і лупнув очима.

Довкола стояв густий сіро-молочний туман. Всеволод і не добрав спершу, сниться йому ця казка чи бачиться наяву. Не ліс, а море обступило його з усіх боків. Спокійне і невідчутне море. Стрункі сосни скидалися на щогли потоплених посадів-кораблів. Ті, що далі, ледь виднілися, точнісінько так, як у воді! А крон і не видно, крони і зовсім зникали у високості. Один тільки дуб, обіч якого ночував нині Всеволод, схилив над ним лапате гілля і допомагав розібратися, що діється довкола.

«Е-е,— подумав молодець.— Це вже і зовсім, видно, проспала богиня. Ач якого туману напустила на землю. Либонь, усі хмари зігнала з високості, аби тільки певній быть, що люди не вглядять її наготи».

— Ти вже проснувся, сину? — почулося.— Ну й туман же сьогодні. Як тільки їхатимеш лісом? Дерев за кілька кроків не видно.

Осмомисл не йшов — брів у тумані. Здалеку здавалося навіть, що осилює опір води. Та Всеволода дивував тепер не так туман, як тон батькового голосу, а надто висловлені щойно думки. «Як тільки їхатимеш...» То, значить, він згоден?! Значить, схвалює мої наміри їхати в Чернігів і добувати собі княжну?»

Батько не помічає синові радості, сідає поруч на одволожене туманом сіно.

— Послав підконюших розшукувати коней,— каже перегодя.— Погода непевна, коли б не трапилось чого на пасовиську. Вовки можуть перерізати їх у тумані. Найбільш боюся за лошат.

— Туман незабаром розсіється,— потішив його син.— Хай тільки бризне сонце, де й дінеться оця заволока.

Розмова не в'язалася, одначе теплою була і багатослівною, чого ні батько, ні син не пам'ятають за цей останній десяток літ, принаймні відтоді, як Всеволод відчув себе дорослим. І це вже означало, що вони розлучаються.

Як тільки над лісом знялося сонце, туман справді почав розступатися, так ніби танув, пригрітий щойно народженим теплом. Лише по узлісся тримався якийсь час, прикритий згори лапатим гіллям крислатих дубів, біло-молочними заводами стояв у неглибоких видолинках на па-

совиську. І то ген-ген, аж там, вдалині. З заводей тих, немов із казки, виринали іноді коні — спершу одні тільки гривасті голови, далі й корпуси чуйно насторожених чи попаски блукаючих огирів.

Всеволод зупиняється на узліссі, неподалік від оселі, і довго дивиться на знайоме з дитячих літ пасовисько, на туманні заводи, — такі чарівні, такі звабливі заводи, ніби й не бачив їх зроду, ніби привиділись оце вперше. Потім рушає і йде росяними травами прямо на коней. Міг би й покликати Вороного — хіба важко набрати в груди повітря й пустити в оцей свіжий після росяної ночі простір витіюватий, тільки Вороному зрозумілий свист? Та Всеволод не кличе. Мрійний, замислений, простує високими травами, лишаючи по собі широкий росяний слід.

Дивно: звечора заснути не міг, серед ночі ладен був їхати до Чернігова, а зараз не наважиться. Таке відчуття, ніби назавжди лишає пасовисько, оці і з'їджені, і сходжені ліси.

Чого він зазнав тут? Чого йому жаль? Самотності своєї чи, навпаки, тих, з ким ділив самотність, хто не лишає його в самотині? І далі ці, повіті туманами, і птаство угорі, по зарослях лісних. А надто ліс довколишній... О, коли б він міг поговорити з ними, коли б то міг! Сказав би все як є. Вклонився б аж до ніг. А то й поцілував би на прощання. Бо вони не причиняли йому зла, були єдиною утіхою в житті. І не дали загинути в самотині. Краєю й співами уберегли від передчасної розпуки.

Ліворуч, десь з-під лісу, злітає й котиться свіжими просторами голосне, витіювато-переливчасте іржання. Всеволод пробуджується й одразу ж зупиняється, нишпорить очима по узліссю, між поріділих зазубнів, що виходили подекуди на галяви. Знає, ірже Вороний, а не може знайти його між деревами, в густому біло-молочному тумані. Тоді набирає повні груди повітря, кладе два пальці в рота — і дикий свист розтинає промитий росами простір, луною відгукується в лісі.

Вороний певний тепер, що то господар: у нього такий же витіювато-переливчастий свист, як і послане щойно іржання. А тому не вагається, вигуляний, скаче прямо на Всеволода, аж стелиться над травною.

Парубок приводить його до оселі. Звільна приміряючи, надіває кращу вуздечку з непоказним уже, хоч пристойним все ж шовковим поводом, потім покриває спину добре притертим підкладом і, вже сідаючи, згадує, що в

батька зберігається десь краша, ба навіть розкішна збруя. У витязя виміняв її потай. Коня, здається, віддав за неї з-під себе. А сідло там яке, з оздобами. Дитиною ще, пам'ятає, любувався ним. Згодом батько сховав десь на конюшні, а може, і продав кому. Синові ж бо не показує... А добре було б прикрасити сідлом тим Вороного. Та й збруєю. Адже вона куди ліпша за цю. Адже нею прикрашений був кінь витязя!

Замислившись, Всеволод припинив сідлати огира. Осмомислові здалося, що син завагався в останню мить — і коли не роздумав ще, то схильний роздумати, відкласти свій від'їзд. Сам не знає чому, але боявся, щоб того не сталося, і поспішив розбити синові вагання.

— Збираєшся, Всеволоде? — запитав аж з ганку, аби швидше почати розмову, аби зашкодити небажаному наміру.

Всеволод пробудився і похапцем став затягувати по-пруги.

— Та пора вже. Туман розсіюється.

Батько підійшов тим часом і легенько торкнувся його плеча.

— Облиш, сину, не сідлай поки що. Підконюші принесуть зараз інше сідло. Оце, що я виміняв колись, пам'ятаєш?

— Пам'ятаю! — і радів, і дивувався парубок.

— Ним і засідлаєш Вороного. І повід шовковий наказав принести, і вуздечку іншу. А броня і тут знайдеться. Приберіг я для тебе, сину: і шолом, і спис, і меч, і щит червлений — усе приберіг. Бо ждав цього дня. А тепер, бачиш, усе те пригодилося. Такому красеню, як ти, слід справжнім витязем з'явитись перед княжі очі. Щоб осліпити всім: конем, бронєю і вродою своєю.

Всеволод розчулився. Він не чекав таких турбот, такої допомоги.

— Хай бережуть вас, батьку, світлі та добрі боги, — сказав гаряче і знічено разом з тим. — Простіть, що я... що я ховався од вас із наміром оцим сердечним. Думав, що не дасте своєї згоди.

Конюший зміряв сина важким поглядом і одразу відвів його.

— Передумав я, Всеволоде. Діла наші так склалися, що інакше не можна, треба погоджуватись. Ти правду казав тоді: заради світла варто йти і на вогонь. Іти, а не ждати, поки вогонь той сам вийде з тобою на поєдинок.

А я ждав. Двадцять літ ждав! Спочатку через те, що ти малий був, а потім і сам не знаю чому. Забувся на старість, що під лежачий камінь вода не тече. І помилився, як бачиш. Жорстоко і непоправно! Тож не буду тобі хоч перечити: іди і добувай собі щастя. Пам'ятай тільки: Чорна — вельми красна дівчина, ворогів у тебе буде більше, ніж думаєш. І найнебезпечніший серед них — князь. Осліпиш його славою своєю, добудеш у січах кривавих згоду на шлюб — родичайся. Я тобі не ворог. А схитрус князь, обмане — не забудь і скривдженого ним батька. За все і за всіх помстись у чесному двобої. А ти здолаєш князя. Я певен у тому.

XXVI. ТОДІ ЙДИ ГЕТЬ!

Минали дні, а спокій так уже й не повертався в землю Сіверянську. Мов вітер скрадливий, розносила тривога по лісах, і чутка чутку гнала по оселях, нестримно, спішно і в усі кутки. Давно не знала Сіверянщина такого гомону людського, таких тривожних і затаєних передчуттів. А це не на добро. Не тільки віщі люди, прості поселяни знають: коли заговорила про щось уся земля, тому не минути. Особливо лихо передчувається людьми. Та й збувається воно найбільше. Що-що, а лихо збувається найбільше.

Доки розмови йшли про розбій степовиків, про запах згарища, почутий серед ночі, тривога стриманіш ходила між людьми. Сіверяни більше співчували горю братів своїх у Подонні і ждали, що вдіє князь, як захистить він люд той від драпіжних печенігів. Та ось пішли чутки, що в Чернігові була рада начальних мужів, що Сіверянщині не тільки печеніги — хозари погрожують походом ратним. І стриманість щезла, як булька на воді. Тривога змінилася подивом, а потім і страхом. Як, і печеніги, і хозари? Ті самі хозари, що були їх покровителями, що сотні літ збирали тут данину і мали захищати сіверян від навали чужинців? То це ж обман! Це ж ніж у спину! Та й як же воно буде тепер? Що вирішили радні? Що думає князь?

І коли старійшини не стрималися, сказали все-таки, як повівся з ними князь, які він має наміри, страх поступився перед гнівом, а гнів повернув і силу. Сіверяни не гомонили тепер, — кричали, обурювались і навіть погрожували. Бо хіба ж мислимо... Та й де це видано? Відколи існує земля Сіверянська, жоден князь не нехтував так думкою

поселян. Діди і прадіди їхні вирішували справи війни чи миру на гучних всенародних вічах. Не лише мужі чи кращі люди, — менші, чорні, ба навіть смерди мали там вагу і, коли треба було, кулаками доводили свою правоту. А тепер князь не хоче, бач, зважати на них. Сам воліє вирішувати долю землі. Та й як вирішив! Замість того, щоб очолити народне ополчення, відмовився від нього? Знехтував ним? Поклався тільки на дружину? Та це ж безумство! Це ж зрада! Князь забув про свої обов'язки, забув про угоду з сіверянами, про землю, яку плюндрують печеніги, якій загрожує хозарський каганат. Так, так, забув, сховався за зведеними їхніми руками градськими стінами, обставився дружиною і думає тільки про доньку, про Чернігів! Однак у них міцні ще кулаки, та й зброя є при боці. Вони зуміють постояти за себе: самі, без князя скличуть віче і силою примусять поважати їх права.

Визрілі в одному городищі думки перекидалися в інше, звідти — на всю верв і, перетрактвані, змінені чи просто доповнені, ішли далі. Через ліси, через болота прокладали собі путь. Бо не княжі — поселянські биричі гнали присторожених коней, сіяли по всій землі тривогу.

— На віче! На віче! — гукали вони на ходу. — Князем оволоділа гординя! Князь зраджує нас!

Цього було досить. Чутки підтверджувались — і цього було досить! Сивобороді батьки чи просто старші в роду сідлали коней, одягали на себе бронь і, зібравшись до купи, цілою весєю, градом чи городищем їхали до Чернігова. Від батьків не відставали й діти, міцні, з нагуляною по влогах силою мужі — ті, хто не мав на вічах голосу, але в разі потреби міг підтримати батьків мечем, а то й навкулачки.

В призначений день Соборна площа в Чернігові заповнилась галасливим натовпом сіверян. Першими прибули туди градські мужі, усі на конях, при повній броні; до них одразу ж прилучилися поселяни прилеглих до Чернігова весей, а згодом, наче потоки з схилів, пустилися з лісу ті, що пробіралися до стольного града із дальніх городищ. Біля розвідного мосту через глибокий, заповнений водою рів комонники ті вливалися в широкий людський потік, що линув з-за Стрижня, битим Залозним шляхом. На мосту їх затримували, просили не скупчуватися, чекати черги. Та сіверяни не слухали мостових, спішили проникнути в околиний град через відчинену браму.

Проїзд щодалі ставав важчим: приїжджі заповнили

геть усю площу, стовпськом стояли обабіч брами, і сторожа змушена була розвести міст, припинити переправу. Та це не рятувало становища. Ті, що лишилися по той бік рову, зняли незвичайний галас, вимагали перенести віче по цей бік стін, на широке й привільне для такого збориська Ратне поле. Правда, крик їхній — благальний чи погрозливий — не міг уже вплинути на мостових: вони і так потерпали, не раді були, що скорилися градським мужам і відчинили браму, — а ті, що перебравалися через рив і сховались-таки за градськими стінами, не дослухалися до криків своїх однодумців. Їх цікавило тепер, що діється там, на Соборній площі, вони тяглись до гурту, як дерево до сонця: нестримно і тільки по прямій.

А площа вирувала. Смерди переконували в чомусь чорних, чорні — смердів; і ті, і другі скаржились зрештою мужам градським, прагнули пробратися до старійшин, умовити їх, щоб вели річ із князем тільки так і не інакше, щоб стояли на тому, що думають усі сіверяни, уся земля.

Аж ось із брами в високих стінах дитинця виїхали три комонники. Градські мужі пізнали в них вогнищан і з подивом, а то й обуренням оповістили пор те віче.

— Гляньте, гляньте! — показували на комонників. — Князь вислав до нас биричів. Він хоче правити вічем!

Обурені й без того смерди, а надто чорні, зустріли княжих посланців таким дружним галасом, що ті розгубилися і не посміли виголосити привітань. Це ще більше підбадьорило сіверян. Вони були при зброї, в гурті, вони відчували себе сильними!

Та князь не поступався. Дочекавшись повернення биричів, спокійно й велично навіть рушив на площу, так ніби й не чув того галасу, ніби певен був, що сіверяни смиренно вислухали його посланців і ждуть тепер, коли сам князь з'явиться перед їхні очі.

Одне тільки зраджувало князя: надто численна дружина їхала сьогодні з ним на віче, надто войовниче виглядів похід її на Соборну площу.

Не знати, страх перед наближенням закованих у броню мужів чи, навпаки, гнів оволодів присутніми на вічі сіверянами, — галас несподівано стих, хвилями відійшов кудись аж під стіни. І тільки коли князь зблизився нарешті з мовчазною стіною обернених до нього комонників, а потім спинився перед ними, знявши над головою руку, — хтось із старійшин порушив ту насторожену тишу, грубо

й безцеремонно обірвав князя на першому слові узаконеного звичаєм звертання.

— Княже! — сказав старійшина, виїхавши трохи з тісного гурту своїх однодумців.— Сіверяни воліють знати, чому ти не захищаєш їх від чужинців? Чому полишив у біді і не виконуєш повинності своєї перед народом, перед землею?

Чорний здивувався такому обвинуваченню і не зразу знайшов гідну його особи відповідь. А віче скористалося тією хвилинною мовчанкою і дало волю своєму гніву, обуренню.

— Князь думає тільки про себе! — кричали сіверяни.— Чернігів намислив захищати. До Сіверянщини йому бай- дуже!

— Неправда! — озвався хтось із бояр, осилюючи дужим своїм голосом крики тих, що були найближче.— Оборона Чернігова — це і є оборона всієї землі!

— Всієї? — почувся дзвінкий молодечий голос.— А Подоння? Чому князь відбувся купкою ополчення? Чому дружину не посилав в Подоння? Адже він обіцяв...

— Бо весі дружинників під боком,— докинув хтось.

— Кажі, княже! Ти укладав із нами ряд, обіцяв вічу піти з дружиною на захист сіверян у Подонні. Чому не пішов? Чому зволікаєш?

Це була спасенна думка. Чорний відчув, що вона рятує його, і попросив слова. Але віче не звернуло уваги на поданий ним знак.

— Ганьба! Ганьба! — лунало по всій Соборній площі.— Князь обманув свій народ! Він зрадив нас!

— Зрада!

— Ганьба!

— Зрада!

— Ганьба!

Крики лящали в ушах, не тільки дитинець, околиці, певне, приголомшили, і князь не знав якийсь час, що робити йому з отим збіговиськом, як вгамувати сіверян. Адже вони при зброї, в гурті, їх не злякаєш дружиною. Навіть такою, як у цього в дитинці. Та й силу в собі відчувають, і перевагу свою розуміють. Добре, видно, розуміють. Інакше не кричали б отак, не сікалися б до свого князя.

Хмуриться Чорний, не подобається йому зухвалість віча, а проте мовчить, чекає слушного часу. І, коли галас

віддалився, вихопив із піхов важкого, кованого золотом меча, рвучко підніс його над головою.

Це був той знак, якому всі мусили коритися. Сіверяни знали, що князі не завжди вдаються до нього, і тому притихли, зухвало, але мовчки все-таки чекали, що ж буде далі, що скаже князь.

— Братіє сіверяни! — почав Чорний. — Мужі градські і околицьні! Боляче слухати мені докори ваші праведні, вісті а чи скарги ваші печальні. Та ще болючіш стає, коли замислююсь над немічтю нашою ратною.

— Неправда! — почулось кілька голосів. — Рать у нас он яка! — показували князю на незчислений натовп, що заповнював площу і навіть Ратне поле за стінами.

Чорний виждав, поки стихли ті голоси, знову говорить:

— То правда, братіє: я обіцяв вам повести дружину свою проти печенігів, обіцяв захистити люд подонський від нападів степовиків. Та ба, нема ще кого вести, братіє! Сталося так, що не встигли мужі мої зібрати під чернігівські хоругви дружину, як каган Хозарії пригрозив нам походом ратним.

— І князь вирішив чекати його в Чернігові? А земля наша? Що буде з землею Сіверянською?

— Хозари не підуть по лісах Сіверянщини! — захищався князь.

— Зате йдуть печеніги! Сьогодні вони на Дінці, а завтра вийдуть на Сейм чи на Десну! — стояли на своєму старійшини. — Купка ополченців безсила стримати їх.

— То що ж я маю робити, на думку старійшин? — розгнівався Чорний. — Полишити Чернігів, доньку свою і йти з дружиною назустріч хозарам та печенігам? Чи знають старійшини, що хозари того тільки й ждуть? Ні дружині, ні ополченню нашому несила здолати їх у полі. Тільки тут, за стінами градськими, вої наші зуміють постояти за честь княжни, за волю Сіверянщини.

Це була правдива відповідь. Сіверяни загомоніли, видно, погоджувались із думкою князя, ладні були пристати на його ряд.

Чорний відчув це і підібрав поводи, лагодився віншувати свою перемогу. Та раптом із натовпу почувся чийсь недалекий і, як здалося, громовий серед загальної тиші голос:

— А може, князь скаже нам, чого приїздив Олег?

Це прозвучало як з неба. Сіверяни і зовсім притихли, глянули, зацікавлені, в той бік, звідки почувся голос, по-

тім — на князя. А й справді: чому мовчить про це Чорний? Адже Олег був тут, у Чернігові. Адже князь мав із ним якусь розмову. Чому ж мовчить, не повідає вічу? Коли-коли, а зараз єднання із киянами було б он як доречне. І хозарів можна б зупинити, і печенігів проучить. О так, єднання було б дуже доречним. І рятівним навіть.

— Говори, княже! — домагалися передні.— Чого приїздив Олег? Яку розмову вів ти з ним у стольнім граді Чернігові?

Віче знову загуло, заворушилося. А князь користувався тим гомоном і мовчав, обмірковував, як бути йому, що сказати на це сіверянам.

— Може, князь пригадає тоді, що обіцяв він Олегові? — почувся той же дужий голос.

Чорний помітив цього разу, кому належав голос, і ще дужче нахмурився.

«Твар отака,— подумав про себе.— Пронюхав, значить, якість».

А вічу сказав:

— Обіцянок Олегові я не давав. Та й не міг їх дати.

— Неправда! — ще дужче крикнув помічений князем муж.— Олег радив тобі єднатися на боротьбу з чужинцями, і ти обіцяв йому поговорити про це на вічі!

Така обізнаність і зовсім приголомшила Чорного. Чого-чого, а подробиць розмови не сподівався почути. Адже в вітальні були тільки він і Олег. Хто міг подумати, що оті кинуті для годиться слова: «Поговорю на вічі»,— стануть відомі сіверянам, мужу оцьому? Дивно, як він міг довідатися? Підслухав, чи Олег повідав йому, яко однодую, яко послуху своєю в землі Сіверянській?

Збираючись із думками, князь посмикує з досади повід, удає, що вгамовує басуючого під ним огира. Проте мовчати далі не можна: час іде, а сіверяни ждуть, і кожна нова мить може стати вирішальною.

— Розмова та для віча не нова,— намислив нарешті Чорний.— Про Київ річ ішла минулого разу. І ми порішили тоді...

— Порішили стати проти печенігів. Та хто скаже, що ми складали ряд не єднатися з киянами? — кричав невгамовний муж.— І чому це князь береться вирішувати діла землі нашої самочинно? Чому він не виніс речницю Олега на віче?

— Бо не було у тім потреби!

— Як це — не було потреби?

— А так...— хотів було пояснити Чорний, але йому не дали висловитись.

— То князь зневажає, значить, права сіверян? Не хоче визнавати віча? — допитувалися мужі.

— Ганьба! — підтримали їх задні, ті, що юрмилися на обочинах Соборної площі.— Князем оволоділа гординя! Він порушив складений із сіверянами ряд!

— Це зрада! — покрили той галас чийсь голоси.

— Зрада!!! — луною відгукнулося понад стінами, і натовп, схитнувшись, рушив уперед, на вишикувану позад князя дружину. Та саме в цю мить з-поміж комонників виділився знайомий уже князеві широкобородий муж, найбільш поважаний серед мужів думаючих, і, розвернувши коня, знаками наказав зупинитися.

Повільно, нехотя корилися передні комонники, але корилися все-таки і стримували натиск зворохобленого на обочинах люду.

Коли галас стихився, думаючий знову розвернув коня і повелів Чорному голосом старшого тут мужа:

— Кажі, княже: як це — не було потреби?

А князь зиркав спідлоба і мовчав. Видно було, що нарікає на свою нестриманість, шукає якогось виходу із скрутного становища. Та не знаходить: допущена згарячу помилка одрізала геть усі відступи і зовсім штовхнула на хибну путь.

— Я казав уже колись,— злісно відповів Чорний.— Олег підступністю взяв Любеч, найкращий сіверянський град і пристань на Дніпрі. Він і Чернігів хоче до рук собі приборать, зашморг хоче накинути нам на виї.

— А звідки князь те знає? — запитав котрийсь із мужів.

— Кажу ж: Олег підступно узяв наш Любеч.

— І все? — доскіпувався той же голос.

— А хіба мало? Він приборав тим самим собі до рук всю путь із варяг у греки, відтіснив нас від Дніпра.

Хтось добродушно засміявся.

— Хіба путь із Чернігова у греки іде через варягів?

Сміх пронісся по всій площі і умиротворив на якусь мить віче.

— Княже,— спокійно і радно сказав широкобородий.— Нам здається, що зараз не до кривд. Чи можна згадувати старе лихо, коли нове насувається? Подумать треба про єднання, якщо не хочемо спустошення землі.

Та князь не поступався.

— Краще спустошення, аніж таке єднання. І хозари, і печеніги — чужі сіверянам племена. Хозари придуть та й підуть, а Олег на віки вічні сяде нам на виї. Пом'янете моє слово: союз із Києвом погубить Сіверянське князівство!

— Зате врятує сіверян! — крикнув хтось із скупчених супроти князя комонників.

Віче закивало на ті слова головами, загуло, загомніло, посунуло, обурене, на Чорного і його дружинників.

— То це така у князя мова? Так він дбає про сіверян, про землю Сіверянську?

— Та що ми дивимось на нього! — вирізнявся чийсь голос.— Князь дбає про князівство, а не про сіверян. Він зламав ряд!

— Ганьба! Зрада!

І знову зводиться в стременах широкобородий муж, дає знак припинити галас.

— Княже,— твердо й суворо говорить Чорному.— Ти обіцяв боронити нас від ворога. Або виконуй свою обіцянку...

— Або що? — ехидно запитав князь, обірвавши думаючого мужа на слові.

— Або йди геть!

Якусь мить стояла напружена тиша. Князь не наважувався зробити вирішальний крок, віче чекало, що ж скаже князь.

— Одумайсь, княже,— радили передні.— Єднайся з Києвом і веди нас проти асійців.

— Цього ніколи не буде! — наважився нарешті Чорний, відчуваючи за собою готову до ратних сутичок дружину.

— Тоді йди геть! — грізно відповіло йому віче і, не питаючись старійшин, взялося за зброю. Крики, галас, прокльони злилися із брязкотом вихоплених мечів, з голосним іржанням приострожених і здіблених над натовпом коней. Передні з місця рвонули на князя, зітнулися з закутими в броню дружинниками, а ті, що стояли осторонь, натиснули з боків, в одну якусь мить взяли княжу дружину в туге, неподатливе кільце.

Старійшини не стримували тепер, навпаки, підбадьорювали молодь, кидали між неї виношені у серці слова, сіяли бурю. А молоді вої цього тільки й ждали. Відважні і дужі, мов барси, кидались на вигострені списи, на мечі

харалужні. І що далі, то тугішим робили кільце, переймалися буетю справжнісінької січі.

Дружинники не чекали, видно, такої сутички, не передбачали такого відчайдушного натиску і тому відразу ж поступились перед нестримною лавою. В одного впав уже кінь бойовий, інший сам завалився під копита, і запах крові став таким відчутним, зойки, прокльони — такими вразливими, що Чорний почав уже оглядатися на браму, оступаючись, лагодився послати гінців за рештою бойової дружини, а то й сховатися за стінами міцно укріпленого дитинця.

І саме в ту мить насторожене вухо його вловило чийсь благальний голос:

— Стійте! Стійте! Та скаменіться ж!

Ті, що ближче стояли до волаючого обіч натовпу комонника, обернулися і, самі того не відаючи, скорилися його голосу. Умиротворення їхнє передалося сусідам, а тоді й усьому натовпу.

— Братіє! — ще сильніше крикнув помічений уже і князем, і воями народного віча комонник. — Не в добрий час зняли меча ви брат на брата. За Десною — хозари. Сила-силенна хозарів!

Комонник стояв осторонь від дружини, в оточенні двох сторожових Наддеснянської брами і тим виділявся серед кінних, звертав на себе увагу. Не знати — несподіваність принесених ним вістей чи присутність сторожових вплинула на сіверян; обидві сторони скорилися незнайомцю, опустили зброю.

Князь скористався замішанням і став вибиратися з смертного кола. Його ніхто не затримував, вої розступилися і перед ним, і перед дружиною.

Під'їхавши до комонника, Чорний оглянув його з ніг до голови.

— Хто ти єси, добрий молодче?

— Поселянин із степового пограниччя. Всеволодом прозиваюся. Їхав до тебе, княже, на службу ратну, — слух іде, ніби дружину набираєш, — та й здивав у лісах хозарів.

— Хай благословенні будуть боги, що надумили тебе поїхати в град наш Чернігів, — щиро сказав князь. — В добрий час прибув ти сюди, молодче... І багато ж їх, хозарів?

— Кажу ж: сила-силенна. Найбільші задеснянські галювини обіч Солоного шляху забиті кіньми.

Чорний мовчав. Дивився на красною лицем і поставою отрока і мовчав. Треба було б удати з себе враженого цією звісткою, принаймні засмученого, а він милувався не знайомим йому молодцем і радів його появі, почував себе вдячним за принесені щойно вісті, за те, що з'явився у цю вирішальну мить. Де ж пак, комонник цей врятував його від явної ганьби, а може, й від смерті. Що буде потім — побачить, а зараз він врятував.

— Чим ти можеш довести це? — більше для годиться, ніж з недовіри, звернувся він до Всеволода. — Адже знаєш, сподіваюсь, що такими вістями не жартують?

— Коли князь не вірить, — сміливо і впевнено відповів комонник, — нехай пошле зі мною мужів своїх: я покажу їм хозарів.

Чорний схвально кивнув головою. Потім обернувся до віча і, торжествуючи, запитав:

— Чули? Ворог під стінами Чернігова. Ще мить вагання чи усобиць — і доля землі Сіверянської буде вирішена. Хозари скористаються розбратом та й пустять за вітром град наш стольний, а з ним і весі окольні.

Князь окинув швидким поглядом примовклих сіверян.

— Братіє! — щиро звернувся до них по недовігм мовчання. — Будьмо розсудливими! Будьмо єдиними в цю грізну для землі нашої годину!

Голос його звучав тепер жалібно, майже благаюче. А віче мовчало. Тоді виїхав наперед той же широкобородий муж і, оглянувши натовп, сказав:

— Це правда: не в добрий час зняли меча ми брат на брата. Хозари скористаються цим — і усобиці наші тугою зійдуть по землі Сіверянській. Та правда й те, княже, — звернувся він до Чорного, — що ти зневажив народ свій, порушив укладений з ним ряд.

Віче захвилювалося по тих словах, далі загуло, і муж змушений був підвищити голос.

— Братіє! — крикнув він, звертаючись уже до віча. — Вої землі Сіверянської! Мужі ратні і думаючі! Закони дідів і прадідів наших не велять прощати зради а чи зневаги. Та ті ж закони не дають нам права забувати про нещастя, що несуть із собою хозари, про загрозу ратного вторгнення у землі Сіверянські. Тож будьмо розсудливими, братіє! Не даймо гордині серця запанувати над розумом людей ратних і державних. З князем поговоримо опісля, по січі з хозарами. А зараз дбаймо за одно: земля

Сіверянська — наша земля, і ми перші покликані її боронити.

Площа завмерла. Сіверяни не осмілювались перечити, слухали мужа свого уважно і думно.

XXVII. ЗБИРАЄТЬСЯ РАТЬ НЕЗЧИСЛЕННА

Младан осів на полуночній околиці весі, в зарослях, що відділяли хижі згуричів від Десни. Корчувати там було що: дерева міцні, все листяні, не те що в бору. Та зате земля добра. І до Десни ближче; не буде кілька літ поля — з лісу та з річки житимуть. Молодий і дужий, хвалити богів, а на двох їм із Миланою багато не треба.

Почали, як і личить добрим господарям, з вогнища. Це не була ще хижа, до якої звикли вони з дитячих літ — широка й простора, з високим гребенем на даху; оселя їхня нагадувала рублену з тонких колод кліть, прикриту од негоди невеликим дашком і широкими полосами кори із стятих Младаном дерев. Та в ній можна було вже сховатися од дощу чи звіра, знайти затишок од вітру. Мала вона, як і всяка хижа, викладене господарем вогнище, в якому горів дарований богами вогонь, охоронець від усього злого, що є в воді, на землі і в лісі. А це жилоло молодих надією, що вони не беззахисні, що їх охороняє всемогутня сила бога Сварога.

Правда, вони не мали чого принести йому в жертву (і це страх як гнітило молоде подружжя!), та зате щедрі були на молитви, не скупились обіцянками.

Вранці обоє залишали оселю і йшли на облюбовану під садибу ділянку. Младан брав у руки сокиру і довго, не спиняючись, вимахував нею, а Милана підбирала обрубане гілля, зносила на обочини. Їй трохи незручно перед мужем: таке мізерне її заняття, коли порівняти з тим, що робить Младан. І тому вона коровить влучити слушну нагоду й попрохати його, щоб не патужувався.

— Ти спочив би, ладо моє, — каже йому несміливо. — Так і надірватися ж можна.

— Не бійся, — обертається до неї Младан. — Я дужий, сили в мене вистачить.

— Еге, вистачить, — кривиться Милана. — Ще й під садибу не розчистив ґрунт, а звівся вже ні на що. А що ж то буде, коли почнемо валити ліс під поле? Скільки роботи попереду: і зрубати треба, і колоди стягти треба, і пеньки випалювати та викорчовувати край необхідно, і...

— І, і, і...— весело передражнює її Младан, жартуючи й усміхаючись на radoщах.— Не печалься тим, ладо мое миле. Не за одне ж літо маємо повикорчовувати їх, дерева. Гай-гай, який час попереду. Ще ж тільки починаємо. Та й певен я, що не самі корчуватимемо. Не хоче допомагати рід — люди допоможуть. Ми не одні такі, Миланко. Он і Богуслав, і Добромир хочуть іти з отчого вогнища. З ними й упораємося з лісом. А там і хижу поставимо. Ось побачиш.

— Коли б же то так,— хилиться до нього Милана.— Боюся, що це тільки похвальба. Адже з нами нікого поки що немає.

— Будуть, Миланко. Нелегке це діло — піти з прадідівського вогнища. І все ж хай тільки побачать, що я спинаюся на ноги, ей-ей, в супряги попросяться.

Якийсь час працюють мовчки.

— Нам коли б тільки хижу поставити,— мислить углош Милана.— Ліс і потім розчистили б. Правда, Младане?

— Твоя правда, Миланко. Коли б тільки перезимувати було де. В лісах цих звіра видимо-невидимо. До весни добру пушнину матимемо. А повесні Десна принесе поживу, може, й за море піду по ній.

— Агій на тебе! — відмахується від тих думок Милана.— І Цур, і Пек їм, походам тим заморським.

— Боїшся?

Младан знов припиняє роботу, весело усміхається жоні.

— Боюся,— щиро зізнається Милана.— Походи ті надто небезпечні, Младанчику. Та й що я робитиму тут сама, без тебе? Адже підеш на все літо.

Младан жартує і, жартуючи, потішає Милану.

— Не бійся, ладо мое. Нікуди я від тебе не піду. У нас тепер своє вогнище, роботи буде і вдома. Коли що, то ліпше вже до князя в бортники подамся. Це поруч. Та й гривну матиму за літо. А будуть гривни — і ліс швидше поступиться перед нами. Не за літо, то за п'ять, а матимемо свої ґрунти.

— Тоді і я вже буду господинею, правда, Младанчику.

— О так! Навіть красною господинею.

— І Чорну зможу запросити до свого вогнища?

Младан замахується сокирою і спиняється нараз.

— Чорну? Це ту, що гналася за нами в купальську ніч?

— Так.

— Так вона ж княжна?

— Ну то й що? Ми з нею страх як дружили. Моя ж тітуня нянею у них. Чорна завітала колись із нею і так вподобала мене, та й Зарічне, що потім мало не кожного свята провідувала. Сирота вона, Младанчику. Живе без матері, тому і вудить світом, тому й шукає подругу собі.

Младан хотів щось сказати, та в ту мить у весі знявся підозрілий галас, а згодом вихопився з-поміж осель комонник і погнав коня прямо на їх необжите ще вогнище.

— Біда, Младане! — крикнув на ходу. — На Чернігів ідуть хозари! Сідлай коня — і до громади мерщій.

Младанові не вірилося. Дивився якийсь час на бирича, потім на Милану, знову на бирича і не вірив.

— А чому сідлати коня? — запитав нарешті. — Хіба хозарам вперше тут бувати?

— Збройно йдуть! — не став слухати його бирич і, розвернувшись, погнав коня до весі.

А Младан стояв на тому самому місці, де застала його новина, і ніяк не міг прийти до пам'яті. Не вірилось, що все це правда, що Чернігів зазнав збройного нападу.

— Що ж тепер робитимемо? — першою заговорила Милана.

Младан глянув на неї і, опам'ятавшись, засунув сокиру за пояс.

— А що ж маємо робити? — сказав. — Раз хозари прийшли до нас як вороги, підемо на них усім ополченням.

— А я? — схопила його за руку Милана. — Що буде зі мною? Куди подінуся?

Младан розгубився. Справді, на кого залишить він Милану? Родичі відцуралися їх, чужим не до Милани.

— Сідлаймо коня і до весі мерщій, — велить він жоні. — А там побачимо.

— Я не тільки до весі, я й на рать з тобою піду, — вирішує раптом Милана. — Де ти, там і я мушу бути.

— Що ти, Миланко! — лякається Младан. — Хіба це жіноче діло — брань?

— А куди я подінусь, коли довкола вороги? — не поступається Милана. — Ладо з'єднав нас навіки, довіку й будемо разом.

Младан замилувався нею. Потім підступив ближче, узяв за руки, дивиться в засмучені, повиті жалістю очі.

— Гаразд, — погоджується зрештою. — Хай буде й так. Я обстоюватиму тебе перед старійшиною. Чуєш, Миланко? Я обстоюватиму!

В садибах згуричів почувався неспокій, впадала в очі неприхована метушня. Сіверяни копали глибокі ями, обставляли їх снопами околоту й складали туди свої пожитки. Решту горішнього збіжжя, жбани із медом ув'язували при сідлах, готуючись, видно, в далеку дорогу.

А на площі збирались уже вої. Старійшини сиділи на конях суворі, зосереджені, говорили про щось із комонниками, показуючи десницею на протоптану в лісах стежу, що вела до Солоного шляху. По тих розмовах комонники вирушили по кілька чоловік у путь, видно, в дозори, щоб хозари не напали часом зненацька, не застукали весь невідготовленою.

Коли на площу з'їхались усі мужі, старійшина Доброгост зняв над головою меча і попрохав вислухати його.

— Братіє! — звернувся він до згуричів не зичним, проте не зовсім уже й приглушеним чи надірваним голосом.— З Чернігова прийшли недобрі вісті: хозари підступно напали на наш стольний град, піддають землю Сіверянську вогню і мечу. Князь і тисяцький кличуть нас на діла ратні, супроти кагана хозарського. Будьмо гідними сподівань княжих і свого обов'язку перед народом, перед землею Сіверянською! Раз хозари прийшли до нас яко вороги, наше місце в ополченню. Чули, братіє?

— Чули!!! — одностайно відповіли кінні і піші мужі.

— Старійшина із роду Бортників! — обернувся Доброгост до одного із старців, що стояли поруч.— Тобі відомі найпотаємніші стежі лісів окольних. Бери під свою руку родичів наших і веди їх у хащі лісові. Сховай там так, щоб вої не боялися за долю своїх кривих.

— Все буде як треба, Доброгосте,— запевнив старець.— Хто-хто, а я знаю, як заплутати сліди. Ліси у нас безкраї, хозарам туди зась.

— Люди нехай ідуть пішки,— радив Доброгост.— На коней, що липаємо вам, беріть тільки їстівну поклажу.
— Гарзд.

Бортник підбрав поводи і, розкланявшись з ополченцями, поїхав у своє діло. За ним рушили й ті, що мали охороняти родини.

Доброгост оглянув ще раз воїв своїх і, набравши в груди чистого лісового повітря, заговорив до них голосом начального мужа:

— А нам, братіє, пора приступати до діла: доки хозари не надибали нас, збирайте усе, що є у вас із бронзи чи заліза, і до горна мерщій. Настав час перекувати рала на мечі!

Мужі заворошилися, рушили було по домівках. В ту мить Доброгост нагледів поміж комонників Младана і, пригадавши щось, крикнув на повний голос:

— Стійте! Я не все ще сказав.

Згуричі зупинилися, ждуть.

— Сину Младане і сину Стемиде,— звернувся він до Доброгостичів, які стояли в колі мужів нарізно, ніби чужинці.— Підійдіть до мене, хочу слово сказати вам при мужах цих, побратимах ваших ратних.

Ті злізли з коней, підійшли і стали перед старійшиною.

— Ви нещодавно посварилися, діти мої, маєте в серці гнів один на одного. Проженіть його пріч, забудьте образи! В цю грізну для землі нашої годину вам доведеться іти пліч-о-пліч, боротись, а може, й вмирати брат за брата. Проженіть, кажу, із серця ту злобу родову і покляніться перед воями весі нашої, що йдете на брань яко браття, а не вороги.

Брати стоять якийсь час як у воду опущені, не наважаться глянути один одному в вічі.

— Младане! — суворішає старійшина.— Тебе образили, це так. А все ж ти молодший, за тобою перше слово.

Младан несміливо зиркнув на Стемида і знову потупив зір.

— Прости мені, брате,— сказав нарешті.— Я мусив був би скоритися тобі яко старшому.

— Ні, брате,— озивається й Стемид.— Це я мусив бути справедливіший яко старший. Коли можеш, забудь образу й прости.

Батько вдоволено погладжує бороду, а сини обіймаються прилюдно.

— А тепер до діла! — велить Доброгост.— Жонам і дітям — у ліс, мужам — до наковалень.

— А як же я? — злякано озвалася Милана, пробившись на той час поміж мужами наперед.

Старійшина Доброгост невдоволено зсунув брови. Младан спостеріг те невдоволення і поспішив пояснити:

— Милана хоче йти зі мною, батьку.

— З тобою? — здивувався старійшина.— А то ж чому?

— Ми бралися навек, довіку й будемо разом.

Доброгост не знав, що сказати на те.

— Ти так волієш, Милано? — запитав притишеним і через те прихильним голосом.

— Так волію, батьку. Боги звели нас на життя, разом

і мусимо його боронити. За язвленими ходитиму, коли ласка.

Старійшина задумався.

— Ну що ж, — сказав по довгій тиші. — Нехай і так. Сподіваюсь, ти не одна там будеш.

XXVIII. БУТИ ГРОМУ ВЕЛИКОМУ...

Князь не чекав нападу хозарів з боку Десни: Чернігів захищали тут круті береги, укріплені до того ж високим і неприступним валом. Однак поява асійців у лівобережних лісах, та ще й на підступах до Чернігова, примушувала задумуватись. Невже Кирій мислить напасти саме звідси, з Десни? Адже простіше було б переплисти річку вище по течії, вийти на битий Залозний шлях, а ним — на переправу через Стрижень. Ні берег, ні річка не є там такою перепоною, як тут, на Десні. Та й брама поруч. Із переправи на Стрижні і зручно, і легко підійти до Полуночної брами в стінах окольного града. А Кирій минає її чомусь. Кирій щось інше намислив.

«Хитра твар, — думає князь. — Знає, що я чекатиму на нього саме там, біля переправи через Стрижень, і затіває щось несподіване, підступно-хитре».

Не розгадавши замислів Кирія, Чорний розпорядився посилити охорону коло всіх брам, по всьому заборолу. Воїв у Чернігові було більше, ніж передбачалося. Не тільки учасники віча залишилися по цей бік стін, під захист воїв і острогу збіглися до Чернігова всі поселяни з довколишніх весей, забравши з собою коней, корів і навіть збіжжя. І це трохи заспокоїло Чорного. Як-не-як, захищатися є кому. А стіни в Чернігові міцні, особливо в дитинця.

Та спокій виявився не зовсім певним. Уже під вечір спала князеві на думку догадка, що хозари хочуть скористатися темрявою і рушити на Чернігів саме у тому місці, де їх найменше чекають: через Наддеснянську браму. Тепер зрозуміло, чому асійці тирлюються неподалік від переправи через Десну, чому вони за весь день не дали про себе знати. Темряви чекають. Зненацька хочуть вдарити на твердиню чернігівського острогу — дитинець. Так, так, Кирій не воліє зустрічатися з численною раттю сіверян — ополченням. Йому потрібна Чорна, він мислить вихопити її несподівано, підступним нападом на терем, де мешкає княжна.

Спершу Чорний хотів виселити дочку з дитинця в околиний град, до когось із знайомих мужів, потім передумав і, навпаки, відкликав з окольного града майже всю дружину, залишивши там тільки наглядачів коло брам і веж та численне ополчення.

А під ранок, як тільки кривава зоря світ повідала, Кирій і справді напав на Чернігів у тому місці, де його найменш чекали. Комонні полки хозарів переправились через Десну нижче Чернігова — там, де відроги Болдиних гір переходять у заплаву ріки Білоус, і, скориставшись спадом води, вийшли лівим берегом на мощений у болотистих місцях Любецький шлях. Це була вкрай ризикована, майже неможлива і тому ніким, крім Кирія, не передбачена путь. Але вона дозволяла воям кагана безпечно пройти під стіни Чернігова і напасти на сонну сторожу Любецької брами.

Густий і високий, прозваний через те Чорним, гай підходив тут до самого острогу, кидаючи на нього — особливо на рів і стіни — непроглядні тіні. Користуючись темрявою, спішений загін хозарів наблизився до виповненого водою рову і, розбившись на дві групи, тихо, не плюснувши навіть, переплив на обривистий протилежний берег. Брама теміла на відстані кількох кроків: в одних ліворуч, у других праворуч. Та хозари не рушили до неї: попереджені Амбалом та Баглаєм, вони напевне знали, що сторожа — по той бік стіни, що брама заперта на міцні й надійні забори, і розчинити її перед комонниками, перекинути для них міст через рів можна тільки зсередини. Тож треба було перебратися десь осторонь через стіну і знищити найменш численну і найбільш безпечну, як доповіли каганові, сторожу.

Напад продуманий був до дрібниць і мав завершитись, на думку кагана, цілковитим погромом. Та ні каган, ні його холопи в Чернігові не взяли до уваги однієї дрібниці, тієї незначної дрібниці, яка зводить зусилля цілих армій нанівець. Хапаючись, а може, й пишаючись своїми помислами, вони випустили з уваги, що захист окольного града взяло на себе народне ополчення, зокрема чорний люд, який не рахується із ратними законами і здатний на непередбачені, а то й неймовірні вигадки.

І це погубило каганові розрахунки, багатообіцяючі помисли.

По обидва боки стін справді-таки стояла глибока передранкова тиша, панувала відома хозарам слов'янська

безпечність. Та варто було асійцям доторкнутися драбинами до заборол, як звідти градом посипалось на них смертоносне каміння. Гуркіт обвалу і крики вражених пробудили тишу, а разом з нею воїв чернігівської раті — недавніх смердів, бортників, ковалів та кожум'як, що мирно, по-домашньому спочивали на помості, обабіч замкненої на ніч брами. Підвівши голови, вої не розуміли спершу, де вони і що діється довкола. Та ось почувся чийсь пересторожливий крик: «Хозари!» — і враз звелась на стінах рать, спалахнули наготовлені заздалегідь смолоскипи, а вниз полетіла така сила каміння, що хозари не витримали, стрімголов кинулись у виповнений водою рів. Навіть пущені з лісу стріли не допомогли асійцям.

Кирий лютував. Періщив нагайкою підлеглих, зарубав зозла терхана, що водив під стіни кращій загін його воїв, але досади, люті своєї погасити не міг. Несподіваність нападу, на яку покладав він стільки надії, заради якої переправлявся в нижній течії Десни, пробивався непрохідним берегом Білоуса, не дала бажаних наслідків, а зусилля загону зведені ні на що.

Чорний над'їхав до Любецької брами значно пізніше, коли над острогом сіріло вже ранкове небо, влігся спонукуючий на ратні подвиги крик і тільки багатоголосе іржання коней чулося по той бік стін, в глибині Чорного гаю. Воно, здавалося, відкочувалось чи то подалі в ліс, чи то праворуч, на широке Ратне поле за полуночними стінами окольного града.

Князь відчув той рух вухом досвідченого воїна і занепокоївся.

— Агей, там, на заборолі! — окликнув він воїв, які не звертали чомусь уваги на свого володаря і весело, з цікавістю дивилися на бурхливу лавину хозарських комонників. — Що сталося? Чому такий галас за стінами?

— Та нічого, княже! — відповіли йому із заборол. — Асійці з гаю виходять.

— З гаю? А куди?

— На Ратне поле, княже! До Полуночної брами нібито!

Чорний не став більше ані розпитувати, ані висліджувати — пристрожив коня і, розвернувшись, погнав його вузькою вулицею до найвищої в усім окольному граді голвної вежі.

Хозари хмарою сунули від гаю, немов та повінь, розтікалися по широкому Ратному полю — від стін до самого

лісу. А з Любецького шляху напирали на них нові комонники, і не було їм, здавалося, ні кінця ні краю.

«Ой, ні,— думає Чорний,— не на браму ціляться асійці. Такої сили вистачить і град весь обложити. Певне, не тільки особисту охорону, а й комонників хахан-бега привів із собою каган».

Земля стогне од раті хозарської, стіни тремтять від тупоту незнаного, від крику нечуваного, а з моря хмари пливуть і громом погрожують землі Сіверянській. Бути бурі шаленій, а січі великій, кривавій. Бо Кирій не з жартами прийшов під Чернігів, Кирій серйозно-таки намислив добути собі княжу доньку. Але й він, Чорний, не має наміру поступатися. Та й вої його не з тих, що хиллять голови: ліпше впадуть вони на полі ратнім, аніж дадуть в колодку себе забити, ганьбою невільницькою очорнити.

Бути, бути грому великому, а січі невиданій! Не день і не два гримітимуть мечі о шоломи хозарські, тріщатимуть списи, ламаючись о щити червленії сіверянські, стріли дощем летітимуть із граду на поле, із поля — у град, і не знати, чим скінчиться пир цей кривавий, кому з них судилося сватів пригощати, а кому кістками лягати.

Проте минув день, минула й ніч, а хозари не йшли на Чернігів. Стали табором на полі Ратнім, подалі від стін, і ждуть чогось — чи то полків нових з Ітиля, чи то ласки від княжни.

В дитинці почали вже дивуватися. Чим пояснити тирлування Кирія? Чого він хоче? Чому мовчить? Чекає, поки сіверяни заспокояться і втратять пильність, чи розгубився, прорахувавшись на несподіванім ударі в спину?

А табір мовчав. Один тільки дим слався по полю та запах підсмаженої конини лоскотав ніздрі воям численної раті — на стінах і поза стінами.

Назрівало щось таємне, а тим уже дивне, страхітливе.

Аж ось наступного дня, вранці, відділилися від хозарського табору три комонники і, піднявши над собою знайомий усім племенам стяг, попрямували до Полуночної брами.

Сіверяни загомоніли на стінах, одразу ж переказали про це вниз, а звідти — старійшинам і князю.

Проте зблизька настроїв хозарів виявився аж ніяк не мирним.

— Гей, там, за стінами! — крикнули воротарям, ніби й не помічаючи, що з заборол дивляться на них сотні ціка-

вих очей.— Ми — нарочиті мужі великого Ітиля. Славний каган Хозарії, володар двадцяти п'яти племен, велів переказати слугі нашому і князю сіверянському свою останню волю.

— Ну, ну, кажи,— озвався хтось із ратних людей, що сиділи на заборолі.

— Я — чаушіар,— злобно скривився нарочитий муж, поглянувши у той бік, звідки донісся голос,— волію сказати про це князю негайно і особисто.

— А-а, то це ти! — почувлося з іншого боку.

— Сват,— з посміхом додав хтось третій.— Ну, то почекаєш. Сватам і законом велено бути терпеливими. Повтори краще казочку про куницю — красную дівицю.

По стінах хвилию пронісся сміх.

— Вимагаю негайно перекинути міст, відчинити браму. Потім може бути пізно! — пригрозив чаушіар.

— Ти ба, який швидкий! — почувся чийсь уїдливій голос.— Кажуть же, почекай. Ми ще не відаємо, що князь велить.

Та князь не довго роздумував, пускати чи не пускати нарочитих мужів. Доки чаушіар розмовляв із воями, з дитинця прибув бирич і велів розчинити браму, впустити посланців кагана до окольного града.

— Що втішне привіз цього разу нарочитий муж землі Хозарської? — зустрів його Чорний стриманим, однак недружелюбним тоном.

— Каган велить не проливати крові,— гостро відповів чаушіар.— Сили у сіверян нечисленні, так чи інакше княжна буде поставлена перед ясні очі нашого повелителя. І тоді... тоді гірше буде, княже, і тобі, і доньці твоїй, і всій Сіверянщині.

Чорний спохмурнів, проте дотримав тону.

— Донька моя, як і раніш, не воліє бути каганові жонюю.

— Князь, сподіваюсь, пам'ятає, що і він, і донька його — підлеглі Хозарського каганату,— лютував уже чаушіар.— А закон Таури дозволяє каганові не питати волі підлеглих. Воля — це сила, а сила на боці кагана.

— Неправда! — підвищив голос і чернігівський князь.— Окрім законів, є ще і звичаї. А звичаї велять питатись все-таки, тим паче у княжни.

— Звичаю дотримано, княже,— не спускав чаушіар схибно прищулених очей.— Настав час згадати закон, той

самий закон, за яким княжна повинна належати каганові як донька підлеглого князя.

— Наш закон велить обороняти кривних.

Чаушіар примовк, не знав якийсь час, чим заперечити Чорному.

— То ти супротивишся каганові? — знайшовся нарешті.— Подумай...

— Я думав,— не слухав його князь.— Так і перекажи каганові: або він забуде про мою доньку і мирно піде до Ітиля, або я йому більше не підлеглий. Ні я, ні земля Сіверянська!

Чаушіар зрозумів, що воля князя справді лишається непохитною, і поспішив піти з Чернігова.

XXIX. ОСЬ ТОБІ ЦІЛУНОК ТОЙ, ЯКОГО ТИ БАЖАВ!

Головний удар, як і слід було сподіватися, припав на Полуночну браму. Асійці встигли підготувати за цю добу силу-силенну драбин і сунули тепер на Чернігів, наїжачені цілим лісом свіжообтесаного дерева. Посередині, якраз супроти брами, несли на плечах товсті дубові колоди, прозвані бивнями. Слідом за колодниками йшли загони мечників, за ними — лучники, які мали прикривати хмарами стріл переправу через рів, взяття високих чернігівських стін, а найбільше — брами.

Спішені й безладні, злякано поспішаючі, хозари нагадували тепер зворохоблених ланей, гнаних якоюсь страшною силою і сліпих у тому страху.

Сіверяни теж метушилися, спішно готувались до бою. Закопчені, як марюки, смоловари роздмухували ледве підтримувані раніш вогнища, лагодилися подати по зову казанярів, що чатували на заборолі, гарячу і рідку, мов живиця, смолу. Каменоломи наносили задалегідь під стіни подробленого каміння, завалили ним поміст і вмоцнювались тепер на облюбованих місцях, певні, що саме їхня зброя вирішить долю небаченого в цих землях бойовиська.

Та найбільше хвилювались зараз сіверянські лучники: вони перші мають стати до бою, і коли не спинити, то порідити лави ворогів. Мечі — в останню мить. Мечі — тільки на стінах. А зараз — стріли, доки хозари не підійдуть до стін, товстих і високих чернігівських стін, з набитою між двох дубових зрубів землею, з широким по-

мостом і заборолом. В них — перевага сіверянська над асійцями, вони — надія їхня і опора.

Ворог наближався. Он блиснули шаблі, хитнулись наїжачені лави, і не встигла тявкнути на заборолі перша тятива, як з поля полетіли на сіверян хмари асійських стріл. Галас бойовиська перекинувся в переповнений ратними людьми град, заглушив крики уражених, заклики підбадьорюючих і, злившись воедино, владно запанував над тісним полем кривавої січі.

Княжна не вагалася — бути чи не бути їй зараз серед тих, хто ллє свою кров і вмирає навіть, обстоюючи її честь. Однак прохання й без того стурбованого батька стримувало все-таки від бажання зламати своє слово і кинутись у вир ратної колотнечі. Не хотілось ображати татуся. У нього й так вистачить клопоту, а повідає хтось, що не послухалась, — тривожитись буде, ще більше краєтиме собі серце. І січу може програти через неї. У ратнім ділі настроїв багато важить.

Проте й сидіти не сиділося дівчині. Хозари, може, проломали вже браму і сунуть в околний град, топчуть недосвідчених та й не так уже численних воїв народного ополчення. Може, саме в цю мить треба збудити в них буєсть ратну, вселити в серце віру, підтримати надію. Може...

Приглушений досі гомін вибухнув раптом і вдарив у вікна, так ніби прорвався десь, і княжна залякла на місці, з жахом дивилася в той бік, звідки долітав до неї посиленій і все ж нерозбірливий галас тисячоголосії раті.

«Боги! — догадувалася дівчина. — Певне, розбили браму, прорвалися, мабуть, у град».

Якусь мить вагалася, потім зірвалася з місця, кинулась на вихід, а звідти — прямо в конюшню, де чекав на неї вигуляний кінь.

Конюші не наважились перечити княжні, одначе й так, у хатнім одязі, не могли випустити з дитинця. Поки одні сіддали і виводили Сокола, інші принесли кольчугу і все її для ратних виїздів готоване колісь із примхи одіяння.

Почувши під собою комонника, а потім іржання коней бойових, Сокіл рвонув з копита і виніс дівчину в град околний.

Хозарські стріли дзижчали довкола, як джмелі, впивалися в м'який ґрунт, в солом'яні крівлі, і Чорна змушена була прикритися щитом, а Сокола тримати ближче до

рублених будівель, до високих огорож. Та спиняться не спинялася. Цікава і налякана, гнала покірного коня до брами, під прикриття високих стін.

Об'їжджаючи скупчення ратних людей, Чорна зіткнулася раптом із дружинником, що скакав їй назустріч. Кинула на нього мимовільний погляд і, сама того не помічаючи, здибила коня.

Дружинник теж осадив огира, дивиться на неї здивованими, широко відкритими очима.

— Всеволод?! — першою питає дівчина, і вірячи, і не вірячи, що перед нею — він, молодець із пасовиська.

А дружинник мовчить. І їхати не їде, і признатися не признається. Стримує осадженого на задні ноги огира і мовчить.

Збоку шарахнулись коні й відтиснули дружинника до самої огорожі.

— Їдьмо звідси, — пробилася до нього княжна. — Тісно тут, та й стріли літають. Хозари мов знавісніли, прищуть і прищуть ними з-за стін.

— Я... мені наказано...

— Дарма, — не стала слухати його дівчина. — Он там, за будівлями, і зручніш, і безпечніше буде постояти.

Княжна взяла його коня за повід. Ніби боялася, що дружинник пристрожить зараз Вороного і полишить її тут, у сутолоці. А коли в'їхали у провулок і стали за будівлями, глянула щирими, виповненими сумною ніжністю очима і сказала:

— Бачиш, збулось таки волхвування твого батька. Не минула мене лиха година.

— Та що ти, княжно...

— Ні, ні, не кажи, — не слухає його Чорна. — Я знаю: лихові не минути. От тільки...

— Тільки нічого в них не вийде, — заспокоює парубок. — Хозари не пройдуть. Трупом лягають під стінами.

— Правда? — веселішає дівчина. — А чому то галас був такий коло брами? Не проломили часом?

— Ні! — усміхається Всеволод. — Смолою пригостили асійців. Мов комашня та, лізли на ворота. Думали, що каміння та стріли — єдина зброя в сіверян. А вої наші підманили та й вилили зненацька. Прямо в гуцу, на голови вилили гарячу смолу. Страх який лемент підняли. Тікали геть, мов пацюки з носада, що має в морі потонути. Проте їх сила, Всеволоде. Кажуть, все поле воями забите. Та й ліс довколишній.

— То нічого, княжно. Нас теж немало. Та й стіни добре допоможуть.

— Ой, коли б же то так,— непевно посміхнулася дівчина. Далі звернула якось увагу на його високу, ще міцнішу в ратнім одіянні постать і залюбувалася нею. Всеволод видався їй тепер якимсь дорослішим, справжнім витязем. Таким ставним, таким красивим з лица витязем, подібного йому в усій дружині навряд чи знайдеш. Дивно, як вона не помітила цього раніш, на пасовиську. Може, сама була б порадила йому стати дружинником. Може... А князь послухався б її, князь для неї усе міг би зробити.

Забула, здавалося, про те, що діялось довкола. Стояла мовчки і милувалася вродливим отроком.

— А ти...— хотіла було висловити думки свої вголос та схаменулася і звела на інше.— Як це ти потрапив до острогу, в дружинники до князя?

Всеволод згадав батькове попередження і затнувся.

— Таж хозари...— промовив непевно.— А я... став князеві в пригоді. Однак прохав би... Коли княжна не гнівається на мене, коли вона...

— Та що ти, Всеволоде! — заспокоює Чорна.— Забудьмо все те.

Княжна наблизилася до засмученого дружинника, щиро й довірливо глянула йому в очі.

— Я не пам'ятаю зла. Отож і ти прости мені образу. Бачиш, яке лихо звалилося на мою голову. Я не хочу, щоб у цю нещасливу годину тяжіло наді мною чиясь прокляття, затаєне зло. Чуєш, Всеволоде? Прости мені отой... оте негречне слово.

Княжна, певно, тепер тільки збагнула, як це нечесно було з її боку — докоряти парубкові холопством,— бо сором опалив її ланіти, і погляд сам по собі ковзнув униз, кудись на кольчугу чи на лати. А Всеволод мовчав. Уперто і незрозуміло довго.

— Ти... не прощаєш мені? Хочеш, значить, моєї загибелі? — запитала ображено.

— Ну що бо ти, княжно! — пробудився молодець.— Адже я прибув боронити тебе. Перший побачив у лісі хозарів і попередив князя, все віче, всіх сіверян. За цілу добу до нападу попередив!

Дівчина не вірить. В очах її — і радість, і подив, і захоплення.

— То це був ти?!

— Я, княжно! — радіє і Всеволод. — Коли б я мав у серці гнів, коли б мислив про помсту, чи скакав би, мов навіжений, до Чернігова, чи попереджав би князя?

— То ти...

Чорна не доказала. Народжене в її чутливому серці почуття вдячності, а може, й більше — прихильності, любові, — перехопило раптом подих, сп'янило розум, і дівчина забула, де вона, хто вона: обняла і міцно поцілувала молодця в самісінькі уста.

— Ось тобі! — сказала, переводячи подих, — цілунок той, якого ти бажав!

Всеволод стояв перед нею, мов очманілий, і вірив, і не вірив тому, що сталося. Потім опам'ятався, усміхаючись, підніс нерішучу ще правицю — певне, пригладити хотів а чи заправити вибите з-під шолома пасмо м'якого смагляво-чорного волосся. Та княжна стримала той рух і ніжно, щоб не образити часом, сказала йому впівголоса:

— А тепер скачи, куди наказано.

Поправив на Вороному сідло, підібрав повід і, оглянувшись ще раз, миттю вилетів на коня.

Пристрожений огир здивився перед Чорною і з місця пустився навскач. Проте Всеволод не дав йому розігнатися як слід — круто осадив по недовгим часі і, розвернувши в вузькому провулку, погнав до захопленої тією спритністю і силою дівчини.

— Не бійся, княжно! — крикнув їй з ходу. — Як тільки скінчиться січа, я викличу кагана на поєдинок. В єдиноборстві відстою твою волю і твою честь!

Вороний знову став цапки, розвернувся і поніс комонника понад градською стіною, вздовж збуджених лав ратного люду.

А княжна стояла на тім же місці, не зводила із Всеволода очей.

«На поєдинок? — спитала беззвучними устами. — Леле, поєдинок має свої закони. Добре, коли переможе Всеволод. А як каган? Адже він зажадає тоді видати мене без бою. І князь змушений буде погодитись. Закон є закон: тоді змушений буде погодитись!»

Подив, страх і бажання зчепилися в її маленькому серці і довго не можуть поступитися одне одному, гасять найменші іскорки утіхи, надії. А проте віра й надія беруть врешті-решт гору. Бо чого б їй справді не вірити, не надіятись. Всеволод молодий і спритний, сміливий і дужий. Він може перемогти в двобой. Каган — опудало.

А цей — справжній воїн. Та й стинатися є за що. Слава йому он як потрібна. Першим витязем стане тоді у княжій дружині, а значить, і першим мужем в усій Сіверянщині. Бо князь за це і землю, і почестями винагородить. Та й неабиякими почестями.

Надія живить радість, радість — надію. Та ба, недовго.

«А Олег? — спливає раптом думка. — Як бути тоді з Олегом? Адже Всеволод може зажадати моєї руки. Що я скажу йому, коли зажадає? Еге, що скажу?»

XXX. ХТО ВМІГ ТРИМАТИ ЗБРОЮ, У ТОГО БУДЕ Й САН

День минув у постійних тривогах. Хозари то відкочувались, то знову валом валили до брами, мов навіжені, лізли на стіни, прискакали разючими стрілами. І не один ратний муж упав із занесеним над головою мечем — по цей, а то й по той бік стіни, на купи забитих чи язвлених асійців. Лише надвечір хозари втихомирились нібито і стали відходити до лісу. Проте в острозі довго ще не спали, ждали якоїсь каверзи, несподіваного чи навіть підступного нападу.

Не спала й княжна. До пізньої ночі ходила по терему, прислухалася до тривожної тиші в острозі, на полі брані, а то й посиляла когось довідатися, чи все гаразд там, біля брами, чи полагодили вже двері та зруйновані в кількох місцях стіни.

Хтось із отроків висловив догадку, що хозари навмишене відійшли так далеко, аби обманути сіверян, притупити їхню пильність і підкопатися вночі під стіни. Думка ця засіла дівчині у голові й не давала тепер спокою, гнала од неї сон. Лише повернення князя втихомирило трохи. Коли ж повідав про успіхи сіверян, і зовсім заспокоїлася, незчулася, коли й заснула на м'яко вистеленому ложі.

Прокинулась, розбуждена чієюсь голосною розмовою під теремом. Глянула в вікно й застигла, здивована: надворі стояв погожий літній ранок. Сонце встигло підбитися над лісом і, здавалось, сміялося з неї — таке веселе, таке утішне було! І птаство аж заливалось між гіллям, радісним дзвоном видзвонювало в срібні дзвіночки повислих на листі рос. Таке враження, що в Чернігові — мир і благодать, що вчорашня січа — омана, страшний, проте всього лиш сон.

«Що це має означати? — дивується дівчина. — Чи не

пішли бува хозари? І тиша, і розмови якісь не такі, якісь занадто мирні».

Інша думка не напрошувалася, і княжна не стала довго гадати, накинула сяк-так хатній одяг, не причесавшись, не вмившись навіть, поспішила на вихід.

— А князь і погодився? — питає хтось біля дверей, повернувшись.

— Та кажу ж, — відповів другий голос, — єдиноборство влаштовує. Хто осилить кращих мужів княжої дружини, тому й належатиме честь першого поєдинника.

Чорна спинилася на східцях, послухала і, не наважившись все-таки з'явитися перед отроками не вбраною і не причесаною як слід, побігла до няньки.

— Няню! Няню! — прожогом влетіла до кімнати, вкрай перелякавши своїми тривогами стару. — Люба моя, хороша моя!

— Що з тобою? — видивилася на неї нянька. — Хай бережуть тебе боги, дитинко, — і Цур, і Пек, і Сварог. Скажи, що сталося?

— Там, внизу, — аж захлиналася дівчина, — отроки розповідають якісь цікаві новини. Піди довідайся... Бо я не скоро зодягнуся, а страх як хочеться знати.

Нянька подивилася в її палаючі бажанням очі і, важко перевівши подих, пригладила спершу збите на вид волосся, потім підвелася і мовчки вийшла за двері.

Княжна теж випурхнула з кімнати, подалася до себе в ложницю. Вона догадувалася, про що йде річ, і спішила причепуритися, переодягтися.

Нянька підтвердила її догадки: він, Всеволод, попрохав у князя дозволу викликати кагана на поєдинок. Князь не відмовив, однак і не погодився поки що: хоче побачити, який із нього поєдинник, і влаштовує для цього єдиноборство мужів.

Отже, туди, між дружинників, мерщій!

На Соборній площі, де кілька днів тому змагалося з князем народне віче, зібралася мало не вся дружина сіверянська. Князь не вірив пришельцю, проте наміри його запали-таки в серце. Хто знає, може, це і є він, порятунок. Адже поєдинок має бути з тим, хто хоче взяти княжну собі за жону. А з кагана звісно який витязь. Він тільки хитрий, мов лис, і лютий, яко вепр. Та в цім ділі на

хитрощах далеко не поїдеш. І лють ні до чого. Тут візьме гору спритність молодеча і сила богатирська.

Було про що думати тієї ночі Чорному. Та на ранок він сповістив свою волю.

І ось вийшли мужі на поле брані. Всеволод, яко виболюючий право першого поєдинщика, — на видному місці. Славята — теж, оголошує умови єдиноборства, викликає тих, хто бажає стятися.

Першим визвався Галляр — дебелий і вельми широкий у кості варяг. Колись він врятував князя від дикого тура, прийнявши на себе смертельний удар пораненої і ще лютої від того тварини. Руки в нього короткі, одначе товсті, мов колоди, обличчя мужнє, жорстоко-суворе.

Від'їхавши на потрібну для розгону відстань, поєдинщики пристрожили коней і з ходу вдарили списами в наставлені для оборони червлені щити. Та удари вийшли невдалими: списи обсковзулися, і коні, мов блискавки, рознесли поєдинщиків у різні сторони.

Натовп ще тісніше зімкнув коло, нетерпляче чекав, чим скінчиться двобій.

Всеволод повів по колу іскристими в запалі очима і... застиг: на площі, неподалік від князя, стояла Чорна! Помітив, як вона усміхнулася йому підбадьорливою усмішкою й сказала щось беззвучними устами, тими самими устами, гарячий поцілунок яких і досі горів у ньому полум'ям спокуси, бентежив йому кров.

А варяг мчав уже назустріч. Всеволод ще сильніше пристрожив Вороного і, зібравшись увесь, з такою силою вдарив у наставлений Галляром щит, що варяг незчувся навіть, коли і як вилетів із сідла.

Дружинники мовчали якийсь час, вражені, певне, несподіваним кінцем двобою, потім крикнули в один голос, струснувши тим вітальним криком і град, і гаї окольні.

— Хто він? — тихо запитав Баглай, наблизившись до Амбала.

— Якийсь пришелець. З бродників, кажуть, — ще тихше відповів ключник. — Той, певне, що сповістив Чорному про наближення хозарської раті.

— Треба попередити кагана, — шепнув на ухо Баглай. — З ним небезпечно зустрічатися.

— А може, краще буде, коли не допустимо до цієї зустрічі?

— Попробуй,— кивнув хозарин у бік звитяжця.— Не допусти, коли маєш ще силу.

Баглай зиркнув по боках і спокійно, ніби знічев'я, здав коня свого назад, аби чиясь око не примітило їх перешіптування.

А на поле брані виїхав тим часом поєдинщик. За ним третій, четвертий. І всіх спіткала доля варяга.

Тоді постав перед Чорним Могуто, той самий Могуто, який водив княжі каравани аж за море, в араби, і в сучкаках з печенігами здобув собі славу мужа нездоланого.

— Дозволь, княже, і мені приломити списа об щит цього витязя,— попросив він свого володаря.

Чорний зміряв його велетенську постать на не менш велетенському огирі, що грав під ним, і задумався.

— Шкода молодця, Могуто,— сказав неголосно, щоб не почув, бува, Всеволод.— З нього хоробрий муж буде. А ти зівечиш, а то й на смерть заб'єш.

— Зваж, княже! — не поступався Могуто.— Він здолав кращих мужів землі Сіверянської.

— Всім можна, крім тебе, Могуто,— гнівався вже князь.— Кажу ж, не рівня він тобі.

— Як це не рівня? — втрутилася в розмову й княжна, ображена такою зневажливою думкою про звитяжця.— Адже Всеволод здолав найсильніших.

Чорний невдоволено покосився на доньку, і та знітилася під його поглядом, примовкла. Та замість неї заговорили вогнищани.

Всеволод зацікавився розмовами і наважився наблизитись до тих, що юрмились коло князя.

— Дозволь, княже,— прохали мужі.— Не лишатися ж сіверянам переможеними. Нехай Могуто покаже, які ми єсть.

— Дивно,— міркував хтось збоку,— хлопчисько, до того ж якийсь пришелець, і наслідуються виходити супроти кращих мужів землі Сіверянської.

— А Всеволод теж сіверянин! — знову не стерпіла княжна, заперечуючи цього разу уже не князю, а вогнищанам.

І галас невідомо чому ушух, а мужі запитливо переглянулись між собою, потім — із князем.

— Хто тобі сказав, що він сіверянин? — поцікавився Чорний, здивований, видно, несподіваною новиною.

Дівчина націлилась було пояснити, та Всеволод не дав їй висловитися.

— Княже! — крикнув він якомога зичніше, щоб заволодіти помислами Чорного і ухилитися тим самим від небажаного допиту. — Тут посміли ображати мою честь. Яко воїн, вимагаю двобою, аби в мужів цих не лишилося сумнівів.

Чорний не зразу збагнув, хто посмів ображати честь отрока: дружинники чи княжна, — а поки втямив, обставини змінилися і примусили князя забути повідану донькою новину.

— Дозволяй, княже! — кричали і ближні, і дальні дружинники. — Адже отрок сам того хоче!

— Ти не волен боронити! — наполягали мужі. — Ми теж хочемо стягтися з каганом, обстояти честь княжни, волю Сіверянщини!

Крики переростали в обурення, і Чорний змушений був піднести меч. А коли на площі знову встановилася тиша, сказав:

— Гаразд, братів. Я згоден, щоб отрок цей став на двобій із славним мужем землі Сіверянської Могутою. Однак і ви повинні вволити мою волю.

— Кажі, княже! — згоджувались дружинники.

— Крім Могути, серед вас, бачу, є ще такі, що бажали б виборювати собі право на поєдинок із каганом. Щоб брань ця не була безконечною, оберімо з них чотирьох, і нехай виборюють це право в двобої з Могутою. Хто переможе, той і зітнегся потім із отроком. Адже він чотирьох уже здолав, нехай і супротивник здолає.

На площі вляглася тиша. Князь посміхнувся у вуса і, торжествуючи, посилив голос:

— То хто ж бажає стягтися з Могутою? Прощу виїхати на поле.

Однак із кола ніхто не рушив.

Якийсь час стояла напружена тиша. Навіть коні, здавалось, насторожилися, чекають, хто ж насмілиться вийти на двобій. І раптом — сміх. Геть по всій площі покотився дружний і веселий сміх.

— Слава мудрому князю!

— Слава-а!!! — підхопили сотні голосів, покривши тим криком і сором свій, і свою ніяковість.

Та Всеволод не поступався.

— Я вельми вдячний князю, — сказав голосом щирої

прихильності до свого володаря.— Проте не хочу ховатися за його мудрість.

Втішений таким несподіваним успіхом, Чорний сприймав тепер вимогу отрока як веселий жарт.

— Пусте, отроче. Нині ти сховався за мою мудрість, а завтра я сховаюся за твоїм щитом. На тому й будемо квити.

— Ні, княже,— стояв на своєму Всеволод.— Раз я виїшов виборювати право поединку, виборюватиму його до кінця. Інакше не смію виходити на поле брані.

Чорний нахмурився. Цей отрок, видно, із клятих: не встиг потрапити в дружинники, уже сміє перечити своєму князеві, на рожен, бачиш, лізе.

«Ну й лізь, коли такий дурень»,— вилаявся Чорний і, напустивши на себе личину добродушного посередника між позивачами, почав відступати від щойно обстоюваних намірів.

Над площею витала неприхована тривога і разом з тим якась особлива, пануюча над усіма людськими пристрастями цікавість. Кожен розумів, що двобій цей буде не такий, як попередні, що закінчиться він коли не смертю одного з тих, що виборюватимуть собі право на поєдинок, то принаймні каліцтвом, і тому прагнув пробитися якимось між дружинниками, побачити ту сутичку зблизька, на власні очі. Проте не кожному щастило протиснутися хоч на крок, і дружинники зводились тоді в стременах або й просто ставали коневі на спину, височіли над натовпом.

Найбільше цікавились, звичайно, Всеволодом. Хоч він і виїшов звитяжцем із таких небезпечних поединків, ніхто не вірив, однак, що Могута може бути переможений. Цікавились, як отрок сприйме і чи знесе Могутині удари, такі разючі і такі несхибні в усіх знаних досі січах. Адже не дарма ніхто із сіверян не наважився вийти з ним на поєдинок: Могута — чудо-богатир, гроза усіх степовиків, що траплялися сіверянській дружині на путі із Чернігова в араби.

А отрок гарцював на своєму огирі і, здається, не думав про те, з ким має стятися. Спокійний, зосереджений, поправив на собі кольчугу, шолом, потім узяв зручніше щит, зважив у руці спис і, помітивши, нарешті, рух свого супротивника, здибив край поля коня.

Короткий свист — і огир чвалом несеться вперед, кидає в ніздрів вогненний подих.

Удар припав посеред щита, і сила його була як ніколи відчутною, проте Могута не вилетів, подібно варягові, із сідла,— наліг на щит усім тулубом і, осилиючи натиск, ухитрився пройти повз Всеволода, не нанісни навіть в його щит удару.

«Пробує, вивіряє»,— подумав отрок, міркуючи, як же примусити Могуту зупинитися і помірятися із ним силою.

Та на роздуми не лишалося часу: Вороний здибився в іншому кінці поля, там, де стояв нещодавно Могута, і, розвернувшись, поніс свого господаря вздовж причасних обабіч лав.

Могута йшов тепер щільніше, майже впритул, і Всеволод зрозумів: цього разу вони не розминуться, в сідлі утримається хтось один — він або Могута, і тому ще дужче пристрожив Вороного, зібрав до купи всі свої буяючі в молодому тілі сили.

Удари з обох сторін були такі могутні, що пущені чвалом коні розбили об них силу свого шаленого лету і, стримані, здибались один проти одного, немов перед несподівано посталим із туману муром. Та поединщики утримались у сідлах, і списи харалужні не луснули в руках. На дозвіллі відточені, в грозову ніч гартовані, вп'ялися гострими кінцями в щити червлені, у вибиті ударами гнізда, і ламатись не ламаються, і гнутись не гнуться. А витязі напружують сили, і кожному хочеться здолати супротивника, вийти переможцем з двобою. Коні їхні так і не опускаються вже на передні ноги. Мов свічки, стоять, здибившись, іржуть від болю і піну кидають криваву, а комонники ще дужче натягують поводи, ще сильніше підострожують в боки уязвлені.

Дружинники і зовсім примовкли на площі, дивились на двобій той, боячись прогледіти в ньому бодай і дрібницю. І коли оступався чийсь кінь чи поединщик робив небажаний, а то й небезпечний для нього рух, тамували з страху перед загрозою подихи, ще з більшим напруженням чекали, чим все це скінчиться.

Он Вороний оступився на якусь п'ядь назад, і отрок похитнувся в сідлі, а Могута скористався тим і примусив свого коня рушити вперед, ще крутіше стати на задніх ногах, щоб силою ваги своєї звалити все-таки зухвалого хлопчиська. Та йому не поталанило. Всеволод ухитрився перенести опір зусиль своїх на стремена і, зводячись, з такою силою наліг на списа, що Могутин кінь не встояв на задніх ногах, звалився на спину разом із комонником.

Це було щось незвичайне, страхітливе навіть, і дружинники збагнули вмиг, що отрок — обранець долі, тієї всевладної сили, яка панує над усіма, проте сприяє небагатьом, що їм, під владою сущим, нічого не лишається робити, як погодитись із тим вибором.

Вітали всі, від отрока до князя, і крики їхні були такими голосними та дружними, ба навіть такими прихильними, що Всеволод розгубився і не знав, як тримати себе перед цими людьми: дякувати за привітання чи мовчки пожинати плоди здобутої слави. Хотів було покинути поле й схватись між дружинниками, та княжна не дала йому здійснити того наміру: пристроживши Сокола, вискочила наперед, спішилася і, дотримуючись звичаю, чемно вклонилася звитязцеві. Потім дістала з кишені барвисту шовкову хустку, зашарівшись, підійшла й пов'язала нею Всеволодову десницю, — ту, яка здобула право поєдинку з каганом, право борні за неї.

— Глянь, глянь! — штовхав дружинник свого сусіда. — Княжна подарувала йому хустку!

Той зиркнув через плече переднього комонника і, помовчавши, пояснив:

— Обирає, значить, собі в бояри. Що ж, вибір непоганий — з нього надійний буде страж. Однак усмішка її здається мені речистішою.

Дружинник недовірливо поглянув на сусіду.

— Чи не думаєш ти, що обранець долі стане й обранцем такої красної діви, як наша княжна?

— А чому б і не стати? Отрокові цьому набагато більше личить бути ладом нашої княжни, ніж це личило б каганові. Глянь, який він красень. Та й в ратнім ділі справжній муж.

— Це правда, — погодився дружинник. — Пара з них хоч куди. Другої такої важко й підшукати. Та чи сподобається це його покровительці?

— Долі?

— Авжеж. Вона, як і всяка жінка, ревнива, може розгніватись. А сан у отрока, здається, не княжий.

— Ну, сан він здобуде. Бачиш, яких мужів здолав? А це ж тільки початок. Хто вміє тримати зброю, у того буде й сан.

XXXI. НА ПОРОЗІ ДО ЩАСТЯ

Вісті од брам не завжди проникали крізь високі стіни дитинця. Князь заборонив отрокам хвилювати доньку, особливо тривожними вістями. Однак те, що з Полуночної брами вислали сьогодні двох нарочитих мужів до кагана хозарського і що мужі ті мають оголосити йому речинець сіверянського витязя, який викликає кагана на поєдинок, — цього отроки не могли й не мали наміру приховувати від Чорни. Адже витязь піде за неї на риск, може, навіть на смерть. Княжна повинна бути там, повинна підбадьорити сміливця, скріпити словом своїм буєсть його ратну, а не сидіти в теремі. Та й князь не гриматиме на них за свавілля, бо це ж не тривожні — це радісні вісті.

Дівчина знала, що Всеволод готується викликати кагана на поєдинок, не знала тільки, коли то буде, і тому, почувши від отроків новину, не стала розпитувати, вскопчила в сідло й погнала коня вузькими вулицями окольного града.

Біля брами товпилися закуті в броню дружинники. Видно, супроводжуватимуть поєдинщика, будуть свідками двобою. Хотіла було пробитися наперед, сказати Всеволодові напутнє слово, та де там: ніхто не поступався, ніхто не звертав на неї уваги.

— Всеволоде! — поклікала здалеку.

Він почув її крик, обернувся, та не зразу нагледів, мабуть; дивиться в той бік, звідки долинув голос, і мовчить. Зрештою побачив, подав знак.

— Щасти тобі, Всеволоде!

Чорна помітила, що князя немає тут, серед дружинників. Догадалася, де він може бути зараз, і пустила коня до найближчої вежі. А там одразу ж погасили в ній радість.

— Він боягуз! Він боягуз! — кричали ратні мужі, спускаючись униз.

Чорна пополотніла.

— Всеволод? — спитала батька.

— Та ні, — нахмурився Чорний. — Каган відмовився вийти на поєдинок.

Княжна не вірила.

— А звідки вам те знать? Адже...

— Мужі нарочиті повертаються ні з чим, — сумно сказав князь і рушив до поданого йому коня.

Тепер на Соборній площі зібралися не тільки дружинники — князь наказав скликати усіх воїв Чернігівського острогу, крім тих, що чатували на стінах, і звернувся до них із насмілим, на його думку, казанням:

— Братіє дружино! Вої землі Сіверянської! Чотири доби стоїте ви на стінах острогу Чернігівського, і розбиваються об мужність вашу голови асійські, яко хвилі буряні о берег кам'янистий. Хозари почали боятися вас, на стіни ці дивляться, як на свою погибель. А нині сам каган — ворог наш триклятий — не посмів вийти на поєдинок із витязем землі Сіверянської, Всеволодом іменованим. Та асійці — злі і зухвали вороги. Вони не підуть від града нашого, доки ми самі не проженемо їх звідси.

— Правду речеш! — закричали дружинники. — Досить сидіти за стінами — на поле виводь нас, княже!

Чорний хотів щось сказати, та його не слухали.

— На поле! На січу! — вимагали вої, підносячи над головами мечі харалужні. — Хозари — боягузи. Не нам ховатися од них за стінами острозькими!

Навчений кількالكітнім досвідом, Чорний готував себе до сутички і тепер ніяк не міг повірити, що йому так легко вдалося переконати сіверян. Відколи й пам'ятає себе — і князем, і не князем ще, — не чув та й не бачив на площі цій такої єдності, такої одностайності. Що це, горе землі примусило сіверян злитися воєдино чи малодушність вождя хозарського — кагана?

«І те, і друге», — думає князь, а в глибині душі схильний пояснювати єдність воїв своїх лише малодушністю Кирія.

Збуджений і обрадуваний, Чорний випростується в сідлі й підносить над головою меч.

— Братіє!

Одначе галас не зразу улігся на площі, і князь змушений був чекати, доки не стихнуть останні, найбільш завзяті дружинники.

— Я радий, — бадьоро мовив Чорний, — що воля князя і воїв його нині, як ніколи, єдина. Коли ж і як діяти нам супроти асійців, дозвольте обдумати і на раді мужній поговорити.

Чорний вкладає в піхви меча, а в повітря злітають бадьорі вигуки радості, одностайне схвалення думок і намірів князя.

Як тільки літня ніч спустила на землю свої пишні ша-ти, оточений високими стінами дитинець одразу ж потону-в у густих вечірніх сутінках. Проте видно ще було, як відділилася від княжних конюшень чиясь темна постать і, перетнувши подвір'я, зникла між приземкуватих будівель підмур'я. Згодом вона з'явилася перед теремом княжого ключника.

Розбитий напруженими подіями останніх днів, Амбал боязко відскочив од вікна, біля якого застав його обереж-ний, а все ж несподіваний стук, і довго прислухався, не наважуючись озватися.

— Хто там? — подав нарешті голос.

— Я.

Ключник зрадів тому голосу, побіг відчиняти двері.

— Нарешті. Ну як там? Довідався?

Баглай мовчки скинув із себе корзано і, опутившись на осліп, довго не смів підвести очі. Сидів мовчазний і зосе-реджений, думав про щось.

А ключникові не терпілося.

— Невже нічого не вивідав?

— Не вивідав, Амбале,— дружньо, як із товаришем, поділився Баглай.— Ця стара лисиця зібрала на мужню раду тільки найбільш довірених. Ну, а до них, звісно, не підступиш... Наказано бути готовими, а коли, де, з якими силами і як думають вийти з острогу, жодна собака не проговорилася. Схоже на те, що вночі робитимуть ви-лазку.

— Так навіть? — здивувався Амбал.— Невже у них ви-стачить сміливості?

— Як на мене, то вони саме на ніч і покладаються. А коли так,— додав помовчавши,— я змушений буду піти з Чернігова.

Амбал не зрозумів.

— Чому?

— З княжою дружиною змушений буду піти! — серди-то пояснив Баглай.— А там попробую відколотись. Коли б тільки справді виступили вночі.

Якийсь час сиділи мовчки.

— А чи не краще було б лишитися тобі в острозі? Мо-же, скористалися б відсутністю князя і вивезли б Чорну.

— Що ти, збожеволів? — видивився на нього Баглай.— Хто тебе випустить звідси? На стінах стоятиме посиленна сторожа. Головне зараз — попередити кагана. Якщо Чор-ний справді розраховує на несподіваний напад, він його

матиме. І більше вже не повернеться в Чернігів. А за княжну подбаєш ти. Не забувай тільки: головою відповідаєш за неї. Прибережеш для кагана — поживеш ще на світі, а ні — нарікай на себе.

Лишившись на самоті, князь наказав покликати доньку. Чорна не забарилася, сумна і стомлена зайшла до свого татуся. А пригортаючись, сплакнула навіть.

— Дитинко моя,— розжалобився батько.— Як ти змарніла за ці дні. Боїшся, що асійці вломляться в острог, що вої наші не вистоять у борні кривавій? Не бійсь, дитя,— потішив її, бережно й ласкаво погладжуючи по голівці.— Діла ратні пішли у нас на краще. Бачила, Киріїй не вийшов на посидинок. Значить, настав час нам іти до нього.

Чорна підвела голову, і злякано, і недовірливо дивиться батькові у вічі.

— То це, виходить, правда? Татусь поведе-таки воїв за стіни?

Князь усміхнувся на той подив.

— Поведу, доню. Чула, вої вимагають цього. А раз вимагають вої, звияга неминуча, і не мені, князеві, стримувати ті чесні поривання.

— Боюсь я, тату,— призналася дівчина.— Хозари надто сильні ще. А дружина у нас нечисленна. Та й тут, у Чернігові, залогу треба залишити.

— Не тільки дружина, дитинко, і вої підуть зі мною. Вистачить їх і для січі, і для залогі. Коли вже на те пішло, одкрию тобі таємницю: мзнулої ночі послав я в Сновеськ биричів своїх. На ранок посадники окольних градів приведуть під Чернігів народне ополчення. З обох боків ударимо на хозарів.

— А татусь певен, що биричі проберуться в Сновеськ? — жваво поцікавилась княжна.— Адже острог оточено.

— Оточено, та не зовсім. Биричі знають тут таку стежу, що хозарам і в голову не прийде заступити її.

Чорна замислилася.

— А коли виступаєте, татуню?

— По перших півнях. Тільки ти нікому анічирк про це. Чуєш?

Доявка обіцяла, а тим часом думала своє.

— Знаєте що,— наважилась зрештою.— Липіть при мені отого дружинника, що викликав кагана на поєдинок.

— Всеволода? Чому саме Всеволода?

— Боязко без вас,— злукавила дівчина,— а він — мій страж, і надійний страж.

Князь зміряв її недовірливим поглядом і, по-своєму зрозумівши бажання ті, сказав:

— Шкода. Всеволод і там, на полі брані, був би потрібний. Таких, як він, у нас небагато. Та, коли боїшся, хай буде по-твоєму: лишу його в числі сторожі біля терема.

— На чолі сторожі,— підказала княжна.

Чорний видивився, не знає, що сказати на те.

— Не розумію. Хіба це так важливо і обов'язково?

— Він сміливий. Відвага його усім стане за приклад. І я певна буду, що сторожа в мене надійна.

Князь круто знизав плечима, а відмовити не відмовив.

— Хай буде й на чолі,— сказав.— Це, може, й на краще. Я теж спокійніший буду, знатиму, що тут усе гаразд, бо страж із нього справді надійний.

Прощаючись, Чорний ніжно пригорнув до себе доню, таку хорошу, таку красну і так схожу вже на свою матір.

— Балувана ти у мене,— сказав жартома.— Знаєш, що батько не відмовить, і вигадуєш не знати що. Та добре, добре,— не дав він їй заперечити.— Кажу ж, обійдемося і без твого Всеволода.

Він навмисне наголосив на слові «твого», однак Чорна не помітила — заговорила про інше:

— Я прийду проводити вас, татуню. Накажу няньці, щоб розбудила, коли їхатимете. А поки що — на добраніч. Красно дякую вам, що не відмовили. Із Всеволодом я спокійніша буду.

«Із Всеволодом».

Князь побажав їй доброї ночі, однак, коли стала виходити, не витримав і зупинив біля порога.

— Доню,— сказав несміливим голосом.— А він... подобається тобі?

Княжну ніби окропом облили: почервоні-іла...

— Що ви, татуню! Ми тільки дружимо з ним.

— Дружите? Коли ж ти встигла здружитися? Адже він тільки-но прибув до нас у Чернігів.

Княжна потупила зір.

— Я... переховувалась у них. Та й раніш іще...

Чорний і зовсім сторопів. Ніяк не міг збагнути, як це могло статися.

— Я чогось тут не розумію, — сказав по довгій паузі. — Як ти могла переховуватись у них? Та й хто це «вои»? У кого це «у них»? Адже Всеволод не сіверянин.

— Хто вам сказав, що Всеволод не сіверянин?

— Таж сам Всеволод! — розвів руками князь. — Говорив, що він із бродників, з-за Сули нібито.

«З-за Сули? Чому з-за Сули? Навіщо він сказав так? Може... Х-ха!»

Догадавшись, що примусило Всеволода сказати неправду, княжна націлилась було пояснити ту вигадку, та одумалася вчасно і приховала од батька свої догадки.

— Може, боявся, що не приймете в дружинники, — відповіла, вагаючись. — Адже у нас чужинцям більше вірять, ніж своїм.

Чорному не подобалась та відповідь, а, певно ж, переконала, бо не допитувався більше, наказав доньці іти в свої покої.

Княжна не ждала перших півнів. Як тільки помітила, що батько викликав до себе Всеволода, а потім — і начального мужа з княжої сторожі, одяглася в просте, хоч і не зовсім грубе воїнське вбрання і, поминувши дружинників, що чатували біля терема, попрямувала до житла, де містилася уся сторожа.

— Мені потрібен начальний муж, — сказала отрокові, що виріс перед нею при самому вході.

— Зараз покличу, — засуетився отрок, пізнавши в ній княжу дочку.

До Чорної вийшов той самий муж, якого бачила вона нещодавно у князя.

«Як, татусь не послухався мене? — здивувалася дівчина. — Лишив на чолі сторожі іншого?»

Гнів і образа, що підступили раптом до серця, штовхнули було княжну на думку піти і виказати батькові, коли не докорами, то сльозами примусити його зробити так, як вона хоче. Та якась частка здорового глузду утримала її від того вчинку, спершу охолодила, а далі й розрадила.

— Князь говорив начальному мужеві, щоб він узяв Всеволода в число вогнищної сторожі? — запитала неприхильно.

— Так, княжно.

— А де він єсть?

— На конюшні зараз. До коня пішов навідатись.

— Гаравд. Я знайду його там. Пробі,— спохватилася дівчина.— Мало не забула попередити. Всеволод потрібний мені цієї ночі: супроводжуватиме мене по окольному граду.

— Що ж,— знизав плечима начальний муж,— хай буде так. Всеволод — надійний страж. От тільки чи варто княжні роз'їжджати вночі?

Чорна зрозуміла той натяк і попробувала вигородитись.

— Муж, думаю, знає, чому я змушена буду поїхати до брами? Адже князь розмовляв із ним.

— Так. Одначе князь наказав берегти княжну, як зіницю ока. І коли вже вона наслідуюється їхати, то я спорядю їй сторожу в кілька дружинників.

— Ні, ні,— злякалася дівчина.— Цього не треба! Досить буде і Всеволода. Я покладаюся на нього. Та й пізніше це, не зараз,— знайшла вона нарешті причину заспокоїти цього вельми старанного мужа.

Всеволод не зрадив їй. Переконались, що поруч нікого немає, не в жарт став дорікати дівчині.

— Нащо княжна зробила так?

— Як?

— Лишила мене тут, в дитинці, нащо?

Чорна дивилася на нього спокійна і навіть усміхнена.

— Ти... незадоволений?

— Ще б пак. Вранці каган не вийшов на поєдинок, а ввечері княжна потурбувалася увільнити від січі. Я, може, чекаю її, як порятунку, як чогось жаданого, конче потрібного.

— Дивно,— лукавила дівчина.— Чому це в тебе така жадова до січі?

Всеволод відчув у тому запитанні щось насмішкувате, схибне навіть, і ще дужче спохмурнів.

— Княжні, бачу, смішно. А я хочу знати: нащо відкликано мене?

Тепер і Чорна відчула, що гнівається на нього, однак поспішила пригасити в собі ту ледве народжену, ще не роздмухану іскру.

— Так треба, Всеволоде. Маю доручити тобі одне важливе діло. Для того, щоб знав, і випрохала тебе у князя.

— А чому саме мені?

— Тут не варто говорити про це. Сідлай Вороного, вийдемо в безпечніше місце, і там я повідаю тобі. Геть усе повідаю!

Та Всеволод не хапався. Стояв, замислений, зважував, видно, почуті від неї слова.

— Ти... не віриш?

— Не знаю,— зам'явся.— Мені здається, що найважливіше зараз те діло, яке князь намислив робити.

Чорна задумалася.

— Ну, як хочеш. Я це наполягаю,— сказала ображеним голосом.— І прохати це буду! Сама поїду, коли так!

Княжна рушила було до виходу, та Всеволод опам'ятався на той час і заступив їй дорогу.

— Почекай, княжно. Може, я й справді помиляюся. Почекай, я зараз.

Спритно, як і личить дружинникові, почав сідлати Вороного і, поки конюші готували для княжни Сокола, вивів свого огира надвір готовим до верхової їзди.

Чорна все ще не прощала йому недовір'я.

— Ти що, на прогулянку зібрався? — сказала невдоволеним голосом.— А броня де твоя?

— Хіба...

— Усе бери з собою: шолом, кольчугу, меч, щит, спис і навіть лук із стрілами. Дорога буде далека і небезпечна.

Це вже й зовсім схоже було на загадку, і Всеволод заметушився, не знав, куди подіти поводи.

— Потримай, княжно,— ткнув їй у руки.— Я зараз.

Ту ж мить зник у густих вечірніх сутінках.

Коли опинилися в безпечному місці, княжна перша спішилася і припнула Сокола.

Всеволод теж не барився.

— Говори ж бо,— допитувався він,— куди я маю їхати, що то за діло в тебе?

Чорна почала здалеку.

— Скажи, якщо князь справді виведе на поле брані воїв і дружину, ти віриш, що звитяга буде за ним, що ми переможемо хозарів?

— Аякже! Сили у нас немалі, вої охоче йдуть на січу і битимуться за двох.

— А я не вірю,— просто і твердо сказала княжна. Видно було, що вона виносила цю думку, що певна в цьому.

Всеволод оторопів.

— Як це — не віриш? Чому?

— А ось чому. Сили у нас справді немалі, та вони набагато менші, ніж у хозарів. Вої наші справді охоче йдуть на поле брані, однак вони не мають такого ратного хисту, як комонники хозарського кагана. Князь покладає

надію на раптовість нападу — він справді виступає вдо-
світа, коли всі спатимуть. Це єдина його перевага, і тому
я не перечила татусеві. Проте в звитягу над хозарами не
вірю. Не сплять же вони покотом, є, очевидно, і сторожа,
і дозори. Чи відаєш, що буде тоді, коли розгадають тату-
севі наміри, влаштують засідку?

— А ополчення? — не поступався Всеволод. — Хіба
князь не покличе народне ополчення?

— Скільки його, ополчення того? Ну, придуть із Сно-
веська, з городищ окольних. А хіба то сила? Адже з даль-
ніх градусів не встигнуть надійти. Та й з ближніх не всі
підуть на поклик князя — залози теж липаються по ост-
рогах.

— То що ти надумала робити?

— А ось що. Незадовго до нападу асійців був у нас
київський князь, Олегом іменується. Він радив татові
об'єднати сили обох племен, аби назавжди вигнати хозарів
із Сіверянщини. Однак тато не дав на те згоди. Не вірить
він йому. Любеч, каже, посів, а тепер і на Чернігів, на всю
Сіверянщину зазіхає. А то неправда є: в Олега чесні на-
міри.

— Звідки ти знаєш, що чесні? — перепитав її Всево-
лод. — Може, князь правду рече.

— Та де там! — заперечила дівчина. — На вічі брань
була через те. Князя мало з стола не погнали.

Всеволод задумався.

— Гаразд, — сказав опісля. — Нехай я поїду. Думаєш,
Олег повірить мені й прискаче на ранок з усією дружи-
ною? Адже угоди не було.

— Була, Всеволоде! Я навіть певна, що він не в Києві
зараз. Стоїть десь неподалік від землі Сіверянської й че-
кає на мій знак.

— На твій? А чому це на твій? Я тут чогось не ро-
зумію.

— Бо татусь відмовився тоді мати з ним угоду ратну.
А я... наполягала, — злукавила дівчина. — Я знала, що без
Олега нам не обійтись. І Олег це знав. Тому й лишив мені
свій перстень. Тому я й дію таємно від князя.

— А що буде, коли про це дізнається князь?

— Нічого, аби тільки хозарів прогнали, все інше влад-
нається якось. Ось, — княжна показала персня Всеволодо-
ві. — Іменний. Казав, як тільки що, пришли його з гінцем.
Я буду тут як тут.

Всеволод подивився спершу на неї, потім на персня, та, не розгледівши його в темряві, примовк і задумався.

А княжна не втихала.

— Ти один знаєш таємні стежки в лісах,— пояснювала вона свій вибір,— тільки ти й зможеш поминути хозарську заслону, вийти на битий шлях, а там — і до табору київського князя в Ольжичах чи, може, й у самому Києві. Чуєш, Всеволоде? Ти один можеш. У мене тільки й надії, що ти.

Але Всеволод не озивався.

— Чому ж мовчиш? — губилася вже дівчина.— Злякався, чи що? А каже: я з бродників, з Засулля степового.

Така обізнаність одразу ж пробудила його, ба насторожила навіть.

— Як, тобі і це вже відомо?

— І це,— підбадьорилася дівчина.— Шила в мішку не втаїш.

Всеволод не знав, що сказати їй. Стояв і лупав очима.

— Звідки ж, княжно? Дружинники називали мене так?

— Ні, не дружинники. Татусь хвалився, як ти іменував себе.

— Князь?! — і зовсім злякався молодець.— І ти сказала йому, хто я є насправді?

Іншим разом княжна пожартувала б, потішилася б його розгубленістю, страхом. Та зараз не до жартів було.

— О ні,— заговорила прихильним голосом.— Я не сказала, Всеволоде. Сама не знаю, що напоумило мене, але я стрималась і не сказала, хто ти.

Всеволод розчулився, ладен був обняти й розцілувати княжну, таку хорошу і таку чарівну в сутінках цього незвичайного липневого вечора. Та він не зробив цього. Він мав уже досвід і не наважувався поділити з нею ту радість, що виповнила йому серце, п'янила розум.

«Вона не сказала! Сама не знає ще чому, все ж не сказала!»

Чув, як хміль змінюється в ньому збудженням, до рук прибуває неймовірна сила. Схотів би, здається,— і знявся б у повітря, птахом понісся б над землею! Та ба, подякувати і то не знає як. Сказати — замало, потиснути, як витязю під час замирення, руку — незручно.

І раптом пригадалося її прохання. Пригадалося — й оживило молодця, збудило в ньому нові надії, приспані невдачами бажання.

— Давай сюди перстень, княжно. Я пронесу його через ліси, через болота. Можеш бути певна,— сказав,— ніяка заслона не стримає мене! На ранок приведу Олега з усією дружиною... Ти правильно розмислила. Це буде вірний удар, це буде напевно!

Коли під'їхали до Наддеснянської брами, Чорна дала знак зупинитися.

— Я проведу тебе до самої Десни,— сказала притишепо.— Там і Сокола передам.

— Нащо, княжно! — здивувався дружинник.

— Я повернусь і пішки. А тобі він потрібний буде. В дорозі пересідатимеш з одного коня на другого. Тільки жени. Чуєш, Всеволоде, щодуху жени. Аби встигли до ранку, аби не спізнилися.

Вона хотіла було рупити, та згадала щось і притримала Сокола.

— До речі,— сказала, подумавши,— хай більше не страшить тебе ім'я холопа. Віднині ти вільний. І ти, і батько твій.

Всеволод не повірив.

— Це... князь так сказав?

— Я так кажу,— твердо пояснила дівчина.— А князь послухає мене.

Цього вже Всеволод і зовсім не чекав. Це було занадто. Хоч він і не обізнаний як слід з мирським життям, проте з розповідей знав, що щастя не густо сходить на цій ниві. Іноді і вік проживеш, а стріти не зустрінеш. А тут як на тарелі. І так раптово, так несподівано... Ні, ні, це вже занадто. Тепер йому не стримати себе, тепер він не властеп над собою!

І Всеволод приострожує Вороного, мов свічку, ставить папки. От-от відірветься, здається, від землі і блискавкою злетить у темну, причаєну ніч.

XXXII. КРАЩЕ ПОТЯТОМУ БУТИ, АНИЖ ПОЛОНЕНОМУ БУТИ

Чорна не призналася князеві, куди і по що спроваджений нею гонець, а начального мужа, якому був підлеглий нині витязь, запевнила, що вона побоялась їздити поночі, що Всеволод один відлучився у її справах, і хай муж не турбується, коли його не буде й до самого ранку.

Батька провела й без охоронця. Правда, не до стін окольного града,— лише до брами, що вела з княжого дво-

ру в острог. І затримуватися особливо не затримувалася. Постояла, послухала, як гаснуть за стінами останні звуки розбудженої ночі, і мовчки повернулася в терем. Якась чи то пригнічена, чи то просто замислена і, як піколи, тривожпа.

Начальний муж чекав на неї біля входу, потім супроводжував аж на горішню частину терема, поки не впевнився, що княжна пішла до себе в ложницю.

Зате княжні не до певності було цієї ночі. Не роздягаючись, пройшла до м'яко вистеленого нянькою крісла, стомлено опустилася в нього і ще глибше замислилася. Спробувала перенестися думкою в окольний град, до того місця, звідки почалась уже, мабуть, небезпечна вилазка, і не могла зосередитись. Щось інше, стороннє й непрохане, лягло на душу і що далі, то настирливіш відволікало увагу.

Окинула поглядом кутки, ложе й збагнула раптом, що це тиша гнітить її, та мертва тиша, від якої створюється відчуття цілковитої порожнечі — в собі, в ложниці, в цілому світі. Княжна не знала досі, що існує таке відчуття, що світ може бути такий спустошений, і злякалася. Бо тепер тільки зрозуміла, яка вона самотня і як це гнітюче-сумно, як страшно бути самотнім, та ще й у такий тривожний час, в такому, як у неї, горі!

Хотіла було покликати няньку, та згадала, що пізно зараз, що старенька спочиває, мабуть, і роздумала. Проте й одній не хотілось лишатися в ложниці — так тоскно, так сумно було на серці, хоч криком кричи, аби порушити якимось гнітючу тишу, аби зв'язати себе із світом, із життям.

Нудьгуючи і все ще розглядаючись, княжна спинила погляд на вікні. Одразу ж проясніла і, зробивши кілька кроків, розчинила його навстіж. Так краще. Так принаймні не відчуває себе самотньою, хай одною тільки думкою, а зв'язана з світом, німуючим, схованим од неї темрявою, а проте живим і рухливим світом. Першим озвався до неї дуб — її найближчий сусіда. Вітру не чути, вітер улігся десь за морем синім чи, може, й за горами, але дуб не спить, шепче щось із темряви і, здається, радіє з того, що знайшовся бесідник... Далі йде сад княжий, за садом — вал, високий, грізний, проте безсилий спинити думку, а тим більше уяву дівчини. Прохолодне повітря з Десни нагадує їй про зелені ліси, про бурхливу річку, і княжна тягнеться до нього, як паросток до сонця. Осмілившись,

сідає на підвіконня, лине думкою до тих стежин, які водили її колись по схилах Болдиних гір, на запашні задеснянські луки... Як хороше було там, в колі знайомих і подруг. Милана скликала в свята геть усіх зарічанських дівчат, з якими ходили потім у танок, співали веснянки чи ховалися одна від одної по гаях і, перегукуючись, тремтіли від радості та остраху бути виявленою, ба навіть полоненою. А набігавшись, виходили на узлісся, сідали колом і плели з назбираних на дозвіллі квітів вінки. Розкішні, барвисті і свіжі, як ніч оця, як це повітря.

Де вони є зараз, дівоньки красні? Втекли з майном та кривними в нетрі лісові чи, може, стали полонянками хозарів, ганьбу і глум терплять на стоптаній чужинцями землі? Де Милана, подружка її люба? Як живе вона з ладом своїм? Невже не втекла від цієї напасті? Невже не попередили їх княжі биричі? Не повинно б бути. Младан у неї мужній, він не дасть її на глум: або в острог відвіз під захист стін, або в ліси — під захист пуці.

А вона, Чорна, не сховається тепер. Її доля вирішиться під цими стінами. І невідомо навіть як.

Страшно все-таки. І боляче. Що вона зробила поганого? За що боги карають її? Чому вони такі немилосердні до неї? Невже тільки тому, що вона княжна, що мати наділила її чарівною, як кажуть усі, вродою? Невже тільки тому?!

Дивно, виходить, збудований цей світ. Одні страждають від того, що прийшли в нього без ліпоти тілесної, інші, навпаки, що краса їхня сліпить усім очі. А хто ж тоді щасливий? Ті, кого облюбує доля, хто займає в житті золоту середину, чи, може, щасливих взагалі не буває? Може, щастя — омана, всього лиш тільки мрія, до якої треба іти по хисткій і безконечній кладці? То чому ж тоді всі йдуть до тієї мрії? Чому так прагнуть її? Поміляються? О ні. Усі не можуть помилятися. Хтось, певне, досягає щастя. Очевидно, можна дійти до нього, коли йдуть. Кладки тільки в людей різні: одні більш-менш стійкі, інші — і зовсім хисткі. Хто яку збудує.

Чорна склепляє повіки, гонить невтішні думки. Однак їй нелегко розлучитися з ними: спують і спують у голові, немов нав'язливі мухи.

«Як там татусь», — мислить вона про інше, аби розвіяти якомсь гризоту, і переноситься в думках до темних хащ за Болдиними горами, куди мають вийти очолені князем вої чернігівські. Відносно спокійне життя в сіверянських

лісах не примушувало дівчину цікавитись ратними приготуваннями в острозі. Стіни стояли, здається, весь час, відколи й пам'ятає,— і тут, в дитинці, і в околишнім граді. А рів... рів, правда, підчищали, воду пустили туди кілька літ тому. Та ото й усе. Більше вона нічого не бачила й не знала. А князь, виявляється, не сидів склавши руки. Тепер тільки признався, що вої його вийдуть з острогу підземним ходом, у зарослі вздовж Білоус-ріки. А звідти — у тил асійського табору. Звалитись хочуть на хозарів, як сніг на голову. І вдосвіта, коли саме спатимуть міцним преміцним сном.

Яке воно є там, те таємниче місце, де мають відчинитися ковані залізом двері і випустити із підземелля озброєних з ніг до голови дружинників, воїв народного ополчення? Чи безпечно там і чи пощастить все-таки князеві вивести рать свою непоміченою, напасти на хозарів раптово, несподівано? Боги! Згляньтеся над нею! Допоможіть їй татусеві здійснити ці сміливі і вкрай ризиковані наміри. Хай краще сумніви її будуть хибними, ніж розрахунки князя.

Зараз далеко за північ. Коли усе гаразд, коли Всеволод розминувся з хозарами і вийшов на битий шлях,— він має бути вже в Ольжичах. Коні у нього щонайкращі — і Сокіл, і Вороний. Пташка і та не зрівняється з ними, вітер і той не настигне в путі. Їм би лиш простір: не тільки в Ольжичі — в Київ можуть гінця одвезти. А там — надія вже на князя. Він обіцяв, він не може не відгукнутись на її біду. Та й вигода є Києву з того. Князь сам казав, що хоче об'єднати сили русичів і вивести їх на бранне поле супроти асійців.

Підбадьорена цією думкою, княжна зручніше сідає на підвіконні і зрить гарячими очима десь аж за ліси, в зроду-звіку не бачені Ольжичі. Що їй та відстань, що їй та темінь кромішня, коли у серці зажеврїла надія і світлом своїм прокладає путь такій ненаситній і такій неспокійній нині уяві.

Дивилась у ніч, а бачила Олега. Немов у сні, з'явився перед нею — ставний і вельми суворий у цю мить. Слово у нього — як грім, погляд — як криця. Скаже чи гляне — і не те що люди, трава стелиться перед ним... Он він зупиняється посеред табору, суворо й пильно дивиться в далечінь, прямо на Чернігів. Не розбереш, гнівається чи цілиться на когось. Потім вискакує на коня і перший вилітає на торовану путь. За ним — дружина. Як хмара,

суне позаду, колише розбуджену темінь. Чорна, зворохоблено-грізна хмара.

Кінь під ним білий, мов світлячок, летить у ніч, має розкішною гривною. За плечима — корзно розвівається на вітрові. Неначе крила. Ось-ось, здається, підніметься витязь на них разом із конем своїм і полетить через повиті мороком ліси, прямо на княжу гору, в дитинець.

Заколисана мрією, княжна склепляє повіки, тішиться солодким трепетом обрадуваного серця. І ще ближче, ще виразніше бачить перед собою князя. Тільки не на коні вже, а так, роззброєним, з непокритою головою, як і тоді, біля ложа. Волосся у нього м'яке, ніби у дівчини. І пишне. Так і має на вітрові, лоскоче її вид обережними, ледве відчутними дотиками. Від них завмирає серце, і коли б не бажання дивитися в його теплі, ласкаво-ніжні очі, дівчина, мабуть, не витримала б, хмільна й безсила, упала б князеві на груди.

Та вона не може відмовити собі у тих бажаннях. Бо вони для неї над усе, бо вона тепер тільки збагнула, який він хороший, які сильні в ній, пробуджені тоді ще, під час одвідин, почуття.

«Я люблю його, — признається дівчина. — Боги, чуєте? Я люблю його! Це той, що снівсь мені почами, що через нього відмовляла я усім довколишнім князям. Я знала, що він не такий, як інші, як ті, що з'являлися досі перед очі, певна була, він є десь, прийде колись... І він прийшов. Сама доля звела мене з ним у лісі, а потім — у теремі оцім».

Радість хлюпає через край, і дівчина розплющує очі. Тепер вона певна, що буде врятована від папасті, тепер їй не страшно! Хоче зіскочити з підвіконня й піти до себе в ложе, та нова згадка стає їй на перепутті.

А Всеволод? Що буде із Всеволодом? Адже він покладає на неї надії, і саме тому пішов до князя в дружинники, викликав кагана на поєдинок, повіз, зрештою, знак її Олегіві. Адже він кохає її, вірить у своє щастя. Невже вона розіб'є ту віру, спопелить надію, єдину, може, у житті? Нащо ж було підігрівати тоді їх — і віру, і надію? Нащо вона робила це, особливо по зустрічі в Чернігові? Так собі, не задумуючись, чи за велінням серця?

Дівчина хмурить чоло, пробує збагнути врешті-решт істину. Та раптом з-за стін, десь аж ізнизу, донісся приглушений, ніби обірваний крик. Княжна здригнулася і не встигла осмислити як слід, де і хто міг крикнути, у терем

прорвалася якась невизначна метушня; потім — брязкіт мечів, важке гупання.

Насторожена й приголомшена разом з тим, дівчина стає зрештою на рівні ноги, спішить до дверей. Та не встигла вона простягнути руку, як хтось шарпнув їй на себе, і перед княжною з'явилася бліда, ледве прикрита якоюсь одежиною нянька.

— Рятуй себе, дитинко... Хозари! — не крикнула, видихнула вона з переляку. Потім схопила Чорну за руку і мовчки потягла до порога. В ту ж мить жахнулася й сховалася з отетерілою дівчиною в ложниці.

— Вони вже тут! — шепнула наляканим голосом, спішно замикаючи на внутрішні запори двері.— Що ж нам робити тепер, дитинко? Боги, що ж нам робити?!

Нянька зирнула наляканими очима по опочивальні і, безпомічна, питала в княжни поради. Та цього разу й княжна не знала, що робити. Вона ніяк не могла оволодіти собою, їй все ще не вірилося, що це правда. Адже щойно була цілковита тиша. Звідки ж взялися тут хозари? Як могли проникнути вони сюди без сутичок із раттю, через два заборолу? Як могли проникнути?!

А проте вони тут. За стіною чути січу, брязкіт мечів. Хтось уперто не поступається, хтось обстоює її перед дверима, на порозі смерті.

Княжна розуміє: становище безнадійне, сміливці не вистоять у борні, і треба самій шукати якийсь вихід, а тим уже й порятунок.

Хвилюючись і оглядаючись, дівчина помічає раптом відчинене вікно. Згадка, мов блискавка, освітлює її мозок, збуджує в серці рішучість.

Через вікно... Вона втече від них через вікно! Як тоді, після розмови з батьком про заручини, про хозарів.

Певна, що врятується, княжна кинулася до стіни, де висіла її підручна зброя, аркани. Та раптом спинилася і похолонула з ляку: на стіні висіло усе — лук, подарований самим каганом, тула із золотими стрілами, тими самими стрілами, якими Амбал радив їй бити лише рідкісних птахів, а головного, арканів, не було!

Дівчина пополотніла і обернулася до няньки.

— Чи я не осліпла часом? — питає в неї.— Тут мали бути аркани, ті, що татусь дозволив почепити на роги оленя, спійманого мною на перших влогах. Де вони? То мій рятунок, няню!

Стара дивилася на неї і не розуміла, видно. Або не знала, що сказати. Зрештою домізувала і сумно похитала головою.

— А-а... Горенько ж моє. Були, дитинко. А потім, коли тебе ото не стало, князь велів прибрати звідси. І прибрали.

Князь?.. Велів прибрати?

«Тату!» — хотіла було крикнути княжна, та в цю мить луснули двері, і розпач її згас разом із тим лускотом. Сувора й рішуча, кинулась вона до зброї, і, тільки-но встигла накласти стрілу, двері зірвалися з запорів, з гуркотом розчинилися навстіж.

Нянька, мов тигриця, кинулась, заступила нападникам путь.

— Не смійте! — широко розставила вона руки.— Не смійте, кажу!

Та няньки не слухали. Амбал мовчки ткнув їй у груди мечем і перший влетів до ложниці. Він торжествував уже, тому був необачний. А княжна скористалася тим і пустила в нього золоту стрілу, ту саму стрілу й з того самого лука, що їх передав він княжні як дарунок кагана.

Схибила дівчина чи зумисне хотіла,— удар прийшовся в живіт, на цілу п'ятірню нижче від серця. Та він усе ж таки був смертоносним: стріла встигла набрати потрібну їй швидкість, ввійшла в живіт майже по саме пірце. Амбал гикнув і, випустивши меч, схопився обома руками за опірену оконечність стріли. Він пробував, здається, вирвати її, однак нічого з того не виходило, і ключник вирячив на дівчину великі, вкрай налякані очі. Обличчя його набрало такого жалюгідного й спотвореного страхом вигляду, що княжна аж скривилася, відчувши огиду, явну відразу.

Ватага теж злякалася несподіваного опору і подалася назад. Змовники бачили муки свого привідці, бачили накладену на лук стрілу і не зважувалися рупити на дівчину. А Амбал корчився від страшного болю. На лобі виступив у нього холодний піт, він весь тремтів і пробував час від часу висмикнути все-таки стрілу. Та це спричиняло, видно, такі скажені болі, що ключник і зовсім починав уже ревти, водячи по ложниці дикими від мук та страху очима, звиваючись на підлозі, як поранена змія.

Він тяжко страждав, і не тільки від болю — страждав від жалю, від досади за свою необережність. Хто просив його викрадати княжну? Нащо було ризикувати собою, та

ще й заздальгідь, коли невідомо навіть, чим кінчиться вилазка княжої дружини? Каганові хотів догодити. Баглая хотів обскакати. Думав, скористається відсутністю князя, візьме сонне дівча і — за острог із ним, прямо в хозарський табір, до Кирія! На, мовляв, те, чого ти найбільше бажаєш. Без січі, без зайвих втрат — від вірного слуги. А дівча бач, як зустрів! Стрілами! Кирієвими стрілами!

О небо! Невже ж це кінець? Отак чіплявся за життя і так безглуздо, так ганебно гине! За що ж? За що?!

Чорна спіймала на собі його розпачливий погляд і, оводівши ним на якусь мить, запитала:

— Що, важка стежа зради?

Голос її прозвучав як вирок, як торжество звитяжця над звитяженим. І Амбал не стерпів. Зібравши останні сили, мов вепр той, кинувся на дівчину, намагаючись схопити її за горло і вдовольнити хоча б це, останнє своє бажання — задушити, коли не пощастило відкупитися нею в кагана! А тим уже й помститися — на пій, на каганові, на долі своїй лихий та зрадливий.

Проте пущена дівчиною стріла попередила той рух. Амбал випростався і, похитнувшись, важко упав на підлогу, прямо під ноги своїй ватазі.

Княжна лишилася без стріл, а значить, і без зброї. Бо битися на шаблях вона не так уже й зугарна. Та й ворогів у неї ціла ватага. І всі — як на підбір: високі, дужі.

Нападники бачили, що в дівчини вийшли стріли, але для обережності наставили все-таки щити і рушили вперед.

Дівчина оступилася до вікна.

— Ну, ну, княжно, не пустуй,— чи то з остраху, чи жартома сказав їй передній.— Нічого з тобою не станеться. Загорнемо в корзно, та й усе. Ну, зробимо так, щоб не кричала, не пручалася.

— Доки з острогу вивеземо,— додав і другий, пижчий і кремезніший за переднього.— А там уже й до каганової кибитки недалеко. Чекає, певно, на тебе.

Змовники посміхнулися, а переглянувшись, і зовсім зареготали.

Княжну ніби вжалив той сміх.

— Не дінде він! — сказала рішуче, з притиском і веверицею вискочила на підвіконня.

Далі була ніч. Темна передранкова ніч. І жодного променя, вісника нового дня, нової надії на рятунок.

А в ложниці — купка ворожих їй людей. Не людей — звірів, ладних схопити й понести зв'язану в ліси, на глум, на сором, на загибель.

Чорна спинилася на мить, вибирає між тим і другим. Змовники не вірять у серйозність її намірів і, певні, знахабнілі, ще ближче підступають до вікна.

Між ними — всього лиш один крок, одна вирішальна мить. Княжна оступається все далі й далі. За спиною чує вже холодні подихи ночі, темної й зловіщої прірви, але чіпки, націлені на неї руки страшать ще більше, страшать над усе... Ні, ні, вона не буде полонянкою, вона нізащо не покине свій край, вона...

Один із змовників робить рішучий крок — і дівчина, жажнувшись, відривається від вікна. Мимоволі розставляє руки, ловить ними якусь опору, та стрічає холодний подих прірви, потім — м'які дотики припалого росюю листя. І зникає між ним.

Змовники німіють від подиву. А ще більше від страху перед каганом, перед тим, що чекає їх попереду.

XXXIII. СОКІЛ НЕ ДАЄ ГНІЗДА СВОГО В ОБИДУ

Князь сідає на коня і довго дивиться в прогалину між деревами, на Світ-Зорю, що з'явилася нарешті в мутному передранковому небі. Яка вона сумна і яка кривава сьогодні. Видно, не на добро. Багато крові проллється, мабуть, на полі цім, під стінами Чернігова. Не знати тільки чиєї: тих, що мирно спочивають зараз, приспані багряно-червоною богинею, чи тих, що є свідками цього знамення.

А проте князеві не личить замислюватись над знаменнями. Та й не час: Зоря є знак усім загонам, що розсипались по узліссю, усім воям землі Сіверянської — і тут, і в ватагах ополченських, які мають підійти із городищ та градів довколишніх. По тому знаку всі вони стануть на визначені місця й чекатимуть його наказу. А наказ треба давати зараз, не відкладаючи. І князь підбирає поводи, спрямовує коня свого на Ратне поле.

Несподіваність нападу здавалась очевидною. Коні йшли тихо: не те що іржання — пирхання не почувш. А дружинники у нього слухняні, вої досвідчені. Яко барси, ідуть слідом за своїм князем, мовчазні, насторожені, тієї ж

миті готові кинутись у січу, потручати ворогів своїх мечами харалужними.

Підступали з обох боків: і з заходу, і з полуночі. Схід лишався на ополчення, яке мало або добивати відступаючих, або вийти в разі потреби на допомогу дружинникам.

Яко привідця, князь перший готувався приткнути до землі сонного асійця. Та обставини склалися трохи інакше, власне, зовсім інакше: хозари, виявилось, не спали, хозари чекали на сіверяя! Правда, не в лавах, не підготовленими як слід, але й не спали. Хтось не просто потривожив, розбудив їх звуками сурм, і перед самим нападом.

Чорний сторопів, не знав якийсь час, що йому робити. Нападати? А що з того буде? Несподіваність, на яку він розраховував, втрачено, сили стали тепер далеко не рівними... Відходити? То ж буде втеча, то — ганьба... Та чи й встигне він тепер відійти? Хозари скористаються тим і розчавлять його, яко мокрицю, яко черв'яка.

Дружина зупинилася, жде. Вона теж спантеличена, теж вагається. Та раптом над полем злітає чийсь приглушений, проте по-дитячому обрадуваний голос.

— Вони тікають! — запевняє дружинник. — Гляньте, вони тікають! З полуночної сторони пішла на них наша рать...

То кричав Топчак, відомий серед дружинників своєю хоробрістю та далекозорістю. А цього було досить. Бачив чи не бачив він, як стенулися хозари, як ішла на них чернігівська рать, — цього було досить! Сіверяни пристрожили коней і, наставивши списи, з гиком понеслися на зворохоблений хозарський табір.

І хозари не витримали навалного натиску, хозари справді стенулися. Та ненадовго, і то тільки передні: далі стояв каган, а за ним — вишикувані лави його особистої охорони.

Князь розумів: долю січі на Ратному полі може вирішити тепер тільки мужність. Одна тільки мужність! Та він не міг сказати про це мужам своїм: січа вже йшла, сіверяни топтали асійців, і йому нічого іншого не лишалося, як підтримати, а то й умножити той ратний дух особистим прикладом.

...Давно розтанула в туманах ніч, сонце підбилося над лісом, а під Черніговом, на всьому Ратному полі, стиналися в смертельній боротьбі мужі, ішла кривава січа. Хоза-

ри тучами лізли на передні лави, засипали русичів стрілами, і, хоч кістями лягали під копитами, плинущому, здавалось, не буде кінця. Притиснуті удосвіта до Стрижня, вони немовби розтискалися тепер, виштовхуючи наперед все нові й нові сили. Тоді князь наказав через биричів сновеському посаднику полишити засідку на Нежатиній ниві і вдарити зібраним під його орудою ополченням у спину асійцям. Сили ті були не такі уже й численні, однак вони примусили хозарів розвернутися і послабити натиск на очолену князем рать. Це ще більше підбадьорило русичів, сповнило їх достойним предків ратним духом.

Гуде земля під копитами, видзвонюють мечі о шоломи гартовані, а збита раттю пилюка хмарами носить над полем, застилаючи собою і небо, і сонце, і весь білий світ; і тільки крики звитяжців, стогін конаючих, а надто іржання язвлених коней у тій колотнечі нагадує завмерлим на стінах людям, що пир не скінчився, що вої сіверянські пригощають сватів своїх кривавим питвом.

Та ось не вистояло ополчення. Одні поклали голови на березі, інші кинулись у бурхливі води Стрижня. І хозари підбадьорилися, зібрали до купи сили, кинули їх на князя. З усього видно було: вони намагаються притиснути його до лісу і тим позбавити можливості орудувати раттю, а значить, битись взагалі. Та князь розгадав наміри асійців і ще тісніше зібрав навколо себе мужів чернігівських, випробуваних на ловах воїв народного ополчення.

— Братіє! — прогримів його голос, заглушаючи брязкіт мечів, крики насідаючих хозарів. — Пригадайте заповіт батьків своїх, славних мужів землі Сіверянської: «Краще потятому бути, аніж полоненому бути!» Під нами — наша земля, за нами мусить бути і звитяга... Вперед, витязі! За честь і славу сіверян, за волю землі Сіверянської!

Його слова падали в серця мужів, як зерно в розпушений ґрунт. І не зникали безслідно: вої оцетинилися, зміцнили розум свій силою, а серця відвагою і, дзвонячи у прадідню славу, мов тури ті, кинулись на ворогів своїх, драпіжних хозарів.

Минав час. Сонце, здавалось, зупинилося, заглядившись на ту криваву, зроду-віку не бачену тут січу, однак, цікаве, не витримало все-таки, знову стало підійматися — все вище, вище і вище.

Десь аж пізнього ранку з острогу пробився до раті чернігівської один із биричів і, осадивши біля поранених за-

миленого коня, крикнув тривожним, не по-мужньому надломленим голосом:

— Де князь? В дворі нещастя!..

— Мовчи! — хижо обернувся до нього літній муж. — Тут теж не мед: хозарів тьма, а князь поранений.

— О боги! — і зовсім розгубився отрок. — Що ж тепер буде?

— А буде те, що буде, — ще дужче насупився муж. — Ніж хникать тут, пішов би краще пособив. — І, подобришавши, додав: — До нас ось-ось надійде нове ополчення: з Путивля, Сіверська і навіть із Снятина та Стародуба. Та й мечі у сіверян ще гострі. Ще буде січа, отроче. Жорстока січа!

Проте отрок не заспокоювався.

— Що з того, — сумно відповів він мужу. — Княжни уже нема.

Усі, до кого долетіли ці несподівані слова, обернулися вмиль і, оторопілі, видивилися на отрока.

— Як так — нема?

— Та кажу ж, нещастя там: княжну хотіли викрасти, то вона викинулася з вікна й розбилася об камінь.

Якусь мить мужі не знали, що сказати на те. Вони не вірили, певне, і довго переглядалися між собою, шукаючи розгадки цьому диву, та, нічого не зрозумівши, знову схрестили на отрокові налякані очі.

— Викрасти? Хто ж би це міг? Хозари ж, здається, не проникли ще в острог?

— А нащо їм проникати, — з докором чи й образою відповів отрок. — У них було кому служити каганові: Амбала знайшли забитим у теремі.

— Амбала?! — в один голос перепитали поранені. — Та як же це? Може ж, він захищав її та й загинув?

— Еге, захищав. Пам'ятаєте золоті стріли, подаровані княжні сватами кагана? Обидві пустила в Амбала.

Мужі не перечили більше. Лежали чи сиділи мовчазні, похнюплені, швидше прибиті, ніж вражені тими печальними вістями. І лише згодом, коли отрок хотів було рушити далі, схаменулися і дружно заступили йому дорогу.

— Ти хочеш сказати це князеві?

— Таж треба. Я на те й посланий.

— Вертай назад, — спокійно наказав один з поранених, — той, що заговорив з отроком перший. — Князеві цього не слід говорити.

— Чому не слід? — здивувався отрок. — Адже в дворі нещастя, княжни нема.

— Зате є земля Сіверянська! — гримнув на нього муж. — А вісті ці в пригоді їй не стануть. Та й княжни нічим уже не зарадиш.

Він пождав трохи, переконуючись, певне, чи зрозумів його отрок, потім обернувся і голосно крикнув пораненим:

— Гей, сіверяни! Чули, що сказав отрок? Не час, мабуть, зважати на рани. Хто годен тримати зброю, сідай на коня — й на поле брані. На підступи хозарів відповімо ударами разючого меча. Смерть за смерть і кров за кров!

І знов потиснули сіверяни каганових комонників, зібрали до купи мало не розірвану ворожим клином рать. Нападали сміливо, рубались хоробро, вмирали, як личить мужам: обличчям до ворога і мовчки, не нарікаючи на долю, не благаючи пощади.

Князь Чорний не міг уже сидіти в сідлі: надто тяжко поранили його асійці. Однак і поля брані не покинув. Усаджений отроками на укріплену між двох коней постіль, ішов із раттю у перших лавах, підбадьорював воїв і своїм дужим голосом, і своєю присутністю.

Та одного ратнього духу було все-таки не досить. Сили танули, сили ставали явно нерівними, і князь змушений був визнати врешті, що треба відходити.

Скоряючись наказам свого володаря, рать сіверянська звузила поле брані, виставила наперед найбільш боєздатну дружину, аби дати можливість відпочити знесиленим, відійти поранилим.

Хозари зрозуміли наміри Чорного і націлились було відрізати його від острогу або загнати з рештками воїв у ліс. Та не встигли: розчинилася невдовзі Полуночна брама і з острогу виїхали на Ратне поле якись комонники — спершу кілька, далі — цілий потік, швидкий і нескінченний потік.

Січа одразу припинилась, і вої обох таборів задивились, вражені, на ту невідому рать, що сунула з острогу. А комонники розгорнулися тим часом лавою, линули прямо на хозарів. Вони були озброєні з ніг до голови, їм, здавалось, не буде кінця.

Чорний розчищав собі путь, пробивався на видніше місце. Він усе ще не міг збагнути, хто ці комонники: ратні люди з острогу чи ополченці? Звідки ж у ополчення така броня, звідки така численна рать?

А лави наближалися, і збита передніми комонниками пилюка застинала вже задніх, створювала враження незчисленності.

Та ось Чорний помітив двох витязів, що вихопилися уперед і бурею неслись прямо на оторопілих і задкуючих уже хозарів. Передній — на білому буйногривому коні, в червоно-багряному корзно, задній — на вороному, такому ж буйногривому і шалено-дикому, як і ведучий, огирі.

Князь дивився на них і що далі, то більше переймався цікавістю. Когось нагадували йому ці витязі, деь бачив він цих коней.

Передній заносить над головою меча і, обернувшись, голосно кричить щось дружинникам, які відстали від нього на десяту долю стадії. Чорний напружує слух, чує, сповнюється якоюсь незбагненою радістю.

— Олег! — кричить зрештою на повний голос. — Князь київський прийшов нам на допомогу!

— Слава!! Слава-а! — збудились сіверяни і, як повинь та, прорвавши греблю, посунули на хозарів. Крики їхні луною відгукнулися в лавах київської раті і, переливаючись, все навальніше котилися вперед.

Каган розгубився. Він не чекав такої вилазки, він взагалі не сподівався зустрітися під Черніговом з такою раттю, з таким відчайдушним опором. А тут ще й ці комонники, ця незчисленна рать. Звідки їй узятися? Невже там, за стінами, ховається уся Сіверянщина, не вже князь встиг набрати таку дружину?

О небо! Тут щось непевне, якась підступність, якийсь обман. Його запевняли, що в Чернігові не буде з ким стятися, що Чорний безпомічний...

А комонники скачуть, комонники ось-ось вривуться в розгублені й зламані вже лави його раті, і треба щось робити.

Кирій дивиться наляканими очима на своїх терханів і, помітивши їх безпорадність, їх неприхований страх, шаленіє.

— Чого стоїте, осли?! — гаркнув не своїм голосом. — Наперед! Наперед, кажу! — І, оперіщивши першого, що потрапив під руку, нагайкою, додав: — Самі ведіть тих боягузів! Чули? Самі!

Поява старших воєначальників у передніх лавах вплинула на комонників, і вони почали пикуватись. Та Олег не дав їм розгорнутися. Відбивши наставленого якимось хозарином списа, вривався в цойно повернутих проти нього

го асійців і, не розглядаючись, разив мечем своїм усіх, хто потрапляв під руку.

Хозари, видно, пізнали в ньому князя і поспішили замкнути коло. Немов вода на мілину, ринули на сміливця. Та не встигли занести над ним зброю, як ззаду налетів на них витязь на буйногривому вороному коні і, зітнувши кільком необачним голови, заступив собою князя.

— Так їх, Всеволоде! — бадьоро вигукнув Олег, відчувши поруч вправну і надійну руку.

На той час підросла київська дружина, і хозари не вистояли, почали оступатися. Все далі й далі, поки зовсім не степенулися, шукаючи порятунку в густих сіверянських лісах, а найбільше — в бурхливих хвилях Стрижня.

XXXIV. ЯК ЛЕБІДЬ БЕЗ ЛЕБЕДИЦІ

Простора зала княжого терема повита жалобою. Посеред зали, на широких тисових ложі, спить вічним сном княжна. Мармурово-біле личко її стало ще блідішим, а чорні, дугою вигнуті брови, густі вії — ще виразнішими, і вся вона здавалась тепер особливо ніжною, незрівнянно прекрасною. Жінки одягли її в тоненьку, вишиту няниними руками, сорочку, покрили сніжно-білим покривалом із арабської паволоки, а дівчата принесли з лісу квітів і сплели для неї барвистий вінок — знак непорочності, дівочої честі.

Коси не заплітали — лишили так, як любила Чорна носити їх на дозвіллі: пухнасто-пишними, розчесаними на обидва боки. І це ще більше відтіняло кольори, не умертвляло — оживляло княжну, робило її ніжною, як умита квітка, прекрасною, як лебідь.

В головах, трохи далі від ложа — хор. То дівчата-однолітки, ті, з ким гуляла княжна на зелених луках, по довколишніх лісах, хто мав співати в неї на весіллі, а прийшов провести в останню путь. І вид, і одяг їхній — все повите жалобою. А надто жалібний був спів. Такий тихий, такий сумний! Сторонній ратай і той не міг пройти повз княжну, не заплакавши. А князь і поготів. Князь забув і сан, і те, що повз нього нестримним потоком ідуть люди, — сидів поруч із тілом доньки сумний, убитий несподіваним горем, і плакав.

— Доню моя! — чувся його хриплий, надломлений голос. — Радість моя єдина, утіхо моя незамінна. Нащо я полишив тебе тут, у звитому власними руками гадючому

кубли? Де були мої очі, де розум був? Пригрів таку змію... Боги! Боги! За що ви караете мене так жорстоко, так немилосердно? Жона пішла з життя не без вини моєї, і донька теж...

Чорний схиляє на тисове ложе посвілу голову, рве на собі волосся. А сіверяни йдуть і йдуть довкола одра — витязі, градські мужі, ратаї,— і кожен приносить з собою квіти, ті ніжні, сплені живою водою квіти, в яких так кохалася юна вродливиця, їхня незрівнянна княжна.

В квітах ховалось не тільки тіло, широке тисове ложе,— квітами заставили геть усі вікна. Були серед них і ніжні лілеї, і барвистий горицвіт, і запашні волошки — все, чим багата земля Сіверянська. Та вони не могли оживити цього маленького, обгородженого стінами терема світу, не могли витіснити з нього сум, розвіяти жалобу. Вона проникла в найглибші тайники людських сердець і лишалась там всесильною.

Тихо, не порушуючи в теремі скорботи, зайшли до зали кияни. Попереду — Олег. Він приніс із собою зброю: широкий червлений щит, меч харалужний, з дамаської сталі кований, і лук із стрілами. Спинившись, поклав усе це до ніг діви-воїна, на ознаку вшанування її доблесті, потім підійшов до Чорного, схилив над ним свою пишноволосу голову. Чорний не зразу відгукнувся — ніяк не міг осилити плачів, що знову підступили до горла. Зрештою взяв себе в руки і сумно, не в міру гучно сказав:

— Гаразд, можеш ставити.

Кияни зрозуміли свого князя з одного погляду: швидко, без метушні зайняли місця почесної варти і, виструнчившись, завмерли в німому і скорботному мовчанні.

Олег зупиняє погляд на княжні і довго не може одірвати його. Потім опускається поруч із Чорним на одне коліно, сумний, клятвено-мужній, виголошує свою жалобу.

— Прости-прощай, зоре моя прекрасна, мій друже перший і останній. Я не вберіг тебе од рук підступного кагана. Та клянусь: ніколи не прощу йому твоєї смерті. Свій сум, свою печаль я потоплю в крові хозарів, цих одвічних і ненависних ворогів Русі.

Далі зводиться на ноги і цілує княжну в холодне чоло.

Чорний не стримується, заходиться ревним плачем.

— Не треба, княже,— легенько торкається Олег його плеча.— Ти поранений, тобі не можна вболівати так.

І розуміючи, що цим не заспокоїть, наважується вивести Чорного з зали.

— Ходімо звідси,— вмовляє чуйним синівським голо-
сом.— Похорон не скоро. Ще буде час поплакати над нею.
А зараз тобі треба заспокоїтись. Така тривожна була ніч,
такий кривавий ранок! І горе це... Здоровому і то одразу
знести не під силу. А ти поранений.

Чорний не перечив: покірний і зламаний, дозволив от-
рокам винести себе до ложниці. Та заспокоїтись не заспо-
коївся.

— Я, один тільки я винен у всьому! — признався Оле-
гові.— Я не послухав тебе, княже, не захотів скористати-
ся твоєю поміччю. І погубив свою дитину дорогу. Боги!
Боги! Що я наробив?! Чому так безпечно поставився до її
долі, до її благополуччя?

Чорний побивається, не знає, куди подіти себе з туги.

— Заспокойся, княже,— втішає його Олег.— Сльоза-
ми ж горю не допоможеш, плачем дочки не воскресити. Вид-
но, така її доля.

— Ні, ні, не кажи,— перечить Чорний.— Доля тут ні
до чого. Я сам віддав свою дочку в руки Морани. В єд-
нанні був рятунок наш. То була єдино правильна путь.
А я гординю тішив замість глузду. І так жорстоко поплат-
тивсь тепер за неї! Все могло б бути інакше, коли б...
коли б... О, горе, горе! Невже ж дитині треба було вмерти,
щоб істину оцю незаперечною зробити?

Олег замислюється.

— Що ж,— говорить опісля,— видно, нелегка путь до
щастя та до згоди. Чи троянди стрінуться на ній, чи ні,
а терни — то вже напевно.

Якийсь час у ложниці чулися лише болісні терзання
знесилоного горем господаря. Олег мовчав. І чим довше
тривало те мовчання, тим помітніше стишувався Чорний.
Аж поки й зовсім не замовк.

«А кажуть, люди — добрі утішники,— сумно посміх-
нувся Олег.— Час, виявляється, кращий. Бач, як упорав-
ся з князем».

Коли мовчати уже було незручно і Олег змушений був
заговорити про щось — ділове чи стороннє, аби тільки
відволікти увагу господаря від думок про княжну Чор-
ну,— в ложницю прочинилися двері, і на порозі став
отрок.

— Гонець із Києва воліє бачити свого князя,— звер-
нувся він до Олега.

— Гонець?

Олег зводиться, стурбований і зацікавлений, дивиться

на отрока. Потім обертається до Чорного, просить пробачити йому: видно, невідкладні справи, коли прибув слідом за ним гонець.

І вийшов. А незабаром повернувся, жвавий і якийсь недоречно зраділий.

— Хороші вісті, княже! — хвалиться Чорному. — Радимичі прислали до Києва своїх людей. Настав, кажуть, час вигнати хозарів. І просять прийти з дружиною на допомогу.

Чорний зводить на нього сумний, але й зацікавлений погляд. Та київський князь не помічає того. Збуджений, підходить в роздумах до вікна і, зупинившись перед ним, сягає думкою кудись аж за ліси, в повіті туманом протори.

— Збирається, значить, сім'я слов'ян, — говорить немовби до себе. — На радість русичам, на зло ворогам землі Руської! Бо так і мусить бути. Мислиме об'єднання племен кладе підмур'я непереможної держави — держави русичів.

— Що ж, це добре, — подає голос і Чорний. — В гурті і батька легше бити. Радив би навіть не зволікати, коли є нагода відбити у хозарів і радимичів. Дружинники у тебе бувалі, княже, у січах гартовані. А путь у радимичі серця покажуть.

Олег слухає його уважно і насторожено. Щось підозріле чується йому в нарочито піднесеному голосі, красиво сказаних словах.

— У мене? — питає нарешті. — А князь хіба не пристає?

В опочивальні стоїть якийсь час напружена тиша.

— Послуга раті київської велить чинити саме так, — спокійно відповів Чорний. — Одначе я... мені не під силу такий похід.

Олег червоніє. Йому здається, що він одержав зараз ляпаса. Проте цікавість примушує все-таки довести розмову до кінця.

— Я розумію, — говорить згодом. — Князю, безперечно, не можна. Річ іде про дружину, і взагалі...

— Дружину, крім мене, повести нікому, — спішить пояснити Чорний. — Та й не туди її слід вести, княже. Сіверяни проливали зі мною кров під стінами Чернігова, — чесно, самовіддано. Вони, як бачиш, послухались свого князя. Тепер моя черга послухатись їх: на Дон, проти печенігів треба готувати рать.

— Це правда, — погодився Олег.

— ...А взагалі, — не слухав його Чорний, — я говорив уже: ця смерть зняла з очей моїх полуду, і не мені ставати поперек путі. Єднання — то й єднання, аби тільки воно було справді братнім єднанням: як рівний з рівним і вільний з вільним.

Надходив кінець складання жалоби. За утвердженням в сивій давнині звичаєм тіло померлої треба було віддати вогню, бо ж тільки він, всесильний і всеперемагаючий, господар на землі і в небі, може звільнити людину від злих духів, тих грізних духів, які вселяються в неї з першим подихом і гніздяться до останнього, поки не здолають. А кожен на землі суціль повинен відходити з життя таким, яким він і прийшов у нього: чистим і непорочним, як немовля. З вогню пішло життя, йому належить і те, що лишається по ньому. І хоч Чорному не хотілося бачити, як доньчине тіло поймається на його очах полум'ям, — того вимагали звичаї сіверянського племені, так мусило й бути.

Доки готували княжну в останню путь, за острогом, під самим Чорним гаєм, майстри кінчали мостити поміст. Невисокий, зате широкий, просторий, бо, крім померлої, ляже тут пара найкращих коней (конюші підготували для цього Сокола, а Всеволод привів із пасовиська Барса), покладуть усі дівочі прикраси, якими вона не встигла налюбуватися за життя, кращий одяг, кілька баранів, півнів і інших їстівних припасів — щоб було на чому їхати до Вираю, щоб було що з'їсти, одягти. А коли побажає хтось супроводжувати княжну в небуття, служити їй там, у небутті, йому теж повинно бути місце. І йому, і коневі його.

Під низ, до самого помосту, клали просохлі на сонці дрова, клали так, щоб була добра тяга, щоб краще горіло потім багаття і все, що ляже на поміст поруч із тілом княжни.

Не встигли майстри закінчити як слід приготування, — розчинилася Любецька брама, і сіверяни висипали з неї за межі чернігівських стін. Попереду везли на санях уквітчане квітами тіло княжни, далі — мед у встановлених на вози барилах, смачні, приготовлені на княжих кухнях їства, барвисті килими, на яких мало розміститися

все, що є у княжих погребях і що має бути на цій багатолюдній тризні.

На похорон сходилися геть-чисто всі, і не тільки градські, а й ратаї із весей довколишніх. Бо князю знали в кожній верві, під кожною кривлею. Та й смерть її була такою несподіваною для них і такою незвичайною. Хто міг би подумати, що в тому крихітному тілі б'ється серце витязя, що зніжена і безтурботна на вигляд дівчина проявить таку мужність, покаже їм приклад, як треба боротись за свою гідність, обстоювати свою честь. Княжна підіймалася тим вчинком на недосяжну уяві сіверянина височінь і маніла до себе, як таємничий вогник, що ось-ось має погаснути, зникнути назавжди.

Тризну справляли довкола встановленого на помості тіла, між поріділими деревами Чорного гаю. Князь не міг сказати щось сіверянам: свідомість видимої розлуки з донькою валила його з ніг, душила риданнями, і тому порядкування на похороні взяв на себе один із старійшин.

— Братіє! — звернувся він до прикишканих на килимах сіверян. — Княжна була веселою і втішною дитиною у свого батька. Хай буде такою і пам'ять по ній. Їства княжі і пивниці княжі — до ваших послуг. Виповніть келихи, братіє, і попросіть померлу, хай стане перед богом Сварогом і ублагає його дати нам довгий вік на землі цій веселій. Проженіть, братіє, сум од тіла цього, а тим і од себе. Смерті — мертве, а живим — живе.

Перший келих вилили в вогонь — аби княжна не сумувала, покидаючи цей світ, другий ублагали випити князя. І коли дійшла черга до присутніх на тризні сіверян, ті не чекали нагадувань: випили дружно і залюбки. Потім зарипіли од їх зусиль вози, покотились між килимами пузаті барила, запінився й полився рікою мед бурштиновий, вина заморські — від гурту до гурту, від келиха до келиха. І там, де з'являлася ця духмяно-зваблива рідина, іскрилися пригаслі щойно очі, прояснялися обличчя. Сум відступав перед хмелем, як тінь перед світлом. І що не келих, то помітніше, що не мить, то певніше. Мовчанка змінилася розмовами, розмови — сміхом, а там і пісня зірвалася з чийось нетверезих уст і, підхоплена десятками голосів, покрила собою і хтивий сміх мужів, і верески жіноцтва. Молодші гуртувались уже в кола, то тут, то там пускалися в танець. До них прилучилися й старші, будили сміхом і вилясками не тільки довколишній світ, а, здавалось, і мертву.

Проте на тризні були й такі, яким навіть хміль не зняв із серця туги. І перші серед них — князі. Сиділи обіч багаття мовчазні, пригнічені й не зводили з повитої димом красуні печальних очей.

До них наблизився і третій. Ні Чорний, ні Олег не звернули на нього уваги: надто важкі були у них думи, надто приковані до мертвих ланіт погляди.

— Княже, — покликав він глухим і все ж дужим голосом.

Чорний обернувся на той голос і отетерів.

— Всеволод?!

— Я хочу піти із княжною, — жертвовно-спокійно додав витязь.

Та Чорний не слухав його.

— Боги! — сказав здивованим і вкрай розбитим голосом. — Так ти утік?! Всі загинули, а ти утік, зрадив?!

Він поривався підвестися, та Олег стримав його, намагався заспокоїти.

— Що ти, княже, — щиро зазірав у вічі. — Адже це гонець!

— Це боягуз! Зрадник! Я полишив на нього княжну, я покладався на його мужність, на силу. А він ганебно втік і посмів з'явитися перед мої очі живим.

— Та ні ж бо, княже! — заступався Олег. — Це той витязь, що привіз мені знак од княжни, що рубався поруч зі мною з хозарами.

— Яке мені до того діло! — божеволів од гніву Чорний. — Він залишений мною в числі сторожі, він дружинник і не повинен був слухатись дівчини!

На крик збіглися хмільні сіверяни, тісним колом обступили Всеволода отроки.

— Чули? — передавали вони із вуст в уста. — Це той витязь, що викликав кагана на поєдинок, а вночі злякався і втік, віддав княжну хозарам.

— Яка ганьба! — ремствували сіверяни. — Втекти із поля брані. А ще хизувався...

Всеволод не виправдовувався. Дивився на князя благальними, виповненими сльозами очима і ждав, здавалося, коли мине його гнів.

— Я винен, княже, — заговорив нарешті, влучивши зручну нагоду. — Я послухався, це так... О, коли б то знав, що може таке статись! Коли б то знав! Однак тепер уже запізні каюття. Я люблю Чорну. Я хочу вмерти разом з нею, бути слугою їй у затишнім Вираї.

Олег слухав і жахався його речі.

Як, цей витязь любить княжну Чорну? І хоче вмерти разом з нею! Та це ж ганьба! Усі вже знають, що князь Олег кохав цю дівчину, що мав ось-ось узяти її собі за жону. А цей хлопчисько хоче піти із нею в небуття і довести тим, що кохає Чорну більше, ніж будь-хто із земних? Як же воно буде тепер? Адже йому, князю київському, не можна йти з життя. За ним — земля всієї Русі, у нього стільки невідкладних справ!.. Ні, ні, він не може піти. А витязь піде. Йому нічого втрачати: варто князеві погодитись — і піде. Бо такий звичай: хто зголошується йти з померлим у небуття, тому не сміють перечити, той, значить, найбільше любить.

Помисливши, Олег схиляється над Чорним, шепче йому щось на вухо. Та князь мовчить. Дивиться на зломленого горем витязя і мовчить. Зрештою не витримує, ховає в долонях скривлене жалем лице і плаче.

Це була слухна нагода. Більше такої може не бути, і Олег миттю забуває свою прихильність до Всеволода, підбурений ревностями, кидає суворий погляд спершу на суперника, потім — на отроків.

— Чого стоїте? — крикнув владним голосом. — Женіть його звідси! Бачите, до чого довів він князя?

Сіверяни і без того косо дивилися на Всеволода, а плач князя і зовсім обурило їх.

— Геть звідси, боягузе! — кинулись вони на молодця. — Геть!

Всеволод не вірив, що його проганяють, і, здивований, озирався по боках. А отроки підбігли тим часом, з усіх сил стусонули його в груди. Поточившись, збагнув, що сіверяни насідають не в жарт. Хотів було порозумітися з ними, та не встиг сказати слово, як збоку влучив хтось каменем, потім — другим, третім, і люта, зворохоблена лава озброєних і неозброєних людей потяглася до нього цупкими вузлуватими руками. Передні плювали в обличчя, хижі і злобні, сипали прокльони, найдошкульніші образи. А ззаду летіло каміння, обламаний чи просто опалий на землю сушняк.

Гнів сіверян був безмежний, галас оглушливий, і Всеволоду нічого не лишалося, як піти од них. Він, правда, робив це не обмірковуючи, корився швидше почуттю, ніж передбачливому в таких випадках розуму, бо спокій колишній, жертвовність, з якою дивився нещодавно на князя, поступилися перед подивом, ба навіть розгубленістю,

тією підлою розгубленістю, яка позбавляє розуму, мужності, сили, позбавляє всіх людських можливостей, усіх бажань, окрім бажання лишитися живим.

Коли відступати було вже нікуди, Всеволод обернувся і, ввібравши голову в плечі, кинувся в ліс.

Та й втеча не врятувала його, навпаки, ще більше озлобила сіверян. Замість каміння, блиснула тепер зброя, замість прокльонів, покотилися лісом погрози, і витязя настиг врешті тупий удар важкого сіверянського меча. Настиг і повалив на землю.

Як з-за стіни чув чийсь крики, байдуже зносив удари. стусани, а потім німу, несприйнятну розумом тишу.

Е П І Л О Г

І знов настало літо. Висока могила за градською стіною поросла буйною зеленню, дуби встигли скинути з себе вигорілі на сонці шати й одягтися в пишне, омолоджуюче вбрання... Між ровом та лісом пролягла за цей час бита стезя: і князь, і подруги не забували Чорни, щосвята ходили до неї на одвідини, квітчали могилу її квітами. А завтра, в річницю смерті, має справлятися тут тризна. Чорний оголосив про це повсюдно: не тільки чернігівці — все Подесення запрошене на поминки. Тому так людно в ці дні на дорогах — ідуть ратаї із сіл, збираються до града княжого гудці, каліки перехожі. Тільки вночі й стихає гомін: хто в приятелів лягає на спочинок, а хто й серед лісів, у дуплі старого-престарого дуба.

До тиші в острозі прислухалися, здавалось, і гаї довоколишні. Стояли високі, темні, мовчазно-засмучені, немов передчували наближення якихось нерадісних подій. Тінь від них падала не лише на стіни — на весь околний град, зримо применшуючи його перед дитинцем, а то й зовсім ховаючи од людського ока.

Проте не всі спочивали цієї спокійної передтризневої ночі. Деся незадовго до світанку тишу під стінами Чернігова порушило кінське пирхання, потім хруснув сушняк під ногами, і на узлісся виїхав комонник. Приглядівся в один кінець, у другий, далі насторожився, силиться вловити якісь невиразні звуки; зрештою нюхає поперед себе повітря і повертає ліворуч. Невдовзі натрапляє на високу могилу, спішується. Стоїть якийсь час біля підніжжя, потім опускається на вкопаний поруч камінь, задумується.

«Як темно тут,— завважує про себе.— Яка гнітюча тиша! Немовби під землею. Еге, мабуть, отак і під землею, у таємничім небутті: ні світла, ні життя, одні мовчазні тіні. І спокій. Мертвий спокій!»

Подорожній пробує уявити собі, що жде померлих там, у царстві тіней, та уява його безсила проникнути в таємниці Вираю і непомітно вислизає на поверхню, на лоно матері землі.

«Ні, ні,— перечить сам собі.— Вирішене є вирішеним. Назад не буде вороття. Тризна в річницю смерті,— остання нагода довести свою невинність. А життя... Життя і так не є уже життям. З цими образами, з муками цими я й так на тінь, здається, схожий. І надії нема, і надія вмерла. В оцій могилі ось лежить, разом із прахом».

Подорожній дивиться якийсь час у підніжжя насипу— пильно, замислено, ніби веде з покійною не чути для можливих свідків розмову, потім зводиться на ноги, повільно, але твердо сходить на могилу.

«Отут,— вирішує про себе,— на самій верховині. Щоб здалеку помітили, ще до початку тризни. Щоб зрозуміли, що сам укоротив собі віку».

Розглядаючись, молодець зрушує ногою камінець. Не встигає збагнути, звідки той шурхіт, знизу приголомшує його гучний, наляканий, видно, голос:

— Хто там?

Цікавість одразу ж повертає подорожньому силу, гонить мимовільний страх.

«Боги, голос, здається, знайомий!»

— Хто ти еси? — гучніше і виразніше запитують знизу, по другий бік могили.

«Князь», — догадується молодець, та, не певний ще, кидається вниз, прямо на темну, схожу на тінь, постать.

— Князь Олег? — питає вкрай здивованим голосом.— Яким це побитом?

Той робить рішучий крок і теж приглядається до молодця.

— Всеволод?! — вигукує по довгім, незрозумілим для самого себе мовчанням.— То ти... живий?

Слова ці нагадують минуле літо, і Всеволод одразу ж холодне.

— Як бачиш, княже.

Думки пливуть тепер, мов течія річкова, а в серці бурею здіймається неприспаний гнів, не потішені помстою болі.

«Хіба поквитатися?»

Рука мимоволі тягнеться до меча, хочеться відступити крок назад і нагадати невдячному князьку той день, коли він кинув у натовп слова: «Женіть його! Чого дивитесь?» О-о, як хотілося б поквитатися з ним! Та шкода: трупи не розкажуть сіверянам, що сталося тут. Навпаки, ще більше зганьблять. Саме його, Всеволода, зганьблять. Сіверяни не повірять, не подумають навіть, що він офірував собою. Скажуть, помщавсь Олегові і сам загинув у двобої.

— Сідай, поговоримо,— обриває князь його роздуми й показує на лаву, яка темніла поруч.

Всеволод дивиться на нього спідлоба, проте скоряється, йде.

— Як же ти звів ті побої, ті несамовиті удари розлюченої юрби? — цікавиться.

— Живучий, значить.

Олег відчув у тих словах недружелюбність і не знав, як повести далі річ. Але й мовчати незручно було: адже винен перед цим витязем.

— Я не думав тоді, що гнів сіверян вилється в таку розправу,— знайшовся він нарешті.— Ну, проженуть, гадав собі, й усе.

— А гнати, виходить, треба було?

І знов запанувала тиша. Сумна й небажана тиша.

— Повір, я не зичив тобі лиха,— винувато заговорив Олег.— Мені, навпаки, хотілося, щоб ти лишився живий.

Всеволода, видно, не здивувало таке пояснення. А може, просто не повірив князю. Сидів, дивився перед себе і думав. Довго, не по-молодечому напружено, аж поки цікавість не перемогла у ньому гнів.

— Князь прийшов уклонитися праху? — показав на могилу Чорни.

— Ти вгадав,— відгукнувся Олег.— Прийшов уклонитися праху незабутньої княжни.

— А чому серед ночі?

— Бо у князів дня на це немає: на світанку іду з дружиною на ворогів своїх, хозарів. Кирій, виявляється, утік тоді і знову рать гуртує проти нас.

— Ідеш, не справивши тризни? — дивується парубок.— Адже вона не за горами: сьогодні враці всі сіверяни будуть тут.

Олег обернувся до нього і, посуворішавши, сказав:

— Ми тризну справим у кривавій січі, вина добудемо

в борні. Знай: за смерть цю дорого заплатять нам хозари — кістями та тугою засіємо їхні степи.

Князь змовк і ще дужче похнюпився.

Мовчав і Всеволод.

— А ти прийшов справляти тризну? — недружелюбно запитав Олег.

Всеволод зиркнув на нього, але сказати не сказав нічого.

— Чому ж мовчиш?

— А я у князя не в холопах, — злісно огризнувся парубок.

Олегові не сподобалася та відповідь, а надто злість. Та знаючи Всеволода як доброго витязя і розуміючи, що він тут один на один із ним, стримався й пом'якшив голос.

— Даремно гніваєшся. Не о холопстві річ іде. Дивуюся, чому тиняєшся по лісах і не повернешся в дружину.

— В яку?

— Хоча б в мою. До князя Чорного тобі, певне, незручно йти, а до мене чому ж. Я візьму тебе в дружинники охоче. Бо знаю: ти хоробрий витязь, справжній ратний муж. Та й гнів у серці маєш на хозарів. Адже... адже ти любив княжну. Чому ж не помстишся за неї? Чому не втопиш муки своєї в крові хозарській? Знай, походи, січа — найкращі тому ліки: і болі змиєш, і тугу рознесеш. А там і славу здобудеш. Можливо, навіть кращу, аніж мав.

— Нащо вона мені, слава? — байдуже кинув парубок.

— Як-то нащо?

Князь хотів було пояснити, нащо потрібна дружинникам слава, та не знайшовся одразу і, запнувшись, змовк. Аж згодом, відходячи, кинув на прощання:

— Як хочеш. Одначе я радив би. В походах все-таки ліпше, ніж тут, у лісі.

Ступив кілька кроків і знову став, обернувся до Всеволода.

— Подумай, витязю. До ранку матимеш ще час. А надумаш — скачи прямо на Солоний шлях. Кінь борзий у тебе, наздожене.

Сказав — і зник у темряві. А Всеволод і усом не повів. Як сидів, так і лишився сидіти: мовчазний, замислений і байдужий до всього.

«В походах ліпше все-таки», — вчувались Олегові слова. Що ж, можливо, й так, комусь, можливо, й ліпше. А він

і там уже не знайде втіхи, для нього й там не буде забуття. Та й як же це: зникнути, не змивши з себе ганьби, піти в чужі краї, не довівши своєї невинності?.. Ні, ні, цього він не зробить. Нащо йому все те — утіха, слава? Нащо тікати кудись, коли немає надії зустріти там княжну, коли він певен, що її не буде між людей; ні тут, ні там — ніде уже не буде! А без неї і світ немилий. Без неї... Та що казати. Йому лишається одне: піти з життя. Раз не може жити, значить, треба йти, і йти так, щоб смерть змила ганьбу, переконала сіверян, що він не винен, що любив княжну над усе на світі, більше, ніж будь-хто в світі.

І він це зробить. Тризна є якраз доброю нагодою з'єднатися з княжною. Вона допоможе йому покінчити з усім: з життям, з стражданнями в самотині, з ганьбою, яка і принижує, і знеславлює його. Один удар ножа — і все. Сіверяни повірять, знайдуть на могилі княжни його труп і повірять. Бо такий закон, з віків переданий їм звичай: хто помирає у день тризни на могилі покійника, той був і лишається вірним йому до кінця. «Він не винен, — скажуть. — Він так любив княжну, що не міг жити без неї. Як лебідь без лебедиці».

«Як лебідь без лебедиці».

Всеволод підводить голову, і думка його блискавкою перелітає на пасовисько, на те миле серцю пасовисько, де всьому вільно, просторо і де так несподівано сталася смерть лебедиці. А потім лебеда.

Як він просто і рішуче покінчив з собою. Знявся в височінь, крикнув щось на прощання і — опукою вниз. Не вагаючись, не думаючи, що поруч затишне озеро, такі ж прекрасні лебедиці, що довкола чиста блакить неба. Склав крила — і униз. Щоб не було сумніву. Щоб напевно.

А він? Чи вистачить у нього мужності зняти на себе руку? Чи зможе зробити це так рішуче, як лебідь? «Усе прекрасне вмирає гордо». Хто це сказав? Батько?.. О так. Усе прекрасне вмирає гордо. Як лебідь. Як княжна... А чому вмирає? Чому прекрасне повинне вмирати? Та ще й передчасно. Чи не... Чи не безвихідь штовхає його на це? Чи не тому загинули лебідь, княжна, що не було уже надії? У лебеда — на кохання, у княжни — на рятунок.

Всеволод ширить здивовані цим відкриттям очі і дов-

го не може впоратися з розбудженими у ньому думками.

А що, коли Олег правду казав? Що, коли ним, Всеволодом, не все уже втрачено? Лебідь живе лише для любові. Він раз парується в житті, йому справді нічого було більше робити. А в нього, крім любові до княжни, є ще й обов'язок: помститися хозарам за спричинені їй кривди, за смерть. У нього є батько, земля... Невже йому справді рано лишати цей світ? Невже він не зніме таки на себе руку і піде з Олегом на хозарів?

Ні, ні... Геть ці думки. Наверх, на могилу мерщій! І годі відкладати: незабаром світанок, а там і тризна.

Всеволод стає на рівні ноги, розглядається ще раз і виходить на могилу.

— Прощай, мій батьку дорогий,— звертається до посірілої вже на сході далечини, кудись аж за Десну.— Прости; що рано так іду від тебе, що мук завдам ударом цим, на себе ж знятим... Так і не потішив ти себе вістями про помсту над князем. А тепер, мабуть, і не потішиш: надто високо сидить він на столі. Та й літа у тебе вже не ті, і надії вже не буде — в могилу піде вона разом із сином. А без надії образа з'їсть тебе, як пашіль... Тож прости. За все прости! І ви простіть, ліси мої безкраї, єдині друзі і потішники в житті.

Вороний зачув, певне, голос господаря, тихо і благаючи якось озвався з узлісся.

— О друже мій,— згадує про нього Всеволод.— Який же я невдячний! Тебе, найближчого товариша,— і мало не забув.

Похапцем спускається вниз, пестить зраділого коня.

— Прости мені, товаришу мій любий. Прости і прощай. Господар твій іде від тебе в небуття. Не буде вже ганяти по лісах, по пасовиську. Не кликне вранці диким свистом і не накаже: неси, мій коню, на Солоний шлях, через студену Десну, до стольного града Чернігова... О-о, тепер уже не накаже! Бо немає тієї діви-чарівниці, що манила його і денно, і нічно, що сьєвом ясним стояла перед очима, мрією солодкою холопові була. І тишила надії, пробуджені від сну бажання... Тепер її нема. Чувш, друже мій, нема. І не буде.

Всеволод зазирає коневі в очі, шукає співчуття. І кінць розуміє господаря, суне під пахву голову, горнеть-

ся до нього, ніби благає не йти, бути, як завжди, при ньому.

Та парубок боїться розніжитись і відмовляється від тієї ласки.

— Прощай, товаришу. Коли утрапиш, іди назад, на наше пасовисько. Хай знає батько, що син його ніколи вже не вернеться. А ні — шукай собі господаря у цих лісах, по праву руч Десни.

Обняв, як друга, Вороного і повагом пішов до могили. Біля підніжжя знову зупинився, оглянувся. Тільки-но хотів сходити, як раптом у лісі, десь зовсім поруч, заспівала пташка. Так дзвінко і так несподівано, що Всеволод не втримався від спокуси обернутися на той спів. А обернувшись, не міг відмовити собі в бажанні почути його ще раз.

І спів повторився. Цього разу в іншому місці, та видався ще кращим, ще привабливішим. Його підхопили в зарослях, потім — ближче, над самою головою, і пішов той перегук по всьому узлісся, а сонна досі галявина пробудилася, сповнилась бадьорими, що аж відлунювали попід стінами, звуками. В них було щось лоскотно-приємне, щось незвичайне, мов цілюща вода, западало в серце. І парубок відчув, як оживає воно, як пробуджуються в ньому затерті горем цим почуття, колись не помічені втіхи — такі дорогі, такі неповторно милі тепер втіхи! А в уяві зринали тим часом давно пережиті ранки, солодкі й безтурботні сни. Або шалені скачки на пасовиську — назустріч свіжому вітрові, назустріч волі.

Всеволод замислюється і, сам того не помічаючи, опускається на знайомий йому камінь біля могили. Опускається і... німіє.

«А як же... як же там, у Вираї? — ловить себе на думці. — Нічого вже цього не буде?.. Ні співів чарівних, ні ранків сонячних — нічого вже не буде?.. Кажуть, що Вирай — вічнозелена поляна Дажбога. То чому ж тоді називають її царством тіней, небуттям?»

Йому стає не по собі. Адже це так... І волхв казав колись: спішити туди не слід, земного там нічого вже не буде! Одні тіні снуватимуть в глухому підземеллі. Як привиди. Як скорбні привиди! І княжна теж буде тінню. Не усміхнеться, не заговорить, не гляне навіть тими променистими очима, які так вабили його тут, в земнім бутті... Та й вія не зможе промовити слова, сказати, що пішов із

життя слідом за нею, що вчинив так, як велить несхибний закон його племені: бути вкупі навіть і по смерті... А може, й не знайде, може, й не пізнає княжни Чорни серед безлічі схожих одна на одну тіней? І що ж тоді... Чи варто тоді знімати на себе руку, лишати ліси оці, красу оцю, найменовану життям?

Заворкотіли вже й горлиці на деревах, проснулись вевериці і, стрибаючи з гілки на гілку, струшували на землю холодні роси, а Всеволод сидів, мов скам'янілий, і думав.

«Стривай,— жажнувся раптом.— А як же я житиму? Де? Серед дружинників Олега? На пасовиську?.. Ні, ні, на пасовиську вже не зможу. Відтоді, як узрів княжну, як побув між людьми,— відтоді вже не можу жити тільки лісом, тільки дружбою з конем. Та й нечесно це. Підло це! Як я смію думати про життя, коли княжни нема, коли вона пішла в небуття? Лебідь — птах і той мав мужність кинутись униз, розлучитися з ясною високістю. А я... я, виходить, боюсь? Я не можу?»

Постоявши якусь мить, Всеволод наважується зрештою і спішно виходить на могилу. На ходу виймає з піхов відточеного напередодні ножа, та, перш ніж заміритись ним, звертає зір свій на схід сонця. Звертає і спиняється: з високої, в рівень з градською стіною могили видно було щойно народжену заграву. Вона обіймала чверть неба, жива й тремтлива, на очах підіймалася в вись. І що далі, то виразніше відтісняла ніч, що мить, то яскравішими ставали її барви. А в очах молодця гасла тим часом рішучість, і хвилинна непевність змінювалась уже новим збудженням, якимсь болісно-прощальним захопленням.

Світло... Світло! Отже, незабаром має бути й сонце. Раз є світло, є надія побачити й сонце! Хоч раз іще. Хоч краєчок!

Всеволод поривається вперед і знов зупиняється.

«А що, як на той час хтось прийде й перешкодить? Адже вдень можуть перешкодити...»

Замислюється і довго стоїть так, не відаючи, як йому бути. Потім зважується все-таки, пробує замахнутися ножем, та рука не слухається. Спинилась на півдорозі і не слухається! І ноги тремтять. І сили бракує.

— Та що я... Та як же це,— шепче неслухняними устами.— Поклявся піти до Чорни і не можу? Поклявся — і не можу?!

Ще одне зусилля — і Всеволод падає на могилу. Ховає в траві спотворене болісними муками обличчя і плаче. Сильним, по-мужньому ревним плачем. Бо зрозумів, що не зможе побороти в собі цієї всеперемагаючої сили — життя, цього нестримного потягу до світла. Та й певен був тепер, що це тільки початок, що заради світла не раз доведеться летіти на вогонь, мріяти про щастя і спалювати крила на півдорозі до нього.

Бо такий закон життя: іти від радощів до болей і від надії до надії. А все ж іти.

НАЙВИЩИЙ ЗАКОН

РОМАН

Частина перша

МИС ЕСПЕКРАС

I

Ця Бурдюгова Дарочка — напасть моя, справжні-сінька кара! Чи я зманював її коли-небудь на вулицю, чи спонукав гуляти в нашому хлоп'ячому товаристві? Сама ж приходить і напрошується. Тільки-но зберемося до гурту, затіємо в пересипі чи біля моря гру, вже тут як тут. «Еге-ей! — кричить і вимахує рукою. — Цур і я з вами. Чуєте, хлопці, цур і я!»

Де не посій її, там і вродить. А тітка Марійка приходять потім, сваряться: «Доки це буде? Узимку скалічив дівчину й зараз мало не втопив». Спитати б їх, чи я хоч на мачину винен у тому, що сталося з їхньою Дарочкою взимку? Ми з Федьком і гадки такої не мали — кликати її до кручі. Сама прибігла й задзвонила улесливим голоском: «Павлику, будь другом, покатай!» Йй казали, тут крутий спуск, казали, це не дівчаче діло — спускатися з прикрої гори. Може, послухала, відчепилася? Де там! «Ну, Павлику, ну, голубчику! — упадала. — Я ж прошу тебе, чуєш?»

Хіба таке бісеня не влізе в душу й не запаморочить голову? Коли вона добра, коли усміхається, не тільки очі посвічують м'яким і лагідним світлом, обличчя теж, на щоках вирізьблюються круглі ямочки, і я не втримуюсь, добрішаю серцем, а роздобрившись, поступаюся. Отож і того разу повелів Федькові звільнити місце на санчатах. Через неї товариша свого скривдив. Як же, казав, пенадовго, Дарочка раз-другий спуститься з гори та й піде. А що вийшло? Натерта полозями доріжка на схилі стрімка, летіли вниз, ніби в безодню, аж дух спирало від того льоту, від морозного вітру, що бив у лице, лоскотав приємними доторками серце. Хіба втримаєшся, щоб не

подуріти на такій доріжці та ще з Дарочкою? І катались, і дуріли, викатуючись, поки додурілися: санчата зійшли якось із второваного сліду, налетіли на мерзле груддя й викинули обох нас у підніжжя кручі. Мені нічого, я відбувся подряпинами, а Дарочка умудрилася вивихнути ногу.

Хто каже, що то — добре? Але хіба я хотів того? Чи, може, сьогодні зманював Дарочку в море? Сама ж прийшла на берег і напросилася: «Зачекайте, хлопці, я теж попливу!» А тітка Марійка прибігли, як і тоді, взимку, наскаржилися мамі, і мама всипали мені. Де ж правда, і чого це я маю терпіти з-за якогось дівчиська?

— Щоб я більше не бачив коло себе вашої Дарочки! — зганяю на сусідці зло.— Лізе куди не слід, чіпляється, мов реп'ях, потім відповідай за неї.

— А ти куди ліз? — гримають мама.— Вода ж у морі не вигрілася ще. Як можна запливати в такий час, інших зманювати за собою?

— Добре, що так обійшлося,— підпрягаються тітка Марійка,— а коли б і тебе схопила судома, як Дарочку?

— Вам ніколи не вгодиш,— блимаю недобрим оком на сусідку.— Спасибі сказали б за те, що врятував вашу Дарочку, що з шкіри пнувся, рятуючи, а ви прибігли скаржитись на мене, вам утіха від того, що мене б'ють.

— Дурненький,— сміються тітка Марійка.— Прощати не можна таких пустощів, от і прибігла. Думаєш, тобі тільки, Дарочці теж перепало.

Признатися, це заспокоює трохи, хоч я й не виказую себе.

— Отож так і скажіть тій сухій тарані: щоб я не бачив її коло себе.

— Якій це ще тарані?..

— Ну, Дарочці.

— У-ух, який розумний,— спохмурніла сусідка.— Зачекай, настане час, прийдеш свататися до Дарочки, я нагадаю тобі про суху тараню.

— Потрібна вона мені...

— Зарікайся, зарікайся, побачимо, якої заспіваєш, коли виростеш.

Тітка Марійка, мабуть, розгнівалися, обернулися й посунули мовчки з двору. А мама знову накинулися на мене: ти що дозволяєш собі, вилупок? Нехай... Стерпів їхнього батога, стерплю й гримання. Зате по-моєму буде. Скавав, щоб Дарочка не підходила на вулиці,— і не підпущу.

Ми, хлопці, обійдемося без неї, нехай вона поспробує обійтися без нас.

Стався той розбрат з сусідами напередодні Травневих свят.

У школі, на демонстрації, ми ще чужалися з Дарочкою: ходили поруч і вдавали, що не помічаємо одне одного. А після демонстрації, десь надвечір уже, чую, зайшла до двору, питає в матері, де Павлик.

«Чого це вона?» — цікавлюсь подумки і жду, коли прочинить двері.

— Добридень,— привіталася.

— Добрі очі, що втрапили. Чого тобі?

Стоїть, паленіє біля порога.

— Все гніваєшся, еге?

— Ну, гніваюсь, то що?

— Прийшла сказати, що я й не збиралася нарікати на тебе. То мама почули від хлопців, що ти зманив мене в море, і прийшли лаяться, а я ні, у мене й гадки такої не було.

— Розка-азуй. Ніби вперше твоя мама приходиться до нас і вперше свариться.

— Не вперше, але хіба я посилаю їх? Так якось виходить, що завжди вважають тебе винним і йдуть. От їй же богу, Павлику. Хочеш, покличу тата, вони підтвердять.

Дивлюсь у книжку, вдаю, ніби дошукуюсь чогось, і мовчу.

— Завтра біля курорту кататимуть дітей на літаку, чув?

— Ну чув, то що?

— Може, підемо?

— Без мене дорогу знайдеш.

— Я... не дивитися, я кататися запрошую.

Скидаю на неї пavidкий, неприховано зацікавлений погляд.

— Татко роздобули два квитки, ось,— підходить і дає їх мені.

Не тільки серце, весь я занімів: квитки справжні, нагода піднятися в небо й покататися на літаку, вважай, у кишені. А то ж не що-небудь, то таке... таке, що й сказати не можна. Хто з нас, школярів, не чув про челюскінців, їхній героїчний дрейф на крижині, про подвиг полярних пілотів, що рятували челюскінців. Жарти хіба, сто чотири чоловіка вивезли! І це в умовах полярної Півночі, з крижаного поля. Не комусь жє, саме полярним пілотам

першим присвоїли звання Героя Радянського Союзу, імена Водоп'янова, Леваневського, Ляпідевського, Каманіна й зараз, через два роки після тих пам'ятних подій, в усіх на устах, а бажання злетіти в небо стало найбільшим із наших дитячих бажань. Але ж хто запрошує летіти? З ким маю знятися в казку? З Дарочкою?

— Іди катайся, — зважуюсь нарешті й повертаю сусідці квитки.

Бачу, ще дужче спаленіла, ніж тоді, коли зайшла до хати, аж сльози виступили на очах, проте не передумую.

«Все, — сказав собі, коли зачинилися за Дарочкою двері. — Тепер уже надовго розбили глека, може, й назавжди».

Не радів з того. Приліг, аби потамувати чи то біль, чи звичайне невдоволення собою. І лежав доти, поки знову не прочинилися двері.

Цього разу не Дарочка, дядько Самійло вирости на порозі.

— Ти що ж це, хлопче, — незле, ба навіть утаємничено заговорили до мене. — Хіба так можна? Дарочка по-приятельському до тебе, а ти дулю їй тичеш під ніс. Вона, якщо хочеш знати, захищала тебе, казала Марійці, коли б не ти, раків уже годувала б.

— А чого ж тітка ваші приходять і наговорюють на мене?

— Вона — мати. Її розуміти треба. Он який вимахав, а не знаєш: матері найбільше болить. Я чого, думаєш, прийшов до тебе? Бо певен, ти — молодець, ти, можна сказати, герой. Не кожен зважиться ризикувати життям і рятувати дівчину, котра потопає. Усякий там боягуз чи шкурник не полізе, за свою шкуру дбатиме. А ти не думав про себе, ти рятував Дарочку, і за це ми з Дарочкою любимо тебе. Аякже... Я, може, ніч не спав, все думав, чим тобі віддячити, Павле. А коли почув, що людей на літаку кататимуть, зрадив не знати як. Це ж, думаю, і є вона, найліпша винагорода. Правду я кажу?

— Та... хіба я що, — чухаю потилицю, — хіба я проти.

— От і добре, коли не проти. Я так і знав: ми домовимося з тобою, не може бути, щоб не домовилися. Бо я такий, як і ти, Павле... Добром за добро плачу. Завтра по сніданку будь наготові. Зайдемо по тебе з Дарочкою.

Того дня біля курорту зібралася вся Кирилівка. Усі веселі, усі в святковому. Аякже, відколи село пам'ятає себе, кирилівці вперше сядуть у літак і знімуться в небо...

Охочих кататися на літаку кілька сотень набралось б, вважай, усі зголосилися б, крім хіба зовсім підтоптаних. Та не всім випадає таке щастя. Колгоспи винагородили квитками тільки передовиків, а вже ті поділилися з своїми дітьми. Чому нас, Гладких, обійшли, не знаю. Тато, відколи капітаном на судні, завжди у передовиках ходять. Мабуть, зумисне викреслили із списку, аби люди не казали, що правління само себе винагороджує: адже тато член правління. А Бурдюгові що, Бурдюг рядовий рибалка. Через те й не сплехував, аж два квитки вициганив. Ну, та байдуже. Важливо, що я полечу-таки, звідаю, що то за диво — політ над землею. Повернеться ось літак, забере одну, другу партію — і наша з Дарочкою черга.

Аж не віриться, учора ми обминали одне одного, а сьогодні вже друзі. Стоїть ось між мною і дядьком Самійлом святково вбрана, не просто радіє — промениться радістю. А все тому, що ми помирилися з нею. Точно! Не було б миру, і Дарочка не була б така щаслива.

— Що, Самійле, і ти летип? — питає хтось із рибалок.

Обертаємося — Зварич, дядьків напарник.

— Без Гриця вода освятиться, — сміються. — Доньку ось посилаю замість себе.

— Саму?

— Та ні, з Павликом Пилиповим.

— А не боїтимуться?

— Ти шо! Павлик молодець, Павлик не злякається. Чув же, з моря вицуприкував нашу Дарочку.

Люди з довірою дивляться в мій бік. І це тішить. Аякже! Дарочка завважила ті погляди, ще ближче стала коло мене. Ось-ось, здається, візьме під руку й скаже: «Павлик такий, Павлику можна вірити».

Коли усілися в літаку, вона так і зробила: прихилилася щільніше і взяла мене обома руками за лікоть.

— Страшно?

— Сама не знаю. Ніби й не страшно, а тремчу. Це від радості, мабуть.

Літак набирає тим часом швидкість, одривається від землі.

— Глянь, — показую сусідці. — Ти глянь, яка далина одкривається звідси!

Дарочка, як і перед зльотом, усе ще тримається за мене, а проте слухається: зиркає в один, в другий бік, бачу, аж пломеніє.

— Ой Павлику! — каже захоплено й тепер уже не просто розглядається — крутиться, мов дзига. — А ти подивись униз, на Утлюг, на поля обабіч Утлюга. Не річка й не лани — диво стелиться під нами!

Травень — окраса весни, та благодатна пора, коли поле має свої неповторні зваби. Врунеться щедро вигріта сонцем озимина, набираються сили весняні посіви — ячмінь, овес, милують око рівні чи, навпаки, химерно вигнуті ряди кукурудзи, соняшнику, бавовни. Вони тільки-но пробилися до сонця і, здається, більше, ніж усе інше, радіють світові й звеселяють своїми radoщами світ.

З землі всього не побачиш. Коли виходиш у степ і дивишся на поля з дороги, по-весняному молодими і гарними видаються вони, та все ж не такими, як згори. Широ-чіль примножує, подесятерєє красу. Аж дух спирає.

Дарочка показує та й показує вниз. І радіє з того, що бачить, і тремтить від радості.

— Ой мамочки! — повискує час від часу. — Таке гарне все, збожеволіти можна. А то... Бирючий уже?

— Він. Он — пристань, он — маяк, бачиш? А море яке синє та безмежне. Ні, ти подивись! Коли б оце бінокль, Керч побачили б, мабуть.

— Атож, — погоджується. — Отак, Павлику, й голуби твої, геть усі пташки... Щасливі, правда? Коли схотіли, тоді й знялися, куди надумали, туди й полетіли.

— А чого, по-твоєму, хлопці здебільшого льотчиками хочуть бути? Тільки з неба й можна побачити такі обшири і таку красу.

Те й робимо, що запрошуємо одне одного подивитися вниз.

— Глянь, Павлику! — торсає мене й показує стривожена чимось Дарочка. — На нашу Кирилівку, на мис, на якому вона примостилася, глянь. Правда, він схожий на жінку?

— Не просто на жінку, — обертаюся до неї і чую, як лоскочуть щочку легенькі доторки збуреного вітром волосся, — на сонну красуню схожий. Бачиш, як ніжитьься під сонцем, наче дівчина на пляжі.

— Ага. Давай віднині так і називатимемо наш омитий морем і лиманами півострів: мис Спляча Красуня. Адже географи поки що не дали йому назви.

— Справді. Скорочено це буде так: мис Еспекрас!

— Ха-ха! Чудово! Ми з тобою, виявляється, не просто катаємося на літаку, робимо «географічні відкриття».

Політ по великому колу — наче один подих. Змигнути не було часу, таке відчуття, ніби не встигли злетіти, уже й сіли. Але який то був політ! Дарочка, коли вилізла з кабіни, мов метелик, пурхнула до батька, повисла в нього на шиї і чмокнула від усього серця в щоку.

— Спасибі, рідненькі! Це таке, татку, диво, це така радість!

Чого-чого, а розмов не бракувало того дня. Та не те, мабуть, важливо. Якщо по ширості, то я тепер тільки зрозумів: ось коли ми по-справжньому здружилися з Дарочкою. Йдемо до школи — удвох, повертаємося з школи — теж удвох. Не б'ємося, як інші, і не сваримося, як колись, усе розмовляємо та сміємось. Бо Дарочка — шебетуха, пошукати такої. Мов давнє хлоп'яче захоплення — голуби — стало тепер і її захопленням. То колись гнав подалі від голуб'ятника, тепер, навпаки, розщедрювався й запрошував сусідку подивитися, скільки в мене того штаства і який то скарб — голуби. Верещала, беручи до рук найменших, тих, що були ще в пуньку; набирала в рот пшона й годувала, уподібнюючись голубці, середульших; «Ой які ж вони гарні!» — захоплювалася трохи старшими, чистими і звабливими в молодому пір'ячку, а я дивився на її непідробну ширість, тільки, мабуть, дівчаткам властиву радість і пишався: не лише мене тішить царство чубатих, двочубих, Дарочку теж.

Весна — пора захоплень. Хоч нам, дітям, не бракувало їх ніколи, але весна є весна, вона ніби розковує нас, зриває з ніг, а найперше з серця незримі пута й кличе на пустельно дикий пересип, а в пересипі — на всі чотири сторони світу: туди, де грає під сонцем море, де синіє не менш звабливий, усіяний білими острівцями чайок лиман, і, звичайно ж, увись, до бездонно-чистого і по-весняному голубого неба. Не кажу вже про нас із Федором Коробкою, нам не вперше доглядатися, як кружляють у небі налякані свистом голуби. Але ж Дарочка теж не відставала, і бігала з нами по пересипу, і задирає, слідкуючи за вертунами, голову, і пломеніла, радіючи: як же, голуби мало не до землі падають, перевертаючись, і вже біля самої землі, відчувши подих тверді, знову набирають висоту, стрілою злітають у небо.

— Виходить, вони не бояться — слухаються вашого свисту.

— А ти ж думала.

— Навчи й мене, Павлику.

- Вертїтися?
- Та ні, свистїти.
- Не можна, — підпрягається Коробка.
- Чого?
- Голуби попадають зо смїху.

Кривилася, гніваючись на Коробку, а від мене не відходила все-таки.

— Павлику, навчи, — благала стишено і лащилася приховано.

- Якого ж тебе способу навчити?
- А які є?

Я розшукую в небі зграйку своїх вертунів і свищу порівняно несильно, зате витїювати. Дарочці, бачу, подобається це, аж очі заіскрилися.

— Оцього навчи, Павлику.

Наука, здавалося, проста. Досить підібрати нижню губу, притиснути її до зубів, торкнутися язиком верхнього піднебіння — і все, свищи скільки заманеться. Проте Дарочка, на втіху Федорові Коробці, не видала з-під зубів нічого, крім шипіння. Я і так, і сяк коло неї, роз'яснював, дозволяв навіть заглядати собі в рота — дарма.

Чи розгнівалася, чи складалося так, — кілька днів не бачилися, хіба що в школі. Попробував заговорити із нею — нічого, не сердиться.

- А чого на вулиці не показуєшся? — питаю.
- Та, — махнула рукою. — Ніколи.

Ніколи то й ніколи. Аж чую одного дня, свистить хтось на сусідському подвір'ї. Обертаюся — Дарочка. Стоїть коло тину, кличе мене.

— Чув? — сяє, мов нова копійка. — Я умію вже свистити.

- А не бре'?
- Ходім у пересип, покажу.

Спокуса завжди спокуса, така — тим паче. Покинув вила, якими розкидав гній, подався слідом за Дарочкою.

- Заплющ очі, — велить, коли відійшли далі від хат.
- Нащо?
- Свистїтиму.

— Знайшла дурника, — огинаюся. — Хочеш так свиснути, як парубок із казки свиснув триголового змія.

— Ні, — сміється. — Я не з таких. Ніяково, знаєш, не зберуся з духом.

— А ти зберись. Хати темрява он кутає вже, ніхто не побачить.

Знову розглядається і таки зважується. Раптово, якось не помітив, коли те й сталося, набрала в груди повітря й видала неголосний, проте чистий, справді хлоп'ячий свист.

— Ох ти. Ану ще.

— Фі-ів!

Радію за неї і штовхаю на radoшах кулаком у плече — так, як це водиться в хлопців. Заточується від несподіванки, а може, й від удару, проте не гнівається. Сидить, спершись на руки, й квітне в щасливій усмішці.

— Дома вчилася?

— Н-ні. Дома прочуханки за це дали б. Сюди, в пересип, на берег моря ходила й освоювала твою науку. Мама знають: я люблю учити вірші на відлюдді, через те й не зацідозрили.

Того травневого дня вона стала справжнім голуб'ятником, тирлувалася зі мною у дворі, бігала, задравши голову, поза городами й навіть далі — у пересип, свистіла, коли не було сторонніх, і спонукала голубів знятися в вись, потім морщила, вдоволена, свого носика й дивилась уважно, як вони перевертаються через голову, мої вертуни, — і раз, і вдруге, і втретє, і вп'яте.

II

Наша вулиця, розказують старі люди, одна з найдавніших у Кирилівці. Йде вона вздовж Молочного лиману — городи впираються в самісіньку кручу. Тому так і звалася колись — Крайня. Це вже після революції найменували її гордим ім'ям Тараса Шевченка.

Починається вона за якісь гони від моря дворищем Самійла Бурдюга і йде до самих плантажів у кирилівському полі. Сусідами в Бурдюгів — ми, біля нас живе баба Бакланка, далі Коробки, Стародубці. Навпроти Бурдюга ніхто не мешкає — там лиманська круча робить крутий вигин, а навпроти нас — дід Конюшок, біля діда — Зваричі, далі — Прилипки, Байдачні, Наливайки. Чомусь так склалося (і давно, не за нашої пам'яті), що ці перші на Шевченківській вулиці родини тяжіють до одного гурту. Мама кажуть, це тому, що вони рибальські. Хто знає, може, й так. Адже дядько Самійло рибальєть на одному баркасі із Зваричем, а наші тато плавають на одному судні з Коробкою, Федоровим батьком. Але чому ж тоді Ко-

робки для нас тільки напарники й добрі сусіди, а дядько Самійло для мого тата, як і тітка Марійка для моєї мами,— друзі?

Щось тут не те, бо й Бурдюги не про когось там — про нас кажуть: «Ми з Гладкими, як із рідними, живемо: душа в душу».

У діда Конюшка своє пояснення. Усі сміються, чуючи його, а мені здається, що в дідовій побрехеньці є щось від правди. То нічого, що кирилівці по-різному ставляться до тата й до дядька Самійла. Є в їхніх характерах, якщо хочете, в ділах і намірах таке, що єднає одного з другим, а вже через них — і родину з родиною. Самі посудить. Чи то так важливо: дядько Самійло мають на селі прізвисько, татко — ні, дядько Самійло всього лиш рибалка на одному з баркасів, татко — капітан судна, до того ж член правління. Бурдюг своє і в праведних і в неправедних візьме, він такий. Але що той же Бурдюг, як і наш тато, передовий рибалка в колгоспі, що його кличуть в селі не як-небудь — Душанчиком, мабуть, і є тією правдою, що єднає їх і як сусідів, і як людей.

До речі, про прізвиська. Скажу по щирості: кирилівці мастаки на них. Їм цілий тиждень їсти не давай, все одно сидітимуть, скалитимуть зуби й даватимуть один одному прізвиська. А вже як уліплять, піби там і було. Сусідка наша, баба Горпина, Бакланкою прозивається, Коробки — Мундерами, Стародубці — Шуляками, Прилипки — Цісарями.

Думаєте, так собі, з доброго дива? Еге, з доброго. Всього своя причина. Ось Коробки, до прикладу. Ще дід Захарко служив у царському війську і воював на японському фронті. Повернувся, кажуть, при «георгіях» і такий пишний, такий гордий, що кирилівці й підступити не зважувалися. А проте знайшовся хтось сміливий, підійшов і запитав: «До чого ж це ти, Захарку, дослужився в царя?» Закопилів Захарко губу, випнув, хизуючись хрестами, груди та й каже: «Мундера присвоїли». Певно, через неграмотність свою сказав так чоловік: не «унтера» — «мундера», а може, й на радощах збився на слові, та тільки кирилівці не пропустили тієї похибки повз вуха. Не лише Захарко звався відтоді Мундером, звалися діти, звуться зараз онуки, певен, і правнуки зватимуться. А так, село наше особливе, тут прізвиська більше полюбують, аніж прізвища. Бо веселий народ, бо люблять сміх. Ті Прилипки, що живуть на нашій вулиці, нічим, власне,

не провинилися, то родич їхній, дядько Наум, був свого часу в австрійському полоні й, повернувшись, полюбляв хвалитися, що самого цісаря бачив. «Отако, як тебе,— розповідав цікавим чи просто тим, що полюбляли зайвий раз посміятися.— А який цісар, хлопці, який цісар!» Отак цісарив та й цісарив по селу, поки приліпив до себе прізвисько. Воно коли б тільки до себе, то й нічого, а то ж, кажу, усі Прилипки почали зватися Цісарями. Несправедливо. Як хочете, а несправедливо.

Ну, а за дядька Самійла я, признатися, й радий, що вони відомі в селі ще й як Душанчик. Бо то ж таки правда, бо вони — душа-чоловік! Дехто схильний, між іншим, пояснювати це прізвисько тим, що дядько Самійло ходять із розстебнутим коміром. Весна чи осінь надворі, літо чи зима — у них завжди душа відкрита. Але я не згоден, то не через те! До людей душа їхня відкрита, ось чому вони — Душанчик.

Хочете — вірте, хочете — ні, але я й сам до пуття не знаю, хто мені більше подобається: рідний батько чи дядько Самійло.

Татко наші теж непогані собою — високі, плечисті, коли йдуть від моря у літньому одязі, тим паче в майці, залюбуватися можна: за сорок уже їм, а виправка парубоча, талія наче в юнака. Та дядько Самійло ще кращі. Ростом, правда, нижчі за тата, зате міцніші тілом. Воно у них смагляве, навіть узимку не вибілюється по-справжньому, і ніби свинцем налите. Коли скинуть, пораючись біля сіток, сорочку, аж завидки беруть. Оце чоловік, оце моряк! Груди колесом, мов пудові гирі ходять під шкірою, плечі, руки так і грають м'язами, міць і здоров'я відчуваються в такому тілі. А ще й те вабить мене в дядькові Самійлові, що вони завжди веселі, здається, й не знають, що таке непевність, страх чи така мізерія, як клопіт. Може, через те й очі в них теж веселі, коли усміхнені, а коли й насмішкуваті, і обличчя не по літах свіже та рожеве.

То приємно, звичайно, що тато — відомий на все побережжя капітан, що люди поважають їх за принциповість та справедливість. Але вони якісь неговіркі з нами. Поцікавляться, повернувшись із плавання, як навчаємося з Надійкою, чи не завдаємо матері клопоту, та й усе, уже своє роблять. А дядько Самійло не такі. Хто я для них? Хлопчак, всього лиш син сусідський. А вони не цураються мене, годинами можуть говорити зі мною. І як гово-

рять, еге, як говорять! Роти розкриваємо з Дарочкою або за животи беремося зо сміху.

Тітка Марійка — ті поважніші (як кажуть мама, розсудливіші). Але й вони багато чим схожі на дядька Самійла. Я малий, а бачу: цих людей єднає не тільки те, що вони — чоловік та жінка, у них є спільна мета. Тому й вірні в розлуці, веселі й незвично рідні, коли стрінуться. Йй-богу, ніби живуть не за тими, що всі інші, законами. Ані сварки, ані крику на подвір'ї, тільки й чуєш: «Марійко!», «Самійло!» А вже як зберуть гостей та заспівають після вишнівки, і зовсім заслухаєшся. Бо таки ж гарно виходить у них, і пісня гарна:

Ой там на горі,
Ой там на крутії
Сиділа-гуляла
Пара голубів.
Та вони ж сиділи,
Парувалися,
Сизими крильми
Обіймалися.

Навіть захмелілі гості схиляються в таких випадках край столу і чемно слухають душевну оповідь про сумну долю сизокрилик — як наслала на них лиха година мисливця-стрільця, як забив він голуба, а голубку забрав, «насипав пшонця — аж по колінця, налив водиці по самі крильця». Та ба, «голубка не їсть, голубка не п'є, на крутую гору все плакати йде».

Ні, тітка Марійка — це тітка Марійка. Усі знають: і жінка та мати з них добра, і хазяйка така, що пошукати. Дядько Самійло сьогодні на морі й завтра на морі, вони схопилися ні світ ні зоря та й поїхали — коли на місяць, коли на півтора. А тітка Марійка все з родиною та з клопотами про родину. Вона, правда, не така вже й велика, і хазяйство не якесь там. Але ж усе на тітчиних руках. Город, виноград на городі щоліта треба комусь обробити? Треба. І за коровою слід доглянути. А ще ж є діти, є колгосп і робота на колгоспному полі. Чоловіки — моряки, на них не доводиться покладатися. Щиро кажучи, дядько Самійло, може, й не зуміли б так обертатися вдома, давати всьому лад, як дають його тітка Марійка. Інший сьогодні віддав жінці зароблені на рибальстві гроші, завтра гульк — немає вже їх, проциндрила. А в тітці Марійки завжди вони є, у них всього і на всіх виста-чає.

Хати в кирилівців покриті черепицею. В одних штампованою, у нас та дядька Самійла — простою. Це й краще, для мене принаймні благодать. Коли треба спіймати свого чи чужого голуба, просуну в щілину спеціально змайстровані кліщі, схоплю голуба за лапку — і все, уже мій. А сьогодні одна з таких щілин для іншого діла знадобилася. Зачув, перебуваючи на горищі, що Дарочка розмовляє з тіткою Марійкою на своєму подвір'ї, і зиркнув у той бік. А вже коли зиркнув, не забарився пригадати, куди ми збиралися піти сьогодні з Дарочкою.

Мерщій зліз із горища, переодягнувся і подався до хвіртки, через яку ми ходимо до сусідів.

— Дарочко! — гукаю в бурдюгівський двір. — Гайда до моря.

— Зараз. Одягнуся, скажу мамці, та й підемо.

Вона швидко, цього від неї не забареш. Мотнулася в один кінець, у другий — і вже зібралася, уже наздоганяє.

— Не гайся ж там, — чути тітчин голос.

— Добре, мамко. Я швидко, одна нога тут, друга там.

А на мене зирк, зирк своїми теплими, не без лукавинки очима.

— Було б сказано, — усміхається. — Купатимемося, поки не накупаємося, правда?

Дарочка старша за мене на півтора року, проте ростом я не відстаю від неї, навіть на якогось піввершка вищий. Через те ми відчуваємо себе рівними, а з якогось часу й здруженими чи зрідненими, не знаю, як сказати. Голуби посприяли чи отой політ над Кирилівкою, оце тепле й ласкаве море? А чом би й ні, чому б не те, не друге й не третє? Он який він був, той політ у небо, скільки щасливих хвилин провели вкупі, коли ганяли голубів і милувалися ними. А море? Чи є щось звабливіше за наше ласкаве літньої пори море?

Ми тут як дома, і не просто за звичкою. Море — це наша колгоспна нива. Є в ньому риба — є й вилів. А є вилів — є хліб і до хліба. Через те батьки наші, а з ними й ми не просто любимо чи там піклуємось — живемо морем. Ніхто з рибалок не дозволить собі чи комусь сторонньому ловити рибу, коли вона нереститься, нікому не спаде на думку спорожнювати невід, коли в ньому мальок. Кожен знає: хоч море й безмежно велике, казково багате, та все ж не може бути невичерпним. Щоб брати з моря, йому треба й віддавати: час — на розмноження риби, річки й проходи в річках — на нерест, чистоту прибереж-

жя — заради чистоти дна, одвічно рухливого й довічно свіжого повноводдя. Аякже, всяке життя — оновлення, а найліпші умови для оновлення — чистота.

Узимку нам, рибальським дітям, нічого робити коло моря; хоча батьки наші і їздять кіньми ближче до відкритої води — запускають під лід сітки на чабака. Зате навесні, восени й не хотів би хтось іти на берег, все одно поплиють. Той має нести батькові їжу, той — стати в поміч, коли лататимуть сітки, перебиратимуть сплутане білугою чи осетрами крюччя, а найчастіше — калижити кінці, коли тягнуть волокушу. Воно, може, й важко іноді, йдеш не тоді, коли хочеш, зате знаєш: ти чогось вартий уже в родині — і стараєшся не помічати втоми, мозолів на руках, тим паче, що певен — та, найгарячіша пора, триває не так уже й довго. На зміну весні прийде літо, а літо — наше. Рибу влітку не ловлять (крім хіба тульки, тарани та пузанка), у школі тоді канікули. Ото тільки й обов'язку, що залишать на тебе корову, свиню, курей, коли йдуть у поле. Але хіба то обов'язок? Крутнувся сюди, крутнувся туди, вигнав до череди корову — і вже вільний. А коли тобі воля, то куди подасися, як не на море? Воно ж поруч і таке до замилювання гарне, до лоскоту знадливе цієї спекотнявої пори!

— Ну що, запливемо? — усміхаюся до Дарочки.

— А чого ж, — не помічає чи не хоче помічати мого кепкування.

Коли пірнеш отак, з-під сонця, ніби струмом ударить тебе: вода видається холодною-прехолодною, потім терпимою, зрештою й зовсім приємною, такою, знаєте, приємною, що не тільки тіло, дух у тобі збадьорюється й кличе: «Не виірнай. Пливи й пливи отак, під водою, доки вистачить духу».

І я пливу. Довше, ніж треба, і, здається, далі, ніж можу. А спливаю, Дарочки не видно.

«Чи не трапилось чогось?» — побоююся і розглядаюся довкруг.

— Агов! — чую попереду, метрів за десять від себе.

— Ти ще раз пірнала?

— Ні. Так гарно під водою, то я й не поспішала на поверхню.

«Бреше, — вирішую й одразу ж беру під сумнів свій здогад. — А чого ж тоді вона опинилася попереду? Га, невже це вузькогруде дівчисько більше набирає в легені повітря, аніж я?»

Швидко гребусь руками, стараюсь наздогнати Дарочку, потім — випередити.

— Не поспішай, — спокійно і, як здається мені, подружньому радить сусідка. — Хто спішить, той людей смішить.

Оглядаюся — вона справді розмірено, ба звільна навіть запусає у воду руки й так же неквапливо розводить їх. Маленька голівка її, прикрита червоною гумовою шапочкою, мов у ласки, стримить над хвилями, а тіло — темне, засмагле за літо — в'юном вигинається у воді й посувається вперед. Таким красивим видається крізь освітлену сонцем блакить, аж завидки беруть.

— Тобі, бачу, легко пливти, — не втримуюсь і винагороджую Дарочку похвалою.

— Ум-гу, — погоджується й лукаво зирить на мене. — Я ж легенька, не те що ти.

— А я, по-твоєму, не жиливий, не сильний тобто?

— Сильний, хто ж каже, що ні. Ти, Павлику, найсильніший, але здоровило. Тобі, щоб посунути своє тіло у воді, удвічі більше треба докласти зусиль, ніж мені.

— Таке скажеш, — хочу перечити і змовкаю: а може, вона має рацію?

Над нами високе і чисте-чисте, ніби вимите, небо, під нами прохолодне, збрижене легеньким вітром море, а ми погойдуємося на хвилях (таке відчуття, ніби повисли між морем та небом), тішимося бездонною височинню, блакиттю у височині, а ще — глибинною прохолодою, що огортає тіло, будить здоровий дух у здоровому тілі, і не можемо натішитись. Бо це справжнісіньке привілля, це — краса.

— Вперед, Даруню! — стрибаю назустріч м'якій і пінистій хвилі, зрештою пірнаю й пливу під водою. Дарочка — вслід за мною. І радіє, і біснується, як я, й усміхається. Йй-богу, ми чимось схожі й чимось зріднені з нею. Не знаю чим, але зріднені.

Коли повернулися на берег, там чимало вже було таких, як ми. Дехто з наших, кирилівських, а більше пляжники, правдивіше ті з них, що котре літо приїздить до моря і встигли здружитися з кирилівською діворою. Крик, галас, біганина, та нас із Дарочкою не спокушає все те, лягаємо на пісок, перепочиваємо й гріємося під щедрим літнім сонцем.

Знаю, коли є хлопці, неодмінно гулятимемо в торкута. Гра цікава, однак потребує неабиякої спритності. Отож стараюся довше полежати на пляжі, поновити витрачену

в плаванні силу. Та хіба влєжш? Хтось кинув клич — і вже подалися всі, пірнають, верещать, мов оглашенні.

Таки поспішив приєднатися до гурту. Дійшло до справжньої гри, і я відчув: поступаюся декому в спритності, і що найбільше дивно — Дарочці. Вголос не міг зізнатися, а про себе не раз завважував: дівчина ця довше ховається під водою, ніж я. Через те й уникав її, хитрощами чи ще якимось, але старався бути подалі від нав'язливої сусідки. Зате сусідка не зважала ані на моє побоювання, ані на те, що ми з нею добрі друзі. Здавалося, зумисне підстерігала саме мене й ганялася саме за мною. Гра ж бо в тому й полягає: кому випаде бути торкутом, той має розгадати наміри товаришів і торкнутися рукою котрогось із них — або під водою, або тоді, як випірне.

Хай би раз зробила так, де не ходило, а то ж усіх обминає в морі, спритних і вайлуватих, а за мною ганяється, мене норовить зробити торкутом. Як тільки сама стала ним, так і передає, мов естафету. Ще й тішиться з того, регоче до сліз.

— Смішки з бабиної кішки,— гніваюсь на неї.— Попробувала б у морі обігнати мене.

— А то не обжену?

— Ти?

— Хоча б і я.

— Крути, та не перекручуй. Тобі до мене, як куцому до зайця. Чи ми не плавали, може? До четвертої гундери¹ догребешся і назад просишся.

— То ж через тебе.

— Що?

— Через тебе, кажу. Бачила, як ухоркуєшся, пливучи до четвертої гундери, тому й просила вернутися, боялася, щоб не втонув.

Тепер аж догадався: вона жартує. І тон, і усмішка, і постава — все промовляло за те, що Дарочка жартує, йї захотілося чомусь подражнитися на людях.

— Ах, так,— кажу, і доволі рішуче.— Пішли!

Усміхається, а проте не рушає з місця.

— Нехай іншим разом,— каже перегодя.— Сьогодні пізно вже, скоро корови прийдуть із череди, а мами не буде вдома.

То було схоже на правду, та мені не хотілося зважати на неї.

¹ Гундери — дерев'яний ставник у морі.

— Пасуєш, значить?

— Чому пасую? Кажу ж, пізно вже. Коли тобі так при-спічило позмагатися, можна в інший спосіб випробувати сили: хто швидше пробіжить двохсотметровку, той вважа-тиметься сильнішим.

Мені б утриматися. Знав-бо, Дарочка спритна дівчина, на зріст не така вже й висока, але прудка, мов козеня, до того ж старша за мене. Та чи міг я зважати на її сприт-ність? Бігти, й негайно!

Готувалися нашвидкуруч, одначе за всіма правилами. Серед курортних були такі, що добре обізнані з ними, отож вибрали більш-менш рівну площадку — твердий за-плесок між морем і пляжем, відміряли сто метрів, поста-вили на дистанції спостерігачів, визначили суддю і веліли нам стати на старт.

Я обрав вигідніше місце — ближче до води. Знав, там твердіший ґрунт, отож більше надії на перемогу. А проте і вигода не порятувала мене. Правда, якийсь час ішли нарівні. Та за кілька кроків від місця, де мали розверта-тися, я відчув, що відстаю від Дарочки. Вона теж завва-жила, мабуть, це, бо почала сміятися. Спершу неголосно, видно, внутрішнім, тільки-но народжуваним сміхом, а ко-ли розверталася й зустрілася зі мною очима, засміялася голосніше. Було таке враження, що їй легко втекти від мене, певна, що втече, і тому зловтішається, біжить і за-сіває берег дразливими смішинками.

Надалі відстань між нами майже не зростала. Дарочка як вихопилася, так і йшла попереду. Смішинки тільки були зловтішними й голоснішими. Так видзвонювали, роз-сипаючись, така сила і зваба почулася в тому передзвоні, коли б не ревність моя, не гнів на Дарочку, міг би пораді-ти за неї. Та ба, не до радощів було. Дарочка йшла легко, ніби на крилах, і легкість та розпирала мені груди, чув, слабнуть і підкошуються ноги. Це додало злості, і я не стямився, коли і як зібрався з силою, рвонув уперед і підставив дівчині ногу. Може, і не підставив, може, на-ступив тільки, хто знає, але Дарочці не легше від того. Наче підкошена, простяглася на мокрому піску, аж ви-ляски пішли.

Знав, то не так просто — упасти на льоту та ще з несподіванки. Через те й отямився швидко. Не побіг упе-ред, не думав про змагання. Схилився над дівчиною, ста-рвся допомогти.

Мовчки випльовувала з рота пісок, силкувалася звестись. А коли сіла й мазнула рукою під носом, потім глянула на руку, затримала на мені образений погляд і сказала:

— Дурень. Хвалько і дурень!

Не перечив і не сперечався — з носа в неї цебеніла кров. Коли ж підбігли хлопці, дівчата, і зовсім одійшов остронь. Соромно було за свій вчинок. І прикро, признатися. Зараз Дарочка скаже, чого упала, — і на мене накинуться, як на пса, що посмів укусити малу дитину. Але то ще півбіди. Що буде, коли вона розповість матері, або станеться так, що тітка Марійка побачить свою доню заюшеною кров'ю? Тоді хоч з дому тікай. Тепер уже не скажу, що Дарочка чіплялася, сам ішов до моря й покликав її.

Чекав найгіршого і, може, саме тому був неабияк здивований, коли почув, що дівчина не мене — себе звинувачує в невдачі. Сказала як відмахнулася й пішла в море. Пірнула раз, удруге, пождала, поки холодна вода спинить кровотечу, і вийшла на берег. На мене жодної уваги, вдавала, що не помічає, але й про підніжку ні слова.

Відчував: це гірше, аніж лайка. Як я підступлюся тепер до неї, що скажу, коли треба буде підійти?

Додому повертався сам і дома те й робив, що думав: чому я вчинив так, який біс штовхнув мене на підніжку? Може, піти зараз і вибачитися, поки немає тітки Марійки? Інакше ж як помиримося і коли помиримося?

Хотів і не зважувався, поривався йти і знову повертався. Аж поки не надивав на щасливу думку: стривай, таж Дарочка має прийти до нас доїти корову! Завжди так було: коли немає вдома ані нашої мами, ані тітки Марійки, корів доїть Дарочка.

Мов рятунку, чекав її появи на подвір'ї. Так і сказав собі: «Якщо прийде, значить, пробачить, значить, помиримося. А ні, пиши пропало».

Але Дарочка прийшла. Була серйозна, незвично нахмурена, одначе прийшла й запитала:

— Корову напував?

— Аякже.

— А дійниця де?

— Осьдечки.

Подивилася строго й майже висмикнула з моїх рук висушену матір'ю дійницю.

І доїла — не промовила жодного слова, і видоїла — не обізвалася. Зняла з кілків глечики, розлила в них молоко і тільки тоді, як відходила вже, сказала:

— Винесеш у погріб.

— Дарочко, — спинив її на півдорозі.

Обернулася, дивиться пильно.

— Чого тобі?

— Удар мене.

— Що?!

— Удар, та так, щоб юшкою вмився. Винен я перед тобою. Ну, сталося так, розумієш. І не хотів, а сталося.

— Не хотів...

— Йй-богу, не хотів. Бий скільки хочеш, тільки давай помирилося.

— Іди ти знаєш куди...

Не доказала. Обернулася й пішла з двору, але мені чомусь подумалося, що пішла не така вже й сердита.

«Помирилося, — вирішую. — Раз приходила доїти корову, значить, помирилося. Це зараз може відвертати від мене кирпу: у дворах повно курортних, на пляжі — теж. Вийдуть курортні, куди вона дінеться? Тоді в селі тільки й віддушини буде, що школа, а на нашім кутку — мої голуби».

III

Дивина. Невже я помилився? Давно відїхали курортні, море перестало бути отим, що вабить на берег, а Дарочка не повертається ані до мене, ані до моїх голубів. Ніби ж і не гнівається вже, дається, коли йдемо до школи чи із школи, на розмову, а отак, як колись, не дружить зі мною.

Відчував, мені не байдуже, мене розпирає чи то прикрість, чи то цікавість, а що вдіяти, не знав. Інший раз зумисне підстерігав, коли вийде поратися на подвір'я, й підіймав у небо наших улюбленців вертунів. Дарма, подивиться, як вони кружляють над хатами, й своє робить.

— Дарочко, — переборює себе й заглянув через тин. — До нас прибулдився чужий торкут. Хочеш, покажу.

— Ніколи, — усміхнулася й пішла до хати.

Тоді похолодало вже, і Дарочка одягла, йдучи до школи, нове демісезонне пальто, модний капелюшок, взула нові черевики. Не йшла — писала вулицею, струнка, поважна, якась аж нетутешня нібито.

«Хіба набити?» — питав себе, простуючи за своєю судкою і не зважаючи наближитися до неї. У школі вивчував уже спосіб, коли і як це зробити, та нагледів Дарочку серед семикласників і припинив із несподіванки. Так он воно що! Бурдюгівна пішла в сьомий, випускний клас і відчула себе дорослою. Ну звичайно! Дівку з себе корчить. Он як усміхається до хлопців, під ручку з дівчатами ходить, шушукається про щось, потім сміється на весь рот. Раденька, що дурненька.

Кривдно було. Не розумів, чому, але відчував: кривдно. А що міг вдіяти? Коли віз покотився з гори, його вже не зупиниш. Дарочка семикласниця, їй скоро п'ятнадцять років виповниться, а нам із Коробкою тільки по тринадцять. Швидше б вирости — ото було б діло.

Журба — капосна хвороба, та не для нас, побережанських хлопчаків. Перший, хто підійшов на тому тижні до мене й сказав: «Удар, Павлику, лихом об землю», — були тато. Чи завважили смуток у моїх очах, чи скучили, поки блукали з рибалками по морю, нагледіли в хаті й запитали:

— А що, синку, може, до Бердянська махнемо? У школу тобі завтра не йти.

— Морем?

— А чим же? По снасті вирушаємо вдосвіта.

Були ще мама, могли стати на дорозі й сказати: «Чого? Ще вітер прихопить у морі — осінь зараз, не літо». Але що мама, коли дозволяють тато? Вони — капітан, їх усі слухаються.

День видався і теплий, і сонячний, дарма що осінній. Вітер, щоправда, майже стрічний. Та байдуже, внизу потужно бубонить мотор, та сила, на яку і в бурю можна покластися.

— Назад під вітрилами підемо, — кажуть матросові тато. — Не люблю оцього постійного гаму. Ду-ду-ду та й ду-ду-ду, аж у голові гуде. Вітрила на щоглах — ото діло. Ніби на крилах летиш. Спокійно, плавно, як у сні. Тільки й гомону, що хвилі за бортом та скрип щогли під натиском потужного вітру.

Тато тільки міркують собі вголос, а я дивлюся в море, по курсу «Червоногвардійця», й уявляю вже, яка то буде красаота йти під вітрилами. На «Червоногвардійці» дві щогли, обидві високі, міцні. Коли підняти на них вітрила й піти зворотним курсом, не плавання — утіха буде. Ле-

вант — не острія, з ним тільки грего й трамонтан¹ можуть змагатися силою. Звичайно, погано буде, коли подме сильніший, аніж зараз, тоді і в море можна не вийти. Та байдуже. Поки що він помірний, те, що треба.

Я не вперше плаваю з татом. Були на Бирючому і навіть у Генічеську. А в Бердянську не доводилося. Ото порт, ото місто, мабуть! Буде що дивитися, буде про що й розказувати, коли повернуся додому, та ще на «Червоногвардійці», та ще під вітрилами. Може статися, що йтимо далеко від берега, як тоді, з Бирючого в Генічеськ, а на глибині, у відкритому морі, тільки й гомону буде, що хвилі за бортом та скрип щогли, посвист вітру в баштугах². Кинеш оком в один кінець — безмежна морська далечінь, кинеш у другий — теж далечінь. Та вітер з далечини, та небо над далечінню. А судно то підніматиметься, то опускатиметься на хвилях, гоїдатиметься небо, гоїдатиметься море, весь світ. І бризки те й робитимуть, що обдаватимуть нас раз у раз, солоним присмаком лягатимуть на губи, хмільними бажаннями — на серце.

Виросту, обов'язково буду капітаном. Тато розказував: є така морська школа, штурманів далекого плавання готує. Коли закінчу семирічку, а після семирічки морську школу, неодмінно працюватиму на такому кораблі, що по всьому світу, по всіх морях та океанах плаває. Ото сила, ото красота, мабуть! Жарти хіба, весь світ можна побачити — холодні, помірні, теплі краї. А скільки портів, а народів! Аж дух спирає. От їй же богу. Розіб'юсь, із шкіри вилізу, а стану капітаном такого корабля. Мало того, що він у мене буде великий, він буде ще й особливий, білий, як ті, що в Генічеську бачив. Або ні, візьму собі голубий, як небо погожої літньої днини, як море під погожим небом.

Хай покортить Дарочці, коли кину якір біля наших берегів. Усім покажу свого лайнера, усіх кататиму на тому голубому красені, а її не помічатиму, як вона не помічає мене. Хіба підійде і дуже вже попросить.

Усе було на зворотному шляху з Бердянська — і те, чого хотів, і те, чого й не сподівався. Часом груди розпирало від захоплення. Коли б не тато, матроси, вийшов би на прову³, туди, де найдужче хитає, і крикнув би на

¹ Місцеві назви вітрів: л е в а н т — східний, о с т р і я — південний, т р а м о н т а н — північний, г р е г о — північно-східний.

² Б а ш т у г и — бічні кріплення щогли.

³ П р о в а — носова частина судна, баркаса.

повний голос: «Я люблю тебе, море! Чуєш, люблю!!» Шкода тільки, що поверталися пізнього вечора, нікому було розказувати пережите в морі. Ну, та я своє надолужив. Почувався гордим, мало не героєм. І в школі, і на вулиці. Все розказував про мандри. А з Дарочки не спускав ока. Невже не підійде, не поцікавиться, де я був, що бачив?

Збожеволіти можна: таки не підійшла. Ходила під руку з старшими, хилилася до старших, я для неї ніби й не існував.

«Може, справді набити? — питав себе вкотре й одразу ж передумував. — А що це дасть? Одне, поскаржиться батькам, а друге, назовсім, навечно відкинеться від мене. Ні, я маю зробити щось. Таке... таке, щоб вразило всіх, піднесло мене, і найперше в очах Дарочки. Ось тільки що? Еге, що? Село є село, чим тут здивуєш людей».

Уже й холодком повіяло в душу. Хоч сядь та й плач. І хто знає, як обернулося б тоді, чи не вистудив би мене той холод до решти, коли б у сільські будні Кирилівки не вломилася подія, котра не просто здивувала — приголомшила всіх нас.

На початку грудня побережжя Азовського моря відвідали перші заморозки. Не сильні, звичайно, коли два, коли чотири градуси нижче нуля, і то вночі, одначе йшлося до зими, і тато збиралися вже вести свого «Червоногвардійця» до Бердянська, ставити його на зимівлю та й підремонтувати трохи. Мама готувала вже їх у ту не так щоб далеко, але тривалу дорогу, аж тут надійшла інша вказівка: поки судно не стало на прикол, треба сходити в Керч, уточнити виручку колгоспу «Сини моря» за осінній вилов камси в протоці й поза протокою, — чомусь не сходилися цифри. Сходити, то й сходити, чи це так складно? Тато зібрали команду й вирушили на Керч. А через дві доби правлінню надійшла тривожна радіограма: «Червоногвардієць» загорівся на зворотному шляху. Доля команди невідома».

Село — мов потривожений вулик. Тільки й чути: «Як же це — пожежа? Чого раптом?» А нам, родинам капітана, моториста, бухгалтера, не до подробиць і не до причин виникнення пожежі. Що з них, пояснень причини? Чи вони зарадять лихові, чи потішать, коли в радіограмі ясно сказано: доля команди невідома. Де тато і всі, хто з татом? При судні є шлюпка. Якщо вони вціліли від пожежі, могли пересісти на шлюпку й спробувати приби-

тися до берега. А чи зуміли? Ніхто ж не каже, де саме й коли сталася пожежа. Якщо недалеко від Керчі і вчора ще, за дня,— одне діло. А коли вночі й десь на півдорозі? Вночі, власне, ще звечора задув грего й до цього часу не втихомирюється. Не буряний, отой, що змушує море стогнати й тривожити стогоном завжди неспокійні серця рибальських родин, але й не малий, балів на п'ять, коли не більше. Чи для шлюпки, та ще вночі, та ще у відкритому морі, багато треба, щоб накрити її чи й перекинути хвилею? Досить раз допуститися помилки, стати бортом до бурунів — і піднімуть або кинуть, мов тріску. А це ж не літо. Надворі мороз, вода коли й не стала ще кригою, то незабаром стане нею.

Мама не сплять. Удень голосили й побивалися і вночі не можуть заспокоїтись. Не слухають ні родичів, ні сусідок, а то й кричать на котрусь із них: «Не треба мене заспокоювати! Я серцем чую: це лихо постукалось до нас. Велике, людоньки, лихо!» А коли жінки, посидівши до ночі, порозходилися, те й роблять, що пориваються на вулицю, зрештою не втримались-таки, подалися до моря. Вони у нас худенькі, не раз дивувався: де беруть силу, щоб поратися і в хаті, і поза хатою. Через те, мабуть, і гніваються часто — утома, вона така, хоч кого виведе з терпіння. Перепадає від того гніву, щоправда, здебільше мені та Надійці. На тата матуся наші ніколи не гримають, тата вони обожнюють. Не раз чув, як казали тітці Марійці: «Мене доля не обійшла на дорозі. Пилип — золота людина. І чоловік як чоловік — добрий, розсудливий, і батько як батько. Мало не весь сезон немає його вдома, все плаває, а проте не боюсь за нього. Знаю, ані нап'ється, ані набешкетує в плаванні».

Уявляю, як їм шкода зараз тата, і, признатися, потерпаю за них, іду назирці. Бачу, як маячать у темряві, потім стали над кручею, дивляться в розбурхану ніч. Тоненькі, зігнуті, ну стеблина стеблиною, ота, що її тріпає на белебні пізній осінній вітер. Знаю, моляться на море, благають його, аби не було жорстоким, а обернуться на північний схід, те саме кажуть вітрові. Бо не раз уже чув, як заклинали їх: «Не обездольте, вгамуйтеся! Чи мій Пилип із тих, що завинили перед кимось? Він же такий чоловік, такий чоловік!.. Не губіть мого дорогого мужа в розквіті літ. У нього ж діти малі. Чули, діти!»

А море не вгамовується, бо не втихає грего, ще завзятіше налітає з пересипу, б'є в обличчя піском, вихопленими

з води бризками, не просто завиває — освиствує убиту горем жінку.

Хто був осміяний, той знає, що таке кривда і що — людське безсилля перед кривдою. І захлиналися наші мама, і билися, і кричали в тузі, коли не голосом, то серцем. Але я почув той крик і не забарився поспішити на поміч.

Обняли, пригорнули до грудей, слова не можуть сказати за риданнями. Тільки й чув від них:

— Ой синочку! Що ж воно буде, синочку?

Я й сам не знав, що воно буде. Вітер не стихав, свистів, мов скажений, підхоплював білогриві буруни й бухав ними об піщаний берег. Море кипіло, а коли воно кипить, та ще отаке, крижане, надій на шлюпку справді мало. Але мені йшов тоді лише чотирнадцятий, я, по суті, був ще дитиною, а дітям не властиво чекати на себе лиха. Отож і заходився запевняти маму: чи наші тато такі, щоб поступитися перед бурею? Вони ж у нас капітан, їх не лише в Кирилівці, на всьому побережжі знають. Хіба мама забули, як штормило позаторік. Геть усі судна, що стояли на якорях, повикидало на берег, понівечило. А тато не злякалися шторму, добралися на баркасі до свого «Червоногвардійця», на поміч тим, що чергували там, і вивели його в море, а морем — у Бердянський порт.

— Тоді в нього був баркас, було й судно, а тепер нічого того немає. Пожежа, чув?

— А шлюпка? Їх четверо там, випливають.

Мабуть, повірили. Стипились невдовзі й пішли зі мною додому. І прилягли, і заснули до ранку. А вранці сказали нам, дітям, що навідаються до колгоспу — чи не подав вісточку тато? Бачу, перейнялися моєю вірою, бояться, тривожаться, але й сподіваються вже: а може ж, повернуться тато?

Вони й повернулися, та тільки не на побачення з нами — у цинковій труні.

Першою, розказують, море викинуло шлюпку, а вже потім — команду і тих, що були з командою... Не як утоплеників, ні. Усі підперезані корковими поясами, але мертві, задубілі. Довго плавали в крижаній воді, зарізала вона їх.

Подвір'я наше, хату і всіх, хто в хаті — малих і великих, надовго заповонило горе. Ні крику, ні вереску дитячого. Сумні сидять мама, сумні й ми коло мами. Надійка хоч пораяється замість нені, а в мене руки опускаються.

І в школу третій день не йду. Чого я не бачив там? Допитливих очей, чиїхось співчувань? Нащо вони, коли немає й не буде вже тата? Аби лише додавати болю? Дома теж не легше, звичайно, але тут ніхто не бачить, як мені гірко й кривдно зараз. Чому так сталося, нащо сталося? Я ж певен був: мужній не загине, невинний не страждатиме. Я всім і всьому вірив, маму благав, аби вірили, а що вийшло? Еге, що? Віра — утіха для дітей. Вона така ж, як і наше хвалене море: влітку пестить, манить не знати куди й не знати якими звабами, а взимку без ножа ріже.

Сусіди не полишали маму на самоті, й найперше тітка Марійка. Не вмовляли, як інші, просто сиділи й розповідали всякі бувальщини або згадували добрим словом тата.

— Ми з Пилипом — царство йому небесне — ще до того, як стати сусідами, добре зналися: мій свекор і його батько на одній же вулиці жили. Хоча він і молодший за нас із Самійлом, а я добре пам'ятаю, як він парубкував. Сумирний був, а відчайнюга, господи! Коли білі підійшли з моря до Кирилівки й почали висаджуватися в пересипі, дядьки забідкалися: «Пропали наші коні, в підводи заберуть. А з кіньми й нас». Пилип почув те та й каже: «Не будьте дурними, то не заберуть». «Еге,— обурилися кирилівці,— розумний вищукався. Попробуй ухилитися від мобілізації». «Дайте,— каже,— мені старого Качана кобилу, геть усіх звільню від мобілізації, і вас, і коней ваших». І що ви думаєте? У Качана кобила на ладап дихала, то Пилип добив її — і на воза. Врангелівці до села, а він назустріч їм. «Хто такий? Куди?» — питають. «Кобила,— каже,— від сапу здохла, на гнойовище везу». Ті шарахнулися від нього, кричать: «Зверни з дороги, стерво!» Обминули, наскільки могли, нашу Кирилівку й подалися далі.

Тітка Марійка вміють розповідати. Інший раз заслухався, а сьогодні їхні розповіді здушили мене за горло й змусили піти з хати.

Що робити? Геть усе село хвалить тата й шкодує за татом, а мені ще болячіше від того.

Не тямлю, коли й чому опинився на березі моря, на тому самому місці над кручею, де стояли нещодавно наші мама. Був такий же сумний, зіщулений, як і вони. Тільки вийшов не поночі — серед білого дня. І на море не молився. Навпаки, дорікав йому за жорстокість, холодну байду-

жість до нашого горя, нарешті, за зраду. «Ми ж любили тебе, — казав подумки. — Ми так любили всі: і тато, і мама, і я. А ти... Що ти наробило? Чому не послухалося нас, коли благали стипшитися? Якби те сталося, тато не опинився б у крижаній воді, лишилися б у шлюпці, а на шлюпці благополучно добралися б до берега. Не послухалося, зарізало тата, людей. І хочеш, щоб я після цього жив тобою, рвався до тебе? Будь прокляте, коли так! Зрікаюся своєї любові, зрікаюся виплеканого на твоїх хвилях наміру. Знайду собі іншу мету в житті».

А море хлюпало й хлюпало в берег, холодне, до всього байдуже. І це ще більше злило. Можна було б, пристукнув би жабу, можна було б, підпалив би.

— Добридень, Павлику, — кладе край моїм прокляттям чийсь тихий голос. Обертаюсь на нього і німію з дива: за кілька кроків від кручі стоїть Дарочка.

— Добридень.

Бачу, ніяково їй, ховає очі. Зрештою, підійшла й стала поруч, дивиться на море.

— Уже повернулася з школи?

— Ага. Останнього уроку не було сьогодні, учитель захворів.

Помовчала й зиркнула на мене вивчаюче.

— А ти скоро підеш до школи?

— Не знаю.

— Віра Василівна питала. Просила мене, щоб нагадала тобі. Знаю, каже, у нього велике горе, але ж про школу теж не можна забувати. Сум, безнадія — погані порадики, їм тільки піддайся. В гурті, за роботою легше, каже, буде, аніж удома.

— Сам знаю, — буркнув, проте не так уже й невдоволено, як хотілося б. — Коли зможу прийти, тоді й прийду.

Чи Дарочка не вловила мого невдоволення, чи не захотіла вловити. Вперше зрадила свою звичку — перепитувати очима, коли щось не так.

— Я пообіцяла Вірі Василівні переказати, що було велено, і переказала, як бачиш, — обізвалася перегодя й таки глянула в мій бік. — Але сама інакше думаю: добре їй покладатися на гурт, казати, що в гурті легше... Таке горе звалилося... Мої тато кажуть: «От є ж відлюдки — плутаються між людей; той гіркий п'яниця, не висихає від горілки, той дурисвіт, а той заздрісник, те й робить, що на людей анонімки строчить... І живуть, скажи, ніяка

холера не бере їх, а такі, як Гладкий, лицарі праці й честі людської, гинуть».

Дарочка довго ще говорила, а я слухав її й мимохіть зауважував: розмова моєї сусідки й недавньої товаришки, як дві краплі води, схожа на розмову тітки Марійки в нашій хаті — така ж щира, задушевна, розрахована на одне: утішити. Та ось що дивувало: чим довше дослухався я до її бесіди, тим більше переконувався, — Дароччине втішання не дратує, як дратувало тітчине. Навпаки, мені легше стає на душі.

— Чого це ми стоїмо на одному місці? — осміхається дівчина й так дивиться на мене, немовби хоче й не зважується пострікнути. — Ходімо отак, понад берегом.

— У пересип?

— Та хоча б і в пересип. Давненько вже не були там.

Дарочка змовкає, жде, мабуть, що я скажу. Але що тут казати? Що не ходили не з моєї вини, що тепер уже хто знає, чи й ходитимемо? Зима на носі, не сьогодні, то завтра випаде сніг, у пересипі гулятимуть віхоли, і стане він справжнісінькою пустелею, принаймні до весни. А що буде навесні, важко гадати.

— Сьогодні в нас така складна контрольна була, — на іпше зводить Дарочка. — Боюсь, коли б не наробила помилок.

— З математики?

— Ні, з української мови. Іван Остапович зумисне підібрав синтаксично складні речення, захотів, видно, пересвідчитися, чи грамотні ми. А в мене, як на те, й часу не було перевірити себе.

У неї примітна звичка: коли розповідає щось кумедне чи просто не вельми прикре для себе й бесідника, морщить, комизуючи, носика й весело усміхається сама до себе. Від того усміху вирізьблюються на щоках ямочки, такі симпатичні, що якимсь мимоволі тепліє в тебе на серці. Коли ж Дарочка переходить до серйознішої розмови, то норовить заглядати бесідникові у вічі, немовби перепитує раз у раз: «Чи так я кажу?» Ось і зараз поморщилася, згадавши про контрольну, й поспішила стати по праву руч від мене. Догадуюсь: не тому, що хоче захистити від вітру, має намір розповісти щось і стає зручніше, — щоб за вітром.

Те, що повідала дорогою, справді було не з буденних. Хто знає, може, Дарочка тому й захотіла піти зі мною

в пересип, щоб ніхто не підслухав її. Ще б пак, учора в сьомому «А» були класні збори!

— І які збори, Павлику! — утаємничила голос. — Не тільки класний керівник, директор, завуч були на них. А все через Соню Жмайло. Господи! — додала голосом і інтонацією своєї матері. — Такі підлі люди бувають на світі!

Дарочка зазирнула зайвий раз мені у вічі й почала оповідати, що то за справи виносили на класні збори. У їхньому сьомому «А» було, виявляється, кілька пар закоханих. Ваня Жеребчик — у Ларису Блоху, Кость Наливайко — в Ніну Соболь. Ну, кохання таке... Соромилися зустрічатися, як дорослі, отож писали одне одному листи. А посередником у них була подруга Ларисина та Нінина — Соня. До пори, до часу, розуміється. Потім передумала не знати з яких причин, одібрала по одному листу від кожного з закоханих і — директорові. Ось, полюбуйтеся, мовляв, що виробляють, про що думають наші учні.

Дарочка підняла комір і знову засунула руки в кишені — холодний східний вітер, та ще з морозцем, видно, допікав, одначе запалу, щирості, з якими оповідала мені про шкільні події, не міг пригасити. (Казала, сам директор допитувався і ледве стримував себе, щоб не розсміявся).

«Ну то як, Лесю, — зупинялася сусідка й прибирала позу директора. — Писала ти Іванові листа, освідчувалася в коханні?» — «Писала, але...» — «Що, але?» — «Там не про кохання йшлося». — «А ти, Іване, писав Лесі?» — «Ні!» — «Як то ні? А це що?» — «Все одно ні». — «А ти що скажеш, Соню?»

Вона, кажу, дуже схожа манерою розповіді на свою маму, але й не зовсім. Є в її голосі щось приємніше, тепліше, ніж у тітки Марійки, а в самій Дарочці — цікавіше. Таке, знаєте, незбагненно цікаве, що, коли б не зупинилася і не зауважила: «Далеченько забрели, пора, здасться, вертатися», — ішов би та йшов поруч із нею — до Степанівки, а може, й на край світу. Та раз уже сказала, пора, то, мабуть, так воно і є, тим паче, що ми не розлучаємося, нам іти та йти ще в парі з Дарочкою.

Сьогодні в мамі був хтось із колгоспу. Виявляється, про нас, родину Пилипа Гладкого, йшла мова на правлінні. Говорили — радилися і стали ось на чому: якщо мама згодні, можуть іти працювати в рибоцех. Робота жіноча, не те що в бригаді, і заробітна. Ну, а коли не до смаку, подумують ще, яку підшукати роботу.

— Що ви можете підшукати, окрім рибоцеху,— зітхнули мама.— В контору ж я не годжусь. Хіба прибиральницею.

Спакнули по тих словах і змовкли. Член правління посидів, покректав, ніяковіючи, й заходився прощатися. А на прощання сказав:

— Покладемось на час. Час усе може: і раду дає, і сум по вітрові розвіює.

Не знаю, як мамі, а мені запали ті слова в серце, не давали спокою думці. Хотів вірити їм і не міг. Щось не приносив утішної ради той всемогутній час. І сум напхатній не поспішав розвіюватися. Он скільки днів минуло, як не стало тата, мама й сороковини уже справили, на роботу пішли, а сум як гніздився в оселі, так і гніздиться. Єдиною втіхою, принаймні для мене, є прихильність Дарочки, а відтак і примирення з Дарочкою. Голубів ми, зрозуміла річ, не ганяємо вже, і в школі сусідка моя як горнулася до старших, так і горнеться. Але й мене не цурається. Коли йде до школи, забігає і стукає у вікно: ходімо, пора! Іноді й додому повертаємося разом, у школі підходить і кличе до свого, старшокласницького гурту.

— Наші дівчата кажуть,— шепнула якось,— тобі не личить бути серед жовторотої малечі. Ростом ти справжній семикласник. Отож приходь і гуляй з нами.

Чути таке від Дарочки приємно, звичайно, та я не завжди йду на її клич. Бо що вдію з собою, коли мені не до гулів? Дома нещастя, дома убита горем мати, а я веселитимуся, ганятиму, мов оглашений, по подвір'ю! Ні, хай вибачає Дарочка, але і їй не можу скоритися.

Не раз думав уже, що зробити, аби хоч трішки звеселили мама? Коли б це сталося, сам зрадів би, в самого світліше було б на душі. Стараюся ж ніби, удосвіта встаю, встигаю прибрати до школи в конюшні, напоїти корову, покласти їй ячної соломи. Та й після уроків не лінуюся, прочищаю стежки в снігу— і попід хатою, і на

вулицю, і до соломи, а мама мовчать. Прийдуть із роботи, витоплять у печі й знову за своє.

Вийшов одного дня підкидати гній на купу, чую, хтось кличе з городу. Оглядаюся — дядько Самійло. З моря, мабуть, ішли й гукнули, заглядівши.

— Візьми, синку, свіжака, — простягнули мені чотири вибіркові чабаки. — Хай мати підсмажить.

Беру, але й сумніваюся.

— Нащо так багато?

— Ет, — махають рукою. — Таке скажеш. Не сам я, бригада передала.

Заходжу до хати, а там тітка Марійка.

— Візьміть, засмажите, — передаю матері два чабаки. — А ці присолю.

— Звідки це? — дивуються.

— З моря, звідки ж, — пояснюю невдоволено і йду з хати.

— Як словажнів хлопець, — чую позаду себе. — На очах подорослішав.

— Еге, — підтакує й сусідка. — Дарочка теж каже: «Не пізнати Павлика. Де й поділися дитячі замашки. Таким дорослим видається».

Радити б треба. Як же, так хотів колись, щоб Дарочка визнала рівнею собі. Та не до радощів зараз. Надто дорого коштувало мені те визнання.

Весна у наших краях рання. На початку березня в селі, а відтак і на городах снігу, вважай, немає вже. Ще через тиждень сходить тала вода, а там, дивись, вже й земля парує. Лише на морі довго ще біліє серед поодиноких сивих проталин лід. Рибалки не зважаються в такий час ходити в море. Зовні крига ніби й міцна, та не така, як узимку. Згори що не день, то помітніше дірявить її сонце, знизу підлизує морська течія. Піпшому, правду кажучи, можна ще йти в море, і сітку запустити під лід дуже просто. Але як вивезеш потім вилов? Кіньми на саях не поїдеш, і на собі багато не винесеш. Отож рано чи пізно настає той день, коли кажуть: «Все, тепер ждатимемо, поки розтане».

Цієї весни загулялася десь їхня сподіванка. Бо вітер, на якого покладають у таких випадках надії, не поламав прибережний лід і не погнав його в море, навпаки, прибавив добрячий шмат із моря.

Рибалки користуються нагодою і поспішають посадити на городах картоплю. Поспішаємо і ми з мамою. Розтане чи відійде в море лід, почнеться масовий вилов риби — і сітками, і драчками та волокушами. А піде риба, в рибоцеху настане гаряча пора, тоді не до городів буде.

— Дістанеться моїм рученькам, — зітхають мама.

Зиркаю на них і мовчки копаю ямки під картоплю. Сопу тільки з ніяковості. Зрештою надумуюсь і кажу:

— Я допомагатиму вам.

— Ой синку, — осміхаються. — Тобі й дома вистачає роботи. Вважай, сам порасешся по господарству.

— Там того господарства. Корову в пересип виганяти-мемо вже скоро, а з усім іншим і поратись нічого.

— Я твою щирість знаю, — хвалять, — але ж школа.

Сталося так, що не тільки наші мама, вдова моториста Коробки тітка Марина теж працювала в цеху. Пішов я туди, подивився на їхню роботу — і до Федора.

— Слухай, — кажу, — ти був ціві весни у рибоцеху?

— Ні, а що?

— Ходімо, подивимось та й матерям допоможемо. Цілісінський день вергають сапетки з рибою, під кінець робочого дня знаєш, як натомлюються.

Я зумисне перебільшував, коли казав «цілісінський день», хоча роботи в цеху не бракувало. І засолити рибу в лабазах комусь треба, і вибрати з лабазів, коли просоліє, теж треба, і до сушарень, рибокурень вози її, не кажучи вже про те, що комусь належить розіслати просолену рибу чи розвішати. Крім мами та тітки Марини, там були, звичайно, й інші жінки, але риба надходила з моря щоденно, отож роботи вистачало.

Чи матері жаліли нас, підлітків, чи не хотіли, щоб ми першого ж дня втратили смак до їхньої роботи, доручили нам із Федором возити сапетки з рибою на вагонетках: від лабазів до сушарень і назад. Діло не таке вже й хитре, а для жінок нелегке. Треба нахилятися, силкуватися. А нам ніби забава все те. Вагонетка котиться, рейки стугонять. І серце стугонить разом із рейками. Як же, ніби на справжній залізниці. А хто з кирилівців бачив її, залізницю? Хто з школярів-шестикласників знає, яка вона?

Коли повертаємося від сушарень з порожніми сапетками, розганяємо вагонетку, сідаємо на неї й летимо з втерцем, ніби на машині.

— Подобається? — питаю Федора.

— Ага.

— Завтра теж прийдемо.

Коробка не каже: «Так, прийдемо»,— але по ньому бачу: згоден. І ходив, треба сказати, тільки недовго. Десь під кінець тижня витер спітвіле чоло, коли перевезли бички, і сказав:

— Ну, на цьому й баста, Павлику. Досить.

— Хіба не чув,— відповідаю йому,— і матері наші теж сказали: досить.

— Не сьогодні, взагалі.

— Отакої. Чого це? Ухоркався?

— Уроки запустив через цю роботу, скоро двійки отримуватиму.

Бачу, обманює. Стомився, норовить ухилитися від помочі. Йому що, йому, може, й дозволять. А я не можу кинути роботу в цеху. Обіцяв мамі й мушу допомагати.

— Слабак ти, значить,— плюю через губу.

— Чого слабак?

— А того. Видихався за тиждень і пасуєш тепер. А що буде, коли й мати твоя скаже: «Стомилася, баста»?

— Я ж не кажу — стомився, кажу: уроки запустив через цю роботу. Сяду ввечері до математики й носом клію. Нічого не вдію з задачами.

— А ти до мене приходь. Задачі з математики удвох навіть цікавіше розв'язувати.

Федір чуває потилицю, але й не перечеить. А прийшов надвечір до нас і порівняно швидко розв'язав, користуючись моїми навідними питаннями, задачі, геть повеселишав.

— Ну, це інша річ. Коли так, то я згоден, Павлику, ходити в рибоцех хоч і до самих екзаменів.

— А до екзаменів і не треба буде. Чабак, сула, осетрові відходять уже, а на бичок з п'ятнадцятого травня заборона вилову.

Дні наші ущерть заповнені турботами, і ми не встигаємо завважувати, коли вони збігають. Незчулися, як і свято настало. У школу на Перше травня не йти, в рибоцех не йти, дома мама сказали, що й без мене обійдуться. А коли так, можна й пляж відвідати. День сонячний, посправжньому літній, хвилі аж іскряться під сонцем, чого б і не скупатися раз, другий, не поніжитися на піску.

Товариство не те, звичайно, що торік. Курортних немає ще, Дарочка не виходить до нас. Осміхнулася, коли запрошував на берег, і промовчала, не інакше як до дівчат-однокласниць піде. Ну та нехай, на пляжі не тільки ми

з Федором, Сашко Прилипка та Василь Одинець теж прилучилися до гурту.

Дивно, чого воно так? Донедавна всі троє були однакові для мене: у школі — однокласники, на вулиці — приятелі, в біганині за голубами — шалена дівчора. А сталося так, що, крім школи, довелося допомагати разом із Федором матерям, — і Федір став ріднішим, ніж усі інші. Навіть Дарочка призабулася за цю весну. По-давньому приятельна зі мною, добра, але бачимося що не день, то рідше, а відтоді, як зачастив до рибоцеху, — просто випадками. Схоже, що Федір посів її місце в моїм серці. Без нього мультко якось, ніби чогось бракує, з ним, навпаки, і приємно, і привільно: можна повеселитися, коли смішно, а ні, поговорити від душі.

Прилипка, той завжди з книжкою. Сьогодні «Гедзя» прихопив, не нахвалиться прочитаним, нам читає окремі, найбільш цікаві місця. А я лежу горілиць і своє думаю.

Над морем в'ються зграями і падають одна по одній до води невгамовні о цій порі чайки. Не скиглять, як тоді, коли пристаєш баркасом до лиманського острова й наближаєшся до їхніх виводків у кущах, — просто галасують, полюючи на малька чи на тульку, що прибилася з теплом до наших берегів. Галас веселий, вдоволений, судячи з вилясків та гомону, щасливий, а веселий гомін весело відгукується і в серці. Та й як йому, моему серцю, не відгукнутися на пташиний лемент, коли серед чайок переважають молоді, ті, що вперше добувають самотужки їжу й радіють з того, що є де добути, що вміють добути.

Не лише мені, морю, либонь, теж не байдуже до гомону чайок у небі, як і до неба. Он як полискує під сонцем веселими срібними зблисками, хлюпає в берег і щось йому шепче. Як же, прийшло тепло, розтопило кригу, скипуло камінь з грудей. А кому не весело тоді, коли немає каменю на грудях, коли над головою не колюча віхола, — високе блакитне небо і ясне сонце в небі?

Доглядаюся до краси, що напливає на мене з моря, дослухаюся до гомону, що грає в мені морем, й ловлю себе на думці: а той член правління, що приходив до нас узимку, правду казав: час усе може, і раду дає, і сум по вітрові розвіює. Он як гнівався я по смерті тата на море, а от же знову прийшов до нього, і купаюся, і милуюся ним. Та й мама напі... Були геть убиті горем, а вчора побачив їх, як вертали з рибоцеху з заробленими грішми,

і не пізнав. Якись збадьорені, аж помолоділі ніби. В очах, на обличчі — схвильованість. Та й хода як хода. Ось тільки постава не та, що колись.

ООН
ООН

Не знаю, як Кирилівка, наш куток не байдуже поставився до від'їзду Дарочки з села. Навіть далекі сусіди прийшли провести Бурдюгову дівчину в дорогу, стояли осторонь, дивилися на проводи й соловили з дива. Одні журилися, що таке небите, по суті, неоперене ще дівча та зважується їхати від батьків, і куди — до Мелітополя, і не на день, не на два, господи, аж на три роки! Інші не вірили, що з того худенького й тонкого, мов лозина, дівчати може вийти колись лікар, ще інші хитали головами й казали самі собі чи своїм найближчим друзям: «Ще одну гарну дівку втрачаємо». Ну, а про нас, найближчих сусідів, тітку Марійку, дядька Самійла й говорити не доводиться. Поки не йшлося до проводів, поки Дарочка тільки їздила до Мелітополя й складала екзамени, тітка Марійка ходили з гордо піднятою головою, з якоюсь затаєною радістю в очах і при першій-ліпшій нагоді хвалилися, що через три-чотири роки Кирилівка матиме свого дохтора. Аякже, щоб вона, Марійка, та відпустила кудись свою дитину, свою горличку ненаглядну? Та нізащо! А сьогодні ті ж тітка Марійка заламували на грудях руки і вмивалися сльозами. «Боженьку мій, боженьку мій!» — повторювали раз у раз, а дядько Самійло тупцювалися навколо них, те й робили, що заспокоювали: «Марійко, Марусю, ну ти як маленька. Чи ми за гряницю посилаємо свою Дарочку. Не за тридев'ять земель, у Мелітополі навчатиметься, на канікули приїздитиме».

Не менше хвилювалися на проводах і наші мама. Не плакали, як тітка Марійка, але й не раділи з того, що від'їздить Дарочка. Або ж благали сусідку, аби не ятрила своїми сльозами дівчині душу, або оберталися до Дарочки й наказували їй берегти себе. «Город — не рідна тітка, — казали, — будь обережною, дитино, не забувай...»

Чого мала не забувати Дарочка, я не розчув. Я був, мабуть, єдиний з усього кутка, хто не міг розібратися в почуттях, породжених цим від'їздом, і на всякий випадок стояв поодаль від колгоспної машини, на якій ось-ось мала вирушити Дарочка. Не біля Бурдюгових, але й не

біля своїх воріт, так десь посередині. Плакати, як плачуть тітка Марійка, признатися, не хотілося, побоюватися, що з Дарочкою може щось статися в місті без нагляду батька-матері, теж був не схильний. Ну, вчитиметься, гадав собі, не в Кирилівці, як училася досі, а в Мелітополі, і не в звичайній школі — у медичному училищі. То й що? Не за горами ж, приїздитиме на літо, на осінні, зимові, весняні канікули, колись і на вихідний. Х-хе, коли б мені така розлука з домом, я й трішки не журився б. І мамі сказав би: «Не смішіть людей». А Дарочка схвильована. То киває, дослухаючись до маминих слів, головою, видно, погоджується з своєю мамою, то поривається заспокоїти тітку Марійку.

— Сидоре, — полишають жінок і підходять до шофера схожі на прохача під церквою дядько Самійло. — Ти вже той... уваж, будь добрий, підвези дівчину до квартири. Сам знаєш, речей багато, а я не можу відірватись.

— Домовились, дядьку Самійле, навіщо двічі повторювати.

— Та воно так, ти вже не гнівайся, але й не забудь уважити. Я, знаєш, такий, у боргу не залишуся.

Сидір причиняє дверцята, дає сигнал, а по сигналові одразу й рушає. Дарочка поривається сказати щось матері, та в цей час помічає мене й передумує. Дивиться непевними очима, чи то схвильована так, чи не розуміє, що відбувається, й добрішає нараз, осміхається скупно, зрештою махає мені рукою.

Та я ніби пень. Не втямлю, соромно було при мамі, сусідах, чи все ще не розумів, чого маю махати, але не зважився піднести руку й відповісти на приязнь приязню, на прощання прощанням. Лише тоді, як сусіди, поговоривши, стали розходитися, збагнув, що, мабуть, недобре зробив, Дарочка може й розгніватися, і, чвиркнувши крізь зуби, посунув на своє подвір'я.

До школи ми не ходили ще, в рибоцех, оскільки мама вдома, теж не було потреби навідуватися. Але й у хаті не сиділося того дня. Щось муляло, чогось бракувало.

«Піду до Федора», — сказав сам собі й таки пішов. У Федора застав Прилипка, ну, а коли вже зійшлися всі троє, то не забарилися податися на море. До занять лічені дні, чого не покупатися, не поганяти вздовж берега, поки воля. Восени не буде її, восени знову почнеться те, що навесні: заняття — раз, робота в цеху — два, порання вдома — три.

І купалися, і запливали в море на добрих півкілометра, і в торкута гуляли скільки хотіли і як хотіли. А коли натомилися і вийшли на берег, розпласталися на піску й віддали себе жадібному до пестоців сонцю. Лежали просто неба і мовчки слухали, як перемовляється море з берегом. Світ видавався цієї хвилини таким безмежно просторим і таким величаво прекрасним, що найменший порух, найневинніше втручання, здавалось, спотворило б його. А ще подумалося чомусь тієї умиротвореної миті, що в цьому лагідному, вигрітому сонцем світі ніколи й нічого не міналося. Усякі там одміни, переміни — то як слід на мокрому піску: шойно він був, про когось чи про щось нагадував, а набігла хвиля — і вже немає, уже гладенько.

«А тато? — перепитую себе.— А Дарочка? Мої плачі і сум по татові — то теж сліди на мокрому піску?»

— Ні! — відповідаю, і несподівано для самого себе вголос.

— Що — ні? — перший пробуджується й обертається в мій бік Прилипко.

— На сьогодні досить, мабуть,— викручуюсь і починаю збиратися додому.

— Х-хе,— підводиться тим часом Федір і підозріло довго доглядається до моїх збирань.— Прийшов, підбив іти на море, тепер тікаєш.

— Треба,— бурчу невдоволено й таки полишаю спантеличених хлопців на пляжі.

Колись ждав і не міг діждатися дня, який зробить мене семикласником. Здавалось, переступлю ту межу й побачу звабливіші, ніж досі, горизонти, ну хоча б ті, що їх бачила Дарочка. А переступив — і не відчуваю особливих одмін. Навпаки, таке враження, ніби шкода розлучатися з тим, що було досі.

«А що було?» — питаю себе й не встигаю відповісти: чиясь підставлена нога перечіпляє мене на тій думці, і я мало не падаю з несподіванки. Оглядаюся — Федір. Стоїть, скалиться.

— Чому запізнюєшся?

У школі в мене багато друзів, і не тільки серед хлопців, серед дівчат теж. Чого, достеменно не знаю. Може, тому, що добре вчуся? Коли в когось не виходить задача, біжать до мене: «Павлику, допоможи». Або й так: «Павлику,

заговори на уроці вчителя, аби не питав сьогодні». А ще й те має, мабуть, вагу, що я найбільший у класі. Коли між учнями виникає бійка, біжать до мене: «Павлику, розборони!» І варто мені з'явитися там, де бійка, як її вже немає: одним, найбільш задержуватим, даю зацотилчника, інші самі нишкнуть і йдуть геть. І ніхто не гнівається, усі лишаються друзями. Та найліпші серед них все-таки Коробка, Прилипка, Одинець. Знаю, то не тільки тому, що вони гарні хлопці, то й через те, що ми сусіди. У школу йдемо чи на море — разом, повертаємося із школи — теж разом, а це і в степ ось, по траву збираємося поїхати гуртом. Літо жарке було, висмалило її і на полі, і в пересипі, отож підготовуємо корів тим, що можна вкосити чи просто нарвати в плантажах, поміж лісосмугами. Для нас те заняття все одно що прогулянка. По-перше, усі четверо вкупі, по-друге, ідемо на велосипедах, і не кудись там — у поле. А кому ж не приємно прокотитися польовою дорогою? Рання осінь у нас ще ліпша за літо. І тепло, і не жарко, якось по-особливому привітно й духмяно такої пори в полі.

Мені добре з моїми друзями, мені, можна сказати, весело, але тільки тоді, коли з ними. Варто лишитися на самоті, тим паче без роботи, одразу починаю відчувати: щось муляє на душі, кудись мені хочеться піти, когось побачити. Відверто кажучи, я до цього часу не збагну, яка муха вкусила мене ще там, на березі моря, коли ні з сього ні з того полишив товаришів, нема-нема, та й укусить зараз. От і не хочу ніби, а зволікаю, іду до школи тоді, коли не можна вже не йти. Чого, спитати б? Звик виходити з двору із Дарочкою? Жду, що вона підійде, як колись, постукає в шибку й скаже дзвінким, ні для кого не утаємниченим голосом: «Павлику, пора!»

«Ет, дурниця! — кажу собі й простую до дверей. — Звичка, і тільки».

А повертаюся з школи, знову відвідує та ж думка. І раз, і вдруге, і вп'яте. Звичка звичкою, а чогось мені не вистачає, якась незрима течія нуртує в мені, морочить мене й примушує врешті-решт відволікатися від уроків, нерідко жене навіть із хати. Колись уже було таке, але тоді я захоплювався голубами, тоді тільки й думки було що про голубів. А тепер чого? Я забув навіть, що вони є в мене, не цікавлюся, що п'ють, чим живляться, літають на поле й годуються з поля чи задовольняються тим, що вхоплять, коли мама дають курям. Вересень не бідний на

поживу, це давно і всім відомо, але ж не про те річ: я не думаю про голубів. Як тільки вийшов із хати, одразу ж кошую в сусідський двір, доглядаюся, чи не приїхала Дарочка, і, не нагледівши її, плуганюся до моря або до хлопців.

Одна із цих походеньок звела мене не з Коробкою, а з Сашком Прилипком.

— Що читаєш? — штовхаю хлопця, наблизившись непомітно.

Сашко зиркає на мене і знов ухнюплюється в книжку.

— Таке, що тобі й не снилося.

— Еге?

— От тобі й еге. Жюль Верн, «Двадцять тисяч льє під водою».

— Мені даси почитати?

— А чом же.

Сашко не брехав, книжка справді виявилася цікавою, розповідала про знаний і не знаний нами світ, якесь дивовижне диво. Але то не все ще: від «Двадцять тисяч льє під водою» я потягся до іншої книжки того ж автора — «Діти капітана Гранта», а вже коли прочитав цю, не міг стриматися — ковтав роман за романом, повість за повістю, як спраглий холодну джерельну воду. Було таке відчуття, ніби мене дійсно мучила всі ці дні спрага, та не розгадана мною порожнеча, яку, виявляється, не можна заповнити чимось нашим, кирилівським. Для цього потрібно щось таке... щось незвідане, якщо хочете, дивовижне.

Не задумуюсь, чого так: що більше читаю, то більше хочеться читати. Поки були книжки в Прилипка, користувався тим, що міг дати Прилипка, не стало в нього, знайшов дорогу до шкільної бібліотеки, зрештою до бібліотеки вчителя української літератури, а таки знаходив, що треба, читав запоем.

Першим примітив те захоплення Коробка. Федорові видалося, що я відколовся від нього, горнувся до Сашка, і він не забарився пострікнути.

Я здивувався, звичайно.

— Ти що! — удав із себе обуреного, а коли почув це й від матері, примовк і задумався.

Щиро кажучи, ми з мамою не раз поверталися до розмови про моє захоплення книжками. У першому випадку вони дорікали мені за те, що не дбаю про корову: прийшла з череди, а в кориті порожньо; у другому зауважили,

що я через книжки забув дорогу до рибоцеху. Поміч моя не потрібна, скажімо, але прийшов би інший раз та взяв би гарної риби. Осінь — пора глибоководної ловлі, почали вивозити осетрові, білугу. Ну, а коли зайшла розмова про моє читання втретє, виявилось, що ми з мамою не такі вже й різні люди.

Заглянули якось до хати й кажуть:

— Ти б виліз, Павлику, та спіймав трійко голубів.

— Навіщо?

— Борщ зварю з голуб'ятиною.

Не лукавитиму: мені не заболіло від того наміру в грудях, як заболіло б рік, тим паче два роки тому. Але я й не зважився сказати мамі: «Зараз». Сидів, дивився на них і мовчав.

— Чого ждеш? — обурюються. — Не чув, що сказала?

— Чув, проте...

— Що «проте»?

— Не треба різати, мамо.

— Та чи ти хоч знаєш, скільки їх розвелось? Навіщо тримати таку сарану? Чим годуватимемо взимку?

— Все одно не треба, — стою на своєму. — Я... я краще попродаю їх.

Мама — сам подив. Бачу, нічогосінько не розуміють і, скільки не билися б, не зможуть зрозуміти.

— Ти ж ніби збайдужів уже до них, — кажуть спробола. — Не ганяєш за ними і не носишся в пазусі.

— А різати все одно не треба. Я збуду їх, ось побачите.

Як це зробити, не знав ще. Коли ж голуби злетілися надвечір та обсіли черепичну крівлю нашої хати, я і зовсім опустил руки: табун справді був аж надто великий.

Виручив той же Прилипко. У школі чи на вулиці, але похвалився завзятим голуб'ятникам, що я збуваю своїх вертунів, і ті не забарилися відвідати моє подвір'я. Сашко, певно, й підказав їм, як видурити в мене голубів. Прийшов один пшмаркач, сьорбнув носом, питає, показуючи на крівлю:

— Продаєш?

Поруч стояв і Прилипко.

— А ти що, покупець?

— Ну, покупець — не покупець, а виміняти міг би.

— На що?

— Ось, — показав мені роман Джека Лондона «Морський вовк».

Беру книжку до рук, гортаю й знову повертаю тому, кому вона належить.

— На цю не міняю.

— Чого? Гарна книжка.

— Може, й гарна, але крадена.

— Таке скажеш. Мамка в магазині купили.

— Тобі? Ти ж не доріс ще до неї.

— Ну й що. Не доріс, то доросту.

Аргумент видався переконливим, і я знову беру з хлопцевих рук книжку.

— Що ж тобі за неї?

— Пару отих, крапчастих.

— Не можу, — утримуюся і сам не знаю чого. — Крапчасті обіцяні вже.

— А оті, білогруді, вертяться?

— Ти, бачу, ласий на чужі ковбаси. Ну, та гаразд, прихось, як стемніє, забереш.

Хлопець шморгає носом.

— То ти той... Тоді й книжку візьмеш, — простягає руку.

— Що?! — обурююсь. — За кого мене маєш? Бери, коли так, — повертаю йому книжку, — але щоб і ноги твої тут не було, зрозумів?

Між нами став Прилипко й таки помирив. Хлопчина вважав, мабуть, що він не прогадав, отримавши за роман Джека Лондона гарних, мов картинка, голубів. А може, той же Прилипко постарався, хто знає. В усякому разі, у школі підійшло до мене аж троє п'ятикласників, і всі пропонували обміняти голубів на книжки, через день — ще двоє, потім ще. Я комизував, торгувався, з болем передавав до чужих рук своїх улюбленців, однак міняв та й міняв і на кінець місяця мав уже цілу бібліотеку. Були там і Кюнан-Дойль, і Стівенсон, і Бічер-Стоу, і той же Жюль Верн, Джонатан Свіфт, Шарль де Костер, «Кобзар» Тараса Шевченка, «Чапаєв» Фурманова і навіть мало відомі серед нас поеми Байрона, «Вершники» Яновського. А голуби ще були, і торгівля тривала. Коли мама заглянули одного надвечір'я до кімнати, де я готувався до уроків, і побачили, як обклався придбаними книжками, як зачитався котроюсь із них, геть відсторонившись від світу, не втримались, зауважили:

— Оце вже ти, сивку, остаточно попрощався, мабуть, із дитинством.

Скинувся й різко обернувся на їхній голос. Не тому, що з'явилися несподівано й сказали несподіване. Вони й раніш натякали про моє змузніння після смерті тата. Вразило та й здивувало, признатися, інше: мама чомусь виголосила ті слова з непідробним жалем.

Вони не раз ще прилітатимуть до мене, мої голубочки. Білі, сизі, рябі, крапчасті, чубаті й безчубі, усі не схожі між собою, але всі — з чистими й невинними, як у дітей, очима, з рожевими, мов у щойно народжених, лапками, з охайним, до лоску вимитим оперенням. Сідатимуть на гребені хати й зиритимуть, кумедно витягуючи шиї, увиз, чи то доглядатимуться, що там та як там, збираюся чи не збираюся я сипати їм їсти, чи дослухатимуться, ждучи, коли покличу: «Гулечки, гулі, гуль-гуль-гуль-гуль!»

Знаю, то не так собі: захотіли — й навідалися. То — сум за колишнім, а може, й благання: «Будь добрий, не жени нас звідси, дай місце в своїй оселі. Ми так звикли, так звикли до неї!»

Та я не зможу вже прийняти їх — налити води, насипати їсти, надати, як колись, притулок. Продане є продане, а зречене — зречене. І раз, і вдруге, і втретє ловитиму й повертатиму своїх прудкокрилих вертунів тим, кому належать. Вони прилітатимуть, а я ловитиму й повертатиму, ловитиму й повертатиму.

VI

У нас на кутку подія: дядько Самійло побили тітку Марійку, вчинили дома такий погром, що сусіди змушені були в'язати їх і класти, поки протверезяться чи просто переказяться, під скиртою. Ми, школярі, принишкли з того дива й соромилися чомусь зустрічатися з дорослими, хоча вухо тримали сторожко: все-таки цікаво було знати, що скажуть про дядькове буйство дорослі. То ж не просто собі подія, то — скандал, щось таке... таке, чого і втямити не можна.

Але дорослі теж мовчали, видно було: не менше приголомшені сумною подією в родині Бурдюгів, аніж ми, підлітки. Лише наступного дня, коли дядько Самійло, протверезившись і позбувшись ганебних пут, мовчки зникли з дому (хтось сказав: ремонтують баркас біля моря),—

лише тоді, кажу, пробудилися й загомоніли, почали допитуватися сусід у сусіда, як і чому все те сталося.

— Не інакше, як пороблено,— запевняла баба Бакланка.— З покійним Костем, чоловіком моїм, теж таке було. Приїхав з ярмарку, навіз усякого краму, а через день чи два, зараз уже й не пригадую, чемер вдарив у голову.

Баба цілилася розповісти геть усі подробиці про чоловіка й ту пригоду, що скоїлася в них через чоловіка, та на неї запитькали: і таке вигадують, їй-богу: пороблено. Чемер і Самійла, може, вдарив, та тільки була на той чемер, бабусю, причина. Чули ж, мабуть, що трапилося з Бурдюгом на морі. Еге, таке і в сні не привидиться. А все через синочка, через Івана. Недарма ото кажуть: малі діти, малій і клопіт. Вже якщо Самійло чи Марійка не дбають про дітей, не годять їм, як тій болячці, то що тоді думати про всіх інших? А дяка яка? Про менших нічого не скажеш. Андрійко зовсім ще той... штанці в руках носить, Дарочка — дівчина як дівчина, і слухняна, і шаноблива, а Іван? От їй же богу, коли б не був схожий на Самійла, можна було б подумати, що не його кров. Ну, що школу покинув наперекір батькам, те де вже не ходило. Тоді багато хто кидав, такий час був. А чого тобі, хлопче, женитися в дев'ятнадцять літ? Чи в батька нестатки, чи за шию капає? Дитина ж іще! Наполягло, бач. Самійло: не дозволю,— а він: і питатися не буду; Самійло: вижену з двору,— а він: і піду. Як на те й майбутній тесть підпрігся. Прийшов до Бурдюга й засокорив: та що ви, свату, та нащо це? Любляться, то нехай беруться, хай живуть. Самійло: нам немає куди брати невістки, хай попрацює Іван, хай заробить на хату, в армії відслужить, а тоді й жениться. А той своєї править: не біда, ми заберемо Івана, у нас знайдеться житло. Ну, а до армії і від жінки піде.

Воно то так, одружувався Іван не на бідній сиротині. Тесть і помешкання знайшов для молодих, і зятя свого, Самійлового Івана тобто, швиденько прилаштував — послав на курси рибінспекторів. Але ж Іван... Іван мав би совість! Подумати тільки: пішов супроти батька-матері, не порахувався з тим, що ростили, виховували його, душі, можна сказати, не чули в ньому. Хіба Марійка мало плакала від того синового вибрику, хіба не казала: «Я вже не тим печалюся, що пішов від нас. Чужим став — ось що болить».

Тоді, одразу по одруженню, Марійка, може, й перебільшувала. Не чужався Іван, так склалося: на курси пішов, потім до армії. А чим пояснити оте, що скоїлося вчора? Леле, син — і таку ганьбу вчинив рідному батькові!

— Воно й Самійло винен, — заступився хтось і почав пригадувати, що скоїлося вчора.

На той час — це всім відомо — рибалки не ходили вже на море: був кінець березня, лід добряче підтанув, хоча й тримався при березі. Отож, як і завжди, поралися тієї погожої й по-справжньому весняної днини на городах. Аж гульк: ой лишенько, людина в морі! Між кирилівським берегом і льодом, що вчора ще був коло берега, проталина метрів на п'ятсот, а по той бік проталини тупцюється хтось.

Сусіди показали на нещасного сусідам, а ті ще далі, і невдовзі над кручею зібрався добрячий гурт.

— Коли і як його занесло туди?

— А як, — пояснюють досвідченіші. — Звечора ж лід був ще коло берега, чоловік і спокусився, захотів сітки поставити в глибу, свіжака спіймати. Ну, а поки ходив, поки ставив, лід відігнало. Хіба не знаєте, вночі не сильно, одначе дмухав пунент.

— Майстро-пунент¹.

— Ні, пунент.

На ту розмову нагодився рибінспектор — Іван Самійлів. Йшов саме понад берегом.

— Чого сперечаєтесь, — каже рибалкам. — Беріть баркаса та вивезіть браконьєра.

— Не проситься ж.

— Того й не проситься, що ніяково. Усі ж бо знатимуть, чого був у морі.

— А й справді, пішли, хлопці.

Баркаси не так і далеко. Вибрали найменшого і по льоду — на воду. Але що це? Вони до рибалки, а рибалка від них. Не йде, біжить від берега.

— Гляньте, — показав один. — Не хоче, щоб підібрали.

— Тьфу! — плюється інший. — Роботу покинули, пуна рвали, цуприкуючи баркаса, а він отак, значить. Хто ж це такий і чого втікає?

— Хі-і! — догадується третій. — Хлопці, я знаю, хто це. Це шпійон.

¹ Місцеві назви вітрів: пунент — західний, майстро — північно-західний.

— Балакай.

— А чого ж не балакати? Сам поміркуй: чи хтось із наших рибалок утікав би, коли б із ним трапилася така халепа: пішов, як водиться, у море, а лід на той час відігнало від берега. Спасибі сказав би. А цей навікача. Шпійон і тільки.

— То чого ж він у морі?

— Як це чого? Може, з літака викинули, може, від самої Керчі йде та ніяк не може прибитися до берега: там люди заважають, там — проталини.

— Ні, це ти той... Коли б від Керчі йшов, десь та прибився б. Не інакше як з літака висадили. Цілились у пересип спустити, а вийшло, що в море.

— Оце схоже, це, їй-богу, схоже на правду.

Рибалки на весла та до берега, а там на них чекав ще більший, ніж раніш, гурт, і в тому гурті — рибінспектор. Чи так упевнено висловлювали ті, що виїхали з моря, свою версію, чи вона справді була схожа на правду, ніхто з людей не засумнівався, навпаки, витріпились із дива й сказали в один голос: отака ловись, до нас уже шпійони підбираються.

Іван за себе та в колгосп. Спіймав на подвір'ї машину, кілька охочих і велів їхати в пересип.

— Я таких знаю, — сказав. — Мене не проведе. Вдає, ніби утікає в море, а сам до степанівського берега бере. Знаєте, чому?

— А чому?

— У пересипі лід підходить до самої суші. Туди він і простує, там ми його й зловимо, голубчика.

Іван хитрий, не дарма в прикордонниках служив. Пересвідчився, що шпигун бере-таки до степанівського берега, й погнав машину тією дорогою, що йде понад лиманом, а там, у пересипі, сховав її за піщаними кучугурами, підійшов із хлопцями ближче до льоду, жде, сховавшись між торішніх очеретів. Але в шпигуна теж, видно, душа не з лопуцька, щось примітив за кучугурами, в чомусь засумнівався. Спершу притишив тільки ходу, далі зупинився, приглянувся — і навікача, знову подалі в море.

Ну, тут уже Іван не витримав.

— За мною! — скомандував хлопцям. — Шофер липається біля машини, всі інші за мною!

Вихопив пістолет й надав пари. А шпигун собі послішив. Та Іван проворніший, видно. Хлопці ухоркалися,

відстали, а він ні. Біжить і кричить: «Стій, стрілять буду!» І таки вистрілив. Шпигун шарпнувся в один, у другий бік, зрештою спинився й сів на торос, витирає шапкою спітнілого лоба.

— А-а, то це ти? — підвівся й рушив на Івана, коли той підійшов на таку відстань, що можна було пізнати вже.

Іван стишив ходу, а далі й зовсім отетерів: на нього йшов батько.

— Тьфу, — сплюнув і хотів уже вертатися назад, та не на того натрапив. Самійло підбіг, ухопив сина за петельки й почав трясти з нього душу.

— Тобі батько поперек дороги стоїть! Ти дійшов уже до того, що за рідним батьком ганяєшся зі своєю пухалкою?

— Та відчепіться ви! — відтурив його Іван. — Якого ж чорта тікали? Ну, пішли в море, ну, сталося так, що відрізало від берега. То тікати? Люди подають вам баркас, а ви від людей. От і подумали, що шпигун, мене підбили гнатися за вами.

Що там було і як там було, ті, що ходили на шпигуна разом з Іваном, достеменно не знали. Бачили віддалік, що сперечаються, виказують один одному, а що, підійти й послухати не посміли. Іван повернувся невдовзі й сказав:

— Поїхали, то батько.

Промовчали, дотримуючись такту, хоч мовчання те не таке вже й мовчазне було.

— Може ж, і він з нами? — натякнули перегодом.

— Не хоче. Сам прителіпається.

Він і прителіпався, куди подінеться чоловік, та тільки лютіший був за саму лють. І карався, і лаявся вголос, і погрожував комусь. Пересип — пустельне місце, там цієї пори хоч надірвись, ніхто не почує. А кричати хотілося. Як же, в таку халепу вскочив. Зовсім недавно ж у героях ходив, сміявся з рибалок-невдах, тепер сам буде осміяний. Та ще й як: усім селом, позаочі і в вічі. Еге, тепер йому все пригадають: і хитрість та характерництво на морі, і кпини на березі. А все через синочка рідненького, все через Івана. Тьфу і тільки!

Дома нічого ще не знали, через те й зустріли, як водиться.

— І де це тебе носило всю ніч та ще й ранок? — незле, одначе не дуже й привітно запитали тітка Марійка.

— На гулях був! — ні з сього ні з того визвірилися дядько Самійло. — У карти грав із кумом!

— Свят, свят, свят, — злякалася жінка, оступилася й примовкла, вдала, піби порається біля печі.

Мовчали й дядько. І тоді, як роздягалися й умивалися над тазом, і пізніше. Аж згодом уже, як запарувала перед ними їжа на столі, блимнули спідлоба й сказали:

— Випити пошукай.

Тітка не перечили, звичайно. Знали, всю ніч мерз чоловік на холоді, тож і не диво, що згадав про випивку. Добули пляшку тієї, найміцнішої, з перцем, та й поставили поруч із стравою. В кімнаті, щоправда, не лишилися. Самійло біснується чогось, попораються на подвір'ї, поки спідатиме.

Недовго й длубалися там, а повернулися до хати — очам своїм не повірили: господар їхній сидів над майже вицідженою пляшкою і плакав.

— Чого це ти? — забідкалися тітка Марійка й кинулися, як завжди, коли йому боліло щось, до свого чоловіка. — Що з тобою, Самійлику?

— Івана піди запитай, — дядько сердито скинули з себе жінчину співчутливу руку. — Дожився твій Самійло, рідний син із пістолетом ганяється за ним!

Бурдюг не втримався, почав розповідати дружині, що і як сталося сьогодні на морі, а тітка Марійка слухали й чули: кров холоне в жилах.

— Я так і знала. Я серцем чула, бути якійсь біді, тому й казала тобі: не ходи в море, люди покинули рибалити, й ти покинь. Добре ще, що так обійшлося, могло б у відкрите море понести на крижині.

— Усе було б гаразд, коли б не твій синок.

— А він тільки мій?

— А чий же? Я в морі та в морі, мені навіть узимку немає перепочинку. А ти ж дома була, ти виховувала дітей, панькала їх. От і допанькалася. Такого чорта виростила на мою голову, — рюмса, мов ображена дитина. — Казав, не женися, не кидай батька-матері. Не послухав, пішов, у дев'ятнадцять літ до жінчиної спідниці прилип. Казав, будь людиною на цій рибінспекторській роботі, з чесним трудягою рибалкою не заїдайся, пройди-світам не уступай. То він послухав? Питаю тебе, послухав?

— Це вже ти його запитай.

— Його? А ти хто? Ти сторона, тебе це не стосується?

— Ну чого кричиш? Чого кричиш? — підвищили голос і тітка Марійка.— Сам завинив, тепер шукаєш винного.

— Я завинив? Чим і перед ким?

— А тим, що поперся, коли причинили ловлю, на море. Тобі все мало, тобі більше всіх треба.

Дядька Самійла ніби зла муха вкусила.

— А-а!.. То це я зажера? То це мені більше всіх треба? А для кого ж я стараюся, для кого гибію в морі, трясця вашій матері! То ж усе для тебе, для твого Івана, для дітей твоїх! І за це така дяка, виказувать, попрікати зволиш!

Вхопили перше, що трапило під руки,— полумисок та хрясь ним об долівку. Кинули дикими очима по хаті, нагледіли тітчину Марійчину святкову хустку, за неї та в піч.

— Ой лишенько! Ой людоньки! — заволатала тітка.— Та що ж ти робиш?!

— А те, що бачиш! Я, по-твоєму, загреба? Я усе це для себе дбав? То пропадай же воно пропадом!

Знову метнулися по хаті і, не нагледівши чогось путячого, такого, чим можна досадити тітці Марійці, вихопили з підпиччя сокиру й до скрині.

— Зупинись, божевільний! — кинулися на захист добра свого тітка Марійка й тієї ж миті були одштовхнуті Бурдюговою правицею до самого порога.

— Уб'ю! Згинь з очей, бо зарубаю!

Ну, тітка Марійка злякалися, зрозуміла річ, з хати надвір, далі — до сусідів. Поки бігали, поки кликали людей, Бурдюг такого наробив, що в тих, хто прийшов тітці на поміч, очі полізли на лоба: забрав із скрині кращій Марійчин одяг (Дароччиного, між іншим, не зачепив), виніс до колоди, що лежала під скиртою, і давай рубати. З костюмів, спідниць, хусток, ба з черевиків навіть саме шмаття летіло.

Що сусідам лишалося робити? Бачать, збожеволів чоловік, отож і не стали вмовляти, переконувати. Скористалися зручною нагодою та за ноги рубаку, а коли ліг із сокирою ниць, викрутили її з рук, зв'язали мотуззям руки, ноги, наслали соломи під скиртою і на солому його.

Дядько кричали, лаялися, проклинали все і всіх, та їх ніхто не слухав. Пішли з двору сусіди, а з ними й тітка Марійка. Мабуть, подалися назустріч Андрієві, що ось-ось мав повернутися із школи, не хотіли, щоб дитина йшла додому й бачила батька зв'язаним.

Мене теж не було, коли це скоїлося. Довідався пізніше, як повернувся з занять, і чомусь знітився, не знав куди подіти себе. Таке відчуття, ніби сталося все те в нашій домівці і мені соромно з якихось причин трапити людям на очі. І в хаті не сиділося, і на подвір'ї не знав куди себе подіти. Коли ж почув, що дядько Самійло плачуть під скиртою і самі з собою розмовляють, не втримався, підійшов скрадливо і став за найближчою до тину забудовою.

— Він мене сміє пострікати тим, що поставив зайвий раз сітку, — чулося від скирти. — А де ти був, коли батько за весь колгосп план виконував? Де, питаю? Витрішки ловив чи дивувався, як і всі інші: «Ну й Бурдюг, ну й характерник. Що не виїзд у море, то й повні сани чабаків». А думав ти, стерво собаче, чого в Бурдюга ловиться риба? Бо Бурдюг знає і любить море, вміє не лише взяти з нього, а й дати. Чув? Дати! Я сіткою ловлю, зрозумів? І нормальною, не з завуженим вічком, тоді, коли належить, чи, як ти кажеш, дозволяється ловити. А що ви робите? Що, питаю? Чи буде в морі риба, коли ви драчите та волокуштите його вздовж і впоперек? Ти ж навчався, сучий сину, ти ж маєш знати: морське дно не можна чіпати! Дно — то родюче поле в морі, на ньому лежить ікра, росте їжа риbam. Зруйнувати дно, все одно що вийти в поле й скосити з дурного розуму пшеницю, яка тількино пішла в стрілку. Чого ж ви йдете і руйнуєте, чого шкрябаєте його без кінця без краю?.. Вчити мене надумав, коли і що ловити. Ось на! — обернулися в той бік, де було Іванове подвір'я, і показали зв'язаними руками дві дулі. — Я без тебе, сопляка, знаю, що мені робити... Не встиг повернутися з армії, — знову зарюмсали, — уже таку ганьбу вчинив батькові. Постривай же. Почнеться весна, піде масовий вилов, побачу, як ти інспектуватимеш, коли пристануть з ножем до горла і скажуть: «Іване, голубчику, пропусти. Ну, не кондиційний бичок, але ж плап горить!» Я тебе пропущу тоді, я тобі все пригадаю. Візьму махалку і на голові потроцу, чув?! Прилюдно, щоб усі бачили!

Чи я заслухався і не вберігся, чи Бурдюг відчув, що хтось дивиться на нього з гладківського двору, обернувся зненацька й примітив мене.

— Павлику! — покликав, хоча я, здавалося, встиг сховатися. — Ходи сюди, хлопче.

Що мав робити? Мусив залишити схованку й плуганитися, насилуючи себе, до дядька.

— Ти тут найрозумніший,— сказали, коли підійшов до них.— Розв'яжи мене.

Бачив: певні, я послухаюся, схилюся зараз і звільню їх від ганебних пут. Але певність та не подіяла на мене. Стояв мов укопаний і мовчав. Паленів тільки, мабуть, бо чув, не лише обличчя, вуха горять від сорому.

— Не можу, дядьку,— спромігся таки на слово.

Аж скинулись, дивуючись.

— Чого не можеш?

— Ви битиметеся.

— Та що ти, Павлику. Чи я міг би підводити тебе? Раз прошуся, клянусь, не битимуся.

— Еге, тітці Марійці теж клялися колись, а билися, бач.

— То під гарячу руку. Тепер інше діло.

— Все одно, не можу.

— Не віриш, значить?

— Ну як вам сказати. Хотів би вірити, та не можу.

— Ех, ти ж,— скривилися.— А я думав, хоч у тебе душа не зіпсована... Ніхто мені не вірить, добра б вам не було. І не буде, чуєш! — спалахнули раптом і крикнули на повний голос.— Де йому бути, добру, коли ви такі себелюбці й такі невіри, самі не здатні бути чесними та правдивими і на інших не покладаєтесь... Як же ви житимете в світі, га?! Кугутами? Бузувірами?

Мені було чи то образливо, чи то до болю соромно, і я поспішив піти від дядька. Та тим не зарадив лихові.

— То дулю ж матимеш під ніс, а не Дарочку! — крикнули навздогін і ошелешили мене остаточно.— Думаєш, я не бачу, як ти заглядаєшся на неї, думаєш, не знаю?!

Виляски від дядькових докорів та похвалень довгенько ще турбували околиці, та я не дослухався до них. Утік, збентежений ними, до хати. Що вони кажуть, ті дядько Самійло? Звідки взяли таке, ніби я заглядаюся на їхню Дарочку, маю якісь там наміри? І вигадують чорті й що. Добре, коли ніхто не чув, як горланили, а коли чули?.. Смикнуло ж мене підходити до Бурдюга, зв'язуватися з ним. Тепер хоч на очі людям не показуйся.

Пунент, чи майстро-пунент, з-за якого засперечалися було рибалки, під вечір роздмухався по-справжньому, і підталий при березі лід за ніч мов корова язиком злизала: підхопило й понесло десь у море. На щастя, вітер дув усі три дні і загнав рештки льодового панцира десь далеко, а може, й потрощив, бо коли після того подув зворотний — левант, він не приніс уже до кирилівських берегів криги.

То була добра ознака, і рибалки не забарилися виїхати в експедицію. Сусіда наш зрадів, видно, тій нагоді, всі бачили, як поспішав городами до моря. І добре, що поспішив: другого дня після від'їзду рибалок прибула в Кирилівку Дарочка.

Я саме повертався з села, коли вона вийшла біля колгоспу з машини, обсмикнула на собі платтячко і, підхопивши чемодана, рушила через площу на нашу Шевченківську вулицю.

Згадав нараз, що кричали тоді, під скиртою, дядько Самійло з приводу Дарочки, й мимоволі стихив ходу: хотів, щоб пішла попереду, без мене. Але вона примітила вже мене й зупинилася.

— Павлику, — помахала рукою. — Ти додому?

Що мав робити? Іду з покупками, кому не ясно, що додому?

— Приїхала? — питаю й червонію, бо чую: пашіють вуха.

— Як бачиш, — осміхається. — Чемодан важкенький, допоможи нести.

— На, — передаю їй свої покупки й беру до рук чемодан.

Це вже третій рік минає, як Дарочка навчається в Мелітополі. Я закінчив за цей час сьомий, восьмий, кінчаю дев'ятий клас, вона добиває третій курс медичного училища. Виросла й змужніла. Коли б не бачив час від часу, міг би й не пізнати. А втім, чого б і не пізнати? Така ж тоненька й доладна. Ну, трішки, може, повніша, як до від'їзду на навчання, і вища, звичайно. А ще стала біла з лица. Тут, що не кажи, ганяла щоденно під сонцем, обсмалювалася вітрами, а там, у Мелітополі, весь час у затінку, сонце тільки й бачить, мабуть, як іде в своє училище або повертається з лекцій. Блідість, треба сказати, більше личить їй, аніж засмага. Колись була чистенька,

охайна, якась не схожа на сільську, тепер і поготів. Одяг — просто шик, і стрункість од цього бездоганна. А з лица хоч воду пий. Таке свіже та миле, коли б не задума, якої не можна було не помітити зараз, певно, променилося б ніжністю.

«Чого це я заглядаюся на неї? — ловлю себе на думці. — Може, й раніш таке було, може, дядько тому й казали, дулю матимеш, а не Дарочку, що помічали їх, мої заглядання? Але ж де, коли? Дівчина тільки влітку, вважай, і навідувалася додому, та й то була якась аж надто вже незалежна і вчена. То практика в неї, то ще якась притичина. Не інакше, як дядько Самійло спокусили оце приглянутись. Натякнули про моє залицяння — і зродили таку думку, а від думки недалеко й до бажання».

Тільки-но прибрав із Дарочки очі, бачу, й Дарочка зиркає на мене.

— Як там у нас? — цікавиться, мов у свого, і навіть голос, постава були такі, як тоді, коли питає, скажімо, сестра брата.

— Та нічого, — заспокоюю. — Дядько виїхали вчора з рибалками на Бердянську косу, тітка Марійка вдома.

— Невже усе то правда, Павлику?

— Що саме?

— Та... оте, що мені наговорили.

«Ну й люди, — гніваюсь. — Уже й до Мелітополя встигли добратись, геть усе поспішили вкласти до вух».

— Додому недалеко вже, — стараюся ухилитись від пояснень. — Прийдеш, почувеш.

— Думаєш? — обпікає таким, як у всякого, кому боляче, поглядом. — Ми ж із тобою більше можемо сказати одне одному, аніж батьки — пам. Уявляєш становище мами? Чи можуть вони розповідати мені все, що болить їм і чому болить?

Потуплюю очі й мовчу.

«Дивина, — знизую плечем. — І Дарочка тієї ж править: ми більше можемо сказати одне одному, аніж батьки — нам. Змовилися, чи в нас із нею справді не просто собі сусідські стосунки?»

І кречу, підковіючи, і відмовчуюсь, а все ж не можу перебороти себе: поступаюся твердими, здавалося, принципами і геть усе розповідаю Дарочці.

— Може, проведеш мене до хати? — каже тихо і знічено, коли спинилися біля їхнього двору. — Якось боязко заходити самій.

— Таке...— осміхаюся, а проте прочиняю хвіртку й пропускаю поперед себе Дарочку.

Що там було в хаті, не знаю. На порозі, в усякому разі, тітка Марійка зустріли доньку, як завжди: і радісним подивом, і щедрими цілунками, і отим незмінним: «Ой боженьку, Дарочка!»

Мене не примітили, звичайно, на radoцхах, і я постався зникнути. Але дома довго не міг повернутися до книжки. Чомусь не йшла з думки Дарочка, муляло повідане їй, усе, що є зараз для неї неприємністю, а може, й мукою. Шкода її? А чом би й ні? Хіба мені добре було, коли загинули тато і в нашій хаті надовго оселився невігійний біль? У Дарочки не таке горе, а все ж горе. Дорослі те й робили, що повторювали: «Що ж тепер буде?» Якби застала вдома батька, поговорила б із ним та й знала б. Та немає, бач, його. Наробив бешкету й подався на море. Через місяць, а то й через півтора повернеться, а ти, жінко, ви, діти, сидіть і міркуйте тепер, що воно буде та як воно буде.

Мої убоління за Дарочку виявилися небезпідставними: вона не показалася того дня на люди, мабуть, соромилася, а наступного, вдосвіта (очевидно, домовлено було з шофером), підкотила до Бурдюгового дому машина й повезла дівчину в Мелітополь.

Не знаю, що думали з приводу її відвідин інші, а я сказав собі те, що казав колись член правління у нашій хаті: покладемося на час. Час усе може.

Чи нашим рибалкам не поталанило на Бердянській косі, чи, навпаки, виловили, що їм належало, завчасу й промишлятимуть тепер біля своїх берегів,— повернулися додому раніше, ніж сподівалися їх, перед самим Першотравнем. Кирилівка пожвавішала того дня, одні бігли до моря зустрічати своїх, інші шастали по магазинах, готувалися відзначити завтра міжнародне свято, а заодно й повернення чоловіків. Такий збіг, чого б не погуляти.

Тільки тітка Марійка нікуди не ходили — ані на берег, ані по магазинах. Зумисне пішли на город і длубалися на грядці. Дядько Самійло поверталися від пристані дорогою, отож не заглядили їх там.

— Здрастуй, синку,— вітаються з Андрієм.

— О, татко,— зрадів хлопець.

— А мати де ж це?

— На городі, здається.

— То піди поклич її.

Тітка й не барилися. Прийшли слідом за Андрієм, чую, гомонять.

— Ну, здрастуй, забіяко.

— Добрий день, Марійко.

— Прийшов-таки? А я думала, посоромишся з'явитися дітям на очі.

Дядько кривляється, мовчки заносять руку й чухають потилицю.

— Та... куди ж я подінуся? Ти вже той... не гнівайся. П'яний, дурний був. Ось візьми взамін того, що порубав,— і посунули до тітки свого постійного супутника в експедиціях — дощано-диктового чемодана.

Що там було, я вже не знаю. Мама розказували пізніше: тоді, як інші солили та в'ялили у вільний від рибальства час азовські делікатеси — готували додому гостинці перед від'їздом, дядько Самійло ганяли по магазинах, шукали своїй Марійці костюми, плаття, хустки.

— Такого навіз, такого навіз! — казали. — Ум-м, куди тому, що було!

Не кожна з сусідок могла піти до Бурдюгів і розпитати Марійку, що в них і як у них. А сверблячка не полишала в спокої, тож ішли до нашої мами й розпитували маму.

— Самі розумієте, — слабодушничали неня. — Марійка відтанула серцем, коли Самійло виклав на стіл бердянські покупки. Зігріла води, веліла чоловікові лізти в шаплик і покупатися з дороги, ну, а коли покупався і сів причепурений за стіл, чарку навіть налила. Самійло повеселішав, почав розповідати про рибальство, усякі там пригоди на морі. Заговорили якое і про свято. Зиркнув він на свою благовірну та й каже: «Може, покличемо по обіді людей, га, Марійко? Посидимо в гурті, погуляємо, як водиться». Проте Марійка не спокусилася ані на гулянку, ані на улесливий Самійлів голос. Стояла така строга, така строга, ось-ось, здавалося, скрутить дулю, піднесе під самий ніс і скаже: «Ось тобі, а не гулянки!»

Що без неї на Травневі свята не обійшлося в Бурдюгів, про те не тільки мама, усі ми довідалися невдовзі. Дядько Самійло не посміли, звичайно, йти супроти волі дружини й кликати, як водилося колись, рибалок, але ті самі завітали до дядька в гості. Ввалилися на подвір'я десь надвечір уже, не так щоб дуже, але напідпитку й змусили тіт-

ку Марійку ставити на стіл усе, що треба ставити за такої okazji.

Я саме сидів тоді біля відчиненого в сад вікна, повторював пройдений за рік матеріал із алгебри (одразу після свят у нашому дев'ятому «А» мала бути передекзаменаційна контрольна, отож мусив і в такий день пам'ятати про це). Мене ніхто з сусідів та їхніх гостей не бачив, а я багато чого спостерігав, а ще більше чув. Найперше, що впало в вічі, — серед Бурдюгових гостей були всі ті, хто в'язав його під скиртою. «Діла, — думаю. — Поки дядько Самійло тверезі, може обійтися без бійки. А що буде, коли вип'ють?»

Питання, як каже наша історичка, з питань. Заглядаю в книжку, а думкою там, на Бурдюговім подвір'ї. Чую, розмовляють як люди: часом розважно і мирно, часом із жартами. Тоді вибухав сміх, долітає чийсь дотеп. Але ось що бентежило: Сашко Стародубець, який найбільше старався, коли в'язали дядька, і якому, розказують, дісталося від дядька, чомусь найголосніший. Розмовляють — виділяється його голос, і не як-небудь, сміються — теж.

Слухаю ті теревені й побоююсь: чого він лізе межі очі, той Сашко? Ще скаже якесь слово невлад, накличе гнів на себе. Бурдюг такий, його й дрібниця часом виведе з рівноваги.

Стародубець ніби підслухав мої бажання: коли сіли за стіл, притих і, як по першій чарці пили, теж особливо не виділявся. А після другої розперезавсь-таки. Наймолодший же серед рибалок, а всюди суне свого носа.

— Ні, ось послухайте, — горланив на все подвір'я. — І ви, тітко Марійко, сідайте й слухайте, що казатиму. Хто серед нашого брата, рибалки, не знає дядька Самійла? Ну хто, питаю вас, не знає? Усі знають, і не тільки в Кирилівці. Бо дядько Самійло — це дядько Самійло. З якого боку не поглянь, скрізь чоловік. Трудяга — другого такого, скажу вам, на всьому побережжі не знайдеш. Гарна людина, вірний товариш, — а таки вірний, таки побратим і таки людина. Чи, може, сім'янин поганий, може, не чоловік своїй жінці й не батько своїм дітям? Брехня! От хоч кому скажу: брехня! Сім'я для дядька Самійла — свята святих. Ми, рибалки, знаємо це краще за всіх кирилівців. Бо ми побратими дядькові Самійлові. Чуєте, тітко Марійко: не просто напарники — побратими. Ми живемо з ними однією радістю й ділимо одні тривоги. Отож як побратими й скажемо: те, що дядько Самійло дозволили

собі зняти на вас руку, вчинити дома погром, не красить їх. Ми їм на морі говорили про це і тут кажемо. А чого? Бо знаємо не тільки дядька Самійла, а й тітку Марійку. Бо тітка Марійка — це теж не хто-небудь, а тітка Марійка. Вони ж у нас як писанка: що гарні, а що вже добрі та товариські, з ними й погомоніти приємно, і поспівати любо. А жити, скажу вам, ще краще. Аякже, одне — душевна людина, а друге, розумна жінка, а третє, гарна сусідка, а четверте, мати і дружина на всі сто.

На Стародубця, мабуть, замахали руками, бо той примовк, щоправда, ненадовго: ляснув долонею по столу й знову за своє:

— Ну й тітка Марійка! Ну вже як скажуть. Ось за це ж ми вас, дорогенька наша сусідко, й любимо. Аякже! Але стривайте, стривайте. Я ж не сказав найголовнішого. Чого ми, по-вашому, прийшли оце? Того, що свято? Що повернулися з експедиції, завершили, так би мовити, добре діло? І то правда. Але все це зараз, тітко Марійко, не головне. Ми прийшли душевно поговорити з вами, так, ну так, щоб усе оте, що сталося, щоб його більше не було. Дядько ж Самійло не тільки вас, мене теж скривдили, так дали ногою, що я юшкою вмився. А за що?.. Ну, та не будемо про це. Я говорив уже з дядьком Самійлом і не маю на них гніву. Я простив їм, чуєте? І вас оце прошу. Всім товариством рибальським просимо: простіть дядькові, помиріться з ними. Ну, п'яний був чоловік, ну, сталося так, що розсердили його, треба було зігнати на комусь зло. Неподобство сталося. Як не крутіть, а неподобство. Адже нам укупі жити, працювати. Чи личить із-за того дурного випадку дивитися одне на одного вовком, не зустрічатися і не гуляти так, як ми звикли гуляти?

Тітка Марійка вдруге зауважили щось, та цього разу заувага їхня була, мабуть, приємною, бо Стародубець аж підскочив за столом:

— А я що казав! Тітка Марійка — золотце, тітка Марійка — розумниця. Правда ваша: серед двох ворогуючих хтось має бути менший, як серед двох дурних хтось розумніший. Інакше не можна, інакше безконечна війна. Подаю добрий приклад. Ніде правди діти, мені теж кривдно було: аякже, прийшов на ваше подвір'я зробити добре діло, зв'язати дядька, щоб не буянив, а дядько мене в пику, кров навіть пустили. Але що та кров, подумав я, супроти того, що було, що є і що може бути між нами? Дядько Самійло не з злого ж наміру вдарили, вони — сп'яна, у

гніві. Інший, не б'ючись на людях, вип'є з тебе стільки крові, що й уявити страшно. А дядько Самійло не такі, дядько Самійло відвертий чоловік, душа-чоловік. Закипіло на серці — ударив, перегоріло — сплюнув зозла, прийшов і сказав: «Прости, Сашко, чи Іване, я, здається, той... по-дурному повівся».

І знову я не второпав, що мовили тітка Марійка. Напевне ж, гарне щось, бо сміх невдовзі чувся від столу. Серед гостей переважали чоловіки, а хто перекричить чоловіків, коли їм є що їсти і є що пити? Галас, чаркування, веселі розмови і ще веселіші дотепи. Такі, скажу вам, веселі, що я змушений був причинити вікно й засісти зрештою за свою алгебру: комусь гулянки, а в мене контрольна.

Проте недовго сидів отак, при зачиненому вікні. Гам і веселощі несподівано стихли на Бурдюговому подвір'ї, а по тій тиші почулося таке... таке, що я знову забув про контрольну й розчинив вікно, виліз навіть у сад: дядько Самійло і тітка Марійка заспівали свою улюблену: «Ой там на горі, ой там на крутій...»

Коли б хто знав, як це порадувало мене. Став на причілку, за рогом своєї хати, тішусь і слухаю, слухаю й тішусь. Тітка Марійка сиділи поряд із дядьком Самійлом. І тулилися одне до одного, як колись, і співали, як колись. Тільки цього разу не дядько — тітка заспівували. А Сашко стояв перед ними, заглядав то одному, то другому у вічі й теж старався підтягувати.

«Ну чого ти лізеш? — досадував я. — Одійди, чуєш, не заважай. У них і без тебе гарно виходить».

А пісня справді співалася сьогодні злагоджено й душевно.

Є в мене вдома
Сто пар голубів,
Літай-вибира-ай,
Кого сама знай.
А я ж літала,
Я й вибирала,
Немає такого,
Як я втерляла.

І коли дядько Самійло ні з сього ні з того знову затягли проспіваний уже куплет:

Та голубко моя
Сизокрилая,
Яка ж ти вдалася
Клопотливая,—

здалося мені, що не тільки село наше, чисте травневе небо над селом — море притихло на той час і слухає нашу кирилівську пісню. Та й як йому не притихнути, чому й не заслухатися? Кажу ж, кругом вода та й вода, по один бік села лиман і по другий лиман, з півдня підступає до Кирилівки море і зі сходу море, а наша Кирилівка мов корабель у морському безмежжі. Де воно, море, почує людський голос, як не з корабля, хто йому, знудженому по живій душі, заспіває так, крім наших кирилівців? Пісня тут завжди була в пошані. Бо вона — не просто втіха, таке собі милування красою. Вона — одкровення душі, та рідкісна в житті-бутті рибалок хвилина, коли вони рвуть на собі пута геть всіх умовностей, небажаних нашарувань й дають волю утаємниченому, одне слово, виходять на люди й сповідаються перед людьми такими, як є. А кому ж із нас, Бурдюгових сусідів, не приємно чути, бачити, знати дядька Самійла та тітку Марійку такими, як вони є?

VIII

Дарочка теж об'явилася в селі, тільки не напередодні й не першого навіть — другого травня. Ніхто, звичайно, не допитувався у неї, чого так. Пізніше вже догадалися, що не святкувати приїхала, скористалася святом, аби навідатися додому.

Цього разу я не був серед тих перших, кому випало бачити її в Кирилівці. Мама наші випередили мене й здибалися з нею тоді, як поткнулися в якихось справах до Бурдюгів.

— Дарочка завітала до батьків, — похвалилися. — Таких прочуханів надавала Самійлові, і-і, господи!

— Що, била? — дивуюся.

— Не била, але виказувала, як хотіла й скільки хотіла. Мене усе ще не покидають сумніви.

— Це на неї ніби й не схоже.

— Еге, не схоже. Краще б уже била, аніж так соромити й допикати. Марійка на що вже сердита була на Самійла, а мусила захищати його від доньки. Як же, заявила, що їй через батька соромно теєр на селі з'являтися.

Нічого не казав більше мамі, а про себе посміхнувся. Пусте. Якщо вже тітка пробачили дядькові й помирилися з дядьком, то Дарочка тим паче помириться. Знає, що батько душі в ній не чує, отож і виставляє перед ним

свою вченість. Дивіться, мовляв, яка я культурна, як не соромно ганьбити таку перед усім чесним людом.

Чи мені все ще прикро було від Бурдюгових погроз, чи я з якогось часу почав соромитися Дарочки, не шукав нагоди побачитися з нею. Уткнувся в алгебру й чаклував над задачами. Таку вже погану чи, може, й непогану мав звичку: коли відчуваю, що на моїй совісті є якийсь обов'язок, нехай земля провалюється, а я маю лишатися вірним своєму обов'язку.

Одначе ми побачилися того дня з Дарочкою. Коли сонце вже зовсім схилилося до обрію, мама заглянули до хати й сказали:

— Може, перепочив би трохи? Людські діти гуляють, а тобі і в свято немає просвітку від книжок.

— У мене цими днями контрольна, — буркнув невдоволено.

Помовчали, дивуючись чи просто спостерігаючи за мною, і вже перегода додали:

— А все ж зроби перерву на якийсь час, напій корову.

Напоїть то й напоїть, чи це складно? Виходжу з хати, беру цеберку і йду до колодязя, що на межі з Бурдюгами. Надворі темніло вже, та й захопився я, мабуть, витягуючи воду з колодязя, не помітив, коли підійшла й спинилася коло хвіртки в тину Дарочка.

— Добрий вечір, Павле, — вперше, здається, назвала мене не Павликом — Павлом.

— Добрий вечір. Коли приїхала? — вдаю, ніби тількино довідався оце, що вона вдома.

— Перед обідом. Слухай, — не зволікаючи, заговорила про інше. — Ви купаєтесь уже в морі?

— Буває. А що?

— Вода дуже холодна? Завтра треба їхати, а я не встигла й скупатися за клопатами всякими. Може, підемо, га?

— Зараз? — питаю, хоч добре розумію: дурне питаю.

— А коли ж іще? Завтра пізно буде, завтра їхати.

— Ну гаразд, — погоджуюсь. — Збирайся. Я напою корову, та й підемо.

Вона чекала на мене біля воріт. Була зодягнена в синій спортивний костюм з білими вточками на грудях та комірці й тому зливалася з сутінками, принаймні здалеку. Коли наблизився й приглянувся, не міг не примітити, як личить Дарочці, тоненькій і доладній, спортивна форма. Такою немовби й не бачив ще.

Стежкою, що вела від Бурдюгів до пляжу, йдемо одне за одним. Дарочка попереду, я — за нею. Це змушує дівчину обертатися раз у раз. Бачу, весела, чимось порадувана, не те що місяць тому. Невже завдана батьковій прокуханка тішить так?

— Ти вже пробач,— осміхається.— Я, може, й сама пішла б до моря, та ніч уже, а вночі я й раніш боялася купатися.

— Чого так?

— Хто його знає,— пересмикнула плечем.— Страшним видається наше море поночі. Таке відчуття, ніби ось-ось підпливе якась потвора й потягне в глибину.

— Віриш у морського бога? — жартую.

— Швидше в чорта.

Обернувшись, вона притишила ходу й опинилася вічпа-віч зі мною, так близько, що я побачив знайомі вже ямочки на щоках і зацікавився на якусь мить: як вони личать їй, ті ямочки, як прикрашують повите сутінками, ніби чарами, личко!

Певний час простуємо мовчки.

— А проте,— перша заговорила сусідка,— чого найбільше шкода буде, коли доведеться розлучатися з Кирилівкою, то це моря. Люблю я його, Павлику,— знову обертатися до мене,— і не уявляю, як житиму без нього.

— А що, можуть далеко послати?

— Ну, може, й недалеко, але в Кирилівку навряд чи повернусь уже.

Тепер у голосі її — неприхований сум. І невідомий, між іншим. Треба б утішити, а чим?

— І це скоро вже? — питаю.

— Одбуду практику, складу екзамен — і все. Їду на самостійну роботу. А ти?

— Що я, мені ще рік ходити до школи.

— Ну, а по закінченні школи куди вступатимеш?

— Не знаю, якось і не думав ще.

Стежка лишилася позаду, і ми йдемо з Дарочкою понад кручею поруч.

— Чого ж так? — чи то дивувалася вголос, чи до мене зверталася сусідка.— Тепер усі хочуть навчатися, прагнуть гарно жити.

— Мені хотілося б насамперед красиво жити,— кажу їй, подумавши,— так, щоб почуватися, як птах у польоті, як ми почували себе в літаку, пам'ятаєш?

- Красиво — то ще не гарно, Павлику.
- Ну чому ж?
- З краси, як з роси, багато не візьмеш.

Настав час спускатися східцями до берега, і я не відповів їй. Та й що мав відповісти? Відтоді, як зрікся виPLEканого на татовому судні наміру — бути капітаном далекого плавання, турбота про майбутнє до цього часу не відвідувала мене. Живу, навчаюся, а ким буду, якою дорогою піду, коли закінчу школу, і гадки не було. Та й мама не заїкалася про це. Не думали ще чи не зважуються казати, якою стежкою маю йти? Нас троє тепер у родині: я, моя молодша сестричка Надійка і мама. Якщо поїду навчатися, хто ж буде господарем у дворі? Мама?

Ніч не скрадала відстаней. На небо вийшов круглий і якийсь незвично веселий сьогодні місяць, освітив широку, видовжену до обрїю смугу в морі й винагородив нас із Дарочкою можливістю і вночі бачити море. Як було воно в нашій уяві безмежно широким, завжди схвильованим, так і лишилося. Тільки синь викрадено. Замість неї срібло замерехтіло на хвилях. Чисте, грайливо-веселе і звабливе. Таке до лиха звабливе, що мимохіть зупиняєшся, вражений красою, химерним танком на не менш химерних під подихами вітру хвилях. А зупинився, очей не відірвеш. Дивився і не надивився, милуєшся і не намилуєшся!

Дарочка теж, мабуть, почувала те, що й я. Перша стала обличчям до моря, ширить очі на місячну доріжку в морі. З усього видно, приємно вражена нею.

— Куди можна потрапити, — питає мене, — коли пливати оцією срібною доріжкою?

— Мабуть, у чарівне царство, — жартую.

Сміється й морщить, вдоволена, носика.

— Ну, а порт у тому царстві який?

— Якщо місяць зависне й стоятиме отак, як стоїть, в Ахтарі, мабуть, виведе його казкова доріжка.

— А коли пішли б отак, — показує рукою, — де впливли б?

— Це прямо на Керч.

— Хіба? А я чомусь думала, що на Керч праворуч треба брати. Отакечки.

Пояснюю й ловлю себе на думці, що недозволено зблизися з Дарочкою, що мене вабить щось у Дарочці і зваба та схожа на подаровану морю місяцем: приємна вона, чарівна, але й незбагненна.

Бентежусь, проте й радію: Дарочка не сторониться мене. Стоїть гарненька, ошатна в своєму костюмчику й слухає.

— Ти плавав із татом, — каже перегода, — а мені ні разу не доводилося. То ж цікаво, мабуть, побувати в чужих портах, опинитися так далеко в морі, що ні людей, ні берега. Саме лиш небо над тобою та хвилі довкола тебе.

Згадую, як вона нехтувала свого часу моїми розповідями про поїздку до Бердянська, й усміхаюся приховано: не інакше, як заздрила мені, а я казна-що думав.

— Якщо складеться так, що буду цього літа бодай кілька днів дома, попрошу татка, нехай повезуть кудись на судні чи бодай на вітрильнику. На Бирючий острів, наприклад. Бо піду на роботу, хто знає, чи випаде мені колись відпочивати тут улітку, плавати по морю.

— Щось ти дуже боїшся її, свої роботи, — зауважую жартома, але й не без натяку. — Хто знає, може, це тільки починається воно, твоє плавання.

Глянула запитливо й помовчала.

— Мабуть, я зроду така боязка. Добре, коли працюватиму в гарній лікарні, під чиймсь наглядом. А як ні? Що, коли візьмуть і кинуть саму-самісіньку на село? Не уявляю себе, отаку зелену, зовсім недосвідчену, серед хворих.

— До районної лікарні відправлятимеш усіх, хто звертатиметься за поміччю.

— Та доведеться, мабуть, — сміється і йде вздовж берега.

Не встигаю зібратися з думкою й розповісти їй цікаву пригоду з лікарем та його пацієнтом з того села, де ми навчаємося в десятирічці, Дарочка зупиняється нараз і кладе край моїм потугам.

— Ну, я тут роздягатимуся, — показує на місце ближче до кручі, — а ти йди далі, за отим виступом роздягнешся. Зустрінемося в морі, добре?

— А як же той... з охороною?

— Я ж не на землі, — осміхається, — у морі боюсь. Там і охоронятимеш.

— Ну добре, — погоджуюсь і йду на те місце під кручею, що на нього вказала Дарочка.

Розшнурував парусинові туфлі, зняв верхній одяг й шубовснув з розгону в воду. Поки пірнав, Дарочка теж упоралася з приготуваннями й пішла, шулячись, у море.

— Присідай, — раджу здалеку, — у воді тепліше.

Слухається, але нерішуче.

— Щось не дуже тепло. Море таки не встигло вигрітись.

На голові в неї гумова шапочка. Це робить маленьку дівочу голівку ще меншою, а худорляве від природи обличчя — ще дрібнішим. Але мені до того байдуже. Коли підпливла й звелася по груди над водою, інше впало в око: Дарочка, виявляється, не така вже й лозина, як думалося досі. Не товстуля, звичайно, але й не сухоребра, як колись, навпаки, кругленька, міцно збита, усе в ній якесь по-жіночому пропорційне і гарне.

Мабуть, помітила мою нехлоп'ячу цікавість, присіла у воді, схоже, що мала намір захиститися й руками, та передумала враз і хлюпнула мені в обличчя бризками.

Колись прийняв би це за виклик і відповів би належно, а зараз не посмів. Аби не почувати себе людиною, якій дали заслуженого ляпаса, удав, що зі мною жартують, і пірнув під воду. Дівчина знала: можу розвернутися, підпливти до неї непомічений, взяти на плечі й кинути через себе. Тому поспішила залишити своє місце. Так завжди було, чому б не зробити цього й зараз. Але бризки її, мабуть, не просто пригасили в мені цікавість, вони й присоромили, — випірнув десь аж у глибу, метрів за п'ятнадцять від Дарочки.

— Пішли! — гукаю.

— Н-ні, — крутить головою. — Кажу ж, вночі боюся моря.

— Яка там ніч, ще тільки звечоріло. Хіба то купання — стояти на місці, поплавати треба.

Бачу, вагається, йти чи не йти, і усміхається. Це підохочує мене. Знову пірнаю й пливу прямісінько на Дарочку. Помітила, мабуть, кинулася осторонь й ухилилася від зустрічі під водою. Ще нижче присіла, виставила наперед руки, благає злякано:

— Павлику, не дурій.

— Хіба я дурію? Поплавати запрошую.

— Боюсь. От їй же богу, боюсь!

— Навіть зі мною? Я ж узився охороняти тебе.

Заспокоїлась, бачу, подобається їй і те, що я перестав дурити, і що обіцяю захищати в морі.

— Ну гаразд, — зголошується. — Тільки не пустуй у воді, чуєш? Тоді лиш, як благатиму про поміч, приходь, хапай обіруч і не віддавай нікому.

Знаю, це жарт, але й він тішить мене: Дарочка нарешті прогнала від себе пересторогу, пливе поруч і усміхається, як колись. А може, й не так, як колись. Є щось у сьогоднішньому осміху прихильніше, миліше. Та й уся вона не така, як три роки тому. Тепер у кожному її погляді є якась таїна, бентежна, не до кінця усвідомлена зваба. А кому не подесятерить сили те, що вабить, до чого тягнешся серцем, а дотягнутися зась?

Аж збадьорився, добираючись до берега. А на березі не примушував Дарочку нагадувати про обіцянку, чимдуж подався туди, де лежав теплий одяг.

Певен був, Дарочка не баритиметься, одягаючись. Вечори влітку бувають прохолодні, як вилізеш із води, дрижаки пробирають, навесні — і поготів. А проте, коли облачився в своє скромне вбрання і поткнувся, підстьобуваний холодом, за виступ, що розділяв нас під кручею, спинився нараз і заляк: дівчина саме звела над собою руки, цілилася одягти сорочку.

Мабуть, злякався того, що вгледів, рвонув мерщій за скелю. І стидався себе, і мучився. Що, коли Дарочка помітила мою появу в недозволеному місці і в недозволений час? То ж сором, то ганьба!

Одначе думка ця тільки на мить зблиснула в пам'яті й поступилася місцем для іншої, владнішої, відверто кажучи, всевладної: я не міг прогнати від себе видива, якщо хочете — дива. Ота застукана за одяганням Дарочка не зникала з очей, усе ще стояла перед очима: білотіла, дивовижно вигнута в намірі злетіти до неба і до осліпу гарна в, здавалось, уже початому польоті в небо.

Заціпеніння моє, солодкий полон тривали б, мабуть, і далі, коли б не почувся перегода і не протверезив Дароччин голос:

— Павлику, ти одягнувся вже?

Була така ж, як і біля двору: весела, вдоволена. А ще видавалася певнішою, ніж тоді, як ішли в море, як купалися на глибині. Ну, чого певніша, не важко догадатися: не у воді, на суші вже. А радість, вдоволення від чого? Відчула себе здоровою і щасливою після купання, чи, може, так дуже вже сподобалася моя слухняність?

Не знаю, помічала вона, розкута душею, мою бентегу чи ні, але я те й робив, що косував на неї очима. Мені не досить було, що йду поруч із Дарочкою, відчуваю всевладну присутність Дарочки, мене невідступно пересліду-

вала думка: як же це сталося, що я раніш не помітив, яка в Бурдюгів донька?

— Чого мовчиш? — ловлю на собі її цікавий і разом з тим докірливий погляд. — Розказав би що-небудь.

— А що розказувати?

— Таке... Вважай, цілий рік не мали нагоди зустрітися отак, як сьогодні, порозмовляти, і тобі немає чого сказати мені?

— Не рік. Отак, як сьогодні, усі три роки, Даруню, не зустрічались ми з тобою.

— Тим паче. Невже усі ці роки лише школа та уроки були на думці? А друзі, Кирилівка? Було ж щось цікаве в житті-бутті кирилівців?

«Про що вона?» — дивуюся й зиркаю на Дарочку.

— Розповідай уже краще ти. Мелітополь — не Кирилівка, Мелітополь — місто.

Засміялася чомусь.

— Уяви собі, що й мені немає чим похвалитися, дарма що живу в місті.

— А училище? В училищі цікаво ж, мабуть, навчатися? Там стільки молоді.

— Ой Павлику! — Дарочка взяла мене під руку й притиснулася на якусь мить щокою до плеча. — Хіба через те навчання зустрінешся з кимось, потішиш себе веселощами, приятелюванням? Те й знаємо, що бігаємо з лекцій в анатомку, з анатомки в лабораторію, потім знову на лекції. Віриш, угору ніколи глянути, не те що думати про танці, зустрічі. Єдине, що вигадуєш для себе раз-два на тиждень, то це кіно...

Вона розповідає й далі, а я слухаю й тіпшуся її голосом, дотиком руки, плеча, просто присутністю.

— Може, не стежкою, — надумуюсь враз, — понад морем підемо, а там алеєю та вулицями — додому.

Одразу ж, не вагаючись, киває головою, схоже, що сама того хотіла, та не сміла запропонувати.

Як добре, що вона щебетуха в своїє мами. В її товаристві не відчуваєшся зобов'язаним підтримувати розмову. Дарочка уміє вести її легко й невимушено. Досить бути уважним, час від часу нагадувати про себе словом, — і все, можна йти отак на край світу й не відчувати, що йдеш, що в тебе якась ноша за плечима. Було б інакше, що я робив би сьогодні?

Над морем, над нашою Кирилівкою — погожий травневий вечір. Про щось шепталися перед сном дерева, не

могли чи не хотіли вгомонитися хвилі, вабила засіяна зорями краса, утаємниченість, та я не доглядався й не дослухався до того, блаженствував в іншому світі й тішив себе тим, що він є, що в ньому мені приємніше, ніж було досі. Отямився й збагнув, що повертаюсь на землю, десь згодом, коли підійшли до Бурдюгового подвір'я і Дарочка поспішила прощатися зі мною.

— На добраніч,— сказала несподівано, ба похапливо навіть, і, вже причинивши за собою хвіртку, додала: — Спасибі за надійну охорону.

Знав, колись мали попрощатися, а все ж прикро, що попрощалися так швидко. Дорікати собі ніби й не було підстав, а хотілося. Бо таки не хтось там — сам винен: нащо відпустив, чому відпустив?

Коли завернув на своє подвір'я, спинився навіть: іти чи не йти до хати?

«А куди дінешся? — питав себе подумки. — І що роби ти меш, лишившись на вулиці? Ні, йди, мабуть, хлопче, світи світло й сідай за підручники. Є така приказка: клин вибивають клином. Випробуй і ти на цім ділі силу. Хвалився ж нею, ось і випробуй».

ІХ

Екзамени для нас, школярів, що для рибалок путина чи для хлібороба косовиця: днів обмаль, а роботи непочатий край. Одначе, коли настає вечір, я не можу побороти в собі спокуси — пройтися тими стежками, по яких ходив на Травневі свята у парі з Дарочкою. Що мене вабить туди, сам не знаю. Схоже, ніби хочу зібрати Дароччині сліди і мучуся тим, що не можу зібрати. Отож і тиняюся вечорами. Або стаю над кручею й доглядаюся до місячної доріжки в морі, або спускаюся східцями вниз, на спорожнілий цієї пори пляж, і нишкню, розчулений, на тому місці, де ми купалися з Дарочкою. Нічого ніби й не змінилося тут за півтора місяця, і пляж як пляж, і море як море, а слідів на пляжі, біля виступу, за яким ховалася Дарочка, жодного. Море забрало їх, дощі змили чи вітри засипали, гасаючи понад кручею?

Сказали б раніш, що дошукуватимусь якихось слідів, що мені тоскно буде від того, що не знайду їх, здивувався б, не повірив би, висміяв би тих, кому спало б на думку казати таке.

Довго сиджу, полонений згадками, зрештою зітхаю, як і минулого, позаминулого разу, й піднімаюся східцями нагору.

«Спати, — наказую собі, приплуганившись додому. — Завтра напружений день, треба виспатися добряче».

Плюхаюся, роздосадуваний, у ліжку, на вистелену мамою постіль у садку під розлогим абрикосом, і склепляю, як усякий натомлений, повіки. Ніби й недовго лежу отак. Хвилину, другу — і чую вже, як опускаюся в м'які, такі жадані й такі приємні обійми. Аж гульк — бере хтось під руку, тиснеться щокою до плеча й шепче найуслесливішим голосом: «Ой Павлику!» Приглядаюся — вона, Дарочка. Щира, прихильна, аж світиться з розчуленості. Як не зрадіти такій і як не замилуватися такою! Лежу, дослухаюся до її присутності й тіпуюся з тієї присутності.

«Був на морі, — хвалюся. — Так гарно там, ще краще, ніж тоді, на Травневі свята. Тебе тільки немає».

Мовчить, не обзивається, але й не втікає.

«Невже практика твоя забере все літо? Невже ні разу не навідаєшся додому і ми не пройдемося отак, як ходили?» — «А це конче треба?» — «Аякже. Дуже навіть треба»

Сміється. Не зловтішно, але й не без задоволення.

«То в чому справа? Ходім».

Чи я можу перечити Дарочці? Куди покличе, туди й піду, що звелить, те й робитиму. Важливо, що кличе пройтися тими, нашими слідами, що я не сам уже блукатиму над морем — у парі з Дарочкою.

Бажання — найлегша дорога. Захотіли — і вже на березі. Стоїмо на кручі й дивимося у висріблену місяцем далечінь. Не знаю, як Дарочка, а я одразу ж, за якусь коротку й незбагненну мить, забуваю все, що завдавало досі прикrostі або туги. Милуюсь безмежжям і чую, як рветься на простір душа, як приємно мені від легеньких, ледь чутних доторків Дароччиних кіс, а ще — від усмішок, від ямочок на щоках, що западають за кожним усміхом.

«Куди можна потрапити, коли пливти отак, по місячній доріжці?» — «Мабуть, у чарівне царство». — «Та ну тебе!» — сміється й біжить східцями вниз, а внизу спиняється й каже: «Я тут роздягатимуся, а ти отам, за виступом. Добре?»

— Пливе над головою ніч, і хата наша, подвір'я наше, сад пливе кудись разом із морем, лиманами, надлиманською

кручею, на якій примостилася наша вулиця, з усім півостровом, що його нарекли ми з Дарочкою мис Еспекрас. Така разюча тиша стоїть довкола, що й справді чути, як одмірює кроки недремний людський час: гуп, гуп, гуп. Це угойдує, і я перевертаюся в ліжку, тицяюся обличчям у подушку й обіймаюся з подушкою. «Замри! Зупинись!» — хочеться крикнути, а крику немає, крик застряв у горлі, та й сам я схожий на того, що застряв між щаблів і дивиться, збентежений, на Дарочку: такою білотілою, націленою в небо й дивовижно вигнутою в намірі злетіти до неба, далєбі, не бачив ще.

Поки складав екзамени, простіше було: вистачало роботи, не бракувало перед кожним екзаменом хвилювань. А склав їх, не лише вечорами, вдень не знаходив собі місця. Чужим видавалося батьківське подвір'я, хата на подвір'ї, не хилило й до друзів. Єдиною відрадою лишалися поки що книжки та море. Одного дня, йдучи на побачення з морем (тоді був вихідний, народу на пляжі погустішало, і мені довелося швендяти аж за рибоцех, у пересип), прихопив із собою виміняну колись за голубів та так і забуту з тієї причини, що написана віршами, книжку Джорджа Байрона. Хто знає, може, й цього разу не згадав би про неї і не взяв би з собою, коли б усі інші не були вже прочитані. Неохоче розгорнув її, усамітнівшись на пляжі, а коли почав читати, не помітив, як відсторонився від усього. Перед очима поставали то стрімкі, забуті світом і людьми, скелі, то люди на скелях. Самотні, суворі, але й горді. Запінене море котило до їхніх ніг буруни, несамовито гупало в берег, одначе люди ті лишалися незрушними. Навпаки, суворішали, в очах їхніх палахкотів вогонь, виказували себе зухвалі бажання. Коли ненавиділи, то за діло, коли кохали, то гаряче, не шкодуючи себе, життя свого заради коханих.

Не знаю, чому, але я не забарився перейнятися їхніми бажаннями, більше того, здивувався, перейнявшись. Як я жив досі, не відаючи, що є на світі такі люди, такі наміри? Невже й далі міг би жити, не відаючи?

Дослухався, задивляючись у високе липневе небо над морем, до розбурханих у душі почувань і дякував долі, що не обійшла мене, винагородила цим дивом із див.

Винесеного з поем Байрона вдовolenня, приємної бентежності вистачило на кілька днів. І веселішим, і бадьорі-

шим почував себе. А ще певнішим. Чого — і сам не знаю, одначе певен був: бунтарський дух, бунтарські вчинки героїв додали мені сили, а їхнє благородство мовби підносило. Щось зросло в мені, сформувалося за ці дні, а сформувавшись, принесло втіху.

Якийсь час і не думав, що саме. Тоді аж збагнув і занімів, дивуючись, коли примітив, а згодом і зовсім упевнився: мене переслідую поезія. Де б не був, що б не робив, чув, у мені звучать і просяться на папір вірші.

Не вірив і гнав від себе ту спокусу. Та не прогнав, схилився одного надвечір'я над зошитом і заходився вилити те, що було на душі, на папір.

Ховався з своїми витворами, заїкнувшись не зважувався комусь, що пишу вірші, а писати писав, і що не день, то завзятіше. Тепер уже так і було: Дарочка не сама приходила до мене вечорами; разом із нею відвідувало й бажання вилити почуття свої у віршах.

Іноді вигулькували з туману й ті, з поем. То Лора, то Гюльнар, а то й суворий, мов із каменю тесаний, Конрад. Тоді міцнів у мені дух, зроджувалися наміри стати володарем красеня корабля, кудись податися, зробити щось велике й величне, благородне, таке... таке, що здивувало б Дарочку, всіх кирилівців.

«А може... може, я поспішив зректися татової професії — бути капітаном корабля? Адже зрікався у гніві, а гнів, кажуть мама, поганий порадник. Та й чого маю гніватися на море? Чи воно винне, що подув сильний вітер, ударили морози? Чи море зробило б щось татові, коли б на «Червоногвардійці» не виникла пожежа? Он яке воно миле та лагідне, як лащить до мене, ніжить прохолодою, заспокоює шумом. Чого ж це я цураюсь його, коли люблю, коли воно наймиліше з усього, крім хіба Дарочки? Мало чого не буває. На землі теж усяке трапляється, а ми ж не зрікаємося її, як жили, так і живемо... Ні, я таки маю подумати ще, куди піти після десятирічки, щоб бути на морі, пов'язати життя своє з морем. Світ не зійшовся клином, он скільки всяких професій, коли пошукати, гляди, й знайду таку, що виведе мене на корабель, зробить капітаном красеня корабля. Отого, блакитного, зітканого з променів, що йдуть від нашого моря й нашого неба».

Тішуся цією думкою й розкошую в думці, аж поки не наспів час спіткнутися.

«А мама? Вони ж і з хати не випустять, скажуть: «Тільки через мій труп!» Хіба те подіє на них, що йтиму не на якусь там черепаху, на справжній корабель? А що, це, гляди, й перекопає маму. Зрештою, на пасажирський корабель я міг би взяти й Дарочку. Ну звичайно! Я — капітан, вона — лікар. На такому кораблі обов'язково є лікар, а Дарочка давно мріє побувати в далеких портах, опинитися у відкритому морі, — там, де ні людей, ні берега, одне лиш небо над тобою та море довкола тебе».

Х

Мабуть, пізно заснув тієї ночі, мама ледве пробудилася вдосвіта.

— Павле, чуєш, Павле, — термосили за плече. — Вставай, на море сходиш он із дядьком Самійлом.

«Чого я там не бачив?» — відповідаю подумки, ледве добираючи, хто кличе й чого кличуть. Та коли мама шарпонули вдруге, потім і втретє, підвівся, досадуючи, лупнув очима й знову плюхнувся на подушку.

— Чого б я будив ото? Ще ж тільки сіріє.

— Кажу ж, дядько Самійло жде, на море треба сходити з ним.

Ніби й не до мене. Лежу й мовчу. Це, мабуть, дратує маму, беруть обіруч за плечі, підіймають, усаджують, мов дитину, на ліжку й термосять сильніше, ніж досі.

— Павле! Ну що це за напасть така: не можна пробудитися. Вставай, кажу! Нехай колись натомлювався над книжками, а зараз яка морока мучила тебе, що так дорожиш цим сном? Чуєш, кому я кажу?

— Я, може, й не той, — чую чоловічий голос і тепер тільки дотумкую: це дядько Самійло. — Я, може, й не турбував би хлопця, йому, розуміється, на світанку спиться, так кажу: до зарізу треба. Сітки позавчора ще висипали, вибирати час, а напарників немає. Стародубця уранці ще до військкомату покликали, а Зварича сестра телеграмою викликала ополудні. Нещастя якесь там, чи що. Ну, чоловік покинув печене й варене, подався на Запоріжжя.

— Приїде — виберете, — кажу й клюю носом.

— Ти що!

Бурдюг сідає коло мене, бере за руку й починає торочити, що відкладати ніяк не можна: пузанок — риба тендіт-

на, задихнетесь, коли не виберемо сьогодні вранці. А то ж згуба... Чи я, Павло Гладкий тобто, не знаю, що то за риба — пузанок?

Вони такі розбуркали мене, бо сиділи обіруч і смикали, підпирали з одного і з другого боку й торохтіли. Мама — про совість, дядько — про рибу. «Це ж не задарма, — казали. — Уся виручка за пузанок піде на двох, от їй же богу». Та чорта пухлого спокусив би мене хтось сьогодні виручкою, коли б не трясли душу. А ще Бурдюг згадав чогось Дарочки. Чи то йому до неї треба їхати сьогодні, чи вона має прикотити з Мелітополя, не второпав, одначе, коли почув, що наш вихід у море стосується й Дарочки, позіхнув, протер сонні очі й сказав:

— Ну добре вже, дайте одягтися.

Поки плівся слідом за рибалкою до пристані, поки спихав із берега баркас, геть розбуркався, скинув із себе вагу недоспаної ночі. А вийшли в море, і зовсім збадьорився. Одне, ранок прохолодний, хоча й літній, а друге, повний штиль, іти доводиться на веслах.

— Далеко вони у вас?

— Та не дуже. На протоці.

— Ого!

— Ай, Павле, — поспішає заспокоїти сусіда. — Ти ніби привезений. Хіба це «ого»? Запевняю тебе, ми туди тільки на веслах. Поки виберемо сітки, упорасмося з ділом, посвіжішає на морі. Звідти під вітрилом йтимемо, ось побачиш.

Та поки що ми гребемося. Стараюся не відставати від папарника, і опускаю, і підіймаю весло разом із ним. А думка норовить позбутися цього клопоту. Вода під баркасом мов сльоза, море таке тихе, наче випрасуване. Зовсім не чутний за вітру стукіт шкарми відлунюється щораз у кручі й мовби вибухає там. Хочеться випростатись, набрати в груди повітря й крикнути на повний голос: «Еге-ей!» Як то відгукнулася б на нього наша кирилівська круча? Чи не розбудила б усе село? Повітря в морі пружне, мов спресоване. І чисте, не по-літньому прохолодне. Вдихаєш і чуєш, як іде воно по жилах, освіжає тіло й бунтує в тілі.

Я, мабуть, інший мав вигляд, ніж удома, на березі. Бурдюг скосив оком раз, удруге й осміхнувся.

— Гарно, правда?

— Гарно, — погоджуюсь і не стараюся приховувати від дядька свого замилування. — Аж не віриться, що це у нас,

що світ може бути такий дзвінкий, безмежно широкий і чистий.

— Х-хе,— сміється.— А ти хотів проспати все це. Літній досвіток, хлопче, то найліпша пора. Як на мене, то тільки вдосвіта можна потішитися тим, що люди називають земними чарами. Думаєш, вони тільки на морі? Думаєш, тільки тут чисто та просторо? Ти був коли-небудь раннього ранку в степу? — обернувся до мене й не став чекати, що скажу.— Не був, мабуть. А шкода. Там теж гарно, так, скажу тобі, гарно, серце спиняється від того, що бачить око. Кругом — широчінь, а в тій широчині, на тому завітчаному зелом безмежжі — тиха замрія дозріваючих хлібів, перегук перепелів у хлібах, мерехтливе поліскування освітлених сонцем рос. Дивишся отак на неї, красу земну, і думаєш часом: а скільки ж то людей спить цієї пори і нічогісінько не бачить, ні сном ні духом, як кажуть, не відає, що є отаке зачароване тишею море і такий сповнений чарів степ. Віриш, аж страшно робиться від цієї думки. Боженьку мій! Усе ж то окрадені з своєї волі люди!

— Ну, так уже й окрадені,— захищаю не відомих мені людей.— Вони бувають у кіно, книжки читають. Одне слово, від інших знають про земну красу.

— Розка-азуй! — кривляться дядько Самійло.— Від інших — то не те. Від інших, то... як би це тобі сказати, наче замість теплих материних грудей, материнського молока соску-пустушку пхати до рота.

Я давно й добре знаю дядька Самійла. Говорити — то для них все одно що бешкетникові малюку з гори котиться. Аби лиш зачепив, аби дав привід до розмови. А сьогодні в дядька не лише привід, а й причина є: знають-бо, мені не так уже й легко буде догребтися до сіток, отож і заговорюють зуби.

— Ти про Василя Онопрійча чув? — скошують на мене прискалене око.

— Аякже.

— Ну, а якого переполоху нагнав він минулого літа, знаєш?

Як не знати? Про те вся Кирилівка чула. Але певже дядько Самійло думають, що Василів промах від того, що жив чужою думкою? Таке вигадують.

— Нащо мені вигадувати, коли воно так і є,— сміються дядько.— Надивився він ото, як міські поводяться, та бух батькам телеграму. А була саме гаряча пора, усі в полі

працювали. Листоноша візьми та й скажи Онопрієнчиси на колгоспному току:

«Там Василь ваш телеграму прислав».

«А де ж вона, та телеграма? — сполошилася жінка. — Що в ній?»

«В чоловіка спитаєте, — відмахнувся листоноша. — Я йому передав».

Онопрієнчиха в слюзи:

«Ой лишенько! Це якесь нещастя. Чи синочок слав би телеграму, коли було б усе гаразд?..»

Не ждала вечора, покинула роботу в полі й подалася до села. Де дорогою, а де й навпростець, через стерні. І бідалася вголос, і рюмсала. Сказано, в степу ніхто не завадить, ніхто й не розрадить. Прибігає отак, як є, до чоловіка, а той сидить серед товаришів своїх у теслярській, просторікує.

«Чого це ти?» — дивується, нагледівши геть засапану жінку.

«Василь телеграму, кажуть, прислав».

«Ну то й що? — І до чоловіків: — Бачили таку? Син порадував батьків новиною, перший у нашому роду університет закінчив, філософом став, а вона в паніку. Прибігла зарюмсана, і звідки — з поля».

Сусіда наш геть розійшовся, бачу, не просто кепкує — знущається з Онопрієнка, а я поглядаю на нього й думаю: «Дядьку Самійле, дядьку Самійле. А з вас давно сміялися люди? Мабуть, неприємно ж було. Навіть після примирення з тіткою Марійкою не одразу зважилися виходити на люди й тримати себе серед людей так, як до того спринтерського забігу на крижаному морі».

Та Бурдюг не помічає ані мого докору, ані кепкування. Знай своїє править.

Вкотре вже косую на нього й чую: мене теж штовхає якась манія під лікоть і шепче на вухо: «Ну, чого ж ти, кажи, бо потім буде пізно».

— Дядьку Самійле, — набираюсь-таки сміливості, — а ви... з турків?

Бурдюга, видно, неабияк приголомшило це питання, гребтись навіть перестав.

— Ти що!? Блекоти об'ївся. Чого мелеш таке дурне?

— Та... прізвище у вас якесь не наше: Бурдюг.

— Х-хе, прізвище, — зрадів моїй не вельми серйозній версії і знову наліг на весло. — Прізвищ у нас всяких є: і турецьких, і польських, і татарських. Товклися вони

довго на нашій землі, от і поназалишали. Я, хлопче, з діда-прадіда кирилівець, а кирилівці, знаєш, хто такі?

— Як не знати, українці.

— Правильно. А які українці? Ось ти,— косить на мене злорадним оком,— дев'ятий клас уже закінчив, грамотний, так скажуть, а поясни мені, які українці?

— Радянські, які ж іще.

— Ну, це, скажу тобі, й мале знає. Ти поясни мені інше: з якого часу живемо тут, звідки прийшли на цю землю?

Мені немає чого казати, і я мовчу.

— Бачиш, яке діло,— вдруге косує оком.— Невже у школі й справді нічого про це не казали?

— Чого мали б казати про якусь Кирилівку?

— М-да...— своє щось міркує сусіда.— Ну, а вдома, батько, мати теж не розповідали?

— Тато казали якось, що дід наш Панас народився в полі, у курені. Турки нібито висаджувалися тоді неподалік від Кирилівки.

— Ось бачиш,— радіє Бурдюг,— дещо знаєш. А коли висаджувалися, чого висаджувалися, не казав батько?

— Мабуть, війна була, бо саме тоді, розказують, Горілу сналили.

— Точно, відтоді село це й називається Горілою. А сталося це, хлопче, за Кримської війни. Серед кирилівців був один грамотний чоловік — Федот Наливайко, той, що грязелікарню відкрив у нашому селі. Він усе знав і нам розказував. Ти чув щось про запорожців, котрі переселилися на Дунай?

— Аякже. П'єса є така: «Запорожець за Дунаєм».

— Ну, а хто повернув їх звідти, запорожців, на рідну землю, батько не казав?

— Такого не казали.

— А знав же. Не встиг або нагоди не було, щоб поговорити про це з тобою. Гарний, Павле, чоловік був твій батько, а й він мав ваду, не полюбляв хвалитися заслугами. А я, скажу тобі, не такий. Зайвого собі не приписую, та коли знаю, що є чим похвалитися перед людьми, не втримаюсь. А чого маю мовчати? Я ж не поганим, а гарним хвалюсь... Так ось,— продовжує Бурдюг.— Повернув козаків з-за Дунаю кошовий отаман Йосип Гладкий, можливо, й прародич ваш, бо було це не так уже й давно. Підкажи мені, у Криму коли воювали за Севастополь?

— У тисяча вісімсот п'ятдесят четвертому та п'ятому роках.

— А перед тим була ще одна війна з турками. Козаки жили тоді на турецькій землі, отож мали виступати на боці турків, — таку, бачиш, мали домовленість, коли селилися під турком... Зібрали їх в окремі козачі полки й виставили супроти росіян. Бачить Гладкий, хмуряться козаки, де стали, там уже й купа їх, там і таємна бесіда. Ходив, приглядався, думав й таки надумав: скликав вірну старшину й питає: «Чого мовчите?» Ті похилили голови, перезираються один з другим. Нарешті знайшлися сміливіші: «А що казати, пане отамане? Не діло це — проти своїх».

Недовго й радилися. Скористалися нагодою, забрали, що можна було взяти з собою, та й перемахнули через Дунай, до росіян, значить. Коли сталося замирення з турками (а козаки добре прислужилися російському війську у тій війні), з перебіжчиків сформували залоги і поставили їх нести сторожову службу на березі Азовського моря, десь між Бердянськом і Кирилівкою. Коли зайшло на Кримську війну, в Кирилівці теж був козачий кордон. Глянь, як підноситься воно над морем, наше село. Та й глибінь морська саме тут дозволяє кораблям близько підійти до берега — Молочна ріка була колись великою річкою, вода з неї ішла далеко в море, отож і зробила добрячу протоку. Одне слово, був тут один із важливих опорних пунктів. І воювали козаки, мабуть, непогано. На берег турки, щоправда, висадилися і Горілу спалили, а Кирилівки не взяли, витурили їх козаки. Коли закінчилася Кримська війна й відпала потреба в сторожових військах на Азовському морі, звеліли азовським козакам переселитися чи то на Кубань, чи то на Кавказ — туди, де була пужда в їхніх мушкетах та шаблях. Тоді сотник зібрав побратимів, що стояли кордоном у Кирилівці, й питає: «Що робитимемо, козаки?» «А що лишається робити? — старші йому. — Видно, така у нас доля. Ми в усі часи козацької історії стояли на кордонах, постоїмо й там, куди посилають. Не зрікатися ж з-за цього козацького звання». — «А по-моєму, з-за цього можна й зректися». — «Як то?» — «Та так. То правда: запорозькі козаки в усі часи своєї історії берегли кордони. Але тоді лиш почували себе козаками, як берегли свої кордони. На Дунаї хтось із нас почував себе козаком? На Дунаї були ми по-справжньому вільними й щасливими людьми?»

Невже забули, що то за птиця — чужина? То чого ж знову маємо кидати рідну землю, іти світ за очі? Заради козацтва? Ні, братове. Моя думка така: рідну землю не можна міняти навіть на козацтво». — «Пропонуєш стати гречкосіями?» — «А чом би й ні? Царський указ ставить нас перед вибором: або бути козаками на Кавказі, або лишатися гречкосіями тут, на нашій землі. Гляньте, яке привілля довкола Кирилівки. Хочеш землю орати — ори, хочеш рибу ловити — лови. Моря — думкою не досягнеш. А лимани, а пересипи в лиманах, випаси на Бірючому. Усе ж це наше буде... Дасть бог не пропадемо».

Козаки не одразу пристали до тієї думки. І кричали, і сварилися, а проте здоровий глузд взяв гору над гарячим серцем. Оселилися всією сотнею в Кирилівці та й стали кирилівцями. Землю, щоправда, довго не орали, більше скотину випасали в нерозораних степах та на Бірючому. А рибку щедро ловили. Через те й морські навички мали. Коли доходило до рекрутського набору, кирилівців переважно в моряки брали.

— Це правда, — підтакую дядькові. — І Сагура, і Сидоренко, і татко наші на флоті служили. Та й ви ж, здається.

— Чого це тобі тільки здається? Не чув хіба, не знаєш: я всю імперіалістичну війну та й громадянської добрий шмат служив на Чорному морі, належав до тієї команди, котра однією з перших підняла червоний прапор на кораблі.

— Еге?

— От тобі й еге.

— А чого ж у селі не знають, що ви революціонер?

— Не поталанило мені, контузило у першому ж поєдинку з контриками. Чув щось про потоплення чорноморської ескадри?

— Аякже. П'єса є така — «Загибель ескадри».

— Так оте потоплення, хлопче, з нашого панцерника й почалося. Знаєш, на якому кораблі я служив? На «Святому Пантелеймоні»!

Усміхаюся зловтішно й скалю, усміхаючись, око.

— Щось не чув такого серед революційних кораблів.

— «Святий Пантелеймон», щоб ти знав, то колишній «Потьомкін».

— Невже?

— Брехав би, чи що? Перейменували його, коли Румунія повернула Росії. І святити, і висвячували кілька літ,

а він все одно лишився «Потьомкіним». В революцію його ще раз перейменували — «Борцем за свободу» нарекли. Офіцери знали настрій команди й підірвали нашого панцерника, коли повертався з Одеси до захопленого матросами-більшовиками Севастополя. Заклали у вугільні ями дві печельні машини, то вони як фугонули в морі, ледве дійшов наш «Борець» до бази. Тоді ж і мене контузило, та так, що довго вичухувався згодом по госпіталах. За той час не стало не тільки нашого екіпажу, не стало й Чорноморського флоту. Потопили його моряки в Новоросійську, а самі подалися захищати революцію.

Сусіда велить не гребтися поки що, стає на банку й довго розглядається, то на село, то на море кидає прицільний погляд.

— Х-хе,— радіє,— та он же вони, наші сітки. Мало не під носом, а я біс знає де шукаю.

Перш ніж вибрати котовку, він, мабуть, не втримався й підняв над водою праве крило сітки.

— Ха-ха! — чи то засміявся, чи то сказав, тільки аж надто вдоволено.— Є, голубчики. Глянь, Павле,— обернувся до мене й показав доволі-таки густо набиту сітку невеликими темноспинними оселедцями.

Котовка швидко опинилася в прові, ще мить — і весла лягли вздовж бортів. Дядько Самійло, мов артист, поралися в баркасі, всьому знаходили місце, робили так, щоб ніщо не заважало.

— Ставай, Павле, надійно,— радять мені,— отам, між кормою і банкою, будемо вибирати. Сітку клади рівненько й по всьому баркасі, щоб не заплуталася і зайвого місця не займала.

Він не просто радів — сявав від радості. Коли ж пузанка погустішало, і зовсім забув про властиву літнім людям поважність.

— Ти глянь, Павлику, скільки їх є. Ха-ха, оце вилов, оце удача! А бригадир перечив мені, радив ближче до берега ставити. Дулю з маком мали б, коли б хоч трішки бережніш узяли. Тут же проточне місце, саме протокою пузанок іде з Керчі до перебоїни, а перебоїною — в лиман, на випас... Ні, ти подивися, скільки його є! — вкотре обертався до мене і світився, мов роса на сонці.— На косяк натрапили, прямісінько на косяк! Оце, Павлику, і є воно, справжнє людське щастя. Бо в житті-бутті нашому нічого ліпшого немає, як плескіт рибки в баркасі. Це ж не тільки багатство, найсмачніша живність для людей, це

й утіха для душі. Така, скажу тобі, утіха, що ліпшої за неї й вигадати не можна.

Сітки стояли уступом, на невеликій відстані одна від одної. Коли дійшли до тієї, що визначала середину виміченої дядьковим оком протоки в морі, вона виявилася геть посадженою. Підняли її з води й очам не повірили: не було такого вічка, в якому не тріпотів би спійманий за зябри пузанок.

— Це ти, Павле, такий щасливий. Бачиш, що робить ся? Повен баркас риби буде. І якої риби! Ти їв коли-небудь пузанок свіжого посолу?

— Та доводилося, але давно. Ще тато приносили.

— Ум-м.. Віриш, кладу її до рота і чую: сама розтає. А смакота ж яка! Смаженим рибалки не вживають пузанка. Одне, в ньому жиру багато, розтає на сковороді, а друге, навіщо псувати таку рибу, коли вона ніби спеціально для засолу.

— А сілява, тараня хіба не спеціально для засолу?

— Тараня пузанкові і в підметки не годиться, а сілява, ясна річ, добра, може, навіть і смачніша за пузанка, але не до чарки. Присмак не той, розумієш.

Я перший упрів від нелегкої праці, зняв із себе піджак, кепку. Дядько Самійло примітили те й не забарилися «допомогти» обіцянкою:

— Виберемо, Павле, оцю сітку й перепочинемо. Тепер уже впораємося, тепер можна й не поспішати.

Слалося м'яко, та твердувато спалося. Коли ми вибрали десятку сітку, я ледве переборював у собі бажання сказати дядькові Самійлові: все, більше не можу. Боліла спина, боліли коліна, якими те й робив, що упирався в борти, а найбільше — руки. З дому йшов сонний, не думав, як там буде. Коли б сказали звечора, рукавиці прихопив би. Є ж у мами рибоцехівські. А без рукавиць, та ще без звички, — вогнем печуть мої руки. Якби не знав, що поруч не просто сусіда — Дароччин батько, кинув би все к лихій годині й сказав би: «Вистачить, дядьку Самійле. Далі як хочете, я не можу».

Втома моя, видно, помітна була збоку. Одне, кривився, наче лінивий спросоння, а друге, дуже вже відставав від дядька. Отож їм нічого не лишалося, як брати усе, що можна взяти, на себе та ще заспокоювати при нагоді.

— Так, отак. Ну, ти зовсім молодець, — хвалили, коли я простягав руку й кривився, цуприкуючи на себе кі-

нець.— Уже небагато залишилося. Про берег, про те, що треба буде добиратися до берега, не думай. Вітерець свіжішає, дійдемо й під парусом.

Бурдюг звичний до цього діла, його і втома не брала. Мов артист, порався біля сіток,— як на початку, так і під кінець роботи. Лоб тільки впрів, та під розстебнутою до пула сорочкою полискував піт. А я геть розклеївся. Коли греблися в море, думав: виберемо сітки, скупаюся на глибині. Тепер і гадки такої не маю. Дядько потирають від задоволення руки, курити збираються, упоравшись із ділом, мене ж хилить прилягти, бодай як-небудь випростатися, дати спочинок тілу.

— Перелазь, Павлику, на банку,— не забарився поради сусіда,— і спирайся спиною на щоглу. Опора дозволить розслабитись і дасть спочинок тілу.

Іншого зручного місця в баркасі не було, і я скористався дядьковою порадою.

Поки ми трудилися, не розгинаючись, сонце добряче знялося над обрієм, було по-весняному привітне, але політньому й тепле. Над нами — ген-ген аж там десь, у високій високості,— пливли поодинокі білі хмарини; на тлі того ажурного, зітканого з химерної білизни плетива небо видавалося ніжно-голубим. А від голубого неба поголубіло й море. Зараз воно не таке гладеньке, як удосвіта, забрижіло, зарябіло під легенькими подихами острії, одначе й не зблякло. Навпаки, стало прозорішим і, що найбільше тішило око,— веселішим, там, де лежить від баркаса до обрію широка, визолочена скісним промінням доріжка, якимсь навіть незвично веселим. Від того тепліє на серці, чую, як народжується в ньому й розпливається по всьому тілу приємна млість.

Дядько Самійло смачно затыгуються цигаркою. Вони теж дивляться на море, тільки в інший бік — на Кирилівку.

— Давно хочу запитати тебе, Павле, як сусіда ваш і як товариш твого батька: що збираєшся робити, коли закінчиш школу? Вчитимешся чи на роботу підеш?

Мені ніби й не випадало довго думати, у мене була вона, виношена думка, проте не поспішав освідчуватися сусідові: цьому Бурдюгові похвалися своїми потаємними намірами, по всьому селу роздзвонить.

— Не знаю,— кажу.— Не думав про це.

— Ти єдиний з чоловіків у сім'ї, на твоїх руках мати, сестра. Радив би не забувати про них.

Не доберу, чому, але мені не подобається Бурдюгове повчання.

— Пропонуйте лишатися в колгоспі?

— Ну, може, й не в колгоспі, але при матері. Раз уже ми заговорили про це, скажу більше: мене дивує й бентежить поведення багатьох вас, молодих,— хоч і світ за очі, аби далі від батьків, від свого села.

— То чого ж ви Дарочку послали вчитися? — набрався я сміливості і вколдов-таки сусіду.

Не розгнівався, навпаки, засміявся.

— А ти ловкач. Ось тільки спіймати мене на брехні тобі не поталанить. Дарочка наша не за горами навчається — це раз, а друге, навчається не на якогось там філософа,— на лікаря, і третє, не буду я Самійлом Бурдюгом, коли не зроблю так, щоб донька моя повернулася після навчання до Кирилівки. Не певен, чи второпав ти спрощення, але я казав уже, коли будив тебе: не тільки тому поривався сьогодні на море, що пора вже вибрати сітки,— пузанок мені до зарізу потрібний, розумієш? Рибка ця, сам знаєш, спокуслива, отож і хочу повезти до Мелітополя гостинця. Чи їм, тим, що даватимуть Дарочці призначення, важко вволити мою волю? Якого це греця дівчина має їхати не знати куди, жити без батька, матері, будьмо відверті,— без матиного ока, коли в нас, у Кирилівці, є свій курорт, грязелікарня?

— А це зручно, дядьку Самійле, вручати подарунки?

— Може, й незручно, та хочеться ж якось зарадити справі. Сам посуди. Хто мене послухає, коли прийду й попрошу одного, другого: «Призначте дитину в рідне село». Посміються, і тільки. А завітаю до них із пузанком, може, дивись, і той... прислухаються.

Не знаю чому, але я напрочуд швидко забув про свою втому й неабияк зрадив новині. Виходить, я плив у море не на звичайну рибну ловлю і не тому, що треба було виручати сусіду, а йшов на велике діло — повертати, якщо хочете, рятувати Дарочку!

— Що таке лікар? — філософствує тим часом Самійло Бурдюг.— Його професія — потрібна людям професія. Хто може бути певний із нас, що проживе вік і не звернеться до лікаря? Ніхто. Я на що вже жилавий, за все своє життя ні разу не хворів, не пам'ятаю такого випадку, щоб кликав на поміч медицину, проте і я не певен, що не доведеться колись кликати. А тому поважаю лікаря, ну, не ламаю перед ним шапку, як дехто, одначе поважаю.

І інші поважають. Лікар — найбільш шанована людина на селі, та й у місті, мабуть. А людська шана — велике діло, скажу тобі. По суті, так виходить: кого шанують люди, той і вільний чоловік. Такому ніхто не посміє стати поперек дороги, вчинити якусь пакость.

— То ви радите мені вчитися на лікаря?

— А чом би й ні?

Певність його настроює мене на веселу хвилю.

— Професію свою ще й любити треба, дядьку Самійле.

— Хіба ти не любиш професії лікаря?

— Кажу ж, не думав про це. І потім, — зиркаю, зважившись, — як же я можу піти вчитися на лікаря? В Кирилівку мене все одно не пошлють, тут такі, як Дарочка, посядуть місця, а на моїх руках, самі казали, мати, сестра.

Бурдюг, задоволений чомусь, дивиться на мене і сипле дрібним сміхом.

— Чого-чого, а цього можеш не боятися. Тобі ж не хтось там, дядько Самійло радить, а дядько Самійло слів на вітер не кидає. Знаєш, що хотів сказати, коли погодишся вчитися на лікаря?

— Що?

— Віддав би за тебе Дарочку, ось що.

Мені б радіти, а я зчервонів, мов рак, і втупив очі в шкарму. Бо такі соромно. Одне, коли дядько під п'яну руку теревенили, а друге — зараз. Чого це вони все тієї та й тієї? Невже справді вивідали, що я люблю Дарочку?

— Та не червоній, не червоній, — заспокоюють. — Я ще ж не віддаю, я тільки кажу, що віддав би, коли б ви обоє жили й працювали в Кирилівці. А чого ж, хлопець ти гарний, ми тебе як облупленого знаємо і певні, не зобидив би Дарочки, був би їй гарною парою і надійною опорою. Бо воно, скажу тобі, добре, як пошлють її на роботу в Кирилівку, а коли ні? Піди знай, хто зустрінеться їй без нашого нагляду, якому чорту-бісу потрапить до рук. А дівчина гарна. З якого боку не візьми, скрізь гарна, шкода буде, коли не знайде собі путящої пари.

«Може, сказати, — міркую, слухаючи дядька, — може, зізнатися, що я вподобав інше — стати капітаном великого корабля? Адже в такому разі ми теж ітимемо однією з Дарочкою стежкою: я — капітан, вона — лікар на кораблі...»

— Вагаєшся, бачу, — по-своєму страктовує мою мовчанку сусіда.

— Та ні, чом же. Я, дядьку, не про те думаю. Коли б це раніш сказали, може, й пішов би до медичного учитися, а зараз, після десятирічки, не випадає якось. Тепер або в інститут треба йти, або батьковою стежкою — на море.

— Тільки не в інститут, — насторожився рибалка.

Мене здивувала і його пересторога, і категоричність, з якою вона висловлювалася.

— Чого так?

— Важку дорогу обереш собі, коли підеш до інституту. І небезпечну.

— Я вчуся добре.

— Знаю. Не про те річ. Вчитися ти міг би, і вивчився б. Кажу, небезпечне то діло — ось заковика. Вчення, сам розумієш, спокуслива штука, до нього всі тягнуться. Мені розповідав один у Мелітополі, як часом чубкаються ті, що вивчилися. Один вважає себе розумним, а другий ще розумнішим, тому високо хочеться сидіти, а тому ще вище. І починаються підніжки, звинувачення в правдивих і вигаданих гріхах. Одне слово, зчіпаються, мов павуки в пляшці, йде постійна війна... Нащо тобі це лихо? Здобудь гарну спеціальність та й живи приспівуючи в своєму селі, між своїх людей. Візьми, до прикладу, мене. Хто я, потвоєму? Звичайний рибалка? Так, може, й звичайний. Але чимсь я, Павле, і незвичайний. Знаєш, чим?

— Та, мабуть, тим, що ліпшого за вас не знайдеш у нашій артїлі. Умієте, як кажуть кирилівці, брати рибу там, де інші не беруть, і тоді, коли не сподіваються взяти.

— Правда твоя, я такий, я кого хоч обскакаю в рибальстві. Бурдюга-рибалку не лише в «Синах моря», на всьому побережжі знають. Але то ще не все. Як би це тобі сказати, то ще не весь Бурдюг. Найголовніше те, хлопче, що я твердо почувуюся на світі. Це зараз постарів і присмирнів трохи, а колись відчайниою був. Ум-м... Спитаєш, чого? Бо люблю бути вільним, ні від кого не залежним чоловіком. За молодощів бив усякого, хто намагався принизити мене. І що ти думаєш? Так привчив поважати себе, що десятою дорогою обминали. Всяке було. Чув же, тітку Марійку у багатія з-під вінця викрав. Х-хе, тепер таких немає. Але ти мені до душі, тому й раджу: подумай, спершу ніж іти кудись. Коли що — ліпше лишайся в рибалках. В напарники тебе візьму, не лише знання свої риболовецькі, море у спадок передам. Тут, ясна річ, теж всяке буває: і труд до сьомого поту,

такий, що ні рук, ні ніг потім не чуєш, і море під тобою часто-густо хистке, щойно було надійним, глядь, уже ні. Зате я знаю, чуєш, Павле, зате я певен: на мою посаду ніхто не посягне... Здав свої центнери риби — і всі карти биті.

— А коли не здасте?

— Здам. Ти ж знаєш, я тут бог і цар. Та й люди в нас не ті, щоб заздрити, підставляти ногу. Ми в усьому побратими: в нелегкій рибальській праці, в гулянці після праці й чи не найбільше — в біді, коли вона спіткає когось у морі. Тут немає: піди ти, Петре, зроби ти, Микито. Тут кожен розуміє: йшов у море — знав, чого йшов.

— А як же бути, дядьку, з мріями?

— Якими мріями?

— Ну, з тими, що народжуються у кожного з нас, хто вчиться. Тому подобається бути лікарем, як вашій Дарочці, тому — капітаном далекого плавання, ще іншому — вченим чи там поетом, дослідником, пілотом на бойовому літаку.

— Про лікарів я казав уже. Те саме скажу й про льотчиків та капітанів. Усе це варте уваги діло. Аякже, комусь і плавати, і небо наше захищати треба. А на все інше плюнь і розітри ногою.

— А вчителі радять...

— Ще раз повторюю: мало хто чого не вигадас. Ти слухай, що я тобі раджу. Хочеш, доведу: не тільки вчителі твої, сам бог не святий, бо благословляє виключно те, що йому вигідно. Все інше, каже, від сатани.

Знаю, розмови в дядька Самійла вистачить до самої Кирилівки, а може, й далі. Та мене найменше цікавить уже, що вони скажуть про святість і несвятість. Важливо те, що дядько схвалили мій намір бути капітаном. А коли так, рано чи пізно схвалять і моє кохання до своєї улюблениці — Дарочки. Це точно, в цьому немає і бути не може якогось сумніву.

XI

Пізньої осені на глибоких водах, крім чабака, щедро почали ловитися осетрові, іноді заплутувалась у гаках і білуга. Одна з них — вагою триста з чимось кілограмів — на все-рибальське побережжя наробила слави і неабияк розпалила в кирилівських рибалок охоту до глибоководної ловлі.

У море виходили, як водиться, вдосвіта, отож не поглядали на небо, бо що можна побачити на досвітковому небі, та ще цієї пори? У жовтні, листопаді воно обманливе, а сьогодні друге грудня. Проте, коли зійшло сонце, усі лишилися вдоволені: день обіцяв бути сонячним, а сонячні дні не приносять неприємностей, тим паче великих. Та й не самотужки ж і не під вітрилом, як було донедавна, йдуть у море,— на причепі в сейнера, судна надійного, у бурях випробуваного.

Снасті ще вчора уклали в баркасі так, щоб ніде, ніщо й нікому не заважало, отож сипали тепер сітки без перешкод: викинуть котовку, махалку й сидять собі, спроваджують за борт кінці. Один попускає нижній, той, що з тяжками, другий — верхній, з шаматами. А Самійло із Зваричем знають уже, як треба гребти, щоб не було спішно й щоб сітки лягали по визначеному шкіпером румбу.

— Може, й поспідати уже час,— глянув Стародубець на сонце.

— А чого ж,— підтримав Бурдюг.— Поспішати нам нікуди. Все одно доведеться стояти й стояти, поки діждемося судна. Кінчай, Іване, поратися з тією сіткою, що почав сипати, та й будемо заякорюватися. Їжа діло не останнє, без їжі, як і без сну, довго не протягнеш.

Вони й справді не поспішали — і тоді, як снідали, і тоді, коли сипали після сніданку сітки. Бо знали: сейнер нескоро повернеться. Йому ще йти та йти до того місця в морі, де мають ставити змащені риб'ячим жиром снасті на білугу, осетра. А то морока, і неабияка. Поки поставлять, поки повернуться, рибалки-сіткарі і діло своє зроблять, і наждатися встигнуть. Самійло з напарниками приваймні певен був: судно підійде десь аж пополудні; за цей час не тільки висиплять сітки, а й приглянуться, як стали в морі, чи не сплуталася котрась. Обід, відпочинок — то вже потім. Найголовніше знати: зробили, що від них залежало, тепер ловись рибка велика й маленька.

Бурдюг порядок любить, обов'язково під'їхав би перегодом й приглянувся: б до сіток, та, поки сипали їх, небо набурмосилося в північній стороні і якось швидко почало нижчати.

— А гляньте, хлопці,— перший завважив ті переміни Турчин,— чи не на дощ збирається?

З берега легенько дмухав майстро-пунент. Був по-зимовому прохолодний, але й не такий, щоб сподіватися чогось поганого.

— Ти що,— почав було перечити Бурдюг, та, глянувши в той бік, куди показував Турчин, змінив тон.— Зараз та пора, коли хмари збираються на небі, то не інакше, як на сніг.

— Не схоже ж. День як день. І потім, від майстро-пунента ніби й не годиться сподіватися снігу.

— Від майстро-пунента, ясна річ, не годилося б сподіватися чогось поганого, але ж небо темніє не в тій стороні, звідки він дме. Пригляньтесь, не на північному заході,— на півночі збирається на негоду.

Обрії зараз не ті, що влітку. І видимість не та. Влітку дивишся в далеч, і здається тобі, що на край світу заглядаєш: така ясна і така безмежна широчінь лягає перед зором. А сьогодні он як посіріло й притиснулось до моря таврійське небо. Де берег, де море, не добереш, кругом вода й вода. А на півночі все темніє та й темніє, звідти насувається щось, і насувається невеселе.

Перегадом майстро-пунент послабив дмухання, зрештою почав крутити, то з одного, то з другого боку налітав на незахищених у морі рибалок.

— Все,— сумно прорік Самійло Бурдюг,— вітер міняється, і міняється так, як я й сказав: на трамонтан.

Рибалки посмутніли в баркасі, сиділи й дивилися мовчки в той бік, звідки йшла на них негода.

— Ну, цей дасть,— по-молодечому безжурно, але й не без натяку зауважив Сашко Стародубець.

— Треба було ризикувати в такий час,— не забарився підтримати його Турчин,— забиратися чорті й куди.

— Сказав,— недобре покосився на нього Бурдюг.— Ну що ми, рибалки, мали б, коли б не ризикували? У нас робота така, не ризикнеш, не візьмеш. А потім, чого боятися й тремтіти, як заєць під кущем? Ми ж не самі у відкритому морі, з нами сейнер. Думаєш, шкіпер не бачить, що насувається буря, думаєш, не подбає, аби вчасно підібрати баркаси?

Щиро кажучи, він сам побоювався того, що сунуло на них із півночі. Море — не рідна тітка, розгнівається, чорт йому радий. Та не буде ж він, старший на баркасі, підтакувати тим, у кого від першого подиху небезпеки душа йде в п'яти.

— Ану, посторонись, Сашко, подивлюся, чи добре тримає нас якір.

— Може, добиратимемося, поки не пізно, до берега?

— Ти що! До берега дванадцять миль. Попробуй, вигребись супроти течії. Таке насувається, а він — до берега. Нас понесе, мов тріску.

— А на якорі встоїмо, Самійле? — вкинув слово розважливий Зварич. — Може, справді знятися, поки не пізно, й піти назустріч судну.

— Коли б же його видно було, Давиде. Чи ти певен, що не заблукаєш, що судно зближатиметься з нами по точно визначеному курсу? А може, воно відхилилося від нього? Стояти — і край, ждати — і тільки.

На лихо всім, хто грів у собі цю сподіванку — діждатися сейнера, — вітер не просто посвіжішав, мов несамовитий, налітав на баркас, здіблював хвилі й бив ними у прову. Море потемніло, що далі, то помітніше розгойдувалося. З усього видно було: заходить на справжню бурю. А це невелика радість, тим паче що й небо знизилося, геть скралися обрії. Не лише судна, сусідніх баркасів не стало видно.

— Діла-а, — сам із собою бесідує Турчин і до Бурдюга: — Схоже, що влипли ми, Самійле, і здорово.

— Нічого, — Бурдюг поліз до кишені, добув газету, кісета. — Крутіть цигарки, погріємося, доки є можливість. Щоб розігратися справжній бурі, потрібен все-таки час. Сейнер надійде за той час. А надійде сейнер, ніякий чорт нам не страшний буде.

Укутався, всідаючись за вітром, брезентовим плащем, накинув на голову відлогу, попихкує цигаркою й простоїкує, наче в надійному затишку:

— Що нам, рибалкам, море і буря в морі? Чи вперше знаємося з ними? Х-хе, і не таке бувало. Зрештою, воно ж не чиесь там, не грецьке й не турецьке, це Азовське море, воно наше. То чого ж боятися в своєму морі? Люди добрі, для нас це море все одно, що батько для своїх дітей: коли лагідний, а коли й сердитий, ба лютий навіть, одначе завжди рідний. І вдарити не зважиться, і вдарить, то не так, як чужого. Аякже, рідня є рідня, як не крутіть, як не вертять, а вона найсвятіша з усього, що є святого у цьому не всюди затишному, не завжди привітному, а проте гарному світі.

Рибалки чи то заслухалися його, чи просто думали, слухаючи. Сиділи, кутались у плащі й диміли цигарками.

— Гляньте, — показав Стародубець, — гляньте, що йде на нас.

Усі обернулися в той бік і застигли, вражені: з півночі насувалася, клубочачись, темна гора, в обличчя ударили перші холодні сніжинки.

— Це віхола, — сумно мовив Турчин.

Бурдюг замірився почухати потилицю, та натрапив на відлогу й опутив, досадуючи, руку.

— От гадство, — скривився. — Ну ніколи не дасть зробити так, як хочеш. Пропали сітки. Порве, покрутить, заб'є шалмою.

— Що за чоловік! — визвірився на нього Турчин. — Це не просто віхола, це смерть обступає нас з усіх боків, а він про сітки думає. Треба робити щось, бо тут нам жаба й цицьки дасть!

— А що ти зробив би на моєму місці, га?

— А я знаю, що тепер можна зробити? Тобі казали до берега йти, не погодився, радили з судном зближатися, теж заперечив. «Сидітимемо й ждатимемо», — сказав. Ось і діждався.

— Бо таки треба ждати й нікуди не рипатися, зрозумів? Чи я хотів її, цієї бурі і цієї віхоли? Та раз уже застукала в морі, ні греця не вдієш, треба стояти й ждати судна.

— Як же воно знайде нас?! Поглянь, за п'ятдесят-сто метрів не видно вже.

— То не мій клопіт, то клопіт капітана, хай шукає.

— Тьфу, та й годі!

— Не плюйся! — визвірився й Бурдюг. — А то як плюну... Ти мене знаєш. І не панікуй тут, чув?

Турчин відвернувся, кутається в плащ. Мовчав і Бурдюг. А вітер, мов несамовитий, налітав на них, ліпив у спину снігом, свистів і казився, радіючи роздоллю і тішачись роздоллям. Море кипіло вже, і баркас не просто підскакував, стримуваний якорем, нерідко здиблювався, мов норовистий кінь, і, постоявши мить, падав, наче в прірву.

— Дає прикурить, — уголос міркує Сашко Стародубець.

— Трамонтає. — У Бурдюговому поясненні вчувалася розважливість і, як не дивно, спокій, ніби то й не він кричав на Турчина. — Воно, скажу вам, — звертався до всіх, — чогось кращого й чекати зараз годі. На зиму заходить, а коли заходить на зиму, навіть циган шуляться і норовить шукати затишку.

— Минулої зими, — осміхнувся Зварич, — до брата мого на квартиру просилися цигани. Він, як знаєте, край села живе. Сподобалося, мабуть, що й поле поруч, й хата

на відшибі, як учепилися, ледве одбився від них. Низку бичків не пошкодував, ткнув у руки, аби йшли своєю дорогою.

— Е-е, — веселішає Бурдюг, — то твій брат дешево відбувся. Один голова сільгоспартілі, кажуть, пару коней і бричку віддав, аби тільки цигани залишили його в спокої.

— Теж у колгосп просилися?

— Навпаки, упросив, щоб ішли в колгосп, а потім не знав, як позбутися.

Рибалки голосно засміялися. Навіть Турчин обернувся до дядька Самійла, світить повеселілими очима.

— Цікавий народ, скажу вам. Живе, чим бог послав, гибіє усе життя на холоді, а свого не цурається.

— Звичка, — в тон йому Бурдюг. — Одного цигана застигла в полі хурделиця, то він спустився у вибалок, накрив циганчат сіткою й питає: «А що, дітки, тепло вже?» «Тепло», — відповідають циганчата й туляться одне до одного. «Ото бачите, — каже їм, — як добре мати розумного тата». І, ткнувши пальцем крізь вічко сітки, додає: «А надворі свище, господи, одведи і заступи».

Хтось засміявся, хтось обернувся, перейнявшись добрим настроєм, до Бурдюга, хотів додати і своє веселе слово, та не встиг: море так стусонуло баркас під днище, що він злетів провою до неба й повис на якусь мить. Одначе недовго балансував між морем і небом. Ще з більшою, ніж тоді, як злітав, силою опустився між буруни й стрімко понісся слідом за бурунами.

— На весла!

Бурдюг не доглядався, що там: перебило якірний канат чи зірвало якір. Найголовніше зараз — не втратити рятівної миті й не дати морю обернути їхню посудину бортом до хвилі. Якщо це станеться, то буде кінець. В такому розбурханому, як нині, морі одного-двох бурунів досить, щоб затопити баркас, а затопленого баркаса уже не повернеш кормою чи провою проти хвилі й не вирятуєш із хвилі. Зовсім він не потоне, звичайно, але й перестане бути посудиною, на якій можна рятуватися в розбурханому морі. Отож не ловив гав, перший кинувся до корми, запустив у воду весло й стернував ним з усієї сили.

Напарники теж не ждали нагадувань, швидко зайняли свої місця біля шкарм, вправили весла і старалися утримати баркас так, як того вимагав лютий цієї миті Бурдюг.

— Сідай, Іване, на моє місце, — звелів Турчину переґо-дом, — і допомагай хлопцям, а я подивлюся, що там ста-лося.

Недовго додивлявся. Тільки-но перехилився за борт, од-разу й побачив: якірний канат не витримав натиску моря, луснув, мов туго натягнута струна, і єдина надія тепер на самих себе.

Так і сказав побратимам:

— Нас збило з якоря. Отож лишається одне: луснути, але не дати морю залити баркас. В цьому наш порятунок, чули?

— То, може, запасні котовки викинемо? — порадив Турчин. — У нас їх дві, гляди, утримають.

— Мала надія, Іване. Тонкі вони, кінці при котовках, а крім того, в іншому ділі пригодяться. Переріжу їх зараз на чотири рівні частини й дам кожному по канату. Обв'я-жітья одним кінцем довкола пояса, інший міцно прица-суйте до баркаса. Тільки без нюнь, чули! — Став ближче до корми й наказав суворішим, ніж досі, голосом: — Це на крайній випадок, якщо хочете, спеціально для тих, хто розпустить нюні. Плавання, самі розумієте, буде далеким, десь аж на Арабатську Стрілку, а може, і в саму Керч. Щоб вистачило духу, розумно витрачайте сили: тільки на те, аби тримати баркас проти бурунів. Усе інше зробить вітер і течія.

Бурдюг відбатував ножем чотири рівні кінці, роздав їх рибалкам і тільки згодом, як прив'язався, змінив Івана Турчина — сів за стернового.

XII

Знову було те саме, що й того тривожного дня, коли надійшла до Кирилівки радіограма про пожежу на «Чер-воногвардійці». Або ж тітка Марійка бігли до подруг, а з ними — в колгосп, питалися, чи немає якоїсь звістки, коли не наше, то, може, чуже судно підбрало полишений на розсуд долі рибалок; або подруги йшли до тітки Ма-рійки, і радились, і сумували, і сподівались вкупі. Хоч сподіванки, правду кажучи, були мізерні. Буря не стихає третю добу, і сніг не перестає ліпити.

Мама наші теж не виходили від Бурдюгів, принаймні тоді, як були вільні від роботи в рибоцеху. А надвечір приїхала й Дарочка. Переказав їй хтось, що дома не-щастя, чи сама нагодилася на нього, не знаю, мені цього

не пояснювали. Я був, можна сказати, сторонньою людиною для всіх, хто збирався в ці тривожні дні під Бурдюговою покрівлею. Надійка менша, а вешталася там, коли хотіла, тоді й ішла до Бурдюгів, а мені незручно. Хто знає, може, в них, жінок, суто жіночі розмови, може, завважатиму своєю присутністю. Та й що скажу, коли піду? Що співчуваю тітці Марійці, що так само тривожусь за дядька Самійла, як і тітка Марійка?

Не встигаю подумати, чим близький, коли начистоту, — рідний мені дядько Самійло, — гуркнули сінешні двері, й до хати бурею влетіла сестра.

— Павлику! — випалила з порога. — Одягайся мерщій, на тебе чекає Дарочка.

— Де?

— Була в дворі, зараз на вулиці вже, мабуть.

Що ж, з Дарочкою я хоч і на край світу ладен іти. Але що казатиму їй, коли зустрінусь?

— Добрий вечір, Павлику, — вітається перша і здалеку ще, не дочекавшись, поки підйду.

— Добрий вечір.

— Кажуть, судно має підійти до причалу. Ходімо, запитаємо в шкіпера, де він полишив татків баркас, як сталося, що повертається без баркаса.

Я знав уже, судно наше тому й не поспішило на поміч рибалкам, що його теж підстерегла того дня невдача: поплавились, як ішли ще в море, підшипники, команда мусила ставати в глибу на якір і ремонтуватися. Та говорити про це сусідці не випадало якось. Коли б хто дивився на нас збоку тоді, як стояли на березі моря й турбувалися долею мого тата, і глянув зараз оце, то неодмінно завважив би: ми з Дарочкою помінялися місцями. Чотири роки тому я був втіленням тривоги і скорботи, Дарочка — саме співчуття, зараз навпаки. Бачу, варто сказати їй необережне слово, нагадати про біду, що сліткала їхню родину, — і не втримається, розплачеться.

Аби не мовчати, цікавлюсь, звідки їй відомо, що судно йде до причалу.

— По радіо передали.

— А що ж сказали вам у колгоспі? Судно висадить рибалок та й піде на пошуки дядька Самійла?

— Ніч, Павлику, — крізь сльози сказала дівчина, — куди ж іти? Чи поночі, та ще за такої віхоли, знайдеш? А крім того, — додає перегода, — капітан доповів: обнищпорили геть усі місця, де можна було сподіватися на сто-

янку таткового баркаса, і не знайшли. Не інакше, як збило його з якоря й понесло у відкрите море.

Чую, як зірвався у неї голос, і не допитуюсь, чого ж ми йдемо, по радіо ясніш яснішого сказано. Простягаю несподівано для самого себе руки й допомагаю дівчині відкинути комір, прикритися від вітру. А коли обдарувала мене за ту послугу вдячним поглядом, не втримався, сам не знаю, як зважився, одначе зважився і взяв свою кохану під руку. Не здивувалася й не відсторонилаєь, навпаки, пригорнулася до мене і зробилася якоюсь незвично легкою в ході, ну пір'інка пір'інкою! Аж не вірилося, що йду з нею, відчуваю при собі. А може, не хода її, може, сам я зробився на той час легшим? Що не кажіть, рішитися на таке — все одно ніби гору з плечей скинути.

Досі німував при Дарочці, слова путящого не міг підшукати, тепер ніби прорвало мене, заходився розповідати все, що чув чи просто знав про дядька Самійла як рибалку, згадав наш літній вихід у море, на пузанка, й не пошкодував слів, певності, аби запевнити й Дарочку: батько її не поступиться морю, він такий... він у неї такий, що й чортові вправить роги, не те що вітрові, розбуханим вітром бурунам.

— Але ж віхола, Павлику, — і хоче, і боїться вірити дівчина.

— А що віхола! — стою на своєму. — Якась незручність, і тільки. Важливо вистояти, не дати морю накрити хвилями баркас. А дядько Самійло не дозволять накрити. Вони знають геть усі його повадки, для них воно — що власний двір, що рідна хата. Чи ти не бачила, як вони ходять по морю, чи не знаєш, як люблять його? Треба ж бути тварюкою, щоб на таку любов та відповісти їм чорною невдячністю.

Судна не було ще біля причалу. Поспішили Дарочці сказати, що прибуває команда сейнера, поспішила й Дарочка. Отож нам нічого іншого не лишалося, як вибрати затишне місце й ждати. А де ждання, там і розмова.

Затишком своїм обрали не теплу сторожку в рибоцеху. Не хотіли турбувати людей та й виходити з своїм горем на люди. Стали за звичайним сараєм, що межував з рибоцехівськими і належав рибалкам. Він захищав нас від пронизливого вітру, та не міг захистити від віхоли. Отож і я не міг, та й після всього, що пережив, простуючи під руку з Дарочкою, стояти й дивитися, як дошкуляє вона

Дарочці. Відчув не знану досі, за всі сімнадцять літ ні разу не звідану відвагу, і дозволив собі спершу пригорнути тільки, а потім і прикрити дівчину полами,— отак, як прикрили б її, застукані негодою, тітка Марійка, дядько Самійло, брат Іван. Тільки старанності, якщо хочете, вірності, було, мабуть, більше в моїх турботах, аніж могло б бути у їхніх. І серце німіло, коли обгортав, не так, як могло б німіти в батька, матері, брата. Бо Дарочка дещо збентежилася й глянула на мене перед тим, як скоритися, своїми трішки здивованими, трішки порадованими очима, а таки скорилася й довірливо прихилилася до грудей, слухає, що кажу їй.

Мені, признатися, теж нічого іншого не хотілося б зараз. Отак стояв би, німуючи, і тіпився б тим, що обіймаю Дарочку, що на світі немає й бути не може чогось милішого за прихильність сусідської Дарочки. Чи до холоду, чи до бурі, чи до звихреного в скаженій люті світу, коли поруч наймиліша, найжаданіша людина, дівчина, з якою і холод — не холод, і буря — не буря, і горе — не горе? Але ж я не міг думати тільки про себе. Дарочка, гляди, тому й покликала, що не просто потребувала чийогось супроводу в зав'язану ніч, потребує втішного слова, бодай якоїсь розради, і якщо вона згадала в тій потребі саме мене, то чи це не зобов'язує з шкіри вискочити, а бути достойним її сподіванок?

Не одразу зважуюся говорити про найпотаємніше, розповідаю про дядькову прихильність до мене — і тоді, як лежали зв'язані під скиртою, і пізніше, коли зайшла розмова про Дарочку на морі, але з думки не йде саме воно, найпотаємніше. Не знаю ще, скажу його Дарочці чи не скажу, однак все роблю, аби наблизитися і Дарочку наблизити до цієї розмови. А віхола мете та й мете, і ніч летить над нами, мов здичавілі коні, шалена, звихрена, люта. Вийди, здавалось, із захистку і не втримаєшся на ногах, зімне, повалить, освище й реготатиме з того, що лишає освистаними.

Дарочка уважно слухає мене, нерідко дивується і підводить, дивуючись, голову. Та водночас дослухалася й до того, що робиться поза нашим захистком.

— Ніби мотор бубонить, га, Павлику? На морі, чуєш?

— То тобі здалося.

— Та ні ж бо, слухай!

Скоряюся їй і таки вловлюю щось схоже на гуркіт мотора.

Дарочка не вагається більше, мов горобчик, випурхує із схованки й біжить до причалу.

Я розумію її: після розмови з правлінням колгоспу по радіо у команди була зворотна путь. Море на все здатне, у морі все можливе. Що, коли саме на зворотній путі сейнер підібрав дядька Самійла? Мала надія? Що ж, і цього слід було сподіватися. А ось сліз після розмови з шкіпером я все-таки не чекав від Дарочки. Поки розпитувала і гріла себе надією, кріпилася. І з причалу йшла, мов у вузлик зв'язана. А опинилися далі від людей, на дорозі між селом і рибоцехом, заплакала. Тихенько так, схоже, що не хотіла, аби я бачив. Та варто мені було помітити все те й сказати одне-єдине втішне слово, як її ніби прорвало. Спинилася посеред дороги, припала обличчям до моїх грудей і заридала по-справжньому.

Що мав робити? Потіпати? Казати те, що казав уже — про дядькову сміливість, уміння боротися з морем і триматися на морі? Але ж то не аргумент уже буде, швидше навпаки.

Як на гріх, інше щось не спадало на думку. Єдине, до чого додумався, стоячи з Дарочкою в пересипі, на відкритій для всіх вітрів і віхол рівнині, — пригорнув її однією рукою, податливу, як ніколи, покірну, іншою гладив, заспокоюючи, по плечах. А що можна було вдіяти ще? Я сам ледве тримався, щоб не розплакатися.

Якою нестерпно довгою видається ніч, коли вона тривожна. Уже і так, і сяк перекидався в ліжку, про все і повсякому думав, а їй ні кінця ні краю. Затопила темрявою геть усі щілини — у хаті, поза хатою — й скиглить за вікном, таке, ніби чимось і невдоволена. Людей прихопила в морі, он яку тривогу посіяла між людьми й чогось іще хоче, їй, бачте, ще мало.

Я знаю, чого невдоволений ніччю, жду не діждуся ранку. Бо ждуть не діждуться його. Бурдюги, бо не спить, мучиться подвійною мукою Дарочка. Одна з тих мук — невідомо що з батьком, а друга — не сміє виказувати свій страх матері. То ж не годиться, обома руками змушена, мабуть, хапати себе за горло й здавлювати в собі тривоги, сердечні муки, аби не примножувати маминих мук.

Як я люблю її. Чуєте, люди! Уголос, може, нікому з вас і не скажу, але знайте: люблю-у! Досі тільки думав про Дарочку, тільки певен був, що подобається мені сусідська

Дарочка, а після того, як сховався із нею до причалу, пригортав до грудей, відчув у руках її податливе тіло, аж дух спирає... Бо не тільки я її, вона теж любить мене. От їй же богу, любить! Було б інакше, чого б кликала, чого б довірялась і сповідалася так, як сповідалася у мене на грудях?.. Хочете — вірте, хочете — ні, але вона для мене найрідніша людина в світі, і я не знаю, що вдію, сам розіб'юсь, світ переверну, а зроблю так, щоб Дарочка стала моєю.

Рішуче перевертаюся в ліжку й ловлю себе на думці: «Нащо тривожити світ? Ти врятуй дядька Самійла — і матимеш Дарочку. То — напевно, то — безперечно. Дядько такі: якщо вже колись обіцяли віддати за мене Дарочку, то після порятунку і поготів віддадуть. Ось тільки як я можу порятувати їх? Еге, як?.. Ех, дядьку Самійле, дядьку Самійле, — пострікаю сусіда. — Не могли зачекати з цим плаванням. Минуло б кілька років, став би я капітаном великого корабля, ось тоді, будь ласка, хоч і в Чорне море пливіть на своєму баркасі, змагайтеся з штормами. Дарочка неодмінно дала б телеграму: «Рятуй батька». Ну, а я не забарився б уже порятувати... А зараз що? Зараз нічого іншого не лишається, мабуть, як сподіватися на щасливий випадок і ждати».

Заснув я пізно, не інакше як перед світанком, бо, коли мама будили, йдучи на село, буркнув якусь обіцянку і знову за своє. Та й пізніше, як повернулися і добудились-таки, не одразу прочувався й добрав, де я, що зі мною. На покрівлі землянки, що була перед хатою, білів поміж непідмазаною черепицею сніг, а в хаті й поза хатою вразала причаєною безмовністю тиша.

— Чого ж ти не пішов до школи? — обурюються мама.

— Так, не пішов, і все, — огризаюсь. — Домовились із Дарочкою піти в контору, домагатися, щоб дзвонили в район, а район — на аеродром. Літак треба посилати на розшуки дядька Самійла, коли стихне.

— То ти не бачиш, що стихло вже, не чуєш, що влігся вітриган? Дарочка давно уже в конторі, дзвонить або й додзвонитися встигла, поки ти спав.

«Діла-а, — чухаюсь. — Цього тільки й бракувало — проспати».

— А вона заходила до нас? — цікавлюсь у мамі.

— Не заходила, але питалася, стрівшись.

Все ясно. Мама сказали, звичайно, що Павло спить ще,

і Дарочка побігла до колгоспу сама. Ум-м... Це ж треба, проспати!

— Сніданок на столі,— виглянули з кухні мама.— Поїж та й іди до дівчини, може, поміч якась потрібна, а я побігла.

Куди — не сказали, та то не так і важливо. У них своя, у мене своя сьогодні дорога, мені справді слід поспішати.

В конторі, крім рахівника та Дарочки, нікого не було. Зраділа, помітивши мене, й сіпнулася встати, піти назустріч.

— Сиди,— утримав її.— Скажи ліпше, як тут у тебе?

— Буря стихла,— світить порадованими очима.

— Те я бачу. Тут як? Говорила з кимось, обіцяють щось?

— Ага. В райком он дзвонять,— показала на двері.— Хочуть, щоб вони домовилися з Бердянськом, а Бердянськ — із Генічеськом. Гляди, розшукають спільними силами тата. А ти таки не пішов до школи?

— Та... Обійдеться. Чи до школи зараз?

Дивиться вражено, але й прихильно, зрештою посувається за столом, припрошує сідати коло неї. Промовляє тихо, може, тому, що не хоче завважати рахівникові, а може, з інших причин: адже там, за дверима, хтось телефонує, клопочеться її справами. І потім, по очах, виразу обличчя бачу: те, що має намір сказати мені, хоче, аби знав тільки я.

— Як ти гадаєш,— шепче,— де зараз татів баркас, якщо його не залило, якщо несло по морю незалитим?

— Трамонтає погнав їх у напрямку Керчі,— кажу, а тим часом прикидаю в думці, скільки туди кілометрів, з якою швидкістю несло баркас.— Ну, може, не зовсім на Керч, швидше на Арабатську Стрілку, але якщо приб'є до берега, то приб'є десь не дуже далеко від Керчі.

— Кажеш, якщо приб'є. Отже, не прибило ще, еге?

Вона так дивиться на мене, так жде жаданої відповіді, що я не лише полічити, вгадати не здатний, яка відповідь буде для неї кращою: коли скажу, що баркас прибило вже до берега, чи, навпаки, стверджуватиму, що він у морі ще.

На щастя, прочинилися двері, і з кімнати, де розмовляли по телефону, вийшов секретар партосередку.

— Ну, дочко,— сказав і поклав Дарочці руки на плечі.— Вважай, що з Бердянська вилетів уже на пошуки твого батька літак. Тепер черга за Генічеськом.

— А Генічеськ теж вишле літак чи, може, судно?

— Не знаю, там уже вони домовляться. Важливо, що є видимість і що пошуки йтимуть у двох напрямках: від місця, де рибалки сипали сітки, за течією, і від Генічеська вздовж Арабатської Стрілки. Мине не більше трьох годин — і ми знатимемо вже, де баркас, що з людьми, які були на баркасі.

— Спасибі,— дякує Дарочка й світить болісними сльозинками в очах.

Чекання завжди тривожне, а таке, як наше з Дарочкою, і поготів. Аби хоч трохи погамувати його, пішов до столу й сів за уроки. Почав з найлегших — історії, літератури, а дійшов до математики, згадав, що я ж не був сьогодні у школі, у щоденнику не зазначено, що задано на завтра. Нічого іншого не лишалося: треба піти довідатися в товаришів.

Одягаюсь, виходжу з хати й тільки-но поткнувся на вулицю, бачу, біжить із села дівчина. Біжить і пояснює щось стрічним, мало не перекидається поспішаючи.

Мимоволі стишую ходу, потім передумую і, навпаки, прискорюю крок. Бігла Турчинова донька, не інакше як стряслося те, небажане.

— Що сталося? — питаю, наблизившись.

— Живі наші татко! — світить щасливими очепятами дівчина. — І дядько Самійло, всі живі!

— Та ну! Хто ж тобі сказав таке?

— У сільраду подзвонили. З Керчі. Чуже судно підібрало їх у морі.

Оце новина. Оце радість!

— Ти до Бурдюгів? — затримую дівчину.

— Ага, Мама послали, щоб усім сказала.

— Біжи до Зваричів та Стародубців, Бурдюгам я сам скажу.

Дівчина хотіла пояснити щось, та я не став слухати. Мов оглашений, біг вулицею і захлинався від радості. Я таки не набрехав Дарочці, я правду казав: дядько Самійло не з тих, що злякаються бурі, дадуть проковтнути себе розбурханому морю. Хай чує тепер, хай знає: Павло Гладкий не якесь там чорті й що. Усе, що роблю, роблю на совість, усе, що кажу, кажу правду.

Того самого дня, тільки надвечір уже, надійшла телеграма й від наших рибалок: «Ми в Керчі. Усе гаразд, їхати не треба. Привезуть попутним судном. Бурдюг, Турчин, Зварич, Стародубець».

Радошам не було меж. Геть уся Кирилівка гомоніла того дня. І дивувалася, і хвалила своїх рибалок, і похвалялася: знай наших, за такого вітру, за такої віхоли вистояли в морі! Га, оце рибалки, оце моряки!

Та вслід за радістю постукалася й тривога. Як можна сидіти й ждати, поки хтось потурбується, хтось привезе рибалок? Вони на radoшах та й з делікатності телеграфували: усе гаразд,— а ми сидітимемо й ждатимемо, не знаючи до пуття, що з ними та як там у них?

Говорили-радилися і домовились послати в Керч Дарочку. Вона наймолодша, а крім того, фельдшер, не просто розпитає, сама побачить, що та як.

Дарочка вагалася певний час. Йї пора вже повертатися до свого діла. Одначе тривога за батька взяла гору над ваганнями. Все одно ж їхатиме до Керчі з Мелітополя, зайде перед тим і домовиться, щоб відпустили на кілька днів. Вона туди й назад, довідається про здоров'я тата, товаришів його й повернеться.

Знав би я, що вона виїздить у тій Керчі, поперек дороги ліг би, а не пустив би в мандри. Але ж звідки було знати? Хто міг сподіватися якогось лиха, коли у нас із Дарочкою складалися щонайкращі взаємини? Лишаючи на мене свою матір, малого Андрійка, вона так і сказала, коли супроводжував до машини: «Як добре, Павлику, що ти в мене є, що можу в усьому покластися на тебе».

Немовби ж і не засиджувалася в Керчі, десь на четвертий чи на п'ятий день повернулася й понесла приємні вісті по нашій Кирилівці: з рибалками справді все гаразд; перемерзли, відома річ, бо були мокрі до ниточки, але то вже таке, від того нікуди не дінешся.

Усі ходили втішені новинами, тільки в мене похолонуло серце, коли здивався з Дарочкою, та вже й не відходило. Сусідка видалася мені не такою, як до поїздки в Керч. Що другого ж дня і вдосвіта постаралася зникнути з Кирилівки, то, скажімо, не дивина, їй справді ніколи. Але чому в очах її блудила при зустрічі зі мною якась тривожна ніяковість, чому вона всім, що заходили до них, пояснювала, хто врятував і як врятував рибалок, а при

мені змовкала, більше того, від мене начебто старалася сховати очі? Усе то вигадка? Мені так здалося? То чому ж раніше не здавалося?

Мов не свій, ходив ті кілька днів. І вірити не вірив, і не вірити, що нічого не сталося з Дарочкою, не міг. Так вицілювала нещодавно, така відданість світілася на її обличчі, в очах, коли заніс до хати новину про порятування дядька Самійла, і ось маєш, одвертається, ховає, мов шкідлива кицька, очі. Чого, спитати б?

Лишалось ждати дядька Самійла, а з дядьком Самійлом і Дарочки. Вона ж навідається, коли повернеться з Керчі батько, принаймні на вихідний, а навідається. Треба буде запитати наодинці, чому перемінилася, чим я досадив їй, що сторониться мене?

В селі не знали, коли приїдуть врятовані керчанами рибалки. Отож, як випогодилося і до кирилівських берегів наблизився великий за нашими, рибальськими, вимірами пароплав, не второпали, хто й чого, тим паче що пароплав не підійшов до причалу, спинився в глибу. А проте зівак ніде й ніколи не бракувало. Хтось запримітив рідкісного в наших водах гостя і сказав сусідам, а сусіди — ще сусідам, і так потихеньку та помаленьку на березі зібрався цікавий люд.

— Чи не військовий часом?

— Не схоже ніби.

— А чо' не схоже? У двадцятому точнісінько такі підійшли, стали за кілометр-півтора від берега та як гахнули з гармат.

Де гурт, там розмови, а де розмови, там і здогади.

— І-і, людоньки! — крикнула котрась із жінок. — Та це ж Самійла з рибалками привезли, мабуть. Гляньте, підтягують до борту баркас, не інакше як людей висаджуюватимуть.

— А й справді. Де ж Марійка? Невже ніхто не сказав Марійці, Зваричам?

Пароплав став тим часом до берега бортом і виріс в очах кирилівців до небачених розмірів. І дивувались, і захоплювались, зрештою примітили, що баркас відчалив, простує з людьми до берега, і подалися ближче до рибецеху — туди, де пристань.

Сумнівів не було: це вони, рибалки з Самійлового баркаса. Та й баркас їхній. Оце подія!..

Хтось не пошкодував ніг, переказав новину Бурдюгам, Зваричам, Турчиним, Стародубцям, а по дорозі й родичам

їхнім, родичі — сусідам, і потяглася до рибоцеху стрічка схвильованих людей. Ті, що опинилися біля баркаса першими, обступили його й викинули одним духом на берег, хто тільки ручкається, а хто й обіймається з побратимами.

— А це ж хто з ними?

Кирилівці давно помітили: з рибалками двоє чужих, та підійти до них, привітатися, як із своїми, не наслідуються. Хоч люди ці ніби й привітні, стоять, дослухаються до розмови й усміхаються приязно, але ж он які вони, у повній морській формі, схоже, що з високих чинів.

Бурдюг помічає ту цікавість, та не встигає пояснити землякам, що то за люди: до берега надбігають тим часом тітка Марійка й кидаються до свого Самійла. І плачуть, і сміються, обіймаючи.

— Ну таке, — пригортають і заспокоюють їх дядько Самійло. — Ну годі. І вигидає: плакати. Радіти треба. Живий, як бачиш, і хлопці мої живі. Ти б замість рюмсання підійшла та добрим людям подякувала. Глянь на цих бравих моряків. Бачиш, які молодці? Це вони підібрали й порятували нас від вірної смерті.

Тітка Марійка полишили свого Самійла, пішли до моряків. Хотіли, видно, обняти й подякувати, як водиться, та завважили, які вони чинні, й завагалися. Стоять, сплескують руками й не знають, що казати.

— А я вас одразу пізнав, — осміхнувся передній і перший подав жінці руку. — Будьмо знайомі: Андрій Зажура.

— Здрастуй, голубчику. Спасибі тобі, добра людино, за чоловіка, за людей наших. Самійло, мабуть, багато розповідав про мене, що пізнав, не бачивши.

— І то правда. А ще ви схожі на Дарочку.

— Ти хотів сказати, Дарочка схожа на них, — поправив товариш.

— Ну звичайно.

Усі засміялися. І тітка теж. А засміявшись, оговталися й запросили моряків до себе в гості.

Увечері в Бурдюгів гуляли. Самі розумієте, якщо колись хліб-сіль в цій родині щедро ділили, то сьогодні, в день другого, можна сказати, дядькового Самійлового народження, чого б не розщедритися. Родичам та сусідам було звелено зарізати валашка, тітці Марійці — напатрати дробини всякої, викотити з погребя бочку найліпшого, прибереженого на Дароччине весілля, виноградного вина

й покликати на родинне свято всіх, чия душа бажає побачитися й погомоніти з Самійлом Бурдюгом.

Я, може, й не зважився б піти між дорослих, та ще туди, де п'ють, але ж страх як хотілося глянути зблизька на капітана того рефрижератора, що був сьогодні біля наших берегів. Це ж він, капітан Зажура, підібрав у морі дядька Самійла, а зараз сидить за столом при повній морській формі й розповідає, мабуть, що то за судно, яким він командує, де вчився на капітана. Добре, коли здибаюся завтра з дядьком наодинці та зважуся сказати про свій намір — бути моряком. Дядько не посоромляться звести з гостем, може, навіть попросять капітана дати раду, як ліпше зробити все це. А що буде, коли сусід наш ні завтра, ні післязавтра не покажеться на очі, а гість його тим часом поїде?

Сумніви і вагання мої доконала Надійка.

— Ой Павлику! — влетіла до хати. — Дядько Самійло таке розказують, таке розказують.

— Що ж вони розказують?

— Страшне. Піди та послухай.

— А той, капітан, що робить?

— Та що ж, розмовляє з людьми.

— І нічого не розповідає?

— Може, й розповідатиме, коли дядько виговоряться. «Піду», — вирішую.

Дядько Самійло сиділи на чільному місці за столом, як цар у Ялті. Тітка Марійка поставили для них улюблене плетене крісло, обмостили з боків подушечками, хоч дядькові й без подушечок було тепло в новій сорочці, шерстяному светрі, від винитих з нагоди приємної зустрічі напоїв. Іншим разом подушечок, може, й не дозволено було б класти (як не дозволено, до речі, застебнути комір сорочки), та сьогодні дядько Самійло не перечать дружині. Навпаки, коли тітка стають позаду, щоб поправити подушечку чи просто спитати щось, кладуть на їхню турботливу руку свою — м'язисту, шкарубку — й тиснуть її до грудей чи просто тішаються тим, що їхня голубка сизокрила поруч із ними, клопочеться про них.

Людей повна хата, а прийшли ж не всі одразу, і кожному хочеться знати, як це вони, кирилівські рибалки, зуміли вистояти в лютішому від самої люті морі, та ще такої пори, та ще за віхоли. Село їхнє — рибальське, люди їхні споконвіку плавають, а такого, їй же богу, не пам'ятають. Отож дядько Самійло не вперше розповідають, мабуть,

про свої пригоди в розбурханому морі, бо й тоді, як я зайшов, почали з самого початку.

— Кажу ж, збило нас із якоря та як жбурнуло, як понесло, повірите, кінець світу не був би, мабуть, страшніший за те, що творилося тоді на нашому Азовському морі. Мов скажене, ревло, вирувало, танцювало округ нас, гнало такі велетенські й такі запінені в люті своїй хвилі, що, коли б хоч одна з них накрила баркас, не випірули б уже і не побачили б світу. Та я ветиг крикнути хлопцям: «На весла! І ніяких дюнь, бо підемо на дно раків годувати!» Ну, хлопці й без мене розуміли, звичайно: жарти малі. Отож сіли ми всі на весла і не дали морю накрити баркас хвилию. А коли призвичаїлися трохи і переконалися: у плаванні цім до всього треба бути готовим, — розрізав я кінці від котовок на чотири рівні частини, дав кожному по мотузку й сказав: «Прив'язуйтеся, хлопці, бо викине котрогось за борт, — поминай як звали». Аж тепер зізнаюся, друзі мої, казав я одне, а думав інше: якщо й затопить нас море, то не забере з собою; баркас рано чи пізно викине на берег, а з баркасом викине й нас, грішних. Бо воно, скажу вам, хоч смерть є смерть, після неї все одно вже, а проте приємніше помирати, знаючи, що ти лежатимеш у рідній землі, що тебе не забудуть, приходять і провідуватимуть.

Напарники неабияк здивовані, лізуть до дядька Самійла з чаркою, а дехто й з обіймами, та дядько стримують їх.

— Чекайте, хлопці, я ж не сказав найголовнішого. Кому, по-вашому, ми маємо завдячувати тим, що сидимо в теплі, між друзями і рідними? Ось кому! — показав на Зажуру і його товариша.

— Ви перебільшуєте, дядьку Самійле, — перечить капітан. — Заслуга наша не така вже й велика. Підібрати ми вас підібрали, а коли? Тоді, як уляглася буря, як ви вистояли у поєдинку з бурею?

— Синочку, — Зажура сидів поруч, і дядько ніжно обняли його за плечі. — Порятували ви нас тоді, як стихло вже, це правда. А якими, га? І де? Баркас наш стояв у шалмі, геть обледенів, і ми обледеніли, не те що повернутися, слова промовити не могли. Берег поруч, а до берега зась, сил немає взятися за весло, та й шалма не пускає. Я, коли побачив вашого рефріжератора, мало не луснув з потуг. Чую, бажання крикнути аж пре з мене, а голосу катма. Хотів підвестися, махнути шапкою — кий

біс, поворухнутися не можу. Про хлопців і говорити нічого, сиділи в баркасі обмерзлі, скоцюрблені. Де взялася в мене сила поставити ставма весло, і сам не знаю.

— Не смерть, Самійлику,— вкинули слово тітка Марійка.

— Може, й так, не смерть. Але чому, Марійко? Бо є на світі добрі люди. Ось тут, скажу тобі, вся заковика. Ми ж навряд чи добралися б уже до берега, коли б не цей золотий чоловік та не його команда. Він, Андрій Зажура, наш рятівник. І знаєте, що я скажу зараз? А ось що. Самійло Бурдюг зроду-віку не ходив у боржниках і не ходитиме. Кажіть, дорогі гості, чим можу віддячити вам. Усе, що маю, віддам, усе, що можу, зроблю.

— Не поспішайте обіцяти, дядьку Самійле,— осміхнувся Зажурин товариш.— Бажання наше може бути надто великим.

— Нехай, все одно кажіть. Ось ти перший обізвався,— кивнув на Андрієвого товариша,— ти й кажи: яке твоє бажання?

Господар був під хмелем уже. Зажура бачив це і шукав способу вгмонити дядька Самійла.

— Ми ж не на день і не на два приїхали.

— Це правда. У Керчі так і домовлялися: гуляєте в мене стільки, скільки душа забажає.

— То про що мова? Чи в нас не буде часу, чи ми не встигнемо поговорити про все й по-всякому?

Бурдюг тверезішає, роздумуючи.

— Ой Андрію, Андрію. Чогось ти хитруєш, кудись хилиш.

Капітан весело сміється.

— І не догадуєтесь, куди? Дядьку Самійле, ех, дядьку Самійле. Ну як же це я можу викладати за один вечір усе, що є в мене на серці? А завтра, післязавтра що робитиму? Хочете, щоб сказав вам, що маю сказати, сьогодні, та й знявся з якоря?

Вони обіймаються при всіх, потім чаркуються, п'ють, і мені нічого не лишається, як висотатися потихеньку з хати. Бо дядько Самійло не помічають мене та й не помітять, мабуть, їм не до мене зараз. Отож хай п'ють, хай гуляють. Колись нагуляються ж. Тоді знайду і скажу все, що хочу сказати: і про свій твердий намір стати капітаном, і про бажання познайомитися з дядьковим гостем, капітаном рефрижератора. За столом говорили ж, не на день і не на два приїхав він до нашої Кирилівки.

Почувши якось із маминих уст приказку: під лихий час і кум за собаку, — я довго думав, що б то мало означати? І, не збагнувши толком, махнув рукою: таке скажуть.

Ішов до школи не дуже заклопотаний. За ніч вляглися тривоги, що їх привезли з собою дядько Самійло, а те, що ждало в школі, і поготів не обіцяло бути тривожним. Проте йшов, мабуть, замислений, тоді аж кинувся й підвів очі, як по другий бік сільської площі покликав хтось: «Павлику!»

Глянув у той бік — Дарочка. Похопився мерщій, побіг на клич.

— Приїхала-таки?

— Як бачиш. Учора не встигла, пізно телеграму отримала. Як там тато?

— Нічого. Гуляли вже. Такі веселі були, цілувалися з капітаном.

Бачу, змінилася на обличчі, чи то дивується тільки, чи й лякається.

— З яким капітаном?

— А з тим, що підібрав їх у морі. Гостює у вас.

Не пояснювала, чим збентежена, сказала замислено, немовби сама собі: «Ой мені лишенько», — й пішла, забувши попрощатися.

Дорогою не раз пригадував її переляк, дивувався, пригадуючи. А в школі не дали думати. Захворів секретар комсомольської організації, і мені як членові бюро звелили везти новоприйнятих комсомольців до району — там мали вручати їм квитки. Доручення не якесь там, а хвилювався, та й у дорозі мусив думати, що сказати, коли дійде до вручення.

Додому повернувся пізньої ночі. Поїв, що дали, та й спати. І вранці не міг поговорити з домашніми — Надійка подалася вдома до школи, мама на роботу. Дарочка теж не появлялася на батьковому подвір'ї. Глянув туди з вікна раз, глянув удруге та й сів за уроки, потім заснішив до школи. А повернувся зі школи, такою новиною почастували, ледве стримав себе, аби не крикнути на всю оселю: «Неправда!»

Надворі стемніло вже, як я зайшов до хати. Поклав портфеля з книжками, роздягнувся й заходився умиватися. Тільки-но хлюпнув на руки водою, розчинилися двері

і в щілину між ними й одвірком прошмигнула Надійка. Була якась незвично моторна й нищпорила оченятами по хаті, мов сполохане звірення. Бачу, щось хоче сказати й не зважається при мамі. Зрештою влучає нагоду, торкає мене за руку й мовчки показує на світлицю: ходімо, мовляв. Дивлюся на неї спогорда, проте не опираюся, витираюся рушником і йду.

— Чув,— вистрілює, як тільки причинив за собою двері.— Дарочка виходить заміж.

Торочить щось і далі, та я не чую. Одерев'яніли руки, одерев'яніли ноги, дзвенить у вухах. І річ відібрало. Хочу перепитати, від кого чула таке, нащо розпускає брехні, і не можу.

Зрештою спромігся-таки на слово, питаю: від кого чула?

— Була в них із мамою, коли до Дарочки сваталися. Не віриш, запитай у мамі.

Вона у нас не з тих, що можуть не спокуситися на таку новину і тим більше — не розказати її іншим. Заспішила, кидає в мене словами, мов камінням, а я дивлюся на неї вираченими з ляку очима й кричу страшним внутрішнім голосом: «Ні, ні, ні!!! Не може того бути! Дарочка не така, Дарочка не сміла!» А проте, що довше слухав сестру, то слабшим ставав мій внутрішній крик. Тілом ішов дрож, у душу відчутно заповзав холод.

Сталось це, виявляється, зовсім недавно, за обіднім столом. Сиділи тільки свої: дядько Самійло, тітка Марійка, Дарочка і гості — капітан Зажура, його товариш Геннадій Воскобойников. Розмова, як і водиться за обідом, була звична — кому що на думку спаде. Та ось вона урвалася. Тітка були заклопотані стравами, дядько — поставленою перед ними тарілкою, капітан Зажура — Дарочкою. Перезирався з нею, зніяковілою, по-дівочому цютливою, й осміхався ледь помітною усмішкою. Зрештою поклав ложку й затримав погляд на Бурдюгові.

— В дитинстві... Чуєте, дядьку Самійле,— звернув на себе увагу господаря,— в дитинстві мені розповідали анекдот про сором'язливого хлопчика, котрий відмовився сісти до столу, коли його запрошували, а потім сидів і ковтав слину, бо кавун, що його розрізали господарі, був таки дуже звабливий.

Зажура замовк на мить, думав, дядько догадаються, про що йдеться, та на Бурдюговому обличчі жодних ознак здогаду.

— Так ось,— пішов на відвертість капітан,— я теж опинився на місці того хлопця.

Чи Бурдюгові діватися було нікуди, чи він тепер тільки збагнув, куди хилить гість, облишив свої клопоти й звів на переніссі брови.

— Чи не про нашу домовленість натякаєш?

— Про неї, дядьку Самійле.

— Х-хе. То чого ж мовчиш, чого сумніваєшся? Самійло Бурдюг, щоб ти знав, ніколи не зрікався і не зречеться своїх слів.

— Навіть коли прохання моє, як каже Геннадій, буде дуже великим?

— Навіть коли найбільшим.

— Ну, тоді слухайте, що скажу: віддайте за мене Дарочку.

У хаті як після несподіваного пострілу. Тітка Марійка зблідла й спинилася біля мисника, Дарочка опустила очі, стала схожа на калину в осінньому саду, а дядько Самійло зівнула ротом та так і застигла, не зважаючи ані перечити, ані пережитувати.

— Не дивуйтеся,— червоніє й Зажура,— я не пройди-світ якийсь, і наміри мої цілком серйозні. Ось і Геннадій скаже. Чоловік я нежонатий, а Дарочку вашу люблю всім серцем, повірте, пилинці не дозволю упасти на неї.

— Та я хіба що,— оговтався нарешті Бурдюг.— Я, можна сказати, нічого. Але ж що скаже Дарочка?

— З Дарочкою ми ще в Керчі говорили про це, а вчора остаточно домовилися.

— Це правда, доню?

Бурдюгівна не зміла підвести очей, усе хилила й хилила на груди голову. Цим скористалися тітка Марійка й ступили до столу.

— Як же так? — сказали крізь сльози.— Подумай, що робиш, Самійле. Невже ти оддаси Дарочку бозна-куди? А що ж буде з нами? Що буде зі мною, сиротою?

І прикрили обличчя фартухом. Дядько крекнули, досадуючи, й глянули розгубленими очима на Дарочку, потім — на Зажуру.

— Ну ось... маєте, уже й сльози. Воно, як по щирості, то далекувато, звичайно. Але ж я обіцяв. Чуєш, Марійко, я обіцяв чоловікові. І потім,— дядько ще раз подивилися на капітана,— хоч Дарочка в нас — дівка з дівок, така, що й похвалитися не гріх, та глянь на Андрія. Чим він не

пара нашій Дарочці? Геройський моряк і собою хлопець, можна сказати, на всі сто.

— Хіба я проти? — схлипували тітка Марійка. — Андрій гарний. Я за Андрія з дорогою душею віддала б Дарочку, та не в Керч, не за море. Якщо любить нашу дитину і хоче поєднати з нею долю, хай переїздить до Кирилівки. Чи в нас суден немає, чи йому роботи не знайдеться?

— Ти що, Марійко, — дядько Самійло націлився серйозно перечити, та одразу ж і прикусили язика: тітка Марійка споважніли раптом, стали в таку, як колись бувало, позу й заявили, що це їхнє останнє слово. А поки чоловіки збиралися з думкою, обернулися круто й сховалися на кухні.

Там їх здивали, там і довідалися, що сталося за обіднім столом у Бурдюгів, наші мама, а з мамою і Надійка.

— Ну, а Дарочка, — хапавсь я за свіжу думку, мов потопаючий за соломинку. — Що сказала Дарочка?

— Ой Павлику, — щирісерднчає сестра. — Що може сказати Дарочка? Чи ти не бачив, який собою капітан? Мов картинка! Та й не хтось же там — капітан рефрижератора. За такого кожна піде.

Мене аж пересмикнуло, їй-богу, набив би сестру, коли б міг сказати, за що б'ю. Це ж треба... Побачила на Зажурі морський кітель — і вже він картинка, за нього, на її думку, кожна піде. А Дарочка — не кожна! Дарочка не спокуситься на привабливу вивіску, на блискучі гудзики. Вона... Вона ще не сказала свого слова. І не скаже, чуєш! Це треба осліпнути, зовсім не мати олії в голові, щоб отак ні з сього ні з того виходити заміж. І куди? Аж за море. І за кого? Чи вона знає, хто такий Зажура? Чи відає, який із нього чоловік буде? А коли пройдисвіт або п'яниця? Каже, нежонатий. Ну, а коли виявиться потім, що таки жонатий або не раз уже був жонатий? Каже, жалітиме, пилинці не дозволить упасти на Дарочку. А чи є певність, що такі жалітиме? У неї ж тільки й знайомства з ним, що зустріч у Керчі та одна-єдина розмова в Кирилівці. Це ж не в сусіднє село — за море виходить заміж. Хто її підтримає, хто захистить там, коли що? Невже Дарочка здатна бути такою наївною, щоб вірити зовсім чужій людині? Та вона ж... вона ж зі мною дружить! Під ручку ходила, до грудей хилилася, шукаючи захисту, був час, цілувала навіть. Хіба то так собі, з доброго дива? А дядько Самійло... Я ж не тягнув їх за язика, самі каза-

ли: «Віддав би за тебе Дарочку». Забули, виходить, або просто бавилися. Але ж яка це забава? Чи таким бавляться? Чи міг я не вірити їм, коли чув: «Піди знай, хто зустрінеться їй без материного ока, якому чорту-бісу потрапить до рук. А тебе мов облупленого знаємо і певні: не зобидив би Дарочки». То ж серйозна розмова була. Чи, може, не так, га, дядьку Самійле? Чого ж ви забули її, нашу бесіду в морі, чому так круто повернули? Відчуваєте себе зобов'язаним за те, що Зажура порятував у морі? Але ж то його святий обов'язок! Нащо було об'язичуватися: «Проси, що хочеш»? Ось і набилися. Добре, як тітка Марійка стоятимуть на своєму, як Дарочка схаменеться й піднесе Зажурі гарбуза. А коли ні? Що тоді буде, коли ні?

Надійка не зовсім уторопала, мабуть, що зі мною, або злякалася, уторопавши. В усякому разі, тільки спершу торохтіла, мов порожня бочка на кам'яному схилі, далі видивилася і втратила смак до розмови.

— Ти що, не віриш? — допитується.

— А чого мав би вірити? — хмурюся. — Не подумай пасталакати про це на селі. Теля ще десь там, а ти уже з довбнею бігаєш.

— Хм,— чмихає сестра і йде невдоволена з хати.— З довбнею. Ну то сиди, грайся в певність, що то чиясь вигадка, може, дограєшся.

Війнула спідничкою і зникла за дверима. А мені ще одна тривога на душу: що вона сказала? На що натякає? Знає про мою любов до Дарочки, певна, я не байдужий до того, що відбувається в Бурдюгів?

Перше, що спало на думку,— зашкодити шлюбові. Ось тільки як? Побігти зараз оце, не гаючись, туди, де вирішується Дароччина доля, і крикнути: «Що ви робите? За кого оддасте Дарочку? Ви ж не знаєте цього чоловіка!» А чи це пособить? Добре, коли вплине на когось із Бурдюгів, стане тією краплею, яка допоможе тітці до кінця бути категоричною, а Дарочці — розсудливою. А коли ні? Мене ж засміють тоді. Про скандал у Бурдюгів стане відомо в школі, а то страшне діло. Тоді хоч з мосту та в воду: я ж не якийсь там недорослий парубійко, я — учень десятого класу. Хіба скажеш комусь, що було між мною і Дарочкою, хіба заткнеш тим рота?

Ну, а коли не це, то що треба зробити, аби зашкодити шлюбові? Поговорити з тіткою Марійкою? Тітчина упертість могла б поламати цю затію, але ж як я підійду

і скажу про це тітці Марійці? Не посмію ж, згорю з сорому, лишається, мабуть, тільки Дарочка. Дядько — чоловік безнадійний, вони звихнулися на своїй вдячності капітанові, їх не зіб'еш уже. А Дарочку можна збити. Вона ж не байдужа до мене. Я нагадаю їй усе, що було між нами впродовж багатьох літ, і вона схаменеться, скаже Зажури: «Не заважай нам, чоловіче, звідки прийшов, туди і йди». Бо як же інакше? Чи вона забула, чи могла забути, ким була для Павла Гладкого, коли його родину спіткало лихо, ким Павло був для неї, коли смуток постукався у їхнє, бурдюгівське, вікно? Це ж недавнечко було. Ну зовсім-зовсім недавнечко!

Як я картав себе за те, що не спромігся зізнатися Дарочці в коханні. Хай колись, то рано, то незручно було. А що думав, чому тягнув kota за хвіст цього літа? Дядько ж Самійло неспроста натякали: подумай, хлопче, наберись мужності й скажи дівці, хай не заглядається на чужих, її доля тут, у Кирилівці. То був приціл, і не який-небудь. А я роздумував, вірити дядькові чи не вірити, іти чи не йти Дароччиним шляхом. Та заради такої, як Дарочка, не те що лікарем, чортом треба було стати. Чуєш, дурню, чортом!

А проте, як же зустрітися з нею? Не піду ж я до Бурдюгів і не скажу: «Вийди, поговорити треба». Там сидить той, Зажура. Хіба послати Надійку? А й справді, чому б не послати Надійку? Вона — підліток, до того ж дівчина, на неї не звернуть уваги.

Розчиняю, окрилений цією думкою, двері, шукаю сестру в малій хаті, на кухні, зрештою вибігаю надвір. Тільки-но поткнувся на поріг — і Надійка тут як тут.

— Ти можеш зробити для мене одне важливе діло? — відводжу її далі від сінешніх дверей.

— Яке?

— Піди до Бурдюгів і шепни Дарочці, хай вийде на хвилинку. Поговорити треба. Тільки зроби так, щоб сторонні не помітили твого шушукання. Виклич її на кухню абощо.

— Та,— махнула рукою,— чим хвилюєшся. Це найпростіше.

Сказала й подалася поза хатою до сусідського двору. А я вийшов до хвіртки, біля якої не раз зустрічався з Дарочкою, нишкну у темряві, мов злодій. Очима, розумом, усім еством своїм — біля Бурдюгового порога. Бо жду, бо вірю: зараз прочиняться двері — і вийде та, котра

була донедавна моєю світлою, мов наш прибережний світ, мрією, а зараз стала всього лиш болісним чеканням, такою собі тоненькою тятивою, натягнутою між мною й порогом Бурдюгової хати. Скрипнуть чи не скрипнуть прочинені її рукою двері, вийде чи не вийде на розмову? А коли вийде, скажу їй усе, що хочу сказати, чи не зважусь? Повинен зважитися. Тоді вже нікуди буде відступати, та й чого, з якої речі?

Вони таки прочинилися, сінешні Бурдюгові двері, одначе вийшла з хати й попростувала до мене не Дарочка. Одразу пізнав: іде Надійка.

— Ну як, умовилася?

— Ні.

— Чого так? Не зуміла відкликати Дарочки?

— Відкликати відкликала, але Дарочка не вийде.

У мене не тільки серце, тіло похолонуло.

— Спершу хотіла було йти,— пояснює сестра,— потім спинилася і каже: «Хіба Павликові заборонено ходити до нас?»

— А ти розтлумачила їй, що нам на самоті треба поговорити?

— Чи вона сама не розуміє: раз кличуть, значить, щось є, при всіх, значить, не можна.

І знову я незадоволений сестрою, злюсь на сестру. Теля нерозумне, не могло пояснити, яка то розмова, чому викликаю.

— Піди й скажи, що в хату не можу я зайти, тут, надворі, поговорити треба.

— Дарочка не вийде.

— Звідки тобі знати?

— Я ж була там. Вони в кіно збираються. Ось-ось підуть.

Бідне моє серце! Його таки доконають сьогодні. Скільки разів обривалось воно, падало в безодню смутку, безнадії, і нікому немає до того діла. Кожен робить своє, простує своєю стежкою. Сказати тільки: збираються в кіно. Не з дядьком і не з тіткою Марійкою, звичайно, піде Дарочка, піде з капітаном Зажурою. А капітан...

Я не встигаю подумати, як скористається з того походу капітан Зажура, сінешні двері в Бурдюговій оселі знову прочинилися, і з хати вийшла у супроводі обох моряків Дарочка.

Сам не знав, що хотів учинити: стати на дорозі викрадачеві свої долі чи піти назирці до клубу, одначе

похопився, побіг, не тямлячи себе, до своїх, а від своїх — і до Бурдюгових воріт. Притиснувся до стовпа, щоб лишатися непоміченим, жду. Темрява не така вже й густа, видно та й чути: йдуть усі трое, розмовляють. Більше чоловіки, Дарочка лише вряди-годи подає голос. Неподалік від воріт один із моряків (схоже, що Геннадій) збавив ходу, далі й зовсім став, прикурює. Зажура скористався його відсутністю і взяв Дарочку під руку, щільніше, ніж годиться, пригорнув до себе, заглядає у вічі. На той час вони були зовсім близько від мене, за якихось два-три кроки, і я бачив, як зраділа Дарочка і самому капітанові, і тому, що лишилася нарешті тільки з капітаном. Ішла й танула від Зажуриної прихильності, зрештою звела очі, таким поглядом і такою усмішкою винагородила капітана Зажуру, що я ледве не вмер, тиснучись до свого рятівного і разом з тим ганебного стовпа. Сумніву не було: так горнутья, так винагороджують за прихильність лише тих, хто любий серцю, кого раз і назавжди обрало серце. І де вже тут боротися за Дарочку, домагатися чогось, коли супроти того домагання стане сама Дарочка. Боляче зізнаватися, сумно усвідомлювати, але інше ніщо не напрошється на думку: я втратив Дарочку, і втратив назавжди.

XV

Весілля було гучніше за всі, що їх пам'ятає (принаймні впродовж останніх шести літ) наша Кирилівка. Бурдюг покликав на нього своїх і жіничиних родичів, геть усіх знайомих, сусідів, Дароччиних друзів, капітан Зажура привіз із Керчі батьків, найближчих родичів, товаришів. Людей повнісіньке подвір'я, і, хоч переважали кирилівці, ті, що були в кашкетах, чорних морських шинелях, виділялись з-поміж місцевих новенькою, мов з голочки, формою. Певний час вони трималися свого гурту, юрмились ближче до музик. Та ось від того гурту відколосся один кашкет, за ним — другий, третій. З горища нашої хаги добре видно, як пливуть вони між натовпом, спиняються на мить перед дівчатами у квітчастих хустках і вже парами — чорний кашкет і квітчата хустка — кружляють по колу. Приклад тих трьох, видно, найбільш сміливих, наслідують інші. А баян не втихає, і Гордій Блоха не перестає гупати в бубон, часом тихо, щоб гору брали брязкальця, часом так, що не тільки на подвір'ї, по всій вули-

ці віддає луною. Весілля того тільки й треба. Що то за весілля без баяна, без бубона? Баян дістає серця й лоскоче ніжними звуками серце, грає на веселих, здатних сягнути самого піднебесся струнах, бубон будить зухвалість, приховані, часом незрозумілі бажання й гонить у ноги силу. А коли ти скропив душу ще й хмільним, вдарив об землю лихом чи розвіяв по вітрові зажуру, хто тоді стримає тебе, чи є така на світі сила, що могла б стримати? Парубки заохочують дівчат, дівчата спонукають до танців чи витівок парубків — і пішло, покотилося весілля колесом. А вже як завертілося колесо, не всидять і старші, за старшими ще старші. Крик, галас, співи, приспівування. І над усе — іскристий сміх, веселі жарти.

Одному мені аві до того, аві до другого зараз. Дарочка не поминула нашого двору, вважай, до перших зайшла й поклонилася матері: «І я прошу, і татко та мамка просять вас, тітонько, Павла та Надійку на весілля». Вона знову (чи не вдруге за багато літ) назвала мене не Павликом — Павлом. Я промовчав тоді, коли просила, сидів над книжкою і вдавав, що мене це не стосується. А настав час іти на весілля, зник із дому. Мама туди, мама й сюди. «Павлику! — гукали на все подвір'я. — Де ти?» Потім приходили Бурдюги, спершу тітка Марійка, згодом дядько Самійло. «Як же так? — казали. — Вони ж укупочці росли. Чи то ж можна, щоб на Дароччиному весіллі та не було Павла? Яке ж то весілля без найближчих друзів?» А я нишкнув у цей час на горіщі й цідив крізь смуток гіркоту свою. «Ще чого вигадайте, — міркував собі, — іти й сидіти на сміх людям за весільним столом, поруч із Дарочкою, чого доброго, й продавати Дарочку. Невже я можу, по-вашому, дійти до такої ганьби — чути, як свашки прилюдно нарікатимуть: «Татарин, братик татарин, продав сестру за теляр»? Та чи є такий викуп, за який міг би ваш молодий викупити в мене Дарочку? Чи я можу продавати її комусь? Досить того, що Дарочка продала за блискучі капітанські гудзики мою надію на неї і мою любов. Не вийду, хоч лусніть там, а я не вийду, на очі не покажусь!»

Горище — дуже зручна для таких okazій схованка. Одне, мене немає ні в хаті, ні на весіллі, а друге, я бачу геть усе, що робиться в Бурдюговому дворі, частково — за весільним столом. І Дарочку та її молодого бачу. Покрівля на нашій хаті, як і в усій Кирилівці, кажу ж, черепична, а черепичину в будь-якому з чотирнадцяти рядків легко

підняти й зробити для себе непомітну з вулиці щілину. Згори крізь неї краще видно, ніж тим, що заглядають у вікна з двору... Колись я ловив, користуючись хитрою вилазкою, чужих голубів, тепер пригадав те все й ловлю крізь щілину в черепичній покрівлі чуже щастя. Приємність невелика, надто тоді, як підносять чарки і Дарочка цілується з Зажурою. Але що можу вдіяти? Піду й битимуся з тим, хто забирає в мене Дарочку? Чи це допоможе? Зажура — капітан. А хто, коли порівняти з ним, я? Чи мене підтримають, якщо повстану проти Зажури? Не лише кирилівці, рідна мати візьме за чуб і виштовхає з чужого двору... Лишається одне: сидіти мовчки й тишитися тим, що не тільки мною зневажили Бурдюги, я теж зневажив Бурдюгами — не пішов на весілля. А що, не пень же я і не віхоть, об який кожному дозволено обтирати ноги.

Коли стає особливо боляче чи просто набридає дивитися на збаламучене весілля, кидаю те невтішне діло — стовбичення біля припіднятої черепичини — і йду в надійніше місце на просторому горіщі нашої хати — на сіно. Як добре, що воно є тут (мама щороку зобов'язують мене накошувати над лиманом чи по полезахисних смугах, аби було чим годувати корову, коли розтелиться). Вимостив собі кубельце й ночую чи перепочиваю. Весілля затіяно надовго, хто знає, чи всидів би я такий тривалий час у схованці, коли б не сіно.

З часом мене перестає мучити оте болісне: як бути, що робити? Усе вже вирішено, над щастям моїм ставиться хрест, а коли так, нащо карати себе? Переховаюся, поки одгримить весілля, стисну в тугий кулак серце та з тим і кінчатиму школу. А по закінченні школи виїду з Кирилівки й зумисне, на зло Бурдюговій Дарочці, стану моряком.

Ось тепер уже точно: ніким іншим, тільки моряком! Клянусь, даю собі обітницю: жодні перепони та обставини не зіб'ють мене з цієї путі. Раз таке діло, я доведу Дарочці, рано чи пізно, а примушу покашувати, що поспішила вискочити за Зажуру. Як і чим примушу? А тим, Даруню, що піду вчитися на командира Військово-Морського Флоту. Не тупиного, як твій Зажура, — Військово-Морського, бойові кораблі водитиму по морях і океанах! А що! Учитель біології давно казав мені: туди найпростіше потрапити і вчитися найпростіше. Здоров'ям, виправкою підійду, та й атестат відмінника щось важитиме,

Досить подати у військкомат заяву, пройти комісію — і все. Про навчання матері не треба буде турбуватися: у військово-морському училищі усе те бере на себе держава. А вивчусь, зумисне зроблю так, щоб зустрітися з тобою. Чуєш, Дарочко, зумисне!

Мабуть, добряче заколисав себе тими колисанками. Коли прокинувся, на Бурдюговому подвір'ї, замість весільного галасу, стояла цілковита тиша, а в нашому, навпаки, чувся плач, чиїсь розради, заспокоєння.

Одразу пізнав: плачуть мама. Очевидно, пізно вже, не інакше, як глибока ніч, а мене немає. Не важко уявити, яку тривогу посіяло в їхньому серці це зникнення. Ну звичайно, так і кажуть он плачучи: «Бідна дитино! Як же я не примітила, що ти виріс уже, що не байдужий до Дарочки?»

Аж дух перехопило, коли вислухав їх. Потім у піт кинуло: звідки мама знають, що я не байдужий до Дарочки? Х-хі... Надійка. Це та шишпірка сказала, чого немає мене вдома.

Чую, не вона й не тітка Марійка заспокоюють нашу маму. Одна мала для цього, другій ніколи, а може, й соромно показуватися нашій родині на очі: знають-бо, все сталося через Дарочку. То ж за утішниць сьогодні інші: баба Бакланка, Коробчиха. Запевняють, що я в друзів переховуюсь, якщо й не в кирилівських, то з інших сіл. Чи в мене мало їх у школі?

Та мама не вірять.

— Не знаєте ви Павлика, — кажуть і заходяться ще ревнішим, ніж досі, плачем. — Він у нас чулий, душевний хлопець. Міг заподіяти собі щось. Надійка бачила, як ішов на город, а з городу подався, мабуть, до моря.

— Та ви що, кумо! — перечать сусідки й упадають коло мами, а я дослухаюся до тих упадань і тамую подих. Отака ловись: мама подумали, що я втопився через Дарочку. А що ж буде, коли не тільки зараз, а й завтра не вилізу із своєї схованки? Весілля триватиме до понеділка. Лише в понеділок, казали, прийде з Керчі за молодим та молодю судно. Мама ж зовсім упевняється за цей час, що я втопився, і не витримають, розрив серця матимуть. Згадають тата, скажуть, батько заринув у студеному морі і син теж. А то страшна згадка. Бурдюгам завгорю я своїм вибриком чи ні, а собі, Надійці нароблю лиха.

Що ж робити? Злазити з горища? А куди подінуся завтра, післязавтра? І що буде, коли Бурдюги або хтось

із їхніх родичів прийдуть і пристануть з ножем до горла: удар лихом об землю, ходім погуляємо на Дароччиному весіллі?

Ні, я буду хитрішим за них: злізу з горища, але так, щоб не бачили, що я був на горищі. Хто знає, може, вдосвіта знов доведеться лізти сюди. Скажу мамі, щоб не шукали мене, повернуся додому після весілля, і зникну, непомічений.

Так надумав, так і зробив. Хоча й мав прочухана, а все ж заспокоїв маму. Єдине, чого не уникнув другого дня,— розмови з Бурдюгами. Заснув уже перед світанком і проспав той час, коли можна було зникнути непоміченим з хати. Чую крізь сон, розмовляє хтось у сусідній кімнаті. Прислухався — тітка Марійка. Чого приходили, про що питалися в мамі, не знаю. В усякому разі, подумав, що мова йшла не про мене, і заспокоївся. Аж гульк — дядько Самійло на двері.

— Здоров, козаче,— світять тверезими як для весілля очима.

Перекидаюся ниць і мовчу.

— Гніваєшся, чи що? — підходять ближче й сідають на стілець. — Ну, це ти даремно. Я розумію: ви дружили з Дарочкою, може, навіть більше, ніж дружили. Та й варті, признатися, одне одного. Але ж розсуди по-людськи: Дарочка старша за тебе на цілих півтора року! Де ти бачив, щоб хлопець, та ще такий, як ти, одружувався на старшій?

Мене ніби вжалили спіднизу.

— А на морі що ви казали? Забули?

Бурдюг скинув над переніссям брови, вирячив очі.

— Було таке, не відмовляюся. Але ж то так собі, до слова прийшлося.

— Неправда,— перечу і чую, по-дорослому переконливо перечу.— Ви казали цілком серйозно, а побачили на Зажурі морську форму, золоті гудзики на формі й передумали, зреклися того, що обіцяли!

Бачу, ніяково дядькові Самійлові, сидять ні в сих ні в тих. І це додало мені сміливості.

— Та я... та я, може, не таким капітаном буду, як ваш Зажура! Закінчу ось десятий клас і піду до військово-морського училища, бойові кораблі водитиму, форму матиму, о! — показав сусідові великого пальця.

Бурдюг збадьорився враз і вхопився за мої слова, мов потопаючий за соломинку.

— Ну й правильно зробив, Павлику. А шо! Утри Анд-рієві носа, покажи, що з нас, кирилівських, не такі моря-ки можуть бути, як він. Я на твоєму місці теж так зро-бив би. Йй-богу. Вивчився б і зумисне з'явився б Дарочці на очі. Дивись, мовляв,— повторював він мої думки і не-абияк дивував мене тим повторенням,— і знай наших. А шо! Ти хлопець на всі сто. З тебе і моряк, і чоловік буде гарний, я знаю. Через те й казав ото: віддам за тебе Дарочку. Бо таки й віддав би, коли б ти був старший роками. А так не можна, зрозумій. Шо таке жінка? — сів він на свого конька й заходився міркувати вголос.— Вона, скажу тобі, доки дівчина, доти й гарна. А вийшла заміж, обсіли діти, уже баба. А чоловік ні, чоловік на тій порі саме в соку. Отут, завваж собі, і починається карусель. Аякже! Раз чоловік у соку, а жінка його баба вже, а бога, будьмо до кінця відверті, немає, то що лишається робити такому чоловікові? Ясно що: шукати молодшу. Отож і виходить, синку, така філософія: ровесникам не можна одружуватися, а щоб жінка старіша була — і поготів. Жінка, якщо хочеш знати,— притишив він голос,— має бути на добрий десяток літ молодшою за чоловіка — ото діло, ото сім'я буде.

— А ви ж ровесники з тіткою Марійкою,— ловлю його на слові,— а живете он як гарно.

— Не вгадав, голубе, я на два роки старший за тітку Марійку. А крім того, не забувай, коли ми одружувалися. Тепер не ті часи і поведенція не та.

— У мене та,— перечу, і доволі категорично.— У мене є совість і гідність людська є!

Дядько Самійло знову видивилися на мене, схоже, що я загнав їх своєю категоричністю на слизьке.

— А я кажу хіба, що немає? — оговтались зрештою.— І совість, і гідність людська є. За те, признатися, й люблю тебе, Павлику. Але чи завжди так буде, чи вистоїть твоя совість, коли опинишся серед людей іншої поведенції, ось питання. Отож і кажу: не горюй. Ти ж у нас он який гарний, вивчився на командира, знайдеш собі іншу Да-рочку, а може, й кращу за Дарочку. Чи тільки світа, що в вікні? Удар лихом об землю, ходім вип'ємо на Дароччи-ному весіллі. Зрозумій, йй теж боляче, вона теж плаче. Все питається у нас із матір'ю: «Ну де ж це Павлик? Чому він не приходить? Відвернувся в найщасливішу мить і ніби камінь поклав мені на душу».

«Ага,— думаю,— знає кицька, чие сало з'їла, плаче те-пер». А вголос кажу:

— У мене теж не легший камінь на душі. Але ж не я кидався і полишав у серцях каміння. Так і скажіть Дарочці: не я!

Проводжали молоду всім весіллям. Знову гудів бубон, заливався на високих голосах баян, і кирилівці обіймалися під п'яну руку з керчанами, одні присягалися в довічній дружбі, інші співали, ще інші танцювали до знемоги.

А Дарочка плакала. Мабуть, там ще, в світлиці, розжалобилася, а вийшла з хати, поклонилася хаті, кирилівцям — і зовсім залилася сльозами. Тітка Марійка посипали молодих та й поспішили до своєї дитини. Видно, хотіли заспокоїти її і не втрималися, теж розрюмсались. Довелося весільним свашкам втручатися. Хмільні й байдужі, вони не зважали на те, що матері он як шкода розлучатися з донькою й проводити на край світу свою єдину доньку, що донька тепер тільки збагнула: заміжжя її — довга, а може, й довічна розлука з мамою, селом, рідною домівкою. Підбігли, розняли матір з дочкою, співають, додаючи жалю:

Вигрібай, мати, жар, жар,
Буде тобі дочки жаль, жаль.

Це одній. А другій:

Не жалій, матінко, за мною,
Не беру нічого з собою.

За воротами Дарочка звільнилася-таки від них, ще раз обернулася до свого подвір'я й поклонилася всьому подвір'ю. Мені здалося... Не знаю, може, тільки здалося, а може, насправді так, але, от їй же богу, кланялася вона не просто подвір'ю, а й мені, в усякому разі, прямісінько в той бік, де сидів я й прощався з нею крізь щілину в нашій покрівлі.

«Це ж я востаннє бачу її,— ловлю себе на думці і таки зраджую себе: спускаюся мерщій із горища, біжу на вулицю. Чи до образи, чи до принципів зараз, коли Дарочку забирають із села, і забирають назавжди? Я ж не скотина якась, хоч гляну зблизька, хоч попрощаюся по-людському. Та ба, рішучості моєї вистачило лише на те, щоб вийти за ворота. Весілля покинуло на той час нашу вулицю»

цю, спустилося у видолинок, що вів до пристані, а Дарочка йшла вже попереду всіх, хилилася до Зажури і плакала, підтримувана Зажурою. Не побіжу ж я, не стану поперек дороги й не крикну на весь пересип: «Стій, капітане! Посторонись на хвилинку, дай попрощаюся з моїм нездійсненим коханням».

Постояв, тамуючи біль, і знову пішов на своє пустельне подвір'я, а з подвір'я — на город, а городом — до моря. Спершу так собі, аби йти, аби відвести чимось душу, та коли вийшов на берег і нагледів альтанку, з якої курортні милуються влітку морем, звернув, не роздумуючи, до неї. Захисток із альтанки такий собі, лише до грудей, і то коли сісти на лаву, але вона ближче до пристані і разом з тим — на відшибі, над самою кручею. Бурдюги, повертаючись від пристані, обминуть мене, в усякому разі, я лишусь для них непомічений за зарослями хоча й голої, однак густої акації та дерези, а Дарочку бачитиму й тоді, як полишатиме наш берег, і пізніше, як підійматиметься по трапу на керченський катер, відпливатиме в море разом із катером.

Там, біля пристані, ніяк не могли, мабуть, попрощатися, все купчилися і купчилися біля посудини, що прибула за молодими. Та ось вона відчалила нарешті й швидко погналася в море. То був не рибальський баркас, — моторний човен, а моторному човну подолати відстань від берега до катера все одно, що мені пробігти стометрівку. Загудів, погнав обабіч високу хвилю — і вже на місці, лаштується пристати до борту. Катер значно менший від рефрижератора, але який святково-білий, мов лебідь. Зажура спеціально випросив, мабуть, у порту, щоб був схожий на отого, вимріяного Дарочкою, щоб Кирилівка бачила й знала, на якому пароплаві везли за море Бурдюгову Дарочку.

Вихваляється капітан, як же, таку дівчину підхопив, і де, в Кирилівці. Хіба мало й до Дарочки везли з неї дівчат? Настане осінь — везуть, зверне на весну — теж везуть. І все найкращих. Поки вивозили чийось, ніби й не помічав, ніби й байдуже було, а дійшла черга до найріднішої з усіх рідних, наче плугом по серцю проїхалися: геть усе перевернули там, геть усе перечавили!

Либонь, надовго прикипів я поглядом до чужого катера на рейді, до Дарочки на чужому катері. Тоді аж кинувся й пригнувся за альтанкою, як весілля, чи вже весільні, наблизилися, повертаючись від пристані, й полосонули

по моїх первах несподівано гучним, схожим на відчайдушний крик, голосом баяна. Обернувся на нього й ще нижче присів у своїй схованці: на стежці, що вела від альтанки до дороги, стояв і дивився на весільну процесію не знайомий мені дід. Він, мабуть, простував сюди, хотів піти стежкою понад морем і, заглядевши весілля, зупинився.

«Ну й нехай,— заспокоюю себе.— Яка є потреба лякатися ще й незнайомого діда? Чи він знає, чого я сиджу тут?»

Вгомонившись, знову обертаюся до моря, дивлюся на білий катер у морі, на Дарочку. Аж чую, хтось кричить від весільного гурту: «Діду Федоте, невже це ви? Гляньте, люди, Федот Наливайко приїхав». Обертаюся і німію з дива: то це і є той Федот Наливайко, що багато знає про Кирилівку, що відкрив першу грязелікарню в Кирилівці?

Від гурту, що поминав уже стежку, відділилося тим часом кілька чоловік і серед них — Бурдюг, йдуть прямісінько на альтанку.

— Що, Самійле,— пізнає чи догадується, хто простує до нього, старий,— дочку вже видав заміж?

— Видав, дідусю.— Дядько Самійло беруть у весільних гостей пляшку, чарку, лагодяться пригостити стрічного.— Оце як бачили, мав доньку і, вважайте, не маю вже. Дотримайте звичаю, випийте за її здоров'я. Хай щастить голубочці між чужими людьми.

Дід не поспішає пити.

— Кажуть, аж у Керч оддав?

— У Керч, діду. За гарного чоловіка, але аж у Керч.

— Дале-еко, все одно що в Туреччину.

Дядькові, бачу, не сподобалося щось у тому натяку, видивилися на Федота Наливайка, ось-ось, здавалося, крикнуть: «Чи ти, старий, при своєму розумі? В такий час і таке згадуєш». Та не крикнули. Дід підніс уже чарку, поблагословив молодих звичним «помагай боже» і випив не поспішаючи те, що піднесли йому, дотримуючись звичаю, люди.

Вони перекинулися ще двома-трьома словами та й розійшлися. А я сидів та й сидів у занедбаній цієї пори альтанці, дивився на білого корабля, що втікав від мене з Дарочкою, і плакав серцем за не мою вже Дарочкою.

Частина друга

ШІСТДЕСЯТ ШІСТЬ І ТРИ

I

Дивно щось закралося до серця й додає йому щему. Одразу й не збагну, що саме: звичайний жаль чи погане передчуття? Або тиняюся без діла по подвір'ю, або йду з дому, й не на село — до моря. Викупаюсь, ляжу на спустілому пляжі й думаю: що ж тепер буде? Так гарно складалося: у військкоматі не перечили, навпаки, коли пройшов медичний огляд, сказали: «Можеш бути певен, морський флот такими, як ти, не поGREбує». І ось маєш: війна. Хто тепер покличе мене до училища й навчатиме в училищі? Усе піде шкереберть.

А село гуде, особливо там, де знають уже: завтра з харчами на дві доби бути біля сільради. Оскільки ж оповіщених добра третина і в тієї третини по двоє, а то й більше родичів, таке враження, ніби прощається з рідними все село.

Пішли й мама до дядьків, а я піду вже тоді, коли настане час провжджати на фронт. Отож лежу на незвично пустельному сьогодні пляжі, дивлюся на байдужі до всього хвилі, на безтурботних, навіть веселих з якогось дива чайок і думаю: а нещодавно і я був схожий на чайку, задовольнявся тим, що брав із моря, що давала школа й народжена в школі мрія. Тепер нічого того немає. Налетіла, мов вихор, чутка про війну й вистудила в мені геть усі наміри, те, що називав певністю, вдоволенням, зробила пустельним, як оцей пустельний без людей пляж. Скільки років живу в Кирилівці, а ні разу не задумувався, чим є для мене Кирилівка і все, що довкола Кирилівки. Тепер напевно знаю: настане час прощатися, шкода буде і моря з його м'якими, більше теплими й лагідними, аніж холодними й непривітними хвилями, і стежок, якими ходив до моря, в пересип, а найбільше, мабуть, шкода буде того, що давала завжди весела, завжди заклопотана нами, дітлахами чи підлітками, школа.

«Але ж я й до війни мав намір податися з Кирилівки,— допитуюсь сам у себе.— Чого ж тоді не шкодував за тим, що любе мені в Кирилівці? Знав, їду з неї ненадовго, певен був, ще повернуся до свого села, до маминої хати, а тепер немає її, певності?»

Аж сіпнувся, сполоханий думкою. Підвівся й сів на піску. Що за дурниці? Та в нас он яка армія, он скільки людей. І люди не з боязливих. То правда: у всякого народу є батьківщина і є кривні, яких треба захищати від ворожої наруги. Але не для всіх батьківщина так багато важить, як для нас, громадян Радянського Союзу. Хіба мої дядьки, сусіди не знають, як вони жили до революції і як — після революції? Хіба я і такі, як я, не розуміємо, що право на навчання і можливість навчатися, бути вільним серед вільних і рівним серед рівних дала нам Радянська влада, Жовтнева революція? А нас пе тисячі, нас мільйони, і те, що ворог став поперек дороги нашим намірам і нашим мріям, дорого коштуватиме йому. Один стоятиме за двох, а треба буде, то й за п'ятьох. Єдиним рішучим ударом зламаємо хребта тому повзучому змієві, що іменує себе німецька армія, німецький фашизм.

Цікаво було б бодай одним оком глянути, що воно за вояки — фашисти. Чехословаччину, Бельгію, Голландію маршем пройшли. Францію, Польщу за кілька тижнів скорили. Який то вони зараз мають вигляд? Відчули вже силу і міць нашої армії чи не встигли ще?

Ніби накликав те поріддя своєю мимовільною згадкою. Де той фронт був на 24 червня і де — Кирилівка, а мені випало-таки побачити фашистів.

Я ще спав, як забігли до нас дядько Самійло й запитали матір:

— Павло дома?

— А де йому бути такої рані? Спить он.

— Буди, на море підемо.

— Чого він не бачив там? Чи до моря зараз, Самійле? Вранці дядьків його, двоюрідних братів проводжаємо на фронт.

— Це ненадовго. Таке діло, бачиш. Хтось сигнали в глибу подає. Може, судна наші потрапили під німецьке бомбування. Як би там не було, люди просять порятунку, треба поспішити, а на судні, крім капітана та моториста, нікого немає, призиваються сьогодні.

— То Павло годеи допомогти чимось?

— Аякже! Такий парубок, і не допоможе. Я теж піду з ними, по дорозі, коли здибаємо, ще когось підхопимо.

Я не ждав, поки мама заглянуть до хати й скажуть своє звичне: «Павлику, тебе кличуть». Схопився, натягнув на себе одяг, взяв парусинові туфлі й вийшов до дядька Самійла. Не розпитував, де саме подають сигнали

і які ті сигнали. Буркнув: «Ходімте»,— й перший рушив до моря.

Бурдюг ледве встигав за мною.

— Ти розумієш,— намагався йти поруч, зазирати при потребі у вічі,— патрулювали ми з Йосипом Гологузом на побережжі. Бачимо, червоні ракети злітають у морі. Далеко, мабуть, бо ледве видно їх було у передранковій млі. Ну, думаю, це не так собі, когось настигла в морі біда. Залишив Йосипа на посту, а сам до штабу. Так і так, кажу, нещастя в морі, а наше судно стоїть на рейді. Розпорядіться подати поміч. Начальник штабу й каже мені: «То чого довго думати? Розвиднилося вже, патруль уздовж берега не потрібний. Біжіть із Йосипом до Тараса Сергійовича, шкіпера тобто, та й катайте в море».

Я не допитувався, хто розпорядився прихопити й мою персону, коли на судні, крім шкіпера та моториста, будуть ще два чоловіки. Відтоді, як дядько Самійло віддали Дарочку за керченського капітана, ми з ними, вважай, не розмовляємо. Сваритись не сварилися, звичайно, але глека розбили-таки. Он скільки часу минуло, як сталася та прикра подія, а я все ще не знаюся з Бурдюгами й мамі заборонив знатися. Мама, щоправда, не дуже слухаються мене, більше кепкують із мого гніву на Бурдюгів, аніж солідаризуються зі мною, та Бурдюги відчувають, чим дишу на них, і рідше почали заглядати на наше подвір'я. А це навідалися, і хто — дядько Самійло! Справді треба мобілізувати людей на судно, чи хочуть скористатися нагодою й помиритися зі мною? Не було б війни, дідька лисого послухав би я їх. Та оскільки зараз війна, так тому й бути. Нічого нам міряться силами. У морі гине хтось, треба поспішити на поміч.

Біля причалу був ще один такий, як я,— Марченко Михайло.

— А рушниці,— запитав він, коли надійшли ми,— ні в кого й немає?

— Нащо вона тобі? — перший обізвався Бурдюг.

— Як то нащо? А коли то німці сигналять?

— Таке скажеш!

— Чому таке? Міг же зайти їхній підводний човен у наше море й сісти, скажімо, на мілину.

— Тю на тебе!

В суперечку втрутився шкіпер:

— Ти, Самійле, не тюкав би, а взяв-таки рушницю. Навіщо залишив її вдома? Отак і їхав би, як ходив у патрулі.

— Хоч ти не сміши, Тарасе, — обурився Бурдюг. — Далась вам моя рушниця, їй-богу. Ну що вона проти німецького човна? Він же не качка і не заєць.

— Чи ви не знаєте дядька Самійла? — підморгнув моторист Сидоренко. — Себе вони не жаліють, йдуть у море і не задумуються, що там буде і як там буде, а рушниці шкода, бач.

Команда не забарилася взяти дядька Самійла на глум.

— Так тому й бути, — махнув рукою шкіпер. — Раз Самійлові шкода рушниці, поїдемо без зброї. Не на війну ж нас кличуть, — на поміч.

Риболовецький сейнер «Москва» швидко знявся з якоря й ліг курсом на зюйд-зюйд-ост, — у тому напрямі, де здійсмалися на світанку ракети.

Сидоренко, як моторист, сидів на своєму місці — біля мотора, а за стерно поставили Бурдюга. Це не дуже подобалося моєму сусідові. Знав-бо, інші вилізуть на рубку чи, може, й на щоглу, шукатимуть загадкових сигнальників у вранішньому безмежжі моря, а він стоятиме, ніби прикутий, і задовольнятиметься тим, що видно з рубки. Але й перечити дядькові Самійлові не випадало. Одне, наказано, а друге, на судні, крім Тараса Сергійовича, за кермо нікого поставити.

Капітан наш справді мав намір обрати зручніше для спостереження місце, ніж рубка. Спершу мені наказав було лізти на щоглу й дивитися в морську далечінь із щогли, потім передумав і сам забрався мало не на вершечок.

— Ану, подай, Павле, бінокля.

Я, як і належить юнзі, не барився.

— Щось нагледіли? — помітив мою поспішність Бурдюг.

— Не знаю, — кидаю на ходу. — Дядько Тарас звеліли подати їм бінокля, а чи нагледіли, не сказали.

В мені давно уже нуртує незрозуміле, в усякому разі, незнане досі збудження. А опинився на щоглі поруч із капітаном, чи, як у нас іменують іще, шкіпером, і зовсім залоскотало в грудях. Ніби не рятувати людей — на справжню війну йдемо.

«Ох ти, — дивуюсь, оглянувшись, — так далеко, здається, й не забирався ще від берега. Оп він, ледве видніє. Одна коса пішла на Степанівку, друга — на Бирючий, а по центру — Кирилівка. Вигнулася зеленою смугою на міжлиманському узвишші, ніби пишається перед мореплавцями: «Дивіться, яка я».

А судно розтинає та й розтинає хвилі. Не вихитується, як тоді, коли йшли з татом на Бердянськ, долає втихомирене за ніч море рівно й весело, так весело, що мимоволі закрадається думка: «Судну що, працює на великих обертах мотор, немає опору в морі — і воно біжить собі. А нам, команді, мабуть, не личить перейматися цим настроєм. Хто знає, до якого нещастя поспішаємо».

— Є! — кричить наді мною капітан. — Бачу! Праворуч по курсу — човен!

Стерновий сприймає той радісний крик за команду й круто бере праворуч. А я блукаю очима по морю і все ще вагаюся: радіти вже чи почекати з radoщами? Човен — не корабель і навіть не риболовецьке судно. Коли в такому глибу плаває човен чи, може, й шлюпка, те, що треба було рятувати, вважай, пізно вже рятувати. А втім, чого ж пізно? Не порятували судно, то порятуємо команду.

Я бачу вже його, пизенький, при самій воді човен (не баркас і не шлюпка, таки гумовий човен), бачу людей у човні й тремчу з цікавості чи перестороги: у рибалок не буває гумових човнів на судні! За кораблі, військові катери не знаю, а в рибалок не буває! Що ж це сталося за дванадцять миль від берега і з ким? Може, Михайло мав рацію, може, це рештки команди з підводного човна?

Капітан наш зліз уже з щогли й наказує, кому що робити на судні. Лише мене обійшов чомусь своєю увагою. Іншим разом це, може, й не потішило б, та не сьогодні. Скористався нагодою й подався мерщій на прову: там я буду ближче, ніж інші, до човна, перший довідаюся, хто на човні.

Потерпілі не вірять, мабуть, що ми бачимо їх (кого спіткало лихо, той більше, ніж інші, страждає цим недугом). І кричать, і махають, благаючи про поміч. П'ятеро їх. Двоє лежать чомусь головами до корми і прови, двоє вовтузяться в човні, а один махає нам пілоткою.

Коли він вгомонився нарешті й надів її на голову, а інші два теж перестали вовтузитися (тепер я зрозумів, вони підкачували човна) й обернулися в наш бік, па мить здалося, що я десь бачив цих людей. Кліпнув з дива очима, ще уважніше приглянувся й відчув: чуб мій підіймається й підіймається на голові.

— Німці! — кричу не своїм голосом і біжу чимдуж до команди. — Дядьку Тарасе, німці!

— Справді? — перепитує капітан і дивиться на мене якимись посоловілими з дива чи й ляку очима.— Чого ж це вони так далеко опинилися, та ще й серед моря?

— Льотчики, мабуть, дядьку Тарасе! Йй-богу, льотчики! Я таких у кіно бачив.

Капітан недовго роздумував.

— Самійле! — заглянув до стернового.— Обійди їх так, щоб шлюпка наша мотнулася на чалці й прибила човна до сейнера.

— Добре.

— Всім іншим стати в захистку, аби не видно було, що ми без зброї. Ясно?!

Голос Тараса Сергійовича прибрав незнаного досі сталевого відтінку, хоча команді і без того було, мабуть, ясніше ясного: раз наближаємося до озброєних німців, та ще де — серед моря, на такій відстані від берега, що ні допливти вже, коли щось станеться, ні докликатись, то чого довго думати? Бачу, Йосип Гологуз потрюхикав до лебідки, поруч із якою лежав скалижений у високу бухту сталевий трос, присів за тією схованкою, Михайло Марченко шмигнув до стернового. Тільки шкіпер вийшов наперед і став із біноклем у руці ближче до прови.

— Ну, не я казав? — чути Марченкове дорікання.

— А що ти міг розумного сказати? — огризаяться дядько Самійло.

— Те, що бачите: з німцями зустрічаємось таки. Була б оце у нас рушниця — і горем покотили б, а без рушниці всяке може статися. Їх аж п'ятеро, і в кожного зброя.

Бурдюг не обзивався. І мить, і дві, і десять. Аж раптом чую:

— Станеться, та не всяке. Дивись!

Судно змінило раптом курс і пішло прямо на німців. Ті вибалушили з дива очі, зрештою замахали руками, кричать не своїм голосом:

— Was ist das? Halt! Halt! ¹

Та що могли вдіяти ті застережливі крики? Стерновий не з недогляду, зумисне спрямував сейнера проти крихітного гумового човника і, таранивши, викинув німців у воду.

— Що ти робиш?! — підбіг до нього капітан.

— Не галасуй, Тарасе.

— Там же є, мабуть, поранені, ти потопив їх, викинувши з човна!

¹ Що це? Стій! Стій! (Нім.)

— А ти хотів, щоб вони нас викинули й потопили? Витягуй тепер по одному і обеззброюй, з води не вистрілять.

Поки судно розверталось й збавляло хід, ми лаштували за наказом капітана кінці, готувалися виловити з води потопаючих. А дядько Самійло вдоволено посміхалися за стерном і весело пояснювали комусь:

— Бачив, як ловко вийшло? А Тарас каже, обгинай. Теж мені додумався. Та вони ж могли перестріляти нас, забрати судно і махнути до Керченської протоки, а там — у Чорне море. Війна — діло таке, тут хто кого перехитрить, той і гору візьме.

Шкіпер, мабуть, тепер тільки усвідомив, що Бурдюг має рацію. Коли дійшло до виловлення ворожих пілотів, наказав кидати за борт лише один кінець і витягувати цих субчиків по одному: другого тоді, коли опиниться на палубі перший, третього — коли другий, і так до кінця.

Німці або ж і не збиралися нападати на нас, або передумали: упиралися ногами в борт, старанно дономагали нам вицуприкувати їх на палубу, а опинившись на палубі, охоче розстібали амуніцію, здавали зброю, самі пропонували підозріливому капітанові обмацувати їх, скільки той хоче і де хоче. Лише з одним довелося поморочитись. Він був товстелезний собою і не допомагав, як інші, ногами, обплутався канатом і жде, поки витягнуть. На лихо, зачепився за обшивку судна амуніцією, і рибалки попомікали, поки зірвали його й витеребили на палубу.

Справжня тривога зчинилася на судні тоді, як пілотів обеззброїли й відвели ближче до щогли: виявилось, що зник десь відібраний у них тарабелум.

Тарас Сергійович перелічив трофеї раз, удруге й кинув недобрим оком на своїх, потім — на німців.

— Я пасаперед вас питаю, — сказав команді, — хто взяв зброю?

Марченко глянув на Гологуза, я — на Марченка.

— Ще раз кажу, — категоричніше заявив капітан, — хто взяв зброю? Зрозумійте, це не жарти. Якщо взяли свої, одне діло, коли ж потупили німці, треба вживати рішучих заходів, і негайно. Цим навченим на розбоях лобурякам й одного пістолета вистачить, щоб перестріляти нас при слушній нагоді й заволодіти судном.

— Ми все це розуміємо, Тарасе, — за всіх сказав Гологуз, — але, їй-богу, не брали. Я і за себе, й за інших руся.

Бурдюга не було на той час при гурті, стояв на своєму місці й дослухався, про що йдеться між командою і капітаном.

— Ти, мабуть, забув, Тарасе,— вкинув слово,— коли витягали отого кабана, пістолет же випав разом із його амуніцією у море.

— Не мороч голови,— розгнівався капітан.— П'ятий упав, а четвертий де?

— Тоді роздай пістолети хлопцям і візьми німців під варту. Бо почнеш обшукувати, стрельнуть по тобі й заволодіють геть усією зброєю.

Тарас Сергійович ані того, ані другого не зважувався робити.

— Павле,— звернувся до мене.— Ти вчив їхню мову,— кивнув на німців.— Піди й скажи: капітан велить покласти, поки не пізно, всю, яка є, зброю. Поки не пізно, чув?

Силкуюся зібрати до купи відомі мені німецькі слова, а капітан роздає тим часом зброю — Гологузу, Марченку, собі взяв один. Все це скидалося на те, що команда готується до якогось рішучого заходу, і німці насторожилися, щільніше збилися, перемовляючись, до гурту.

Збираюсь-таки з духом і підступаю до полонених:

— Wo ist paravellum? ¹ — питаю не дуже твердим голосом.

Бачу, витріщилися на мене, потім — на Тараса Сергійовича, інших членів екіпажу.

— Ein, zwei, drei,— показую на ті, що в руках рибалок.— Wo ist vier paravellum? ²

— Vier paravellum? — німці пожerkотіли між собою і спершу кивнули тільки, потім дружно показали на дядька Самійла.

Капітан не допитувався в мене, що кажуть німці, попростував до Бурдюга.

— Ану, вивертай кишени.

— Ти шо!

— Вивертай, кажу! — Він простяг безцеремонно руки і, намацавши те, що треба, випрямився.

— Це як називається, Самійле?

Бурдюг набурмосився й посунув на своє місце в рубці.

¹ Де парабелум? (Нім.)

² Один, два, три... Де четвертий парабелум? (Нім.)

— Я стерновий! — огризнувся. — Невже не розумієш: коли німці нападуть, на мене першого нападуть. Чим я захищався б, коли б те сталося?

Треба було залагодити якомсь неприємність. Пілоти хоча й не знають нашої мови, а проте видно було: геть усе розуміють.

— Підійди й заговори їм якомсь зуби, — сказав мені капітан.

— Думаєте, це так легко?

— Як уже не є, а заговори.

— Не вийде в мене.

— Тьфу ти! — сплюнув Тарас Сергійович. — Раз таке діло, візьми в каюті паляницю та бичків низку й заткни їм пельки їжею.

— Це можна.

Капітан не помилився: німці добряче зголодніли й пакинулися на білий кирилівський хліб без усяких церемоній.

До нас підходять один по одному вільні від вахти рибалки.

— Запитай їх, — штовхає мене під лікоть Йосип Гологуз. — Запитай, кажу, як вони опинилися в нашому морі та ще й на гумовому човні?

Мене самого розбирала цікавість. Справді-бо, як вони опинилися в нашому морі?

Шукаю в закамарках пам'яті потрібні німецькі слова і таки назбирую їх чималенько.

— Wer sind sie? ¹

— Ich bin Flieger, — пояснив один і, показавши на товаришів, додав: — Alle sind Flieger ².

Довго розтлумачував мені, але я ніяк не міг уторопати, чого літак їхній опинився над нашим морем. Лише згодом десь, коли німець згадав Севастополь, Крим, показав, як били по них зенітки, переслідували, поливаючи вогнем, радянські літаки, почав здогадуватися: або це ті, що бомбили Севастополь, або ті, що розвідували зосередження чи рух наших військ у тилах. В усякому разі, десь над Кримом пошкодили їх зенітки або примусили тікати, куди очі дивляться, винищувачі.

Коли я переповів усе це рибалкам, ті спохмурніли й косо подивилися на своїх полонених.

¹ Хто ви? (Нім.)

² Я пілот. Усі пілоти (нім.).

— Їм не їсти,— по зубах треба було б дати для першого разу,— задерикувато сказав Марченко, і по ньому відно було, сказав за всіх.

Для Кирилівки то була неабияка подія. Тільки й розмов, що про полонених та про рибалок, котрі взяли, чули? — голими руками взяли в полон п'ятьох озброєних до зубів німецьких пілотів. А вже що Бурдюг розказував на селі! Навіть загальна мобілізація, проводи на фронт не перешкодили йому переповісти і те, що було з ним та його напарниками на морі, і те, чого не було.

— Тарас каже, обійди їх,— повторював кожному цікавому,— закрути так, щоб плюпка прибила німецького човна до борту. А я як розігнав сейнера та як садонув фашистську посудину під самісіньке дихало... Повіриш, мов цуцики скавчали. Розкидало їх... Один там, другий там, третій уже й бульки пускає. Човна відкинуло к грецям, і не бачив уже, куди він подівся. Крику, галасу, благань, а я посміююсь і кажу собі: «Поскавчїть, поскавчїть. Думали, як ми звичайні рибалки, то нас так просто взяти. А дулі під ніс не хотіли? Не на тих натрапили. Не ви нас, ми вас візьмемо тепер мокрих за шкірку — і на рею».

— А що,— охоче погоджувалися кирилівці.— Всяке могло б бути. Це ти добре придумав, Самійле, що скинув німців у воду.

Розмови не припинялися й зробили врешті-решт Самійла Бурдюга героєм першої величини. Капітан сейнера «Москва», моторист, інші рибалки нічого путящого не зробили й неспроможні були б зробити, коли б не він, Бурдюг. Аякже! Захурчали б усі на дно, а сейнер — аж до румунських берегів, якби не винахідливість стернового.

«Ну й дядько,— осміхнувся я одного дня, почувши, що й допит пілотам чинив на судні не хтось інший,— він, Бурдюг.— От уже справді: їсти не давай чоловікові, бай-дуже, а не даси похвалитися, ворогом на все життя станеш».

II

Мені надійшло-таки повідомлення з військово-морського училища в Ленінграді: «Документи отримали. Чекайте виклику на комісію». Та я, признатися, не дуже вірив уже, що виклик надійде колись, і вдався за порадою до

військкомату: так і так, може, мені час уже облишити думати про училище і йти, як усі інші, на фронт?

За першим разом у військкоматі відмовили, за другим — теж. «Жди, — нагримали, — тобі твоє скажуть». Коли ж звернувся до них утретє, не до розмов уже було. Такі, як я, не відали, зрозуміла річ, більше догадувалися, що йдеться не до кращого, а у військкоматі точно знали: ворог переправився на кінець літа в середній течії Дніпра і рветься механізованими частинами прямісінько на Маріуполь. Виникала загроза оточення всієї Південної групи військ, що оборонялася на лінії Запоріжжя — Крим, а в таких умовах військкомати не могли не подбати про евакуацію всіх, хто з тих чи інших причин не був ще покликаний до армії.

Мобілізовані відходили на схід тільки ночами. Степ — не ліс, у степу навіть село не завжди сховає від авіації, а застukaє вона в дорозі, на рівному мов долоня полі, вважай, пропав. Отож ішли прискореним маршем, по шістдесят-сімдесят кілометрів за ніч. Зате які то були ночі! Люди добрі, до глибокої старості можна дожити й не бачити таких ночей. Небо — як велетенський темно-голубий намет, а на тому наметі — усі ймовірні й неймовірні зваби небесного дива. Зірок — видимо-невидимо, і такі крупні, так низько висіли, вдар, здавалося, з гармати — й посипляться на землю, мов щедрі роси з дерева. А поміж тих тремтливих рос перекинуто через усе небо веселу срібну дорогу. Вигнулася барвистим коромислом і п'є з моря воду.

Коли вирушаємо з пункту останнього привалу чи наближаємося вдосвіта до місця чергового перепочинку, бачимо: команда за командою йде добре второваною степовою дорогою, а тиша — разюча. Чого так? Зачарована зорями ніч чи безмір поглинає кроки?

Куди простуємо, де кінцевий пункт мандрів, ніхто не каже. Одне ясно: відходимо на схід. Перші дні я оглядався ще — чи далеко вже від дому? Тепер обмежуюся тим, що сягаю раз у раз думкою до того зеленого оазису між двох лиманів і п'ю за кожним сяганням гірку чашу жалю: невже це правда, невже я назавжди полишаю і маму свою, і сестричку, і село над привільним, таким лагідним до мене і таким пам'ятним мені своєю суворістю морем? Що не ніч, то далі від них, що не ніч, то далі!

Відчуваю: це найбільший тягар, і не тільки для мене — для всіх. Першої ночі команда пройшла сімдесят кіломет-

рів — і нічого, другої — шістдесят п'ять, а вже дехто накульгував, декого змушені були везти на підводах. На третьому етапі новобранці наші взагалі розклеїлися, пройшли всього лиш шістдесят кілометрів, а підводи ледве вмщали тих, що підбилися і не здатні триматися колони.

Усі казали: це з незвички. А я так собі думав: «Може, й незвичка має якусь вагу. Та найбільше важить у цім ділі, мабуть-таки, відстань: що далі віддаляються новобранці від дому, то важче йти».

Не раз і не двічі перекопуватимось на фронтових дорогах: лихо не без добра, як на мене, добро завжди іде попереду лиха. До нашої команди підібрано хлопців вісімнадцяти-дев'ятнадцяти літ. Однак із кирилівців чомусь тільки троє: я, Федір Коробка та Сашко Прилипка. Пізніше, коли роззнайомились уже, збагнув, чого так: в команду зведено всіх тих, що закінчили середню школу. Десь поблизу, попереду чи позаду, йдуть, звичайно, й інші кирилівці, але добре вже те, що зі мною йдуть мої шкільні друзі. Та що — добре. Це просто чудово! З ними якось і затишніш, і надійніше: ніби йде поруч і заспокоює, підтримує мене в нелегкій дорозі частина моєї Кирилівки.

Через те ми з Сашком та Федором нерозлийвода. Як не тасували нас, коли лаштували в дорогу, все одно стали в одну шеренгу. Четвертий у ній іде Петро Русев, болгарин із приазовського села Ботево. В дорозі ми познайомилися з ним і, як це нерідко буває між однолітками, доволі швидко здружилися. Поки долали неблизьку путь від Мелітополя до Приазовського, усе розпитував нас про Кирилівку: чому її видно вночі з тубальської кручі? Чи правда, що в Кирилівці багато дитячих літніх таборів, є санаторій союзного значення? А поминули Приазовське, притих, дивився крізь ніч уперед, приглядався до обочин.

— Боїшся розминутися з своїм Ботевим? — питаю.

— Бійсь не бійсь, все одно розминешся.

— Чого так?

— Осторонь від дороги лежить моє Ботево. Коли б це вдень ішли, можливо, й здибав би когось із односельчан, а зараз і думати про це годі.

— М-да,— співчуваю йому.— Це ж треба, йти повз село і не подати рідним вісточки, не сказати, що йдеш надовго... Слухай,— похоплююсь.— А до нього далеко ще? Може, ми саме в твоєму Ботевому днюватимемо?

— Мала надія. Боюсь, що за ночі розминемося з ним.

— Тоді підготуй на привалі листа.

— Лист готовий, а ким я передам його?

— Дивак чоловік! — підбадьорююсь. — Залишиш при дорозі. У тому місці, де шосейна перетинається з дорогою, що йде на Ботеве, сподіваюсь, є якесь деревце?

— Та є.

— От і добре. Вибіжи, коли проходимемо, надріж гілку, розчахни ножем і встроми туди листа. Перший, хто йтиме завтра на Ботеве, помітить його і передасть мамі.

— А й справді.

Русев неабияк зрадів моїй пораді. Коли ж зробив те, що радив, довго оглядався і сумував, оглядаючись. Бачу, кличе серцем рідних і розмовляє через темряву передсвітанкової ночі з рідними, а не докликавшись, сумує.

Цим він чи не найбільше сподобався мені, якимсь наче рідним став для мене. Коли лунала команда (а чули її через кожні дві години): «Привал!» — ми, не змовляючись, лягали з Петром один супроти одного, здіймали вгору ноги й ставили їх підощва до підощви, — так, щоб одходила, поки відпочиватимемо, кров. Тіло швидко розслаблювалося на теплуватій землі, і чути було, як вона висмоктує з нас втому, повертає розтрачену на марші силу.

На перепочинок давалася мізерія — десять з кожних ста двадцяти хвилин. Та ми не лише перепочити, виспатися встигали за ті хвилини. Бо вміли економити їх. Упали — й спимо вже отим глибоким, геть відстороненим від світу і людей сном.

— Ходять чутки, — шепнув мені одного дня Русев, — ніби фашисти пруть танками прямо на Маріуполь. Певно, мають намір одрізати нас.

— Може, й мають такий намір, — швидше перечу, аніж погоджуюсь, — та не так просто їм зробити це.

— Думаш?

— А по-твоєму, немає підстав так думати?

— Коли ми виходили з Мелітополя, газети писали, що бої йдуть за Павлоград. А подивись-но, що пишуть зараз. Поглянь, які населені пункти взяли фашисти після Павлограда, — і в тебе не лишиться сумнівів: ідуть на Маріуполь, і доволі швидко.

«Ох ти, — чухаю потилицю. — А воно й справді недобрим пахне. Що, коли підійдемо до Маріуполя, а там німці. Людей сила-силенна. Сам бачив, коли спинилися на пагорбі поблизу Бердянська: скільки сягає око в степу, стільки й мобілізованих на степовій дорозі».

Русев, виявляється, мав рацію: таки сталася вона, зустріч неозброєних людей із фашистськими танками, і сталася саме в Маріуполі. Правда, тими людьми були не наші новобранці, отож і лихо спіткало не нас. Піші колони (не лише наша, усі, що простували з Мелітополя) встигли проскочити через Маріуполь живі й неушкоджені. Гірша доля чекала на тих, кого везли з Кубані копати на підступах до Маріуполя окопи.

Чи танки справді з'явилися в місті неждано й негадано, чи тим, хто знав про надіслані з Кубані пароплави з копачами, на той час не до копачів було, кілька сейнерів-трудяг простували до порту з піснями, транспарантами на бортах, з голосним кубанським жіноцтвом, а ще — з надією, що їх, жінок-копачів, зустрінуть у порту оркестром, промовами-привітаннями, посадять на сухопутні кораблі — ЗІСи та полуторки — й повезуть споруджувати оборонну лінію під містом азовських металургів. Добрі наміри завжди веселили людей, чому б не бути веселими й зараз? Вони, звичайно, знали: йде війна, летиться кров, — але де той фронт і де війна? Хто з них, молодих і довірливих, міг подумати тієї миті, що помиляється, що ворог поруч і наміри його такі... такі, що про них інший раз повірити було б важко? Кажу ж, наближалися до мирного, ну зовсім-зовсім мирного, може, тільки підозріло тихого порту, а наблизилися — і той порт зустрів їх прицільним вогнем із танків. Не з далекої відстані і не просто так собі, щоб налякати людей, побавитися їхньою слабкістю, — зустрів прицільним вогнем, з якихось чотирьохсот-п'ятисот метрів: щоб без промаху, щоб пущені з гармат снаряди разили нещадно.

Був крик, були розпачливі зойки, благання, та на них не зважали. По сейнерах било біля десятка танків, снаряди лягали кучно, один в один, і від дерев'яних суден швидко полетіли тріски, полетіли вусебіч і люди. Хтось поліг одразу, не подумавши навіть, що сталося і чому так сталося, хтось кинувся в море, та збагнув тієї миті, що не вмів плавати, й почав гребтися до свого сейнера, хапався за борти, а коли сховалися під воду борти, простягав руки до щогли, що виднілась над водою, баштугів, що єднали щоглу з бортами. Їх було багато, таких, що не вмели плавати, та ще більше було тих, що вмели; вони, навпаки, поспішили віддалитися від сейнерів і того лиха, що спіт-

кало сейнери. Одні бралися до берега, усе ще сподіваючись, певно, що на них зглянуться й дозволять випливати, інші вимахували руками вздовж берега чи навіть пливли вглиб: мовляв, що було, бачили, що буде, побачимо, аби далі від смерті і того страхіття, що сіє смерть.

Тоді заговорили кулемети, і говорили до того часу, поки від людей на поверхні моря лишилися всього лиш криваві плями.

Нас, кажу, обминуло те лихо, ми опинилися одним-двома днями раніш на таганрозькому пересильному пункті. Та чи не вони, жахливі події в маріупольському порту, прискорили евакуацію тавричан і з Таганрога. Ешелон за ешелонам відходив із станції, і все з солдатами, усе з солдатами. Підійдеш до одних: «Куди, хлопці?» — «Кажуть, на Сталінград». Підійдеш до інших: «На Кавказ нібито». Поцікавишся ще в інших: «Не знаємо».

Не знали й ми, куди повезе вчорашніх десятикласників та чмихалка, що її виділило для нас таганрозьке депо. Єдине, в чому переконалися: у вагонах не лише мелітопольська команда з випускників середніх шкіл, геть весь ешелон населений виключно ними.

Це підтверджувало догадку: везуть, мабуть, в училище. Але куди і, головне, в яке?

Хтось не забарився пустити чутку: з нас готуватимуть парашутистів-десантників.

— Не може бути,— перечу.— Хіба для цього треба було одбирати тільки тих, що мають середню освіту?

— Парашутисти діятимуть у тилу, а для цього потрібні грамотні й кмітливі хлопці.

— Все одно не може бути.

Я й сам не знав до пуття, що протестує в мені й чому протестує. Лише після того, як поїзд поминув Ростов, потім — Батайськ, засяяв, освітлений народженою в глибині свідомості думкою, і мало не крикнув, порадуваний: «Еврика! Що, коли нас везуть на флот? Зараз, коли ворог стоїть біля воріт Криму, тили Чорноморського флоту мають бути на Кавказі, навіть ближче — в Новоросійську. А в тилах готуватимуть кадри для флоту. З кого ж їх і готувати зараз, як не з людей освічених, більше того, з хлопців, які виростили на березі моря, з самого малечку навчені бути моряками? Та це ж так імовірно і так можливо, що іншого чогось бути навіть не може!»

Перший, хто осадив мене, мов коня в скаженому галопі, був Петро Русев.

— Братці! — сказав утаємничено й передав нам казак із водою, що по неї бігав він на зупинці.— Я знаю, куди везуть нас. До Краснодару, в зенітно-артилерійське училище.

— Не бреші.

— Точно! Біля колонки хлопці з нашого ешелону казали.

— Хлопці багато чого накажуть.

— Але ж які хлопці, братці, ті, що з начальством ідуть.

Це вже було схоже на правду.

— Ти, бачу, зрадив цьому? — обережно, хоча й не без роздратування допитуюся в Русева.

— А чом би й ні? Одне, з нас готуватимуть командирів, а друге, спеціальність яка: збивати ворожі літаки. Знавш, якої шкоди завдають вони фронту й тилу?

— Знаю. Але я на зенітника не піду вчитися.

— Думаєш, тебе питатимуть? — втрутився в розмову Прилипко.

— Може, й не питатимуть, проте, коли до цього дійде, так і скажу на комісії: не маю наміру бути зенітником. Ми ж вирости на морі,— хапаюся за переконливі, на мій погляд, аргументи,— комісія повинна розуміти: саме такі, як ми, потрібні зараз флотові.

Мені не вірилося, щоб Федір Коробка та Сашко Прилипко були байдужі до флоту. Я ж облазив із ними геть усі куточки на нашому кирилівському березі, всі, які тільки є, острови на лимані, пташині базари в пересипі, на Бирючому. Ми ж читали книжки про море, плавали на суднах, баркасах, без суден і баркасів запливали до шостої гундери, мріяли під грохіт чи шепіт хвиль про майбутнє, що зветься щасливою морською долею. Невже усе те пішло намарне, невже мені не пощастить тепер схилити їх до думки: домагатися морської служби, і тільки. Хай Русев, цей бачив море лише по вихідних. А Федір, а Сашко? Ну що для них ті зенітники? То ж тиловики. Усю війну провоюють і живого фріца не побачать, гатять у небо з десятка гармат, а збивають одного літака, а то й жодного. А на флоті... Хлопчики! Та ви ж самі добре знаєте, що таке морський флот, тим паче наш, Чорноморський! Згадайте його славні перемоги над турками в Чесменській і Сінопських битвах, згадайте оборону Криму, Севастополя, побережжя Азовського моря, де би-лися й наші діди. Невже вам нічого це не каже?

— Чи ми сперечаємося, — перший обізався Прилипко. — Самі добре знаємо: служити на флоті — честь і слава, наші кирилівці переважно на флоті та в кавалерії й служать. Але я так думаю: іде війна, чи до вибору зараз? Куди пошлють, туди й підемо.

— Ти що, — гніваюсь на нього, — затичка в бочонку? Куди пошлють, туди й підемо... А чому б і не наполягти, чому б не сказати: на флот — і тільки!

Примовк Прилипко, мовчав і Федір Коробка. Лише болгарин Русев кидав непевний погляд то на мене, то на Прилипка.

На лихо, й вітри дорожні були не з тих, що дмуть у наші вітрила. Коли ешелон прибув на станцію Тихорецьку і ми довідалися, стоянка триватиме рівно годину, висипали, зрозуміла річ, на перон — хто придбати щось у пристанційному буфеті, хто просто так, аби не сидіти у вагоні. Та не встигли й до станції пробратися поміж ешелонами, як налетіли, мов шуліки з-за дерева, ворожі літаки. На станції явно не ждали такої біди, бо не встигли й тривогу пробити. Сигналом про нещастя, що впало на наші голови, були залпи зенітних батарей, а одразу ж за залпами засвистіли й бомби, зататахкали, сіючи страх, кулемети. Для нас, зовсім необстріляних, то був справжнісінький жах. Чого раптом, звідки все це на тилівій із тилівих станцій, що робити нам, беззбройним і геть беззахисним? Голими руками не перешкодиш ворожому пілотові кидати бомби, поливати наляканих людей свинцем із кулеметів. Єдине, що лишається, шукати порятунку.

І ми шукали. Людей сила-силенна, але всі чимось схожі між собою. Вперше потрапили, мабуть, під бомбування й кидаються від вибуху до вибуху, як налякані коні від пожежі. Розумію: то кепське діло, біганина до добра не доведе, але й не бігти теж не можу. Бо так страшно. Десь поруч б'ють зенітки, над головою ревуть, мов навіжені, літаки, свистять, пропікаючи до нутроців, і вибухають перед очима бомби, а ти відкритий для всього і всіх, таке відчуття, ніби все, що є страшного на цій землі, цілиться по тобі, валиться на твою голову.

Не бачив, де поділися хлопці. Тоді лише згадав про них, як опинився на дні воронки, а хтось важкий і нечемний стрибнув на мене звверху.

— Ти, Петре?

— Я.

— А де ж Федір, Сашко?

— Не знаю. Рвонули убік, схоже, що під вагони.

Німці розвернулися тим часом і знову зайшли на станцію. Загупали зенітки, почувся відомий уже, але не менш страшний, ніж перше, свист бомб, потім — татахкання кулеметів. Відчутно близьке, націлене в самісіньке тім'я, і нам нічого не лишилося з Петром, як горнутися один до одного, а вдвох — до матінки землі.

Коли все стихло (а наліт припинився так само раптово, як і почався), ми з Русевим поспішили на те місце, де він бачив востаннє Сашка Прилипка та Федора Коробку.

— Не видно,— перший прибіг і заглянув під вагони Русев.

— Ходімо пошукаємо на пероні й поза пероном. Такий наліт був, всяке могло статися.

Вперше побачили там забитих, поранених і не без остраху заглянули до одних, потім — до других: чи не наші часом?

— Може, їх раніше підібрали? — тривожуся.

— В такому разі, давай розпитаємо в санітарів.

Ми так і зробили б, мабуть, коли б не почули тієї миті оголошення: команді номер двадцять чотири по вагонах.

Прибігаємо до ешелону, а хлопці наші товпляться уже на посадку.

— Де ви були, чорти голопузі?

— А ви де?

— Вас розшукували. Думаємо, може, шарахнуло.

— Х-хе,— гонориться Прилипко.— Шарахнуло. Не фріци по нас, ми шарахкали по фріцах.

— Бреши, та знай міру.

— Запитай у Федора. З зеніток по самолётах.

Я, мабуть, приголомшений був тим, що почув, бо Прилипко підсів ближче і заходився розповідати, як усе те сталося. Вони бігли, як і всі інші, куди очі дивляться. Аж гульк — командир став їм на дорозі. «Куди?» — питає. Ну, хлопці розгубилися, ясна річ, не знають що сказати з несподіванки. Зате командир не розгубився. «Погрібок отой бачите? — показав ліворуч.— Беріть снаряди і бігом на батарею». Так вони й воювали, поки не припинився бій.

Мені, признатися, заздрісно було. Це ж треба, Коробці, Прилипкові пощастило побувати в справжньому бою, а я, сильніший за них, відсидівся у воронці. Проте розібрався пізніше і збагнув: не заздрість турбує над усе, турбує те,

з яким пафосом розповідають хлопці про той бій. Що, коли вони встигли уподобати зенітну артилерію і придуть на комісію не з таким, як мені хотілося б, рішенням?

Нас викликали на комісію не поодиноці. Це підбадьорило мене. «Підійду зараз до столу,— гадав собі,— покажу хлопцям, як треба обстоювати себе, і тим додам їм мужності».

— Гладкий Павло Пилипович,— виструнчуюсь перед мандатною комісією і чітко, як належить на рапорті, доповідаю, якого року народження, звідки родом.

— Освіта?

— Середня.

— Ну то як, товаришу Гладкий, хочете бути командиром зенітної артилерії?

По обличчю, виразу очей видно: полковник закоханий у свою артилерію і навіть гадки не має, що хтось може бути не закоханий у неї. Одначе я не піддаюся магічному впливу його певності.

— Ні,— кажу твердо і тим примушую всіх, хто сидів за столом, схрестити на мені очі.

— Чого так?

— У мене була до війни мрія, товаришу полковник: стати бойовим командиром морського флоту. Я навіть подав документи до військово-морського училища в Ленінграді. Війна, самі розумієте, поламала ці плани, але я не хочу, щоб вони ламалися до кінця, і прошу вас: пошліть мене в розпорядження Чорноморського флоту. Хай я не стану зараз командиром, хай буду там рядовим, але моряком хочу воювати проти фашистів.

Полковник презирнувся з сусідю, та погляд його не став від того добрішим. Бачу, лишається мить, одна-єдина мить, після якої важко буде довести щось, і я хапаюся за останнє:

— Ви ж любите артилерію. Довіртесь і моїй любові, товаришу полковник: пошліть на Чорноморський флот.

Подіяло. Таки подіяло! Сталеві іскри пригасли в очах, та й обличчя в голови мандатної комісії стало добрішим.

— Ну що ж,— змилювався він і показав ліворуч.— Ідьте туди. Надаю вам можливість добитися свого в іншому місці.

Підцвяхнутий моєю перемогою, Русев бадьоро виструнчився перед столом і почав із найголовнішого.

— Мене теж прощу на флот, товаришу полковник. Дуже прошу.

— Прізвище?

— Русев, товаришу полковник. Ми з Гладким друзі, великі друзі.

Він так тягнувся перед комісією, так поїдав полковника своїми темними очима, що тому нічого не лишалося, як повторити попередню фразу.

— Гаразд. Ідіть туди.

Та коли черга дійшла до інших двох товаришів наших, перемінився раптом:

— Ви теж запорожці?

— Так точно!

Жду, вірю, знаю, зараз скаже: «І теж хочете бути моряками?» Та до слуху долітають інші слова:

— До оборони Вітчизни від німецько-фашистських загартників готові?

— Так точно!

— Ідіть сюди,— показав праворуч.

Я завмер, хлопці теж волочать, бачу, ноги. Не хочеться вірити, але й немає підстав не вірити: нас таки розлучають. Як же це? Чого раптом? І що маємо робити тепер? Моргнути хлопцям, хай домагаються свого? А хто їх слухатиме, коли інших уже слухають? Та чи й зможуть мої хлопці домагатися? Стоять он, мов у воду опущені, то дивляться на мене жалісними очима, то втуплюють їх у підлогу, чогось дошукуються на підлозі. Соромно їм чи страшно? І те, і друге, мабуть. Скільки й пам'ятаю їх, ніколи не приймали самостійного рішення, усе покладалися на мене, робили, що я скажу.

Аж зло бере. Стояли, ждали, тюті горохові, поки купили на слові. Русев не ждав он, взяв і попередив полковника.

Все інше робилося поза нашою волею і нашими бажаннями. Відсіяних з тих чи інших причин вилаштували в окрему колону, мали вести на пересильний пункт, ті, що лишилися в училищі, були поки що вільні, ходили по подвір'ю, мов господарі. Тільки Федір та Сашко незручно почували себе в моїй присутності. Стояли, поки збирали нас, відсіяних, докупи, й переступали з ноги на ногу, вибачалися, що так сталося, зрештою ткнули мені в руку

нову свою адресу й довго махали на прощання, просили писати.

Радити б треба: складається ж бо так, як хотів. А мені не до радощів, йшов похнюплений і нічого не бачив перед собою, про Петра, свого найближчого друга у цій випадковій колоні, забув навіть. Бо сталось-таки дурне. Дурне й неоправдане: з найближчими друзями розлучився! І де, в Краснодарі, на мандатній комісії. Та невже ж не могла було переінакшити все це? Хай хлопці не спромоглися вдіяти щось, а чому я стояв мов пень? Може ж, треба було виступити наперед і сказати полковникові: «Або Прилипка й Коробку посилайте з нами, або нас лишайте в училищі». Але ж як скажеш після всього, що було сказано вже?

На пересильному пункті нас не затримували. Вже другого дня стало відомо, що ми з Русевим ввійшли до складу команди, якій наказано отримати сухий пайок на три доби й бути готовими до посадки на поїзд.

— А куди ж їдемо? — питаю старшину.

— Куди повезуть, туди й поїдете.

— Як це?

— А повинно бути інакше? Це армія, товаришу боєць, і воєнний час, між іншим.

У мене й руки опустилися.

— Петре,— беру Русева за руку й відводжу осторонь.— Треба розбитись, а довідатися, куди повезуть команду, до якої ми приписані.

— Про це знають тільки в штабі, а там не скажуть.

— Думаєш? А як попроситися в писарі?

— Х-хе, писарів і без нас вистачає.

Мені не було чим перечити, але ж і погоджуватися теж не хотілося.

— Слухай,— зміркував я нарешті,— ходімо на склад. Нещодавно приходив звідти сержант, брав наших хлопців розвантажувати щось. Прилучимося до них і розвідаємо.

Недовго й крутилися між капітанармусів та людей, відповідальних за забезпечення команд недоторканим запасом продуктів, так через десять-п'ятнадцять хвилин і вловили потрібне нам слово: Прохладна.

«Батечку! — спинився я на півдорозі.— Від Краснодара до Новоросійська палицею докинути, а нас везуть на Північний Кавказ — до Прохладної».

— Петре,— шепчу товаришеві,— прискорюй темп. Розвантажимо цю машину й зникаємо.

Штаб — справжнісінька цитадель, не так просто було довідатися, від кого залежить наша доля, а добратися до вершителя долі на пересильному пункті й поготів. Та чого не зробиш заради тієї лиходійки, що іменується мрією. В одному з писарів пізнав земляка, до іншого просто підобрився — і вже вийшов на стежку, що веде до начальника, а коли на тій стежці та є добрі люди чи просто знайомі твоїм знайомим, то чому б і не стати згодом перед ясні очі того, хто тобі потрібен.

У майора старанно виголена, аж сиза від густо натиканої щетини борода, широкі кущисті брови, таке ж кущисте на скронях, але далі поріділе вже чорне волосся. Коли підвів очі і виважив на чималій відстані від столу спершу мене, потім — Петра Русева, щось тенькнуло в грудях й відчутно посунуло по всьому тілу.

Але відступати пізно.

— Слухаю.

— У нас рапорт, товаришу майор.

Бачу, брови у нього сіпнулися й підскочили на перенісі, але рух той (ми знали вже: він не з приємних) тільки підвдохнув мене. Прибрав по можливості бадьорішого вигляду і дав ногу: раз, два, три. Аж луна йшла від підлоги. Далі простягнув руку й поклав перед самим носом у низенького на зріст майора списаний рівним почерком папір.

Певний час між нами тривала мовчазна дуель: майор на мене дивився пильними, вивчаючими очима, я — на майора.

«Гляди мені,— наказую собі,— не поступайся. Вдавай із себе дитину, поїдай командира невинними очима, але не поступайся. Бо інакше...»

Не встигаю подумати, що станеться, коли не витримаю майорового погляду, бачу, не витримає майор. Опустив очі, взяв наш із Русевим рапорт, читає.

«Г-ги!» — сміюся серцем й одразу ж прикушую язики: мовчи, глуха, менше гріха. Почує, не оберешся лиха.

Так і є. Сकिनув на мене іскристі, аж надто суворі очі.

— Давно в армії?

— Рівно місяць, товаришу майор.

— Присягу приймав?

— Так точно!

— А дисципліни не знаємо, да? Візьми свій рапорт і порви, поки я добрий. Обидва поїдете з тією командою, в яку вас призначено.

— Ну як же.

Мабуть, не сподобалося моє «ну як же», аж скам'янів на обличчі.

— Кру-у-гом!

— Товаришу майор...

— Що-о?! — звівся за столом. — Кругом. На вихід кроком руш!

Мені нічого не лишалося, як виконати його команду. Та тільки-но ступив перший крок, чую:

— Стій! Візьми рапорт, — подає мені через стіл.

Але тієї миті заговорила в мені моя упертість.

— Без схвальної резолюції не візьму, товаришу майор.

Він розкрив рота, хотів, видно, повторити своє грізне «що-о?!», та я випередив його:

— Невже це так складно, товаришу майор: задовольнити прохання двох із десятків тисяч, що проходять через ваші руки? Невже ви ніколи й нічого не любили?

— Мовчать! Бери рапорт!

— Не візьму.

— За невиконання наказу під суд ревтрибуналу підеш!

— Не піду, товаришу майор! Я хоч і молодий боєць, а закони знаю. Ми з товаришем просимося на фронт, а ви хочете, щоб ми йшли далі від фронту. Трибунал за це не судитиме.

Майор рвонувся було вийти з-за столу, і хто знає, чим завершився б його рішучий намір, може, нас справді взяли б під варту, коли б не нагодився на суперечку інший майор.

— Що, Христофоре Акоповичу, — весело сказав командирові, — знову війна з грамотіями?

— Ось, полюбайся, — мені здалося, що майор одразу ж прохолов, хоча й не без обурення передав захожому наш рапорт. — Статут для нього, розумієш, не статут. Війна — байдуже, дисципліна — наплювать. Стати моряком — ось що для нього важливо.

А той, кому передано рапорт, присів тим часом за столом, читає й усміхається куточками уст.

— Але здорово написано! — відвів зрештою від папірця очі й хитро глянув на майора. — Може, таких писарів варто при штабі мати, га, Христофоре Акоповичу?

— Ти що, Кумейко. Мало в нас своїх писарів, да? Та й нащо вони, отакі, як ці, писарі? Нам не сердечні послання, нам доповідні треба писать, списки складати, звіти.

— Твоя правда. Але ж як пишуть, га: «Ми — діти моряків. Любов до моря прийшла до нас разом із доторком пропахлої в далеких плаваннях батьківської руки, і тільки смерть здатна погасити її». Чуєш, тільки смерть! Скільки вам років? — обернувся до нас із Русевим.

— Мені вісімнадцять, Русеву теж вісімнадцять, — рубаю не моргнувши.

— Бачив? — осміхається Кумейко. — Як собі хочеш, Христофоре Акоповичу, а вони мені подобаються. Що, хлопці, — знову обертається до нас із Русевим, — коли я вблагаю командира, залишитеся у нас при штабі?

— Ні, товаришу комісар.

— Так, так. Ніякі спокуси, значить, не діють... А звідки ви знаєте, що я комісар?

— Догадуємося, товаришу майор.

Кумейко розводить руками.

— І грамотні аж надто вже, і догадливі. Що ж із вами робити? Може, вволимо таки їхню волю, га, Христофоре Акоповичу?

— Ти так вважаєш, да? Іде війна, Кумейко. В одного одна воля, в іншого інша. А хто воювать буде?

— Стривай, стривай, — Кумейко підніс і поставив перед собою застережливо руку. — Навіщо так? Вони ж на фронт просяться, а не навпаки.

У мене аж серце заграло і м'язи напружилися. «Ти глянь, — дивуюся. — Цей Кумейко мої слова повторює. Оце комісар, оце чоловік!»

— Ми говорили товаришу майору, — вихоплююсь із словом, та Кумейко й мене обриває застережливим жестом руки.

— Я так думаю, — каже командирові полку. — Любов до святого діла завжди слід підтримувати, а під час війни і поготів. Не мені ж тебе вчити, Христофоре Акоповичу, сам добре знаєш, коли пошлемо цих хлопців на флот, вони вдвічі краще воюватимуть, аніж у піхоті, скажімо.

— В десять разів краще, товаришу майор! — не втримуюсь і запевняю комісара.

— О, бачив, аж у десять. Як же можна нехтувати цим?

— А що я вдію? У мене немає команди на флот, у мене є команда в Прохладну.

— Але ж не сьогодні, то завтра буде. Сам знаєш, яка в Криму обстановка. Людей на флот проситимуть, і буквально цими днями.

Ми не просто пішли — випурхнули з приміщення. І раділи, і обіймалися на radoщах, ладні були упасти на пригорок й котитися в міцних побратимських обіймах до самого моря. А що, не я казав: хто хоче, той домагається, хто стукає, тому відчиняють!

IV

Одного дощового дня нас таки вилаштували на плацу й сказали: від сьогодні ви йдете в розпорядження старшого лейтенанта. А що старший лейтенант стояв перед нами в справжній морській формі, про все інше не важко було догадатися.

Флот був десь у порту, нам навіть не показали його. На світанку ще вивели з Новоросійська й повели невідомими дорогами. Зате коли прибули на місце призначення, сумнівів не лишалося: ми таки не десь там, у військово-морській частині.

Знову лаштували, групували за якимсь принципом, зрештою визначили місце в підрозділах і ясно сказали: ви — у школі матросів. Завдання ваше: успішно засвоїти програму, стати комендорами й зайняти своє місце в лавах моряків славного Чорноморського флоту.

Це вже не просто обіцянка. Точно і ясно сказано: з нас готуватимуть комендорів. А хто ж не знає, що таке комендор? Комендор — сила, комендор — слава, комендор — бог на флоті!

Збоку, либонь, видно було, які ми щасливі і які подитячому нестримні. І запобігали, де не слід, і поспішали, де не треба, тим паче коли настав час одягати морську форму — і тільняшки, і фланельки з синіми, море, комірцями-гюйсами, і бушлати з блискучими гудзиками. А ще — безкозирки, ті легендарні безкозирки, напис на яких, власне, й визначав нашу приналежність до Чорноморського флоту.

Проходячи коридором, зиркнув я в той бік, де було дзеркало, й спинився. А спинившись, не міг не розглянути себе з усіх боків. Мати рідна! Яким же я великим і яким гарним видаюся у морській формі! Наче підріс, змужнів, освітився зсередини. Воно й не дивно: ріст у мене один метр вісімдесят сантиметрів, у плечах якщо

й не такий, як тато, то й не далеко утік від свого тата. І об'єм грудей мов у справжнього моряка, а талію хтось із дотепників назвав на комісії дівочою — вона таки гарно підкреслювала атлетичну форму мого тіла. Та й обличчя он як вибілилося за ці осінні місяці. Примітно схудло й ніби аж видовжилося трохи (від природи воно у мене кругле). А чуб, мій завжди висмалений на сонці чуб, навпаки, потемнів, і очі якимось виразніше заголубили. Чи тому, що голубіє на radoшах душа, чи присутність комірця на фланельці голубить їх. Побачила б отакого Дарочка тоді ще, до заміжжя, серцем прикипіла б, думати не захотіла б про якогось там Зажуру. Діла-а... Ба як одмінює людину форма. А кажуть, вона нічого не важить, вона — шкаралупа, і тільки. Брехня! Гарна форма і некрасивого робить цяцею.

— Милуєшся?

Оглядаюсь — він, Русев.

— Уяви собі, що й милуюсь. Личить, правда?

— Кому ж тоді вона й личитиме, як не тобі.

Сміємось, вдоволені, і так, сміючись, виходимо з приміщення. А там, надворі, налітає на нас рвучкий вітер з моря, рве зненацька стрічки на безкозирках і грається-лопотить ними, торкається обличчя й тим уже — найвразливіших струн серця. А хіба закоханому в море серцю багато треба? Заграло, заспівало на всі лади, кожному стрічному вклало до вух: «Ми — моряки!» Воно, сказати б, і дива мало. Хай те, що чекає на нас завтра, після-завтра, протягом двох місяців іменуватиметься звичайною бойовою підготовкою, хай нам буде важко, часом принизливо плазувати, мов звичайна піхота, по землі, навчатися багнетного бою — дарма, ми в морській формі, ми — моряки. Та й не тільки ж багнетний бій, усякі там пластунські вивертні, гармати, правила артилерійської стрільби теж вивчатимемо. Кому-кому, а комендорам слід знати їх, як свої п'ять пальців. На морі так: не поцілів — пропав, загаявся — теж пропав.

Розклад занять мов у справжньому училищі: від ранку допізна, і все бігом, усе в прискореному темпі. Бо прискорено розгортаються події на фронті. 16 жовтня Окрема Приморська армія, а з нею й Чорноморський флот залишили Одесу, 20 жовтня прорвано й ішунські позиції. Ворог вийшов на оперативний простір, і Севастополь лишається, по суті, єдиною нашою землею в Криму. З усього видно: буде вперта й тривала битва, щось подібне до того,

що випало на долю прадідів наших у 1854—1855 роках. А коли так, недалеко той час, коли покличуть на бій за Севастополь і нас.

Учора був з кількома курсантами з нашого підрозділу в нараді — отримували в Новоросійську прилади, навчальні посібники, усяке устаткування. В порту явне перенаселення, перебазувався, мабуть, із Севастополя й флот. Що ж, то не така вже й дивина. Навіщо тримати під вогнем ворожої авіації, а то й артилерії зайві кораблі? Треба буде, покличуть. Дивує й тривожить інше: надто суворі обличчя в моряків. Невже наші справи в Криму такі до лиха кепські?

V

Чого-чого, а екзаменів ніхто з нас не сподівався. Он яка напружена обстановка на фронті. Чи до екзаменів зараз, тим паче по-справжньому серйозних? Ганяють, мов сидорових кіз, а надто з артилерійської стрільби. Тоді аж, як дійшло до призначення, догадався, в чому справа: тих, що закінчили школу на «добре» й «відмінно» і, крім усього, були кмітливіші, посилали на бойові кораблі.

Ми з Русевим теж належали до відмінників, під час навчання були командирами відділень у взводі. А проте тремтіли серцем: куди пошлють, на бойовий чи не на бойовий корабель? А коли на бойовий, то на який? Одне — лінкор, крейсер, і зовсім інше — сторожовик, одне — з друзями, й інше — без них. Це ж останній рубіж, це, можна сказати, остаточне вирішення долі.

Єдине, що притлумлювало трохи хвилювання, — не нас повезли на комісію в Новоросійськ, з Новоросійська прибула до школи комісія. Вона не була така широкопредставницька, як там, у Краснодарі, всього три чоловіки з чужих сиділи за столом. Та наших два. Зате які то були суворі в своїх приписах та рішеннях моряки! Сказали — і ніби припечатали, сказали — і ніби припечатали.

— Матрос Гладкий! — доповідаю, виструнчившись перед головою комісії, капітаном першого рангу.

Бачу, міряє мене з ніг до голови очима, і це примушує тягтися в струнку, тримати груди колесом.

— До війни середню школу закінчили, товаришу матрос?

— Так точно! Подав документи до Ленінградського військово-морського училища,— поспішаю доповісти як про щось найважливіше,— та на дорозі стала війна.

Знаю, сказав зайве, а проте не шкодує: саме вона, завина, прикувала до мене увагу всієї комісії.

— Ум-гу,— своє щось ствердив голова.— Де ж ви такий вирости?

— На побережжі Азовського моря, товаришу капітан першого рангу, точніше, на Запоріжжі, в Кирилівці.

— В самій Кирилівці? — жваво поцікавився інший моряк, той, що сидів поруч із головою комісії.

— Так точно, товаришу капітан третього рангу!

— Земляк, значить. Чий же ти будеш? Пилипів?

— Пилипів,— кажу збентежено, а тим часом думаю: «Хто ж це такий? Стривай, хто з наших ходить у капітанах?»

— Знаю Пилипа,— ствердно киває земляк і обертається до голови комісії.— Шкіпером риболовецького судна плавав його батько.

За столом подобришали враз, перемовляються.

— А як середню школу закінчив? — цікавляться зрештою.

— На відмінно.

— І школу матросів теж на відмінно,— пояснив голова комісії.— Ну що ж,— весело глянув на мене.— Раз таке діло, посилаємо вас, товаришу Гладкий, комендором на лідер «Ташкент». Глядіть, будьте достойні цього призначення.

— Єсть, бути достойним цього призначення!

Круто обертаюся й націлююсь іти, та раптом ловлю на собі збентежений погляд Русева, того самого Петра Русева, який зрікся заради мене перспективи навчатися в Краснодарському зенітно-артилерійському училищі й стоїть тепер ні живий ні мертвий «Тобі,— кажуть його очі,— поталанило. А що буде зі мною?»

— Вибачте, товаришу капітан першого рангу,— знову обертаюся до голови комісії.— У мене до вас прохання.

— Слухаю.

— Оце мій товариш,— показую на Русева,— пошліть і його на «Ташкент».

Голова комісії осміхнувся й глянув на мого земляка, капітана третього рангу.

— А Кирилівка, що, циганське село?

— Та ні,— сміється земляк.

— То чого ж це він у вас такий: дайте мені і моїм дітям?

Тепер сміялась уся комісія.

— Розумієте,— знічуюсь.— Ми з самого Мелітополя тримаємось купи. Нас уже пробували роз'єднати, та ми вистояли. Невже тепер оце, на останньому рубежі, роз'єднаєте?

Я, мабуть, аж надто вже благальний вигляд мав, комісії нічого не лишалося, як потішатися.

— Ну добре,— згоджується капітан першого рангу.— Давайте свого товариша, побачимо, хто він і що він.

Того ранку місто Новоросійськ, прилеглі до нього гори та долини стали невпізнаними — на дерева, на прижухлу траву, кущі понад дорогами й далеко поза дорогами ліг кристалево чистий, дивовижно химерний, коли дивитися зблизька, і звабливий своїми химерами та білизою іній. Він не просто одмінив довколишній ландшафт, знані й не знані нами місця поблизу Новоросійська, в самому Новоросійську,— омолодив їх. Ще вчора обіч доріг лежав властивий пізній осені бруд, зяяли завдані бомбуваннями рани, місцями впадало у вічі типове для тривожних часів недбальство; тепер веселила око дивовижна своєю чистотою та звабою краса і зроджувала в серці незвичну, ту, що окрилює дух, бадьорість. Коли б не туман — хай і ріденький, ледве примітний,— що скрадає-таки далину й ховає за легеньким серпанком гори та доли, а надто причаєне внизу місто з портом, кораблями в порту, певно, край світу видно було б. Атож! У такій казці, в такій чистоті не повинно бути меж. Це той нечасто дарований на віку випадок, коли можна окинути зором світ і тішитися всіма, що є на землі, принадами світу.

Дорога звивиста і йде здебільшого долиною, та врешті знаходимо таке місце, з котрого видно геть усю панораму міста, всі чари заїненої далини. А вже коли спинилися й розглянулись, не могли не замилуватись.

— Еге-ге-ге-ге-ей!!! — кричить котрийсь із наших, і від того «ге-гей» осипається іній на ближніх деревах, котиться горами весела луна.

— Ну й деньок,— кажу хлопцям, а сам дивлюся в заїнений простір і не можу натішитися ним.— Мовби на замовлення.

— Еге, на Новий рік не завжди таке буває.

— А для нас цей день як Новий рік.

— І день народження заодно.

Це вже не я сказав. Ці велемовні фрази належали трьом із моїх товаришів, тих моряків-щасливців, що їм, як і мені та Русеву, випало служити на лідері «Ташкент». Виходить, вони почувають те, що й я. І раді з того, що воюватимуть на «Ташкенті», не менше ніж я. А чом би й не радіти? Навчаючись у школі, ми не просто засвоювали премудрості артилерійської стрільби в морському бою. Бойова слава Чорноморського флоту теж повніше розкрилася перед нами. А лідер «Ташкент» належав до кораблів, котрі примножували ту славу, й примножували саме влучністю артилерійської стрільби. Це він тривалий час не виходив із боїв під Одесою, знищував вогнем своїх гармат ворожі батареї, бив по тилах, накопиченнях військ для атаки і найбільше — по густих лавах атакуючих. Як же нам, комендорам, не радіти, кажу, коли лідер «Ташкент» славився не чимось іншим — нашою спеціальністю!

А в мене, крім усього іншого, була своя прихильність до «Ташкента» і своя любов. Бачити його ні зблизка, ні здалеку не доводилося, а чути від багатьох чув: лідер належав до особливого типу кораблів, збільшених есмінців, і, що найголовніше, пофарбований в омріяний мною з дитячих літ блакитний колір. Один-єдиний такий на весь флот, на все Чорне море!

Таки неможливого у нашому житті-бутті нема! Треба тільки добре захотіти й не поступатися ні перед ким і ні перед чим! Хіба я не лишився б у Краснодарському зенітно-артилерійському училищі, коли б спасував перед полковником із мандатної комісії? Хіба не погуркотів би до Прохладної, коли б не на поліг на своєму в розмові з командиром запасного полку? А там, у Прохладній, всяке могло б спіткати. Та й тут, у Новоросійську, хто знає, якою була б моя доля, коли б не прагнув бути справжнім моряком і не вчився на відмінно. Саме вони, старання мої, змусили голову комісії звернути на мене увагу. На щастя, й земляк підвернувся, розсмішив комісію, роздобув своєю атестацією капітана першого рангу — і вітер одразу ж змінив напрям. Чуєте, гори?! Чуєте, доли і ти, земна і неземна красо?! Доля наша за нас, вітер подув у наші вітрила!

Радість не вміщується в серці, і я налітаю на придорожнє дерево, штовхаю у стовбур плечем й застерігаю для годиться товаришів:

— Полундра!

Берегтися пізно вже: на всіх, хто стояв під деревом, посипалися густі, що охолоджували приємними доторками, порошок інею. Крик, сміх, удавані погрози, а то й намагання провчити мене, аби не жартував так, хоча й бачу по хлопцях: жартувати хочеться всім, такі, що й вибриком пішли б, коли б дозволяла форма.

То була чи не єдина така з усіх наших доріг, принаймні відтоді, як вийшли з дому: і весела, і щаслива, і відчутно легка. В самому Новоросійську, щоправда, посерйознішали всі, прибрали бойовитішого вигляду, настільки бойовитішого, що хтось не втримався й зауважив збоку: «Молоді, не йдуть — несуть себе на службу». Але й зауваження не збентежило нас. Та й чого мало б бентежило, коли воно, по суті, похвала?

Давненько уже помітили порт, кораблі в порту. Здебільшого дрібні: катери, сторожовики. Але були й солідніші. Серед них є, мабуть, і той, на якому маємо добиратися до Севастополя. Сама лиш думка, що ти моряк, зобов'язує певніше ступати по бруку, почувати себе здатним на щось велике і величне. А що ж буде, коли зійдемо на палубу й відчуємо себе повноправними членами екіпажу? Га, що тоді буде і як воно буде?

Мабуть, аж надто вже поринули в свої думки, коли підходили до порту, не почули, щоб оголошувалась тривога. Зате добре розчули й здивувались, признатися, коли у місті й поза містом, на всіх кораблях заговорили зенітні батареї. Дружно, голосно, з такими разючими вилясками, що нам, застуканим зненацька, аж підігнулися коліна.

Проте не збавляємо — прискорюємо ходу.

— Сій! Назад! — перегородили дорогу. — Сюди не можна.

— У нас призначення!

— Потім. Назад!

Чого ж назад? Ми, вважай, на місці вже. Зараз куди не поткнись, скрізь скажуть: «Назад!»

Ховаємося в першому підворітті. А місто здригається від колотнечі.

Не втримуюсь, виглядаю із схованки й одразу ж ховаюся: із зораного вибухами неба прямісінько на нас летять хрестаті німецькі шуліки.

— «Юнкерси»!

Не встигаю сказати: «Йдуть у піке»,— чується пронизливий свист, і землю, і порт, наше підворіття стрясають оглушливі вибухи.

— Утікаймо звідси! Вони ціляться по порту, по кораблях, що в порту!

Ніхто не перечить, усі розуміють: так воно і є. А коли так, то чого даремно ризикувати? Чи ми допоможемо порту, коли нас туди не пускають?

Одне, друге підворіття позаду. А тим часом із затягнутого напівпрозорим серпанком піднебесся, з-поміж суцільних, здавалося, спалахів знову випірнули й пішли прямісінько на бухту хрестаті «юнкерси». Тиснемося до стін, шукаємо порятунку за стінами. А порт клекотить, зенітки, мов кулемети, татахкають безперестану. Он спалахнув один, за ним другий «юнкерс» і, волочачи за собою шлейфи чорного диму, пішли на бухту, схоже, ніби прямісінько на кораблі. Мить — і в оглушливій колотнечі чути ще оглушливіші вибухи. «Невже поцілили?»

Користуємося нагодою (ми встигли помітити: «юнкерси» заходять на бомбування трійками) й поспішаємо віддалитися від порту. Поки є час, поки не пізно!

Цього разу недалеко втікаємо: нас примітив хтось і сіпнув переднього за руку:

— Сюди, хлоп'ята, тут бомбосховище!

Тільки-но спустилися в підземелля, прилаштувалися між людьми, чуємо відбій.

Хлопці презираються, бачу, не вірять.

— А наліт авіації завжди такий,— пояснюю, як чоловік бувалий уже, знаючий.— Зненацька починається, ще раптовіше припиняється.

У місті цілковита тиша. Ні звичної метушні на вулицях, ні машин, ні характерних для порту гудків. Ніби так завжди й було, наче так і треба.

— Може, ми поспішили? Може, не минула ще небезпека.

— Оголосили: відбій.

Тих, що мали розпорядитися нами в порту, не так уже й легко було розшукати. І тривоги, і прикростей зазнали. Та ще більшу прикрість почули від них, коли знайшли. Були суворі з виду, як і всі моряки, а довідалися, хто перед ними, чомусь уважніше, ніж можна було сподіватись, приглянулися до кожного з трьох, що зайшли доповідати.

— Хтось із вас у сорочці народжений, хлопці,— сказав старший.— Прибули б на годину-дві раніш, розділили б долю транспорту і команди, що на транспорті.

— Ми прийшли вчасно. Там,— кивнув на супровідний лист,— вказано.

— Бачив, знаю,— поспішив заспокоїти капітан-лейтенант.— Не про те річ. Хотіли посадити вас дещо раніш. І вас, і весь загін морської піхоти, що правиться разом із вами до Севастополя.

Помовчав, схоже, ніби тамував у собі пекучий біль, а вже потім додав:

— Розквартируйтеся і ждїть.

Нам, комендорам, нічого не лишалося, як відкозиряти й піти. Та тільки-но причинили за собою двері, одразу ж відчули: капітан-лейтенант не все сказав. Заклопотаний був чи не вважав за потрібне казати, одначе не сказав.

— А що сталося з транспортом? — питаю командира, що вийшов розпорядитися щодо нас — сказати чи й показати, де маємо розквартируватися.

— Не бачив хїба, що тут було годину тому? На дні вже ваш транспорт, розбомбили німці.

Мене ніби по тїм'ю ошелешили. Стою, дивлюсь на командира, жду, а чого жду, і сам не знаю.

— Як же це?

— А отак. На фронті не був ще?

— Ні.

— Будеш, то побачиш.

Дїла-а... Оце пригостили новиною. А далі ж як? Капітан-лейтенант наказав: розквартируйтеся і ждїть. Виходить, довго доведеться квартируватися тут, поблизу порту. Добре, коли ждання завершиться як треба. А коли ні?

Заговорив про це з одним із старожилів — смїється, заговорив із другим — і зовсім потїшається: чи ти один такий? Глянь, скїльки нас тут, і всі ждуть команди: «На посадку, шикуйсь!» Куди-куди, а на фронт не забудуть одвезти.

— Може статися,— цілком серйозно пояснив третій,— що саме «Ташкент» прибуде за нами з Севастополя. Він і швидкісний, і в обороні надійний. Зовсім недавно був тут. Запасся пальним, узяв людей на борт і зник. Йому й ночі вистачить, щоб добратися до Севастополя.

Я й повірив, а повіривши, заспокоївся. Як же, казали старші, буваліші, та й призначення, як не є, лишилося при нас, не втратило і не повинне втратити сили.

Певність — вона така, і заспокоїть, і приспить. Коли почув сподівану команду (десь згодом уже второпав — ніхто не казав: «На посадку», — казали інше: «Виходь шикуватися!»), коли, кажу, почув її, аж жижки затремтіли. Схопився один із перших, вибіг з приміщення, став у стрій. «Ура-а! — кричав подумки. — Якщо за нами справді прийшов «Ташкент», ми, комендори, сьогодні, буквально зараз оце, станемо повноправними членами команди». Аж чую, не те щось кажуть. Спершу зацікавився тільки, далі й зовсім обімлів. Капітан-лейтенант не радів з того, що сталося, але й не кривив душею. Як моряк, він співчував нам, тож не без суму сказав:

— Обстановка змінилася, товариші, усі, хто чекав відправки до Севастополя, йдуть у розпорядження командування 385-ї морської бригади.

— Як це — всі? — вихоплююсь перший. — Нас учили на комендорів!

— А ви і в бригаді будете комендорами, ну не комендорами, то мінометниками, кулеметниками зрештою.

Когось, як і мене, не вдовольняє відповідь, а ще більше чиясь рішення, і він висловлює своє невдоволення без особливих церемоній:

— Міномет так може зійти за восьмидюймовку, як баба за дівку.

— Зайві розмови, товариші, — суворішає капітан-лейтенант. — Правила стрільби по наземних цілях у польовій артилерії простіші навіть, ніж у морській, а все інше вивчите. Так склалося, зрозумійте. Ні ми, ні ви, ні хтось третій нічого вже не вдіє.

— Але ж у нас призначення на «Ташкент»!

— До лампочки тепер твоє призначення, — сказав хтось із тих, що стояли в сусідній шерензі. — Сказано ж, змінилася обстановка, а значить, змінилося й призначення.

Капітан-лейтенант пропускає повз вуха згадку про лампочку, але другу половину фрази підтримує. Так і сказав: «Товариш правильно пояснює. Абсолютно правильно!»

Може, й так, життя є життя, воно завжди вносило свої корективи. Але ж коли б хто знав, як не хочеться погоджуватись із цими корективами! Легко сказати: відмов-

ся від мрії, усього, що миле твоєму серцю. Та чи ж для того плакалася вона, мрія, чи то так просто було позичати в сірка очі і йти заради неї напролом — і там, у Краснодарі, і тут, на комісії?

Сказатися можна. Ніби обікрали тебе або ще гірше: спалили все, що було в тебе найдорогоціннішого, тепер привели на пожарище й кажуть, співчуваючи: «Дивись, оце все, що лишилося від твоїх сподіванок. Хочеш, посидь, погорюй на своєму й не своєму вже обійсті, але знай: нічого не висидиш, рано чи пізно змушений будеш проститися й піти».

VI

Час набув, здавалося, нової якості: події мінялися за подіями, розпорядження за розпорядженнями, а нам байдуже. Ходимо на заняття, міряємо кілометри на кавказькому побережжі Чорного моря, знову беремо на плечі труби, плити, тринози й шукаємо (наближеної до фронтових умов обстановки. Тоді аж, як прибули на Тамань і стали навчатися, по суті, однієї справи — посадка-висадка, спинився кожен і сказав собі: «Е-е, та ми не просто майбутні оборонці Севастополя, ми належимо до тих, хто не сьогодні, то завтра має зійти з кораблів на кримську землю й відвоювати у німців полишений цієї осені Крим!»

Командири тоді ще, як прибули в бригаду, помітили, видно, наш настрій (а може, обстановка вимагала того: бригада формувалася спішно), — спершу призначили кількох із нас командирами мінометів, потім вилаштували на плацу й оголосили: матросам і старшинам, котрі успішно освоїли свої обов'язки, інших навчають бойової виучки, присвоїти звання...

Далі йшов перелік, і в тому переліку ми з Петром Русевим почули й свої прізвища.

«А що, — сказав би дядько Самійло. — Не святі горшки ліплять. Ми, кирилівські, і не на таке ще здатні».

День і час висадки лишався, ясна річ, у таємниці, хоча й не був великою загадкою. Через те тривога однієї з передноворічних ночей не стала для нас ані несподіванкою, ані якимсь дивом. Підіймали по тривозі не раз уже, чому б і цій не бути всього лиш тривоною?

Поралися швидко і злагоджено, деякі жартували навіть, підохочували один одного звичними в середовищі

моряків дотепами. Та й тоді, як поспішали до пристані, чи того, що умовно називалося пристанню, щулилися від холодного з наближенням до моря вітру й казали: «Не біда, подадуть команду повертати голоблі назад, до ранку ще погріємося». А прибули на берег і приглянулися до берега, потім — до бухти, видовжили, дивуючись, лиця й відчули, як щось тенькнуло в грудях: Таманська бухта геть уся була забита суднами, і найрізноманітнішими, від транспортів до сторожовиків та рибальських сейнерів.

Усе з'ясувалося, коли завершили посадку: маємо бути цієї ночі в Криму й забезпечити наступ нашої армії на Крим.

Комісар батальйону не приховував складності бойового завдання, що стояло перед нами, як не приховував і становища, в якому перебував Севастополь, уся наша держава, і те, що з нами розмовляли як із людьми, від яких залежить доля держави, будило силу в серцях і зроджувало віру: ми зробимо все, чого від нас вимагається. Повинні, зобов'язані зробити!

Командир батальйону виступав другим і був ще конкретніший за свого комісара. Матроси знали: комбат — не новачок на війні, за його плечима оборона Одеси, і десанти, і просто бої. Отож вірили: такий усвідомлює, куди веде. До Криму недалеко, набрав розгону — і там. А крім того, у німців сьогодні, двадцять п'ятого грудня, різдвяні свята. Коли ж тоді й висаджуватися, як не в перший день різдвя? Хай не всі, але більшість фашистів святкують його і вип'ють на святі добряче. А підпилим не до пильності як і не до війни. Поки прокинуться, поки доберуть, що й до чого, ми вхопимося берега, посіємо масованим ударом із кораблів паніку, а паніка та ще зимової пори зробить своє діло.

Нам, як і більшості десантників, випало не найгірше: йшли до Криму на сторожовику середнього типу. Посудина, коли міряти флотськими, а не рибальськими вимірами, мізерна, звичайно, та це нікого не бентежить. Хлопці жартують навіть, менша, кажуть, посудина, менша мішень. Зате висаджуватимемося без усяких пересадок. Вріжемо носом у берег, перекинемо сходні — і в Криму.

— Якщо до того не вріжемо дуба.

Зауважив хтось сторонній. Обертаємося — Варяг, радист із торпедованого в морі судна. Вплив, подекуди, в Анапі та там і пристав до нашої бригади.

— Чого б я каркав,— хмурюся.— Ще накличеш своїм карканням біду.

— Не гнівайся, старшино.— Варяг торкається рукою мого плеча і йде далі.— Веди краще своїх орлів до баталера, там наркомівські дають.

— Розкажуй.

— Серйозно. Ми ж не якийсь там біс, морська піхота. Замочимося, все ж тепліше буде.

Спирт справді зігріває й гонить пересторогу. Сміємось, жартуємо, але... до пори до часу. Як тільки сторожовики покинули Таманську бухту й лягли курсом на Комиш-Бурун, повів справжній зимовий вітер. Морські піхотинці швидко стихли, пішли й нишком сіли на визначені кожному у своїй роті чи батареї місця.

Аби не сидіти квочкою і не думати, як там та що там, дивлюсь машинально на годинника і йду поміж своїх батареївців.

— Пам'ятайте, на сходнях не церемонитимуться. Будьте обережні, не опиніться в морі. На суші все можна підібрати й поставити на місце, а море не поверне. Що в море упало, те пропало.

З усього видно, йдемо не на повній швидкості. Та ось додано обертів, і судно відчутніше прискорило хід.

Все, починається найголовніше. Пронесе чи не пронесе? Коли б справді сталося так, як казав комбат: у німців різдво, німці сьогодні більше, ніж будь-коли, можуть бути безпечні. За темряви ще вчепилися б берега, рвонули б, не зустрічаючи серйозного опору, вздовж берега — і в Комиш-Бурун. А нам би тільки ввірватися туди... Коли б справді сталося так, щоб німці перепилися й спали непробудним сном! Хай би поталанило нам. Є ж на світі обставини, що сприяють успіхові. Я не сам тут, нас сотні. Невже серед сотень немає щасливих!

Тільки-но встиг подумати так, одразу ж шарахнуло десь поруч. Раз, удруге і втретє.

«Ми, мабуть, попереду йдемо,— майнула думка.— Ціляться прямисінько по нас. Чому ж немає команди приготуватися? Невже до берега пливти ще та й пливти?»

Позираю в той бік, де сидять командири, й здригаюся від несподіваного вибуху над головою. Гримнуло, задзвеніло там, на палубі, до нас проникла й залоскотала в ніздрях смалятина. А корабель іде, і снаряди вибухають то з одного, то з другого боку.

«Розвиднилось уже, чи такий щільний артилерійський вогонь? Луплять і луплять по нас, схоже, ніби бачать у передсвітанковій млі. Де ж обіцяне прикриття — і з моря, і з повітря?»

Черговий снаряд знову влучає в судно, і воно здригається, мов жива істота. Почувся крик, стогін, та їх обірвав ще один вибух, цього разу десь у донній частині.

Сторожовик і зовсім збавив хід, він, по суті, стоїть уже, і себе, і нас прирік на вірну смерть! Добре, як німецькі артилеристи впевняться, що зробили своє діло, й перенесуть вогонь, а коли лупитимуть і далі? З нас же цурки летитимуть!

Намагаюсь заспокоїти себе, інших заспокоюю і в тих клопотах, у тій метушні стикаюся з Русевим.

— Що робитимемо, Павле? — благально глянув на мене. — Корабель тоне.

— Таке скажеш.

— З машинного відділення вилазять ті, що мали задріти пробоїну. Нічого не вдіють із нею.

Нарешті надійшла команда від того, хто один міг подати її тут — від командира сторожовика: всьому особовому складу залишити корабель.

Поміж десантників — тривога, галас, метушня.

— Товариші! — покрив той галас гучний комбатів голос. — Обстановка ускладнилася: пробоїни надто великі, щоб задріти, а снаряди влучили в пальне, палуба і вода довкола судна охоплені вогнем. Хто погано плаває, розбирайте, поки є час, перегородки, шукайте інші підручні засоби й добирайтеся на них до берега. Орієнтир — бій, де найгучніша пальба, там і наші.

Морські піхотинці мовчали деякий час. Чулася тільки стрілянина при березі та вибухи снарядів у морі. Та ось підбігло кілька чоловіків до східців, що вели на палубу, видно, мали намір піднятися нагору, взяти рятувальні круги. Їм не перечили, навпаки, уступили з дороги, та вони лише поткнулися нагору й одразу ж повернули назад.

— Там справжнє пекло, — сказали. — Палає вся палуба!

— Готуйте підручні засоби тут, — порадив хтось із командирів. — Вискочити в море можна, мокрих не встигне взяти вогонь!

Я поспішив до свого відділення:

— Це справді добра рада, хлопці. Ламаймо перегородки.

— До берега не близько... Тут не раз задубієш, поки допливеш.

— А все-таки на дошці безпечніше, ніж без дошки. Якщо хтось має шпильку чи голку, теж прихопить із собою. Вони — чи не найнадійніший порятунок від судоми.

Ми не перші заходилися ламати каюти, усі, які були, перегородки. Довкола гриміло, вирувало, люди шукали порятунку. А вода прибувала. Ось уже вона по коліна, по пояс, вище пояса.

Подумав і зняв із себе шинелю — у ній тепліше було б у крижаній воді, але ж заважатиме. Заходився розшнуровувати черевики, чую, торкнувся хтось плеча.

— Давай попрощаємося, брате.

Обертаюсь — Петро Русев. Розгублений, геть перестрашаний. Обіймаюся з ним й одразу ж звільняюся від обіймів.

— Ти що? — дивуюсь і все ще не вірю тому, що бачу: Русев плакав.— Ти що, Петку? — питаю співчутливо.

— Я погано плаваю. Якщо виберешся з цього пекла і будеш у наших краях, зайди до мами, розкажи.

— Та ти що!!

— Кажу ж, погано плаваю! Влітку не більше тридцяти метрів пропливав, а зараз куди мені. Ждатиму до останнього, коли ніхто не підбере...

— Дурень!! — вибиваю з його рук зброю.— Здурів, чи що?! — кричу як на пожежі.— Чи тобі для того давалося в муках життя, щоб так легко попрощатися з ним! З шкіри лізь, а борися за нього; чув? Теж мені вигадав: розпускати нюні. То вдома, коли не треба було, не вмів плавати, зараз зумієш.

— Павле...

— Не переч! Не чув хіба, судно палає. Хто підійде до палаючого судна? На кого ти надієшся? Це той випадок, Петку, коли самому себе треба рятувати.

На палубі не було коли розглядатися. Вона палала. І море довкола майже затонулого судна теж палало. Розігнався, підстьобуваний вогнем, до борту, боляче вдарився ногами об щось металеве й, сам того не передбачаючи ще, шубовснув у воду. Знав, випірну, опинюсь у плескоті вогню, через те намагався пливти під водою. Сила була ще

в тілі й повітря було в грудях, а проте недовго плив. Чиясь рука ковзнула, шукаючи порятунку, по моїй нозі, і змусила не думати, що буде там, на поверхні моря. Сіпнувся вгору й таки завчасно випірнув — серед палаючої солярки. Поки одгрібав її від себе й хапав, одгрібаючи, повітря, встиг помітити: до чистої води недалеко.

«Пливти чи пірнати?»

За інших обставин повагався б ще. Але тут не до вагань і не до роздумів було. Вогонь палахкотів, торкався пекучими язиками тіла, надто там, за спиною. Він коли й давав час на роздуми, то не більше миті. А все ж я встиг подумати й вирішити за ту мить: штовхнув з усієї сили поперед себе дошку й, заплющивши очі, пірнув під воду. Тепер у мене вільні руки, тепер простіше буде пропливти ці кілька метрів. Коли б тільки...

Я, мабуть, накликаю біду на свою голову. Тільки-но подумав, кого слід остерігатися під водою, й одразу ж садонув хтось головою в живіт. Аж кавкнув з несподіванки і знову рвонув щосили нагору. Тоді лише спинився й розглянувся, як спіймав свою дошку. Неподалік ще хтось випірнув із води, зіпнув, мов викинута на берег риба, ротом.

— Петку, ти?

Нескоро відповів. Дивився на мене виряченими, вкрай переляканими очима, з усього видно: ніяк не віддишеться.

— Я... я згубив дошку.

— Та лихо з нею, бери мою.

Згріб обома руками й навалився на неї всім тілом.

— Заспокойся! — кричу сердито. — І не навалюйся. Дошка ж не втримає тебе, коли навалишся всім тілом! Руками берись за неї, а краще штовхай поперед себе й пливи. Тоді лиш хапатимешся за дошку, як виб'єшся з сили.

Тим часом випірнули й інші батарейці моєї обслуги. Баритися не випадало, тож одразу, поки в руках була ще сила, рвонули вперед.

Чи ті сто грамів спирту продовжують гріти мене, чи тілу моєму, нервам моїм не до холоду зараз: я чомусь не мерзну. Не можу сказати, що не відчуваю холоду, але посправжньому не мерзну!

Певен, коли б плив сам і наввимашки, швидше б добрався до берега. Але ж про те й думати не доводиться. Ми не змовлялися: триматися поза кораблем купи. Кри-

жане море — страшно, хто швидше здолає відстань до берега, той і врятований. А проте бачу: бійці горнутья до мене, самі того хочуть — пливи гуртом. Та й Русева не можна лишати напризволяще. Хто подбає про нього в морі, коли зведе судома або вхопить за одяг котрийсь із тих, у кого не буде вже надії на власну силу? Потоне ж, загине без мене, від однієї тільки думки, що до берега не близько, задубіє у воді й піде на дно.

Ось скрикнув котрийсь із наших, злякано вхопився обома руками за дошку.

— Що сталося? — підпливаю до нього.

— Ногу судома звела.

— Тримайся, я зараз.

Зловчився і вколов зсудомленого кілька разів шпилькою.

— Ну як?

Мовчить, не знає, що сказати, чи все ще не вірить.

— Попустило, — радіє зрештою. — Йй-богу, попустило!

— Ну то швидше гребись, бо задубієш.

Мабуть, ми втратили відчуття часу. Пливли уперто, завзято і довго, так, здавалося, довго, що навіть я, котрому не вперше долати великі відстані в морі і який виробив через те в собі звичку обачно витрачати сили, почав відчувати, що не стає їх: м'якне тіло, у грудях спирає дух. До тих, що стріляють по німцях із дрібнокаліберних гармат, кулеметів, ніби й недалеко вже, а ніяк не наблизився.

«Омана, — кажу собі, — звичайна нічна омана. Ми ж не бовтаємося на місці, ми пливемо. Хай половину відстані здолали вже, і то добре. Решту здолаємо якось».

На щастя, почало розвиднятися, і тепер уже не спалахи, — крутий кримський берег постав перед нами й видався не тільки близьким, цілком досяжним. Це підбадьорило всіх, навіть таких, як Русев.

— Гляди, й допливемо, — сказав, вицокуючи зубами.

— Допливемо, Петку, тепер уже обов'язково допливемо! — потішаю його й одразу ж скрикую нечутним для сторонніх криком, хапаюся мерщій за шпильку й колю себе в праву, зсудомлену, ногу. Раз, удруге і втретє.

Хтось помічає, що я занурився у воду, знімає тривогу. Чую все те чи догадуюсь тільки, а проте, мабуть, чув, бо коли випірнув, бійці були поруч. Зраділи неабияк, підхопили під руки, тримають, в усякому разі, допомагають триматися на воді.

— Все гаразд, хлопчики. Пішли далі. Чуєте, наші атакують. Пристань узяли, мабуть, уже за рибозавод іде бій.

Тепер уже добре видно: ми не самі в морі. Пливли чи просто бовтались у воді, безсилі пливти, й інші моряки. Були серед них такі, що трималися, як і ми, купи, та більше поодинці і мовчки вибиралися з крижаного поло-ну. Тільки іноді волав хтось про поміч.

Несподівано цвяхнула поруч куля, і там, де щойно плів моряк, затанцювала випущена з рук дошка й спли-ла на поверхню кривава пляма.

— По нас стріляють! Розосередитись! Швидше!

А кулі свистять-таки, то в одному, то в іншому місці вишукують жертву.

«Паршивці! Розбійники з широкої дороги! — клену-проклинаю ворогів своїх.— По кому стріляєте? По безоружних? По приречених?! Та ми ж і без куль ва-ших хто знає, чи впливемо, чи житимемо після цієї купелі!.. Чекайте ж, доберемося до берега, дорвемося до зброї».

Це додає рішучості, а з рішучістю й сили. Все гребусь та й гребусь. Одну руку посилаю під водою вперед, другу тим часом назад, поки першою гребу під себе воду, друга виноситься наперед. Це мій улюблений і добре вивірений ще вдома спосіб плавання. А крім того, він вигідний за-раз: я весь у воді, німцєві не примітити здалеку.

Чую, знову зсудомило ногу. Вкотре — і лік утратив. Через те не так уже лякаюся судоми. Уколов себе раз, для певності вдруге чи й втретє — і далі.

Чи то увірував, бачачи перед собою берег,— це остан-ній укол, тепер і без шпильки виберусь, чи випадок штов-хнув на легковажність. Не застїбав її після того, як уко-лов себе, тримав у руді. Коли і як випустив, не пам'ятаю. Тільки-но була ж...

Розглядаюся довкола, на щось надіюся. Та дарма.

Мабуть, виказав себе, перевертаючись та розшукуючи свою втрату. Тільки-но почав гребтися, осторонь, під го-рою застрочив кулемет, і вода закипіла від гарячих куль.

«Уб'є, гад. Недалеко ж сидить, уб'є!»

З ляку чи зумисне, сам не знаю, але сховався під воду, і тільки там уже, під водою, надумав: «Треба перехитри-ти німця, по можливості довше не спливати. Фріц поду-має, що поцілив, і облише стріляти».

Пливу на весь розмах рук, відштовхуюсь ногами. А дух спирає вже. Чи багато його було в мені, коли пірнув несподівано, з ляку? Та й холод скажений із скажених. Коли б це влітку...

«Не поспішай, — застерігає думка, — знайди в собі силу й потримайся під водою, бо може статися, що випірнеш востаннє».

Як і колись, у Кирилівці, даю собі слово: випірну лише після того, як гребнуся десять разів. Та тільки-но почав лік своїм ривкам, чую: не лише ногу, руку, — все тіло звело судомою. Одразу, ну просто миттєво став колодою! Роблю одне, друге зусилля, рвусь догори (за якусь долю секунди встигаю подумати: мені аби хапнути повітря й лягти на воду, там уже щось вигадая), та зусиль моїх вистачає лише на те, щоб піднятися ближче до поверхні й стати у воді сторчма. Добре бачу: зовсім небагато треба, щоб дотягтися до жаданого білого світу, хапнути бодай раз повітря. Крізь воду видно, як встає з-за обрїю, світить і манить до себе по-літньому веселе, якесь непомірно велике й незвично наближене до мене сонце, але здолати ті двадцять-тридцять сантиметрів, що наді мною, й з'явитися у звичному для себе світі не можу. Пручаюся, пнусь, із шкіри лізу, пориваючись догори, а спливати не можу.

«Тату! — кричу всім живим ще й волаючим про життя еством своїм. — Та невже ж і мене постигне та сама доля, що й вас? Чувте, тату! Невже й мені судилося бути заріганим водою!»

Не вірю, не хочу вірити, що не можу спливати, й ще раз пробую рвонутися вгору, але тієї миті торкаюся погами ґрунту й німію з дива.

Дно. Тут неглибоко. Наді мною не більше метра води! Чого ж я стою, тут уже неглибоко!

Збираюся з силою, хочу відштовхнутися від дна й відчуваю нараз: рука моя торкається пальцями живого тіла — іншої руки. Мов блискавка, спалахує в мозкові рятівна думка: треба пустити собі кров — і тієї ж миті примушує діяти. Зосереджую оту, зібрану для ривка, силу в пальцях, загороджую нігті в шкіру. Що далі тягну, то сильніше загороджую. А болю не відчуваю, і груди геть спирає вже, у голові молоточками постукує. Ось-ось не втримаюсь, зігну ротом — і все.

Мабуть, настав він, час останньої спроби. Смикнувся, що було духу, вгору й відчув: таки попустило, я пливу. Вільно володію руками, ногами, усім тілом...

Не знаю, скільки лежав по тому на воді, одразу чи згодом уже десь прийшов до тям. Тоді аж сіпнувся й усвідомив, що лежу і що лежати зараз не випадає, як на березі відновилася гарматно-кулеметна стрілянина, біля пристані вибухнули і вкрили густою пилюкою будівлі, людей ворожі снаряди.

«Попливи, Павле,— кажу собі.— Поки точиться бій, поки німцям не до таких, як ти, треба вибратися з води».

На лихо, ще одна халепа підвернулася під руку: ближче до берега море взялося склянкою. Пливти, ламаючи її, небезпечно, можна порізатись. Та чи до вагань, чи до роздумів, коли берег поруч, за якихось двадцять метрів! Пригадую нараз: тут мілко,— й пірнаю під лід, пливу під льодом. Коли дихати не стає чим, знову випірнаю, пробиваю головою склянку й набираю в груди повітря.

Мабуть, звернув на себе увагу ворожого кулеметника отим схожим на появу дідька з пекла випірнанням з-під криги. Нагледів-таки й знову полоснув по мені з кулемета. На щастя, мабуть, поспішив, був дуже вже неточний. Та й помітив пізно, тоді, як я підпливав до берега й міг захиститися насипаним хвилями гребенем із піску та гальки.

Між мною і захопленим нашими військами рибозаводом добрих триста метрів. Подолати їх одним ривком не зможу. Німець прицілиться і скосить. Це ж не з гвинтівки, це з кулемета. Але й лежати на покритому інєс, пришерхлому з ночі піску теж не мед, та ще мокрому. Рано чи пізно доведеться підвестися, а підведусь — смерть. І це після того, як вибрався з моря, після всього, що пережив у крижаному морі. А-а, чорти б вас узяли разом із вашою війною!

Схоплююсь і біжу понад берегом, по вилизаному вчорашніми чи позавчорашніми хвилями заплеску. Біжу мить, біжу другу, третю і падаю. Приземлився, треба сказати, вчасно. Не встиг ще й сховатися як слід за гребенем із гальки, попереду, буквально за півметра від мене затріщали від куль і посипались на заплесок відшліфовані морем камінці.

«Може, тепер хоч переконається, гад фашистський, що вбив, і припинить переслідувати мене? Га, може, тепер хоч?..»

Лежу, віддихуюсь, жду, що буде далі. Коли німець не певен, що пришив мене, повинен прицілитися й дати по

мені чергу, постаратися відшукати кулями й за насипом. Мовчить. Невже увірував, що пришив?

Хвилинку роздумую й знову схоплююся на ноги, біжу подуху, так, як бігають, мабуть, тільки приречені на смерть. Ще падаю і ще схоплююся. І вп'яте, і вшосте, і всьоме, поки досяг-таки бетонованих споруд і сховався за будівлями рибозаводу.

Я був не тільки мокрий та вигиджений розкислим у прибережжі брудом, а й обсмалений добряче. В усякому разі, коли натрапив на мене заклопотаний боєм підполковник і спинився, вражений, не одразу второпав, мабуть, що за проява перед ним.

— Звідки ти, хлопче? — запитав не властивим для військового співчутливим голосом.

— З-з-з м-моря. П-підбили нас, в-виплив щойно.

— То чого ж стоїш? Біжи мерщій на катер, скажи хлопцям, хай одягнуть тебе.

Сіпнувся бігти й одразу ж присів, уражений боєм: поки стояв, ноги примерзли до цементової підлоги.

На катері не розпитували, що й до чого. Кинули на руки ковдру, допомогли зняти мокрий одяг і наказали лізти в постіль.

— Поки знайдемо щось,— пояснили.

Хтось подався шукати обмундирування, хтось побіг до камбуза й приніс через хвилину-другу сто грамів спирту, води в склянці.

— Випий, морячок, це ліпше за постіль зігріє.

Мабуть, не таку дозу треба було випити, щоб зігрітися. І тремтів, і сичав під ковдрою, а проте й стишувався. Як із насиченої газом води спливають і вистрибують у простір дрібні, ледве вловимі простим оком бульбашки, так холод спливав і вистрибував із мене крізь шкіру, жилами розливалася тепло, і мозок що далі, то відчутніше туманився, починав колобродити.

— Оце підійде? — санітар наблизився до ліжка й розгорнув перед моїми очима солдатське вбрання.

— Що?!

— Штани, гімнастерка підійдуть, кажу?

— Ти що, браток,— хміль добряче вже розібрав мене, і я забув, хто в кого гість.— Я моряк, старшина другої статті. Навіщо мені ця зелена шкура?

— Ну, знаєш,— спохмурнів санітар.

— Не знаю і знати не хочу! — підвищую голос.— Мені морську форму давай!

— Де я візьму її, морську форму?

— Стоп, машина! — обірвав його на слові той, що приносив спирт. — Навіщо гарячкувати. Діло ясне, зараз пошукаємо.

Поки мені збирали одяг — там тільняшку, там штани, там бушлат, — до кубрика внесли ще одного з тих, що прийняли зимову купіль: геть мокрого, в закривавленій тільняшці. Глянув я на нього й протверезів ураз:

— Петку, ти?

Поранений не обізвався. І санітари не звернули уваги на мій оклик — понесли виловленого в морі матроса далі, мабуть, до санчастини.

— Убитий? — допитуюся в тих, що повернулися від лікарів.

— Посоромся, хлопче, нащо б це убитого несли до лікаря? Поранений, розуміється, хоча й ледве теплий.

«Зроблять операцію, — міркую собі, — ніде не дінуть пораненого, покладуть серед таких, як я. Отоді й довідаюся, хто він».

Тим часом на побережжі та й на кораблях посилилась стрілянина. Десять доруч вибухали гранати, татахкали, заливаючись, кулемети, п'ятизарядні установки, чувся галас атакуючих, крики тих, що обороняються.

«Невже не наші, — німці наступають?» — допитуюся сам у себе й чую, як гримить хтось сходами, бурєю влітає до кубрика.

— Тривога! Усім, хто здатний тримати зброю, негайно на передову!

Хтось підбіг до посланця, щось питає, але відповідь сувора й категорична: усім, крім вахтових! Якщо не стримаємо наступу, нас скинуть у море, жертви, зусилля десанту підуть намарне!

Почав відчувати: болить попечена спина, — проте одягаюся, як і всі, хто міг одягтися, й біжу туди, де гримить бій.

«А зброя? — пригадую. — Як же я без зброї?»

Мене зрозуміли, мабуть, а може, й почули мої тривоги, сіпнули за руку й крикнули, як кричать на пожежі:

— Там є! Там знайдеш!

Досі уявляв собі передову як суцільне плетиво окопів з гніздами для кулеметів і ротних мінометів, з дзотами в кілька накатів, усякими там нішами, ходами сполучень.

Тут зовсім інше було, і я не одразу второпав, що робити: вибирати зручне місце й пильнувати, аби не проникли на територію заводу німці, чи бігти назустріч німцям. Проте, розглянувшись, збагнув: на завод летять мало не всі ворожі міни, снаряди, його нехай і міцні корпуси, прибудови — це таке вже надійне прикриття, й подався-таки вперед, назустріч ворожій атаці. Там теж вибухали міни, дзижчали, мов потривожені оси, кулі, і дим, і пилюка слалися пагорбом, а все ж, коли натрапив на окоп, відчув себе певніше: тут бачив принаймні, де ворог, де свої.

Коли скинути з рахунку те, що пережив на охопленому вогнем сторожовику, потім — у морі, то був мій перший бій, і, може, саме тому він видався пекельним. На близьких і найближчих до нас схилах, та й тут, між окопів, у цехах рибозаводу, вибухали, рвучи на шмаття небо, міни, різних калібрів снаряди, ставала дибом не упокорена ще морозом земля. І що найбільше бентежило — у тому клекоті вогню та металу, мов мурахи, клопоталися люди. Перебігали, падали, знову підводилися і знову падали, поливаючи схили і нас на схилах стоголосими автоматними чергами. Їм відповідали тим же, а ще — закликami, прокльонами, нерідко — добірною лайкою. Усе те то пригасало, то знову посилювалося, накочуючись із гори, мов сатанинська музика.

Сумніву не було: німці усе ще атакують, і великими силами. Не кричать, як наші, «ура» і не біжать чимдуж на окопи: одні строчать із автоматів, ручних кулеметів, інші тим часом плазують або перебігають, потім — навпаки. Їх безліч, таке враження, ніби ворущається геть усі найближчі схили.

«Вони такі хочуть скинути нас у море. Он як напірають. По котрому ж із них стріляти? А-а, що тут гадати. Котрий ближче, по тому й цілитимусь».

Здавалось, не дозволяв фашистам зблизитися, валив на землю чи притискав до землі заздалегідь, на добрячій відстані, а ледь загавився чи повозився з котримсь більше ніж треба, гульк — уже виріс перед тобою інший, уже смалить по тобі. Чи неприцільний був із страху вогонь у фріців, чи я встигав ухилитися в таких випадках, до якогось часу мені таланило. Свистіли біля скронь поодинокі кулі, здіблювали поруч чи перед носом землю автоматні черги, і все — ніби для острашки, немовби потішаючись з моєї необстріляності. А в кінці бою, коли вже німці переконалися: атака захлинулася, їм нічого не

лишається, як відійти, прикриваючись вогнем, на свої позиції, — мабуть, не уникнув би ворожої кулі, коли б не товариш, якого я тільки й бачив, коли стрибав у окоп, і про якого геть забув у азарті бою. Німець, видно, ховався у воронці, і вперед не йшов, і назад не насмілювався відступати. Коли ж збагнув, що їхні відходять-таки, хотів забезпечити собі відступ і наставив на мене автомат. Якби сусід мій не випередив його на якусь секунду, дві, — не німцеві, мені лежати б у окопі.

— Ти що, браток, — пострікнув незлим словом. — Це передова, тут ті, що ловлять гав, знаєш, де опиняються?

— Неважко догадатися: без пересадки в рай ідуть. Але вам спасибі.

— Уж на здоров'ячко. Може, колись і мене виручиш. Куриш? — запитав, уможууючись зручніше.

— Та ні.

— Ум-м, — глянув на мене уважніше. — Зовсім молодий. Недавній школяр, мабуть.

— Був школярем, але був уже і ймовірним утопленником.

— Виходить, то ви...

Він хотів сказати, мабуть, «горіли», та не встиг: з-за будівель рибозаводу вийшов на той час хтось із командирів і крикнув до передової:

— Моряки! Мінометники є серед вас?

— Є! — підвівсь я в окопі.

— Бігом до мене...

То був той самий підполковник, що перший загледів мене під стіною будівлі мокрого й запитав: «Звідки ти, хлопче?»

— Звання? — подікавився коротко.

— Старшина другої статті.

— По дзотах удариш з мінометів?

— Я всього лиш командир обслуги, товаришу підполковник.

— Треба, розумієш, до зарізу треба! Поки німці заливають рани, хочемо піти вперед, а на дорозі дзоти. Якщо не примусите їх мовчати, зірветься операція. Уся, розумієш, десант скинуть у море!

— Ну, коли так, спробую.

— Пішли, там є кілька таких, як ти, — сержантів, старшин. Перевірте матчастину і фугоніть обома батареями. Тільки швидко, негайно.

Дорогою він пояснив мені, що сталося. Мінометники не встигли висадитися та розвернутись як слід, а їх накрили вже вогнем. Батарей не були окопані, отож полягло багато і, що найгірше,— всі командири. Одні — коли висаджувалися, інші — коли займали бойові порядки.

Десант лише частково виконав поставлене перед ним завдання: взяв пристань і рибозавод, прикував до себе увагу німецького гарнізону в Комиш-Буруні. Щоб досягти мети — дезорієнтувати ворога на всьому побережжі й тим забезпечити висадку основних сил Приморської армії, відсиджуватися ні в якому разі не можна. Наступ і тільки наступ допоможе виконати наказ командування.

Вголос не говорилося, але з реплік неважко було догадатися: розрахунок на раптовість вдався лише наполовину. Німці відкрили по десанту вогонь тоді, як передові судна наблизилися до берега і вчепилися за берег, одначе поява десанту на пристані не посіяла сподіваної паніки, і те, що мусимо наступати тепер без серйозної підтримки з моря, тим паче з повітря, не обіцяє веселої прогулянки. На підступах до Комиш-Буруна пригорок, а на тому пригорку німецька оборонна лінія і, головне,— дзоти.

Усі вісім мінометів виявилися цілі. І боєприпасів доволі. Стосами стояли в найближчому до видолинка цеху. А людей обмаль.

— То я такий же старшина, як і ви,— кажу командирам мінометів, коли підполковник пішов від нас.

— Може ж, стріляти вмієш,— виправдується один.— Я, наприклад, не берусь.

Розглядаюся й прикидаю в думці, що маю зробити, аби упоратися із взятими на себе обов'язками.

— Гаразд,— кажу старшинам.— Міномети поставимо в отому видолинку, осторонь від заводу. Через півгодини бути готовими до бою. Ви,— вказав на старшину, що не зважувався взяти на себе обов'язок командира,— старший на батареї.

— Єсть!

— До речі, зв'язківці з апаратами в батареях знайдуться?

— Так точно.

— Одного до мене. Отуди,— показав на пагорбок.— І розвідника теж.

В такий, як у нас, обстановці іншого рішення не могло бути: виставлю на пагорбку дві віхи, наведу по них чотири міномети на один дзот, чотири — на другий, пристрі-

ляю, а підуть в атаку моряки, постараюсь засліпити німців у дзотах чи й подавити ті опорні пункти в фашистській обороні мінами.

Поки встановлювали віхи, прибув і зв'язківець з апаратом.

— Товаришу комбат, — почав доповідати й спинився нараз, ширить здивовані очі.

— Сметанников? — пізнаю командира третьої обслуги з нашої батареї й обіймаюся з ним, мов із рідним братом. — Виплив, Михайле? А де ж інші? Живі, здорові?

— Не всі, якщо половина наших випливла, то добре.

— Правда?

— На жаль, — зітхнув Сметанников. — Кого море поглинуло, кого скосили на воді.

— Шкода. Ну, а ті, що випливли, де?

— Дехто тут, у батареї. Ми по той бік пристані тримали оборону. Товариш підполковник прийшов і питає, чи є мінометники, то ми назвалися. Там і твоїх двоє — Власенко і Нечай.

— Що ж, і за це слід, мабуть, дякувати долі. Зв'язок із батареєю є вже?

— Зараз буде.

Коли він доповів, що зв'язок встановлено, я наказав покликати старшого по батареї.

— Ось що, товаришу сьомий. Там у ваше розпорядження надіслали двох вогневиків з моєї обслуги — Власенка і Нечая. Поставте їх до першого міномета. Власенко гарний навідник, з ним я й робитиму пристрілку. Наказ зрозуміли?

— Так точно!

— Ще одне. Негайно дайте провід першому. Коли з'єднається з ним, доповісте.

— Єсть.

Усе ще побоювався: а що, як не зумію подавити дзоти? Мабуть, через ті побоювання й сказав Сметанникову:

— Стрільбу, Михайле, вестимемо удвох. Щось ти краще знаєш, щось я.

Нам, можна сказати, поталанило: з п'яти пострілів пристріляли один дзот, з чотирьох — другий. Коли ж скомандував: «Всєр зосереджений, першій батареї по першому дзоту, другій — по другому, біглий вогонь!» — міни так кучно лягли на цілі, що фашистам, певно, не до того було, щоб доглядатися, що робиться на нашому боці. В усякому разі, штурмові групи залишили свої нашивд-

куруч вириті окопи й подалися, згинаючись поміж камінням та голими кущами, на узгірок. Їх, правда, не забарилися помітити німці, що сиділи в окопах, але вогонь з окопів, принаймні на початку, не був такий дошкульний, як із дзотів, і моряки, хоча й не без втрат, швидко просувалися вперед.

Боявся я чи радів за них, і сам не знаю, однак тремтів усім тілом. «Тільки б не підвели мої мінометники, — мовився подумки, — тільки б не підвели! Будуть падати на дзоти й сліпити тих, що в дзотах, міні, буде й успіх. Це напевно, це видно вже...»

А проте поспішив радіти. Тієї ж миті сталося найстрашніше: німецькі батареї вдарили не лише по тих, що наближалися до дзотів, а й по наших вогневих позиціях. Мінометний вогонь одразу ж послабшав.

— Алло, на батареях! Що сталося?

— Обстрілюють, товаришу п'ятий. Снаряди лягають поряд.

— Передайте старшому на батареї: вогню ні в якому разі не припиняти! Чули! Ні в якому разі! Навпаки, посилити.

Мислив собі так: коли батареї стрілятимуть і далі, німці подумують, що не поцілили, й перенесуть вогонь ближче чи, навпаки, далі від видолинки. А нам того й треба. Нам би кілька хвилин ще потримати фріців за стінами, поки штурмові групи наблизяться до дзотів. Там уже як буде. Моряки мають гранати і гранатами зроблять своє діло.

Та ба, німці, мабуть, добре бачили згори, де стоять міномети, а де лягають пущені з їхніх гармат снаряди. Внесли корективи і таки вдарили зосередженням вогнем прямисінько по видолинку.

Штурмові групи усе ще зближалися із дзотами, а проте не підійшли до них. Як тільки припинився вогонь наших батарей, дзоти знову заговорили й притиснули моряків до землі.

Я знав: провина за невдалий наступ на Комиш-Бурун лежить на мінометників, і не став роздумувати, мов оглашений, кинувся до апарата.

— Де старший на батареї? До телефону, негайно!

— Я слухаю, — почувся його несміливий голос.

— Чому припинили вогонь? Я наказував посилити його, а не припиняти!

— Нас накрили німецькі батареї. Є поранені, вбиті.

— Та не всі ж поранені, вбиті! Через вас захлинулась атака, розумієте? Вогонь! За всяку ціну відновити вогонь!

Лють моя була справжньою, і хто знає, яких дурниць наробив би, лютуючи, коли б серед наших лав, що залягли на півдорозі, не знялася тієї миті стрілянина. Дружна й гучна, схожа на відчай.

Повертаюся на своє місце й силкуюся збагнути, що скоїлося там. Німці чимдуж бігли від своїх окопів, але не так, як це роблять ті, що атакують. Схоже, ніби втікали від когось і, наражаючись на вогонь наших лав, кидалися убік — хто до моря, хто далі від моря, куди очі дивляться.

Послабився й артилерійський обстріл з Комиш-Буруна.

— Вогонь! — командує на батареї. — По дзотах вогонь!

Мінометники нескоро відновили стрільбу. Якийсь час потрібен був, щоб знайти заміну пораненим, забитим, якийсь — щоб зібратися з духом, відновити установки. Коли ж пролунали нарешті перші постріли і штурмові групи таки скористалися ними й рвонулися вперед, довелося думати, як бути далі: з німецького тилу вибігли на той час бійці в невизначеній формі й почали вимахувати зброєю, червоним полотнищем, з усього видно було — закликають не стріляти по них.

Моряки опинилися тим часом біля дзотів, і мені нічого не лишалось, як скомандувати на батареї припинити вогонь.

Десь згодом уже, коли подався разом із командиром десантної групи на пагорок, по якому вів нещодавно вогонь, а звідти — в Комиш-Бурун, довідався, що сталося. Почувши вдосвіта, що за пристань іде бій, комишбурунці не відсиджувались у сховищах. Знайшлися серед них ініціатори, які зібрали заздалегідь підготовлених, видно, для такого діла людей і повели їх на штурм німецьких позицій з тилу. Усе то були колишні військові (а серед них знайшлися й досвідчені командири), — ті, кому з тих чи інших причин не пощастило переправитися при відступі на таманський берег. Та й набралось їх чимало — десь близько сотні. Отож удар був і несподіваний, і відчутний, його вистачило, щоб посіяти в лавах фашистів паніку, а вже паніка допомогла нашим підрозділам заволодіти селищем Комиш-Бурун.

Саме тоді, як ми обіймалися з нашими несподіваними помічниками й торжествували з приводу, здавалось, утраченої вже і через те такої втішної тепер, до сліз жаданої

перемоги, з-за протоки, з боку Тамані та з коси Чушки, вдарили по ворожих позиціях у Керчі наші гармати великого калібру.

— Все, братці! — кричав хтось у гурті. — Основні сили десанту пішли на Керч! Ура-а! Наша берепі!!

Відвойована у фашистів комиш-бурунська пристань добре прислужилася того дня: тут висадилися решта батальйонів нашої бригади, інші частини і з ходу розгорнули наступ на шосе Керч — Феодосія, по суті, зайшли німцям, що оборонялися в Керчі, з тилу.

Передовому загоні, котрий штурмував на світанку пристань, потім — Комиш-Бурун, наказано лишитися в селищі й доукомплектувати підрозділи. У командирів клопотів та й клопотів, а я не знав, на яку стати. Якось незручно було підходити до підполковника й питати: «А мені що робити?» Хіба й так не ясно. Мінометів вистачить рівно на дві батареї. Пришлють командирів, і ті накажуть прийняти обслугову.

Признатися, не тільки це турбувало мене після бою. З якогось часу відчув, що не можу ставати на ногу. Болить, пече вона, а ще відчутніше пече спина. Поки сиджу, не ворухнусь, ніби й нічого, а поворухнувся, у мозок стріляє від болю. «Хай нога болить, — думаю собі, — там зірвана шкіра. А що із спиною? Невже такі сильні опіки?»

Терців-терців і таки не втримався, пішов до санбату, що отаборився неподалік і виказував себе метушнею лікарів, санітарів.

— Ану, поглянь, сестричко, — сказав одній, — що там у мене на спині.

— Роздягніться.

— А ти так поглянь, бо не те що роздягнутися, поворухнутися не можу.

Посадила мене на стілець, взяла однією рукою за комір бушлата, другою — за тільняшку й заглянула; а заглянувши, жахнулася.

— Боже, та у вас геть уся тільняшка закривавлена. Що там, рана чи опік?

— Може, й опік, — пригадав я свої пригоди в морі: як стрибав із охопленого вогнем судна, як плавав у полум'ї.

— Негайно на стіл. Треба обробити рану, накласти пов'язку.

— А це надовго?

— Місяців на три, коли не більше.

— Ти що, — спохмурнів я й відсторонив від себе сестру. — Після всього, що пережито, після взяття Комиш-Буруна лягати на три місяці?

— А як же ти думав? Чи шкіра так просто наростає, по-твоєму?

— Наросте.

Медсестра розглянулася й покликала лікаря.

— Товаришу капітан. Ось, полюбуйтеся. Спина спечена, а він не хоче лишатися в медсанбаті, до своїх мінометників поривається.

Капітан був ще безцеремонніший. Ухопив за комір, заглянув, куди заглядала сестра, й показав на сусідні двері.

— Марш у перев'язочну.

— Я не можу.

— Без розмов!

— Мушу доповісти підполковникові, — хапаюся за першу, що трапилась під руку, думку. — Я командував у нього мінометами, він повинен знати, куди подівся.

Капітан подумав мить і обернувся до сестри:

— Гаразд, проведіть пораненого до підполковника, але без нього не повертайтеся сюди. Чули?

VII

Усіх нас, поранених при штурмі Комиш-Буруна, вивозили з Криму тієї ночі, коли люди накривають святкові столи, щасливі й заклопотані, ждуть урочистої хвилини — початку Нового року. Яким він буде, наш новий 1942 рік, і де зустрінемо його? У морі чи в Тамані?

Опинившись у трюмі катера, яким мали переправлятися на другий бік протоки, помічаю серед загального поспіху, метушні когось із команди й забуваю про суворий наказ медиків: лежати тільки ниць, не ворушитися.

— Слухай, браток, — затримую матроса. — Я не помиляюся — ви з Азовської флотилії?

— З Азовської. А що?

— Родом я звідти. Катер у Бердянську ж, мабуть, прописаний?

— Був у Бердянську. Тепер іншу дістав прописку.

Сам не знаю чому, але не завважив другої фрази. Дивне почуття ворухнулося тієї миті в серці й заволоділо серцем, помислами моїми. Так наче обіцянкою винагородили, мовляв, завантажимося зараз, вийдемо в море і ля-

жемо курсом до рідних берегів. Коли б таке сталося, на ранок і в Кирилівці були б. Ну звичайно! Рибалки за вісім-десять годин долали відстань між Кирилівкою і Керчію, а військовий катер і поготів здолав би.

Несподівано пригадалася Дарочка. Леле! Це ж вона тут десь, у Керчі. А певно, що в Керчі. Зажура якби вивозив її, коли зайшло на евакуацію, то привіз би в Кирилівку. А в Кирилівці Дарочка не об'являлася.

Перебираю в пам'яті події останніх днів і сам собі дивуюся: за весь цей час перед наступом і в наступі я ні разу не згадав Дарочки. Чого так? Не до неї було чи байдуже вже, є на світі Бурдюгова Дарочка чи немає Бурдюгової Дарочки? Мабуть, і те, і друге. Події он які назрівали, а доля ще гірша випала. Чи до Дарочки було на палаючому сторожовику, в крижаному морі, тоді, зрештою, як опинився на рибозаводі, командував батареями при штурмі Комиш-Буруна? Пізніше, може, й пригадав би, що десь тут має бути землячка, та не дали отямитися. На лихо, й адреси не мав при собі. Не те що точно, приблизно не знав, де Дарочка, в самій Керчі чи поблизу Керчі. Гнівався на Бурдюгів і не поцікавився цим. А коли йшов на фронт, на захід цілився, подумати навіть не міг, що можу прибитися колись до Дароччиного берега. А воно он як обернулося. Випадково чи не випадково все це? Мабуть, випадково, коли не встиг висадитися, уже й вертаю з кримських берегів.

Як і тоді, з Тамані, знову йдемо в море і знову — в ніч, з тією лиш різницею, що кілька днів тому йшли при повному озброєнні, націлені на бій, зараз повертаємося змордовані, без зброї і намірів, що їх зроджує присутність зброї: одні попечені, інші продірявлені, а то й зовсім скалічені до невпізнання. Медсестра, що їй радив підполковник не випускати мене з рук, таки прийшла сюди, на катер, і вкривала дбайливіше, ніж інших, і тлумачила мені, як поводитися, аби швидше наросла шкіра, довше, ніж іншим. А настав час іти, ступила крок і знову спинилася, якимось жалісно подивилася в мій бік. Невже увірувала за ці дні в натяк підполковника й шкодує, що розлучаюся?

— Воюй тут, сестричко, — кажу їй, аби утішити якимось. — Ми ще повернемося.

Кивнула стримано й пішла до виходу. А що їй лишасться робити? Розумна, видно, дівчина, коли ні себе не зв'язує обіцянками, ні від мене не вимагає обіцянок.

Навіщо вони? Така круговерть іде, таке лихо колобродить світом, обіцянок, додаткових зобов'язань та тривоги лише й бракувало зараз.

Коли висадилися в Тамані й довідалися, сідаючи на машини, що їдемо в Темрюк, у серці знову ворухнулася радість: таки на берег Азовського моря. То нічого, що Темрюк — на протилежному боці, важливо, що на березі нашого моря. А крім того, він, як і Кирилівка, омивається двома лиманами, лежить на такому ж, як і кирилівський, місці.

Ні, я таки недаремно згадував під Новий рік рідну домівку. Бажання, наміри мої здійснюються!

Певність ця ще більше утвердилася в мені й, признатися, неабияк схвилювала мене, коли прибув до госпіталю й опинився на черговій перев'язці: тут розмовляли тією українською мовою, що й у Кирилівці, — «ходе пішки», «посе воду цеберкою».

— У нього висип, — заговорила до когось із лікарів тихим голосом дівчина. — Чи не тиф це?

— Не може бути, — сумнівається лікар.

— Правильно, — підтримую його, хоча й не бачу, який він із себе: лежу, як і наказано, ниць. — Звідки йому взятися, тифові? То я поколов себе так, коли плавав у крижаному морі.

Лікар засміявся стиха, мабуть, кепкував з необізнаності молоденької медсестри, потім поплескав мене дружньо по голому тілу, сказав кілька похвальних слів (молодець, мовляв) і пішов.

Чую, медсестра сама лишилася коло столу. Обережно, як на мене, боязко торкається бинтів і ще обережніше знімає пов'язку. Коли побачила рану, жажнулася й застигла, не відає, мабуть, як їй бути.

— Що там? — обертаюся.

— Лежи, лежи, голубчику! — благає стурбованим, ще дитячим голосом, і я не можу вже зважати на якісь там благання: перехиляюся на бік, силкуючись заглянути дівчині у вічі.

— Та не можна ж! — стримує мене й присідає переді мною, схоже, що розгадала і вдовольняє моє бажання: побачити, яка вона.

— Оце «голубчику», — пояснюю, — належало найкращій в усьому світі дівчині. Хотів би знати, чи й ви така гарна, як вона.

— Потім, братику, потім. Ось перев'яжу та зайду до па-

лати, тоді й побачиш, така чи не така. А зараз що можна побачити? За пов'язкою, крім очей, нічого не видно.

— Чи ж я пізнаю вас, коли зайдете без пов'язки?

— Якщо я схожа чимось на ту, найкращу, пізнаєте, — перейшла за моїм прикладом на «ви», — серце підкаже. А ні, так тому й бути, обоє пересвідчимося, що вона справді найкраща.

Дотики її пальців, як цілющі ліки на гарячу рану: і м'які, і ніжні, і заспокійливі. Лежати б та слухати, як торкаються, як заспокоюють, торкаючись. А я не можу стримати цікавості, мене ввесь час спонукає хтось: не мовчи, говори й говори, поки впевнишся, що запам'ятав її голос, що серед десятків, сотень пізнаєш по голосу і скажеш: «Це вона».

— Як же вас звати?

— Медсестра.

— Це тут медсестра. А дома, серед рідних, друзів?

— Дома теж медсестра. Я тільки-но стала нею. Чи то жартують, чи то пишаються цим, не доберу.

Вона зняла нарешті бинти, обережно, без поспіху обробляє рану. Потім змазала її чимось прохолодним, бинтує. Не просто бинтує — пеленає мене марлею й велить раз у раз підвестися трішки, дати можливість пропустити піді мною бинт. А коли пропускає, бачу її білі, такі, що про них кажуть, аж світяться, руки, тоненьку і теж білу, опромінену ніжністю шию, сірі, з голубими іскринками очі.

— Ось цього вже не сподівався від вас, — пострікаю передом.

— Чого саме?

— Та... жорстокості. Навіть імені не хочете назвати.

— Що ви, — ніяковіє. — Ми ж домовилися: коли я хоч трішки схожа на ту, найкращу, ви й без імені пізнаєте мене.

— А ждати довго?

— Відвідин?

— Еге.

— Сьогодні не зможу. І за завтра не певна. Мабуть, аж післязавтра завітаю. Це досі ми могли дозволяти собі якісь розкоші. Тепер у нас роботи та й роботи.

Глянув на неї, коли настав час залишати перев'язочну, й відчув: мені не хочеться розлучатися з цією дівчиною. Щось приємне і разом з тим тривожне зродилося в серці — точнісінько як і там, у Кирилівці, коли ближче

зійшовся з Дарочкою й зрозумів: я не просто симпатизую, по-сусідськи дружу, я кохаю Дарочку.

Доля, здається, сприяла мені: таки затримався ще біля медсестри, хай і ненадовго, а все ж довше, ніж треба було. Коли моя колісниця наблизилася до дверей, що вели з перев'язочної, на проході стояла вже інша з пораненим, якому мали робити після мене перев'язку.

— Пропустіть,— підказую санітарам.— Того, що на черзі, пропустіть. Мені немає куди поспішати, я перев'язаний уже.

Не доглядався, кого везуть до медсестри, так, з людської цікавості кинув на пораненого оком і знову не дотримав даного лікарям слова: лежати тихо, не ворухитися.

— Петре, ти?!

— Гладкий? — заметушився у своєму ложі й Русев.— Оце оказія, оце зустріч! Та зачекайте ж! — просить санітарів.— Не везіть!

Його не слухають, і я прискорюю розмову.

— Ти де, Петре? В якій палаті?

— У постій.

— Просись до мене, в четверту, чув?

— Якщо пустять.

— А чого мали б не пустити? Сестро! — кричу своїй знайомій, хоча кричати й не було особливої потреби.— Хворого Русева до мене, в четверту везіть! Місце там є.

— Гаразд,— підбігає й заспокоює.— Я поговорю з ким треба, тільки ж не крутіться. Чуєте, товаришу поранений, вам не можна вертатися, як тій швайці.

— Обіцяю не вертатися, але домовтеся з лікарем. Обов'язково! Ми друзі з Русевим. Бути вкупі — найкращі для нас ліки!

Медсестра з перев'язочної дотримала слова, та тільки напововину. Петра перевели до нашої палати, а сама вона не об'явилася в ній ані тоді, як обіцяла, ані пізніше. Щиро кажучи, я лише того дня, як ждав і не діждався її, був трішки сконфужений цим. Пізніше викинув той клопіт з голови. З мене досить було Русева і тих радощів, що приніс із собою Русев. Медсестра, гадав собі, не втече, з медсестрою і на перев'язках нагомонюсь, а Русев — це просто здорово, краще й вигадати ніхто б не зміг. Лікарі попередили: опік у мене серйозний. Покладатимуться на молодий організм, на те, що ураження не скрізь небезпечно глибокі, проте лежати мені та й лежати, і все щиць, не перевертаючись і не відводячи душу в простій, як світ,

ходьбі. Що я робив би без мого земляка і друга? Вив би, мабуть, із нудьги чи не дотримувався б порад, а потім сичав би від кожного розриву молоді, покритої струпом шкіри.

— Живий, значить, — дивлюсь на Петра й тішуся, що ми лежимо поруч, ліжко до ліжка. — А я, признатися, боявся за тебе, надто тоді, як почали бити по нас із кулеметів. Ну куди йому, думаю? Ані пірнути не зважиться, ані ще якось ухилитись від куль. Висітимо на дошці, поки дістане своє.

— Я й сам, коли опам'ятався в медсанбаті, не зразу повірив, що живий. Подумати тільки: з такого пекла вивабрався, все одно що десять разів в гостях у смерті побував.

— Зізнайся, на мене дуже гніваєшся?

— За те, що вибив із рук зброю? — осміхається.

— Була й інша причина. Адже це я підбив тебе іти в морфлот. Не здружився б зі мною на дорогах між Мелітополем і Таганрогом, йшов би на комісію, як усі йшли: в училище, то й в училище, яка різниця, — не знав би й десанту в Керч, страху в Керченській протоці, цього поранення.

— Хочеш сказати, що ми з тобою прогадали, що хлопці ліпший, в усякому разі, безпечніший обрали шлях?

— А хіба ні? Сидять зараз у теплі, навчаються.

Русев осміхнувся і якось підозріло поблажливо глянув у мій бік.

— Думаєш, на їхню долю не вистачить того, чого зазнали ми?

— Може, й вистачить. Але мій кирилівський сусіда, знаєш, що казав у таких випадках? Помреть, радив сперечальникам, ви сьогодні, а я завтра.

— А в нас був учитель літератури, так той інше полюбляв повторювати: ліпше, казав, рік жити орлом, ніж триста вороною. Хто ж із них має рацію?

Тепер я осміхаюсь до Русева.

— Мене, Петре, міг би й не питати про це. Я давно увірував: життя без польоту до мрії — не життя.

— Отож-бо. Зізнаюсь тобі: там, у Краснодарі, я йшов за тобою лише з солідарності, ну, може, трішки було зваби, все ж таки я жив неподалік від моря і знав, що таке море. Справжня любов до нього визріла, якщо хочеш знати, згодом. Згадай, як завмирили від утіхи й гордості наші серця, коли одягали вперше морську форму, знайоми-

лися з флотом і доблестю флоту. А розподіл по закінченні школи і твоє заступництво на розподілі? А ота урочиста мить, коли ми відчули себе комендорами на «Ташкенті»? Усе ж то, Павле, не якісь там дрібнички, то — злеті. Не нам'ятаю вже, тоді чи пізніше, коли ми клялися помститися фашистам за нашу сплюндровану мрію, але добре знаю: в свідомості моїй визріла певність: море — моя любов, а обрана на флоті служба — єдино правильна путь.

— А мені нічого не сказав, бач.

— І добре зробив, що не сказав.

— Чого так?

— Бо сказав би неправду. То не була ще любов.

— Он як. А що ж то було?

— Мабуть, звичайне юнацьке хизування, ну, ще промовляв біль, завданий великою втратою, промовляло щире бажання помститися ворогові. Любов визріла в мені значно пізніше. Догадуєшся, коли?

— В усякому разі, не на підбитому сторожовику.

— Правда твоя, не тоді, але одразу після того. Дивуєшся? То слухай, що скажу. Коли я опритомнів після трагедії в протоці і повірив зрештою, що живий, що то не хтось там, великий і мужній, а я, Петро Русев, наважився викинутися в палаюче море, здолав ушлав не тридцять метрів, як колись, а добрих півкілометра, і в якому морі: чужому, крижаному, прострілюваному вздовж і впоперек снарядами, кулеметними чергами, — у мене чуб піднявся на голові, в мені зродилося щось неймовірно велике, таке, чому не було виміру. «Батеньку мій! — гадав собі. — Чи міг я подумати колись, що здатний на таке, що в мені у сто разів більше сили, мужності, відваги, аніж можна було передбачити? Це море, — сказав я. — Так, так, це воно допомогло мені відкрити себе в самому собі. То як же після цього не любити його, жити без нього, дозволяти думати, що можна йти в житті якоюсь іншою дорогою?» Отоді я й поклявся, Павле, не просто певен був — поклявся: море — моя любов, а обрана на флоті служба — єдино правильна путь, і хай як хочуть собі люди, обставини крутять чи вертять мною, мені наплювати. Рано чи пізно я повернуся на флот і воковатиму з фашистами в плавскладі морського флоту.

Нам було про що розмовляти з Русевим, тож і не печалився, кажу, вчинком моєї нової знайомої в госпіталі. Не прийшла, пожартувала з нав'язливим матросом; то й бай-дуже. А воно, виявляється, не таким уже й жартом була

її обіцянка. Настав день, коли розчинилися двері і до палати зайшли лікарі. Подивилися на листки, що лежали при нас, погомоніли з нами, а по обіді біля мого ліжка з'явилися ті ж санітари, що привезли кілька днів тому. Сказали, аби не дивувався, чого турбують, поклали на візка й покотили до перев'язочної.

— Ви? — помічаю білі, мов сніг, руки, іскристі очі й радію не знати як. — Чого ж не прийшли? Адже обіцянка...

— Я ще прийду, — обриває мене на слові й починає знімати бинти. — Повірте, не мала часу, та й вам не до розмов, мабуть, було. Температура, кажуть, піднялася. Пече, еге?

— Пече, сестричко. Але... коли б прийшли та поговорили, гляди, й перестало б пекти.

— Наказано частіше змазувати ваші опіки, це полегшить болі. Але я, раз таке діло, прийду. Тільки не сьогодні, добре?

— На тім тижні, у п'ятницю?

— Ні, найближчим часом.

І таки прийшла. Не сама, троє їх завітало під вечір до палати, і всі без масок, в однаковім одязі. Цікавилися здоров'ям, жартували чи просто відповідали на жарти, поки влучили-таки нагоду й присіли біля мого ліжка.

— Ну, то котра з нас медсестра? — питає одна, граючи веселими очима.

— Усі троє медсестри. Але та, що обіцяла провідати, ось.

Сміються, пробують збити з пантелику, та я не міняю свого вибору. Тільки в неї, моєї медсестри, такий співучо-лагідний голос, такі білі й тендітно-ніжні руки. Обличчя, ясна річ, не бачив досі, його прикривала марлева пов'язка, але яким же йому бути, коли не таким, як руки?

Звали її Любою. Не запитала тоді, як сиділа коло мого ліжка, чи схожа на ту, найкращу в світі. Більше ніяковіла, чуючи матроські жарти, і все осміхалася. Зате коли повезли мене через кілька днів на чергову перев'язку, зустріла такими загадковими й зігрітими загадковістю очима, що я сам не забарився сказати їй:

— А ви справді схожі, Любонько, на ту мою кирилівську знайому.

Я не сказав «найкращу в світі». Знав, маю справу з жінкою, а якій жінці сподобається часте нагадування, що

десь хтось є кращий за неї? Одне діло тоді, коли говорили невимушено і вперше, інше — зараз.

— Чим схожа? — цікавиться.

— Усім: і видом, і серцем. А найбільше, мабуть, серцем.

Осміхнулася крізь своє прикриття й запитала, світячи болісною цікавістю в очах:

— То як же мені розуміти вас? Гарна я чи негарна?

— А ви ще й сумніваєтеся, Любонько? Звичайно, гарна. Хіба вам до мене ніхто не казав цього?

— Казали, але ті, від кого байдуже було чути.

Я аж сіпнувся в своєму ложі. То від мене не байдуже? Га, Любонько, не байдуже?

Злякалася, мабуть: а раптом скажу те, що думаю, вголос. І поспішила покликати санітарів.

Не сумнівався після цього: до палати нашої Люба більше не навідуватиметься, ото тільки й побачень буде, що на перев'язці. А думати думав про неї, особливо коли Русев засинав, знеможений ранами, а я липався сам на сам.

«Аж не віриться, — радів і поривався не знати куди на radoцax.— Невже на світі можуть бути отакі схожі між собою люди? Невже Люба... Стривай, стривай, — ловив себе на слові й холонув від того слова, — а чому це я міряю її красу, те, що дає підстави називати гарною, Дароччиною міркою? Чи ж та Дарочка така вже гарна, тим паче найкраща в світі? Чи ж її серце може рівнятися з щирим і добрим Любиним серцем? Х-хе. Бреши, хлопче, та не перебріхуй. А хто побачив капітана Зажуру й забув, що є на світі Павлик, що серце горнулося донедавна й тішило себе сподіванками на Павлика? Вродою нехай. Вродою Дарочка нічим не поступається Любі, може, навіть краща за Любу, але серцем... Про Дароччине серце нехай тепер інші кажуть, я знаю йому ціну».

Опіки не просто нагадували про себе, що не день, то дошкульніше мучили мене, примушували корчитись, цідити крізь зуби біль, зрештою зроджували бажання схопитися, зірвати з себе білизну й бігти, куди очі дивляться. Та я пригадував у таких випадках, як просила мене Люба терпіти, знайти в собі силу й здолати муку, і терпів, в усякому разі, старався гнати від себе нерозсудливі бажання, бути, як казала вона, розумником. Для певності знову кликав на поміч Любу й розмовляв у помислах із Любою, а розмовляючи, дедалі помітніше схилявся до думки: Лю-

ба не тільки варта Дарочки, Люба краща за Дарочку. Вона як промінь у мороці ночі, вона ніби зіткана з променів. А що, хіба ні? І дивиться на тебе — випромінює світло, і розмовляє чи усміхається — теж випромінює. Навіть коли не бачиш її, коли тільки торкається рукою рани, все одно відчуваєш це.

Не терпілося, хотілося швидше зустрітися з своєю медсестрою, бодай натякнути їй про те, що почуваю. А зустрівся, оторопів: Люба сиділа, схилившись на спинку стільця, й плакала.

— Ну, ну, сестричко, — заспокоював її санітар. — Не забувай, ти медик. Куди це годиться?

Послухалася чи мене засоромилася, не знаю. В усякому разі, стихилася трохи, хапнула раз, удруге повітря і стихилася, уже витирає сльози.

— Що сталося? — не зводжу з неї допитливих очей.

— Батько загинув, — пожалілася голосом, у якому чути було і кривду, і біль, і відчай. Треба б сказати щось дівчині, потішити, а чим потішити? Це ж не хтось там, це батько загинув, найрідніша з усіх, крім, може, матері, людина.

— Ось вона, війна, — сказав зовсім інше. — Ніде й нічим не захистишся від неї. По всій країні, у найвіддаленіші куточки запускає свої повзучі щупальці.

Люба підступила до мене, розбинтовує, схлипуючи.

— Ще й як запускає, — каже перегодом. — Лікарям угору немає коли глянути, те й роблять, що оперують, а поранених підвозять та й підвозять. І що воно там робиться, на тому Керченському півострові?

— Батько теж у Криму був?

— Так.

«Невже німці зупинили наступ? Невже нашим переливки там? Треба буде розпитатися в тих, що прибули останніми».

— Мене ця смерть геть із колії вибила, — скаржитися Люба. — Вірите, стала боятися ран. А поранених, як на те, несуть та й несуть. Щойно такий був, такий, доторкнутися страшно до нього. Молоденький, дитина ще, а весь посічений. Не знаю, як та душа тримається в ньому. Перев'язувала й думала: це ж і татка отак.

— Там усяк буває, — потішаю її.

— Прийшов один із наших, розказував. Тяжкопоранені були, до санбату не встигли донести їх.

Розповідала і схлипувала, а я лежав, дослухався до тих схлипувань і не знав, як зарадити її лихові.

— А ви попросіться, Любо, на палату,— знайшовся на-решті.

— Не переводять,— жаліється.— Прохала вже, кажуть, тут не кожен зможе, тебе на те вчили.

— Дурниці! — обурююсь.— Чи одну вас учили цього? Чи в госпіталі немає старших і досвідченіших?

Мовчить. Обробляє мої рани, шморгає час від часу носом і мовчить.

— Хочете,— обертаюсь до неї,— я переповім усе це хлопцям, викличемо начальника відділення і всією палатою поговоримо з ним.

— Що ви! — лякається.— І думати про це не смійте.

— Чого б то?

— Хто вас послухається?

— Нас?! — прибираю войовничого вигляду.— Це вас не слухаються, нас послухаються.

Хоч Люба й не хотіла цього, категорично забороняла навіть, розмова з начальником відділення відбулася-таки, і почав її я.

Сталося так, що й кликати не треба було — начальник відділення сам завітав до нас у супроводі лікарів і пішов від ліжка до ліжка, цікавлячись здоров'ям, настроєм.

Не мудруючи, я так і сказав, коли зайшла мова про моє самопочуття і мій настрій:

— Надалі самопочуття моє залежатиме від того, як ви поставитеся до мого прохання, товаришу капітан.

— Слухаю,— посерйознішав він.

— У перев'язочній працює медсестра Люба. Учора ми багато говорили про неї в палаті й звертаємося оце до вас: звільніть Любу від роботи в перев'язочній, поставте на простішу.

— Он як! — схиляється й намагається дивитися мені (а я лежу ниць) у вічі.— Вона не задовольняє вас чи нагрубилла, може?

— Що ви! Чи така, як Люба, може нагрубити або не задовольняти роботою?

— Я теж так думаю. То в чому ж справа?

— Не по нутру їй робота в перев'язочній, а крім того, батько цими днями загинув, і вона плаче тепер над кожним тяжкопораненим.

— Ну, знаєте,— засміявся лікар і хотів торкнутися рукою мого плеча, та згадав тієї миті, що воно — суцільна

рана, й сахнувся, як при опіку.— В атаку теж не по нутру буває ходити, а люди ж ходять. Війна, любі мої, нічого не вдієш, мусимо, треба.

В палаті запала тиша.

— В атаку теж по-всякому можна ходити,— підтримав мене хтось із поранених, здається, матрос Вихляєв.— Можна й ворога вибити з окопів, і людей не втратити. А можна й навпаки.

— І жінок, між іншим, в атаку не посилають,— вкинув хтось третій.

Лікар примовк, дивиться вже не на мене — на тих двох.

— Грамотні хлопці. Ой гра-амотні. То що ж ви пропонуєте?

— Та все те ж,— кажу йому.— У госпіталі є старші, досвідченіші, одне слово, є можливість поставити когось із них, може, навіть із чоловіків на місце Люби, ну хоч тимчасово, а Любу — на палатну сестру. Вийде те, про що говорив тільки-но матрос Вихляєв: і діло робитиметься, і шкоди нікому не буде.

— А хто вам сказав, що в нас є така можливість?

— Гадаємо, що є,— обізвався Русев.— В усякому разі, то вже вам думати, ким замінити Любу. Наш обов'язок обстояти свою медсестру. У неї батько загинув, зрозумійте. Хоч на деякий час це зробіть.

Друге нагадування про батька дійшло, мабуть, до свідомості лікаря. Постояв, подумав і змінив тон:

— Я з дорогою душею зробив би це. Для Люби робота в перев'язочній справді стала мукою. Але ким замінити її, їй-богу, не придумую.

— А нашою Серафимою,— вихоплююся поперед усіх.— Жінка вона бойова, така, що не злякається. Нам бойовистість її ні до чого, а там, гляди, знадобилася б.

— Серафиму в перев'язочну, а Любу сюди. Так я вас зрозумів?

— Абсолютно точно. Душевність Любиного для палати більше пасує, аніж для перев'язочної.

Капітан підійшов і скуйовдив мені чуба.

— Ось цього, мабуть, не буде. Такий варіант, товариші моряки, відпадає.

— Чого ж це?

— Люба надто гарна дівчина, щоб посилати її між вас. Закохається котрийсь, потішиться і кине. А мені неприємність, мені морока потім.

Вихляв аж голову підвів, дивуючись.

— Що ви, товаришу капітан. Чи нам до потіхи, коли змушені просити няню, щоб утку потримала?

Сміх, регіт, чергові кпини. Лікар теж сміється й свариться на дотепника пальцем.

— Знаю вас, німечних.

— Якщо таке наклеюватиметься,— обіцяє Русев,— ми візьмемо того субчика за одне місце і на дюю.

— Тим паче, що за нього зручно зараз братися,— вкинув хтось третій і змусив мене сховати обличчя в подушці.

Розмова була з тих, що еднають сторони, і капітан вирішив, мабуть, її припинити.

— Гаразд,— сказав, прибираючи ділового вигляду.— Я подумаю, постараюся підшукати Любі заміну.

Хто знає, може, справді пам'ятав про свою обіцянку, а може, так склалося: дійшло, розказують, до того, що Люба зомліла в перев'язочній. В усякому разі, одного студеного дня, коли за вікном мело і віяло, вона переступила-таки поріг нашої четвертої палати й сказала червоніючи:

— Доброго ранку. Я ваша нова палатна сестра.

Що робилося тоді в нашому донедавна тихому закутку! Хтось аж надто голосно дивувався, хтось радів новині й кричав, радіючи, «ура», а Люба ніяквіла біля дверей і не знала, як їй бути.

— Та тихше ж, хлопці,— знайшлася нарешті.— Не встигла поріг переступити, а ви уже підводите мене.

Підійшла до кожного й поговорила з кожним, там дала лад ліжку, там — бинтам, і все непомітно, розмовляючи. Ніби та добра фея: з'явилась, повела рукою — й одмінила все округ, навіть болі стихли своїм чарівним доторком.

Наді мною теж схилилася. І поговорила, і постіль поправила. Але і тільки. Коли пішла й мені нічого не лишалось, як пригадувати її розмову, доторки, видалось навіть, що була стриманіша, ніж з усіма іншими.

Мабуть, засмучений був тим, а може, й більше — опечалений, бо Люба завітала до палати вдруге, затим утретє, певно, помітила печаль мою й старалася вибрати зручну нагоду, щоб поговорити зі мною.

І таки вибрала її. Підійшла й присіла скрадливо, коли товариші по палаті спали вже.

— Дорогенький мій,— шепнула з тиші.— Не знаю, як і дякувати тобі.

— Правда? — кладу їй на плече руку й чую, як дівчина подається — хилиться до мене. — Ти задоволена?

— Така, Павлику, задоволена, що не знаю, де й притулитися зі своїм вдоволенням!

— Я теж. Дуже хочу, щоб ти була поруч, завжди поруч!

— Правда? — допитується й нишкне пашіючи.

Пригортаю її і теж нишкну, дослухаюся до доторків м'яких кіс, до тепла, що йде від дівочої щоки й туманить мені свідомість. Тоді лиш отямився й похопився, як пригадав: мене ж питають.

— Правда, Любонько.

— А я... — сказала й примовкла. — Я прийшла попередити, щоб не гнівався, коли буду з тобою така, як і з усіма іншими.

Здивувався, мабуть, аж відсторонився від неї.

— Чого так?

— Бо мене попередили, щоб не дозволяла собі зайвого. Бачив, як відпускали з перев'язочної?

— Комедія.

— Швидше трагедія. Але невелика, Павлику, — осмінулася й глянула на мене ще ніжніше, ніж досі. — Я приберезу все, що хочу сказати тобі, на потім, ну, на той час, коли поправишся й почнеш ходити.

— До того дня ціла вічність, Любо!

— Нехай. Зате скажу гарне-гарне, ось побачиш!

Розглянулася, чи ніхто не дивиться, прикрила мене, мов дитину, ковдрою і, чмокнувши в щоку, пішла тихіша тіні до дверей.

VIII

Нам не давали скучати в палаті. Не лише пня, медсестра, лікарі те й робили, що обходили та обходжували, — навідувалися позмінно шефи, піонери, смішили дотепами чи радували душевною піснею артисти. А проте ліжко моє що не день ставало для мене прокляттям. Я не мав права лягти на спину чи на бік. Тільки на череві, тільки ниць! І тиждень, і другий, і третій — усе ниць та й ниць. Люба і так, і сяк коло мене, Люба і те, і інше мені (та ти ж терплячий, та ти ж свідома людина, зрозумій, інакше не можна), а я зганяю зло на ліжкові й щіджу крізь зуби втому, болі свої, близькі до відчаю

страждання. Болять руки біля пахв, болять груди, ние скам'яніле від лежання тіло, й мене пориває наплювати на наслідки, схопитися й бігти світ за очі.

— Тобі погано? — мучиться моїми муками Люба.

— Не можу більше;— зізнаюся їй.— Я краще встану, посиджу або походжу.

Велить зачекати й біжить кудись, з кимось радиться, когось шукає. Зрештою повертається й обов'язково не сама: або з віднайденою утіхою, або з сестрою-утішницею.

— Ні, ні,— гніваюсь.— Це не допоможе. Підведіть мене, пройдуся, трішки розімнусь.

Знає, не вистоїть, рано чи пізно поступиться перед моїми домаганнями, тому не каже «не можна», посилається на глибоку ніч, на те, що треба спати, і коли я втрачаю врешті-решт терпець, починаю шукати руками опори, виголошує своє «ой лишенько» й просить таку ж, як і сама, сестру допомогти їй поставити мене на ноги,— аби не силкувався й не рвав на собі тіла.

Боїться й страждає від того, що я — не хтось інший, я! — порушую режим, хочу чи не хочу того, все ж готую для неї неприємність. Але й не зважається перечити, терпляче, іноді з глибоким болем у очах допомагає і з ліжка встати, і в ліжко лягти. Аж поки не відшукала-таки способу зарадити моєму лихові.

Того дня теж заступала на чергування увечері. Забігла до палати, коли за вікном темніло вже, проте не помітити одмін у ній міг хіба що сліпий. Була рум'яна й свіжа з морозу, як у молоці купана. А ще збуджена, якась по-особливому щаслива.

— Що, Любонько,— цікавились охочі до розмов хлопці,— мороз добряче щипає за щоки?

— Пусте,— відказала й попростувала прямісінько до мене. Бачу, несе щось громіздке, загорнуте в простирадло, а що — не добору.

— Ану, вставай, Павлику,— велить тим же збадьореним голосом,— перестелимо твою постіль.

Почепила на бильце ношу свою, допомагає мені підвестися. Коли ж почала перестеляти й зробила видимим те, що ховала досі під простирадлом, до всього пильні й на все здатні сусіди не забарилися пояснити її вчинок по-своєму.

— Братці! — крикнув котрийсь із дотепників.— Куди

ж ми дивимось? Накльовуються знаменні переміни: Люба назовсім уже переселяється до нас.

Не думала й не гадала, мабуть, що турбота її — звичайнісінька турбота! — отак може бути витлумачена. Обернулася й застигла паленіючи.

— Ой, безсоро-омні, — обізвалась перегодом. — Які безсоромні!

— Чого ж безсоромні? — своєї править Вихляєв. — Раз постіль уже тут, за чемоданом затримки не буде.

Я насторожився. Гадав, вибухне сміх, і Люба випурхне, присоромлена, хто знає, чи й повернеться сьогодні до палати. Та сталося непередбачене: поранені принишкли, заговорила й розвеселила всіх Люба.

— Таке й скажеш, Володю, — обізвалася голосом поблажливої сестри. — Чого ж би це я мостилася сюди, у вашу палату? Коли б уже до того йшлося, мабуть, додому привела б нареченого.

— І не такого, як Вихляєв, — доповнив її Русев.

Палата тепер аж вибухнула сміхом, але він був уже не на користь Вихляєва.

Ліжко моє розбухло після того, як походила біля нього Люба, страшно й лягати на нього. Зате коли ліг, не зразу повірив, що лежу.

— Ну як? — допитується дівчина.

— Просто диво якесь. Віриш, не відчуваю ваги свого тіла. Ніби повис у повітрі.

Аж світиться, радіючи.

— Тоді я винагороджена за старання, — каже стиснено, щоб інші не чули.

— Найбільше винагороджений, мабуть, я. Ти дивне диво, Любонько, в тобі є щось від чарівниці.

— То забагато.

— Ні, ні. Хочеш, скажу більше: коли стану на ноги і ми матимемо можливість говорити без свідків, оте гарне-гарне повідаю тобі я.

Понад три місяці довелось вилежувати свої опіки. Як на те, перша спроба піти з Любою до міста виявилася неабияким клопотом: іти ж бо не було в чому. Тільняшку ще там, у Комиш-Буруні, порізали, коли одривали від тіла, фланелька мало не вся, принаймні на спині, у кривавих плямах. Їх, певно, можна зняти якось, та не буду ж я вдаватися з цим до Люби.

— Одягай моє,— пропонує сусіда, що лежить по праву руч,— і йди. У мене, навпаки, штани продірявлені, фланелька ціла.

— Спасибі,— відмовляюся.— В чужому, друже, ніколи не ходив.

— Ну що бо ти! Чогось іншого тут і не придумаєш.

— Придумаємо,— знайшовся Русев і поліз до тумбочки.— Братва,— звернувся до моряків.— У кого є які гроші, гоніть до каси. Пошлемо тих, котрі ходять уже, на базар, і матиме наш Гладкий усе, що треба мати кавалерові.

— Ідея,— підтримали його, й на стіл лягла чимала сума.

— Кого ж пошлемо? — питає касир і зирить попеременно то на одного, то на другого.

— Та кого ж, мабуть, Вихляєва. Він один серед нас такий, що вміє поторгуватися.

— Е ні,— перечать, і одразу двоє.— Вихляєву не можна доручати такі гроші.

— Побалакайте мені. Я що, по-вашому, останній?

— Останній не останній, а пропити можеш.

У палаті сміх, дотепи.

— Є вихід,— пропонує Русев.— Гроші доручити Любі, а Вихляєва послати з нею як знавця товару і людину, котра може постояти за кожну п'ятірку.

— Точно. Пошлемо двох. Якщо Вихляєв і вициганить щось у Любі, то не більше як на кухоль пива.

— На кухоль пива,— підказую,— можна навіть виділити, аби не соромив себе чоловік і не просив.

На тому й зійшлися. А коли і тільняшка, і фланелька були приміряні на мене, виблагав у начальства решту свого одягу й почав готуватися до першого побачення з Любою поза госпіталем.

Домовились, що зустрінемося біля кінотеатру. Через те я й не задумувався, що сказати їй, коли зустрілися.

— Тепер у кіно?

Бачу, прикрила повіками очі, не поспішає погоджуватись.

— Ти... проти? У тебе інші наміри?

— Нас...— глянула на мене і знову потушила зір.— Я розповіла про тебе мамі, й на нас чекають зараз мама.

Коли б у тиловому Темрюку почали вибухати раптом снаряди, я не здивувався б, мабуть, так, як зараз.

— Оце, візнаюсь тобі, заковика.

— Чого?

— У нас хлопці десятою дорогою обминають батьків своєї дівчини, принаймні до заручин.

— То ж у вас.

— Але я, Любонько, і в Темрюку лишаюся кирилівцем. Згорю з сорому, коли зайду до вашої хати, або сидітиму й мовчатиму, мов тума.

Не гнівається, навпаки, сміється з мене.

— То мені так і сказати вдома: соромиться й уникає знайомства?

— Ну чому ж уникаю. Познайомлюся, але... нехай пізніше, коли ближче знатиму тебе.

Люба робить великі очі.

— А ти зі мною недостатньо знайомий?

Що ти їй скажеш?

— А...— махаю рукою.— Чому бути, того не минути. Мати ж твоя приготувалася, мабуть, коли жде. Навіщо її ще раз примушувати робити це?

Зраділа й сама вже виявила ініціативу — взяла мене під руку.

— Ти не бійся, — заспокоює й сьєв личком, оченятами. — Я щебетуха, я й за тебе говоритиму.

Вона й справді заговорила всіх того вечора. Спершу матері розповідала та й розповідала про мене, потім — мені про матір, рідню свою.

— Сивоуси ми, — назвала прізвище, хоч я й до того чув його. — Це — тато, — показала на фото, — це братик. Ну, а це мама, — підійшла й пригорнулася до літньої вже, не так, може, й літньої, як згорьованої в постійних тривогах жінки. — Вони у мене золотце, і я їх найбільше люблю. Сам розумієш, мама дітям найрідніша, а донькам і поготив. У вас батьків на «ти» чи на «ви» називають?

— На «ви».

— Чули, мамо? А я що казала.

— Хто ж у вас дома лишився? — поцікавилася господиня і тим обірвала свою щебетуху.

— Мама й сестричка.

— А батько на війні?

— Ні, ще до війни у морі загинув.

Поглянула на мене жалісно і вже по паузі сказала:

— У кожного своє горе. Уявляю, що вона думає там, твоя мама. Не тільки вісточки, сподівання не має, що отримає її від тебе. А в селі ворог і, вважай, по всій Україні ворог.

Люба знову підійшла до неї, обняла збоку, пригорнула-ся, потім заглянула благально у вічі й тим усе сказала: і яка вона, мама Катерина, добра в неї, і чи варто їй зайвий раз хмурити наш обрій, коли він і без цього в хмарах.

— Ну добре, добре, — осміхнулася господиня, — не буду.

Чи тому, що мене так приязно зустріли в Любиній хаті, чи всі, хто дозволяв ті зустрічі, розуміли: нам небагато відведено долею; — якщо не за другими, то за третіми відвідипами я відчув себе розкутим у Любиній оселі. Колишня домовленість — усі позагоспітальні зустрічі ділити порівну: одну — на відвідання кінотеатру, другу — на усамітнення в Любиній хаті, — пішла шкереберть. Навіщо нам кіно, видива на полотні, коли знаємо, більше ніж певні, того видива ще буде та й буде, а нагоди побути вдвох у тихій Любиній оселі лишається так мало. Дури не дури себе, а раз уже я можу одягатися й виходити з своїми опіками за межі госпіталю, недалеко той день, коли покличуть на комісію і скажуть: «Ну що ж, старшино, ми все зробили, що вимагав від нас обов'язок, настав час тобі повернутися до своїх обов'язків».

Катерина Василівна, чи, як каже Люба, наша матуся, працює в другу зміну, отож повертається додому пізньої ночі, а крім неї, хто може наполохати нас? Пораємось, готуючи обід, чи сидимо розмовляємо, — кому яке діло? Ми самі в усьому білому світі, і що з того, що він обмежений чотирма стінами? Це не ті стіни, які відгороджують нас від світу, це ті, що винагороджують світом. Слово честі, нам так просторо й так привільно в них, як буває ото в таврійському степу або у відкритому морі: скільки сягнеш серцем, стільки й твого.

Ми з Любою не дозволяємо собі чогось зайвого. Яюсь так і сказала мені:

— Матуся вірять нам, Павлику, отож не переступаймо через їхню віру.

— А хіба я що?

— Ти нічого. Я тому й люблю тебе, що ти золотце, але сказати мушу.

Кохання наше, взаємна радість найсильніше промовляли на перших хвилинах зустрічі. Люба підставляла для цілунку щоку (а часом і губи), допомагала роздягатися і вже тоді, як сідав поруч із нею на канапі, починала дякувати:

— Це за те, що дотримав слова й прийшов, — цілувала в уста. — А це, що зумів одпроситися, а це, що не заблудився.

— За кого ти мене маєш?

Сміх, пустоці, борюкання.

Та рано чи пізно обоє ми стомлювалися від них. Тоді лягали на канапі і мовчки лежали одне біля одного. В таких випадках або Люба клала мені голову на груди й дослухалася, приплющивши очі, як гладжу її волосся, або я прихилився до Любиного плеча й дослухався, як упокорюють мене її тендітно-ніжні пальці.

— Ти спиш? — питає тихо-тихо, ніби й справді увіривала, що я заснув.

— Ні, просто лежу і думаю.

— Про що?

На думку спадає свіжий анекдот, і я починаю дратуватися.

— Ну, а коли не можна казати?

— Як то не можна? У тебе є від мене таємниці?

— Таємниць немає, але не все ж те треба знати дівчині, що знає хлопець.

Підвелася, дивиться на мене стривожено-замисленими очима.

— Ти обманюєш.

— Та ні ж бо! От їй же богу, ні. Повір, це таке, що, коли скажу тобі, помру.

— Все одно кажи.

Тепер я раптово схоплююсь. Не просто підводжу, як Люба, голову, схоплююсь і сідаю удавано серйозний на канапі.

— То оце так ти любиш мене?

— А чого ж ти дратуєшся? — ніяковіє дівчина, зрештою усвідомлює, мабуть: сказала нерозумне, — й ховається у мене на грудях.

— Дурненька, — гладжу коси. — Чи міг би я приховувати щось від тебе?

— А чому ж не кажеш?

— Та тому, що жартую з тобою. Знаєш, про що я думав?

— Я вже боюсь і цікавитися.

— Думав, Любонько, про те, як мені гарно в тебе.

— І все?

— Ні, не все. Ще думав, горлице моя, що всього цього могло б і не бути.

— Як то?

— Дуже просто. Міг же я загинути на палаючому кораблі, як гинули інші, потонути в крижаному морі, як тонули інші, бути прощитим кулеметною чергою, від яких падали та й падали інші. Якщо по щирості, скільки червоних відмітин бачила ти на моєму тілі, стільки й нагод було опуститися й лишитись на дні Керченської протоки. Нікого й не обійнявши...

— Не треба про це,— затуляє мені рота своєю вузькою долонею.— Чуєш, любий, не треба. Бо я заплачу зараз, не своїм голосом закричу.

— Отаке,— заспокоюю.— А казала, геть усе кажи.

— Чи ж могла я догадуватися, де витає твоя думка?

Хотів зізнатися під настрій: «Віриш, Любонько, тепер, після знайомства з тобою, мені страшно буде повертатися на фронт»,— і не зізнався, утримав ці думки на кінчику язика. «Нащо лякати,— казав собі.— У неї буде ще та й буде нагод для переляків, а надто для тривожних чекань».

Осміхаюся, аби замести якимось сліди, і зводжу розмову нашу на веселіше.

— Катерина Василівна зауважувала якимось, що ти добре співаєш. Чому ж я не чую твоїх співів?

— А тому, що не хочу додавати ними суму.

— То співай веселих.

Чмокає в щоку й лоскоче дотиком своїх легеньких, мов пушинка, кіс.

— Веселі пісні співають у численному товаристві, а нас тільки двоє. Недоречно буде.

— Думаєш? А я візьму ось і заспіваю тобі веселу для двох.

— Ану, ану,— підохочує й сідає навпочіпки, жде.

— Ну, якої б це,— пригадую.— Ага, хоча б оцю:

Ой там, на точку, на базарі
Жінки чоловіків продавали.
Як прийдеться до ладу,
То я свого поведу
Та й продам.

У Люби не лише очі, обличчя іскриться від радості, і це додає мені снаги.

Із лик мотузок існувала,
Взяла свого миленького залигала.

Не витримує, регочеться й сплескує на radoщах руками.

— Bravo! Bravo! Чудова пісня. Ось тільки чи для двох вона, сумніваюсь. Швидше для широкого кола людей, та ще й під хмелем.

— А тебе ж розвеселила?

— Так то ж мене. А що буде, коли я заспіваю тобі такої, га?

— Розгніваюсь! — удаю з себе сердитого. — На налігач не дамся!

Підхоплююсь, беру Любу на руки й кружляю з нею. На порозі хтось загунав, оббиваючи сніг, ногами.

— Це мама! — Люба випурхнула з рук, поправила коси.

А пізнього вечора проводжала мене за ворота.

— Півжиття оддала б, — зізналася на прощання, — аби не розлучатись уже.

— Завтра зустрінемося.

— Де те завтра, — скаржитись їй одразу ж передумує, підводить голову й діловито поправляє на мені шинелю, напучує на дорогу: — Бережи себе в місті.

Запевняю, що все буде гаразд, й несподівано відшукую в пам'яті найголовніше: Люба нічим не поступається перед Дарочкою, якщо начистоту, ще краща, ніж Дарочка. І не тільки щирим, мов у дитини, серцем, навіть вродю. Дарочка що... Дарочка всього лиш мана, рожева мрія, а ця — відшукана у вирі життя доля, винагорода за все сумне й гірке, чого зазнав у Кирилівці, на вогненних дорогах до Криму.

Відкриття це стає моєю вірою, а віра зроджує те радісне шаленство серця, яке подесятерєє сили, спонукає на нерозсудливі вчинки, і тепер не Люба зі мною, я не можу розлучитися з Любою. Уже й попрощався ніби і не можу відійти.

Звідки мені було знати тоді, що не тільки радість та щастя промовляли тієї хвилини в серці, промовляв і жаль. Лише в госпіталі довідався, та й не першого, десь аж третього дня: то було хоч і не останнє, але й недалеко від останнього прощання з Любою.

IX

Коли виїздили з Темрюка, окрім щему, що його лишала по собі розлука з Любою, жодного іншого каменя не лежало на серці. Одне, начальник госпіталю зважив на наше прохання і виписав мене разом із Русевим, а друге,

послав із командою, яка правила не кудись там у Прохладну чи Кизляр, а прямісінько на Новоросійськ, ближче до флоту, а може статися, що й на флот. Отож коли прибули на місце й розквартирувалися, почували себе зовсім незле. Ось тільки згадки не завжди бувають утішні. Люба приходить чомусь і стає перед очі сумна, геть залита сльозами. Всякою ж бачив її в Темрюку: і усміненою, і жартівливою, і до сліз веселою, а пригадується чомусь така, як там, біля вагона.

Довго не сплю вечорами. Коли лунає вдосвіта команда — мов батогом переїщить хтось уздовж спини. А проте школа матросів не забулася. Раз, два — і вже на ногах, біжу, одягаючись на ходу, в стрій.

Сьогодні шикували чомусь не на зарядку, як належить, а в повній формі. Тоді аж, як вишикували, догадався й зрадів своїй догадці: чуже начальство виходить на плац, не інакше як набиратиме з нас команду. А куди, яку?

— Хто родом із Криму, Запорізької та Херсонської областей, три кроки вперед, марш!

Мене ніби штовхнули в плечі: йди. І я не забарився рубонутися стрійовим. Та одразу ж відчув: когось чи чогось не вистачає, — й розглянувся.

— Петре, а ти?

Русев сіпнувся з несподіванки і якимось непевно зробив перший крок.

Командири — той, чужий, і наш — підійшли, виважують нас поглядами.

— Звідки?

— З Запорізької області.

— А район?

— Віц, — киваю на Русева, — з Приазовського, я — з Якимівського.

— Це сусідні з Мелітопольським?

— Так точно!

Чужий позирає на нашого й схвально киває головою.

— Те, що треба.

— Двадцять хвилин на сніданок, — наказує командир флотського напівекіпажу, — п'ятнадцять на оформлення документів у штабі — і все, надходите в розпорядження старшого лейтенанта.

— А куди? — не втримуюсь.

— Поки що машиною в Геленджик, а там скажуть.

Серед одібраних двоє були чи то з Партизанів, чи то з Новоолексіївки, ще один — із Джанкою.

— Не чули, — питаю в дорозі, — куди нас?

— Хіба не догадуєшся? Одбирали тих, що знають Крим, Херсонську та Запорізьку області. Не інакше як у тил до німців викинуть.

— Та ти що?! — заговорив я мовою дядька Самійла.

Сиджу задерев'янілий, зрештою скинувся, схоже, що мав намір вискочити з кузова й бігти назад, до флотського напівекіпажу.

— Чув, Петре, що кажуть?

— Не глухий.

— Що ж робитимемо, коли справді посилятимуть у тил?

Русев знизує плечима.

— Напросився, то що тепер робитимеш? Думаєш, чого старший лейтенант допитувався, звідки ми? Мабуть, на побачення з рідними хочуть закинути.

Що довше дивлюсь на свого друга, то ширше розкриваю очі. Леле! Щось дуже вже схоже все на правду. Німцям про врангелівський десант на кирилівський берег, може, й невідомо, а наші, напевне, знають про нього. Що, коли згадали й хочуть зробити те саме? Обстановка на фронті майже така, як і в 1920 році. Врангелівці мали тоді намір узяти Якимівку, Мелітополь і тим перекрити підступ до Криму по залізниці, відрізати Червону Армію від тилу. Чому б нашим не скористатися цим маневром і не відрізати німців від їхнього тилу? Це такий... такий удар може бути, що з фашистських армій у Криму тільки пір'я летітиме. Лінія Запоріжжя — Мелітополь — єдина, через яку йде залізничне постачання Криму. А в Криму он яка армія. Позбавити ту армію постачання, все одно що роззброїти в найкритичніший для неї час — коли радянські війська наступають на Керченському півострові, тримають оборону в Севастополі і можуть будь-якого дня перейти в наступ і під Севастополем.

Я, мабуть, неабияк увірував за дорогу, що так воно й є: готується історичної ваги операція, командування одним ударом хоче вирішити долю всього Криму, бо коли в Геленджикі почали допитуватись у кожного з нас, звідки родом, чи добре знаємо побережжя моря на Мелітопольщині, дорогу на Мелітополь, саме місто, не роздумуючи сказав:

— Чом не знати? Як свої п'ять пальців знаємо. Коли маєте намір висаджувати десант, то кращого за пересип місця й шукати не треба, все одно не знайдете.

— Який пересип масте на оці?

— Наш, що між Кирилівкою й Степанівкою. Врангелівці чого, думаєте, висаджувалися там у двадцятому році?

Тут мені, як ніколи, пригадалися розповіді дядька Самійла. Коротко, але ясніш яснішого розтлумачив командирам суть вигоди: по-перше, пересип на цілих двадцять кілометрів голе, безлюдне місце, висаджуй дивізію за дивізією, ніхто й не помітить, по-друге, з пересипу, коли піти правим, степанівським, берегом лиману, можна дійти до самого Мелітополя, не зустрівши жодного населеного пункту. Ну, немалу вагу має й те, що Молочний лиман — гирло великої колись ріки, вода з неї з давніх-давен ішла в море, отож воно найглибше там, мало не до самого берега можна підійти на катерах середнього типу.

Командири переглянулися між собою, бачу, надибали на щось цікаве, за мене та до старших.

— Слухайте,— кажуть,— це справді розумне діло.

Старші теж вислухали мене й теж похввалилися, вислухавши, розклали перед собою карту, міркують угорос:

— Чого маємо йти за ешеленом сухопуття і наражати на небезпеку, коли цей варіант дає стопроцентову гарантію уникнути її?

І не забарилися з рішенням:

— Підете з нашим десантом як провідник і боець оперативної групи.

— А земляки? Вони теж підуть?

— Десант невеликий, вистачить одного.

— Тоді хоч Русева візьміть,— наполягаю.— Може статися, що назад іншою дорогою повертатимемося — на Примпосад, скажімо, там він краще знає дорогу.

— Гаразд, старшино,— погодилися і приятельськи поплескали мене по плечу.— Вирушаєте сьогодні, про деталі потім.

Розмова з старшими, признатися, розхолодила мене: чого ж тоді йти в таку далечінь, коли з невеликою групою? Щоб подразнити німців? А довідався про деталі, і зовсім розкрив з несподіванки очі. Група виявилася не просто малою — мізерною, а завдання, на яке посилало командування, аж надто локальним, щоб не сказати більше.

Бригадою торпедних катерів на Чорному морі командував до Керченської операції капітан першого рангу Ковтун — безстрашний моряк і тямущий командир, той всю-

дисуцій Ковтун, якого вважали таким же асом торпедних атак, як Чапаєва — кавалерійських. Разив ворогів точно й нещадно, сам же лишався невразливим, з найскладніших боїв і обставин умів виходити сухим із води. А під час висадки десанту в Ак-Монаї потрапив під удар берегової артилерії і ворожої авіації, яка вчепилася чомусь саме за флагманський катер і таки вразила його. Поранений і контужений капітан опинився у воді, а згодом — на німецькому військовому судні. Щойно з табору для військовополонених утік його вістовий і виніс розроблений самим капітаном та нашими людьми в Криму план операції, на яку оце йдемо. Вона цілком надійна, хоча не така вже й проста. Ешелон з військовополоненими, серед яких буде й капітан першого рангу Ковтун, цими днями вийде з Джанкоя. Є побоювання, що в Новоолексіївці та Якимівці він може й не зупинитися. Отож ставка робиться на Мелітополь. Ми, оперативна група моряків, маємо висадитися цієї ночі на березі Азовського моря, пройти понад лиманом до Мелітополя, а містом — на станцію й чекати там на прибуття ешелону з військовополоненими. Який саме з численних ешелонів, що проходять через Мелітополь, наш, на станції знатимуть і подадуть сигнал. Ну, а все інше — спритність рук і трішечки винахідливості.

Група наша складалася з двох взводів. Одним (і всією групою, до речі) командував старший лейтенант Хорольський, другим — лейтенант Уваров.

Мене довго розпитували в дорозі, яке воно, місце нашої висадки, чи пройдемо до Мелітополя непомічені, як простіше проникнути містом на вокзал, чи можна розраховувати, коли повертатимемося з Мелітополя, на баркаси, вітрильники азовських рибалок? Старався, що міг, пояснював, а тим часом норовив залишитися сам із собою. Катер не йде — летить над хвилями. Коли б не сатанинський вир збуреної ним води, справді міг би повірити, що не торкається води. А відстань до нашої Кирилівки не перевищує ста п'ятдесяти миль. Якщо весь час ітиме таким ходом, через три години будемо в Кирилівці. Повірити важко — вдома, на рідному березі! Який він там зараз? Як зустріне? Чи поталанить побачити когось, хай не рідних — знайомих, просто земляків? Хай би переказали тільки мамі, що я живий, здоровий, приходив сюди воювати з німцями, і тим був би задоволений.

— Ну що, хлоп'ята,— підвівся старший лейтенант,— пора переодягатися. Треба ж хоч трішки звикнути до цієї шкури.

Матроси полишають вигріті за час походу місця, отримують складену окремо німецьку форму, зброю, документи.

— А це навіщо? — роблю широкі очі.

— Як то навіщо? — дивується командир десантної групи.— У тил ідемо. Ти що ж,— жартує,— у нашій, морській, хотів би показатися вдома? Не можна, браток, великого переполоху наробить наша форма в твоїй Кирилівці, тим паче в Мелітополі.

Ніби до якоїсь гидоти торкався рукою. Це ж треба: колись від піхотинської руками й ногами відбивався, тепер німецьку дають. А як уб'ють у ній? Га, що буде, коли уб'ють? Ніхто ж і не поховає. Німці знатимуть, що це не їхній, наші — що німець.

Недавню радість, що її зродило наближення до рідного берега, мов корова язиком злизала. Одягаюсь і сам себе гидуюся, одягаюсь і гидуюся. А матроси жартують, допитуються в того, що йде з нами за перекладача, як по-німецькому буде салага.

Лише друг і земляк мій Петро Русев мовчить, як і я, переодягається мовчки.

Коли підійшли ближче до берега, старший лейтенант Хорольський підкликав обох нас і попередив:

— Тепер ні на крок від мене. Ясно? Як іти, кудожу йти — на вашій совісті. Якщо в Мелітополі доведеться кожному із взводів діяти самостійно, ви, Гладкий, тримаєтесь мене, Русев — Уварова.

Коли б він знав, як хотілося скористатися цими повноваженнями й підказати місце висадки неподалік від Кирилівки. Хата ж наша скраєчку, вважай, над самим лиманом. Скрався в темряві, постукав у вікно — і вдома. Та ба, не сам я. А потім, Кирилівка з давніх часів була примітним опорним пунктом на Азовському морі, німці, видно, тримають там залог, пильнують за узбережжям. Ні, ні, краще далі від спокуси.

На карті заздалегідь було визначено місце висадки, одначе перед тим, як кинути якір і спустити шлюпки, нас із Русевим знову покликали до командирів.

— Пересип — суцільна піщана смуга між морем і лиманом, чи є місця, де море з'єднується з лиманом?

Заглядаю для певності в карту і тичу пальцем.

— Коли дме сильний східний вітер, отут вода розмиває пісок і робить перебоїну — з'єднує море з лиманом. Але в сорок першому її не було.

— Ясно. Висаджуватимемося ближче до степанівської кручі.

Я своє зробив: до самої Костянтинівки провів загін без будь-яких пригод, ніким, по суті, не помічений. А Костянтинівка — приміська смуга, там не ми йшли і приглядалися до людей, на нас заглядалися люди: куди й чого простує ця німецька команда, чи не по людські душі?

Село велике, човпали та й човпали ним, потім — пустирищем через Молочну, самим Мелітополем. Сподіванка на те, що в німців до німців довіра, не підвела: жодний собака не поцікавився, що за команда, куди простує і чого простує. Навіть наряд на контрольному пункті при бердянському мості не глянув у наш бік і не запитав, хто ми. Клопотався проїжджими машинами, підводами, а вільні від цих клопотів солдати просто стояли й ніжилися під приємним, хоча й не дуже щедрим квітневим сонцем.

— Назад теж доведеться через цей міст іти? — схилився до мене старший лейтенант Хорольський. — Іншого немає?

— Мабуть, немає. Але Молочна така річка, що в будь-якому місці можна перейти через неї і пупа не замочити.

— Тим краще.

Я, кажу, своє діло зробив: провів загін до самого вокзалу, а що на вокзалі сталося не так, як гадалося, то вже не моя провина. І схованку чи, сказати б, прихисток для загону знайшли, і людину, що мала попередити загін про прибуття ешелону, розшукали, а ешелону не було того дня, коли ждали, не було й наступного. Більше на Крим ішли — із зброєю, солдатами, боеприпасами.

Усіх бентежило це, а старшого лейтенанта пайбільше. Хмурився, нарікав на німецьку точність чи цікавився, перемовляючись із лейтенантом Уваровим, як тепер буде та що буде. Домовлялися так, коли вирушали з Керчі: катер підійде до пересипу через дві доби, обмінюється з оперативною групою сигналом, візьме людей на борт і на Керч. Тепер ця домовленість луснула. Катер пождав, пождав, мабуть, сигналячи, та й знявся з якоря, пішов до своїх берегів, і чи прийде вдруге — невідомо. А що ж тоді буде, коли не прийде? Або прийде, скажімо, не тієї ночі, коли ми чекатимемо на нього? Чи не махнуть на загін рукою?

Скажуть, не впоралися хлопці з дорученням, і капітана не звільнили, й самі наклали головою.

Не раз приходив із своїми тривогами й до мене.

— У прибережних селах є якийсь флот?

— До війни був, а коли підійшов сюди фронт, усе краше евакуювали.

— Гадаєш, і баркасів не лишилося?

— Ну, якісь лишилися, мабуть.

Знову сідає, думає.

— А де їх тримають цієї пори?

— Біля рибоцеху. У нас і в Степанівці принаймні біля рибоцеху.

— А рибоцехи в селі?

— Ні, осторонь від села. В Степанівці кілометрів за півтора від села.

— Якщо запізнимося на катер, — вирішує, — робитимемо ставку на рибальські баркаси.

Не знаю, як інші, я міцно спав тієї ночі, коли розбудили й сказали: «Настав наш час». Стривожився, і навіть більше, ніж треба було б. Лише згодом, коли опинився на вулиці й збагнув — незабаром світатиме, підбадьорився трохи й почав заспокоювати себе: якщо сутичка з охороною станеться зараз, до світання, це, мабуть, буде не найгірший варіант. У вокзалі, на пероні не тинятимуться зайві люди, їх, власне, зовсім не повинно бути цієї пори. Та й охорона дриматиме, в усякому разі, почуватиметься безпечніше, ніж будь-коли.

Своє місце в операції знав кожен. Отож коли паровоз просигналив, наближаючись, і тим остаточно запевнив нас: капітан тут, капітан з нами, — одягнені в німецьке, з німецькими автоматами через плече моряки були по всьому перону. А далі мали діяти, як велено. Коротке, мов постріл, запитання вартовому: «Це дев'яносто третій?» — мить на відповідь — і черга. Теж коротка, але обов'язково в упор і обов'язково одразу по всіх, хто має зброю. Щоб не було перешкод, щоб обійшлося без зайвих ускладнень і жертв.

Автоматні черги на тиловому з тилкових вокзалі зняли, ясна річ, тривогу у вагоні, де спали офіцери й вільні від наряду солдати. Цього треба було сподіватися, і на це старший лейтенант спеціально виділив кілька чоловік. Але ж хто міг передбачити, що вільні від наряду солдати та офіцери їхатимуть у п'ятому вагоні? Прорахувалися, налаштувалися до сутички, та не там, і за цей прораху-

нок поплатився життям матрос Крутояров — той, на чю долю випало стояти під час прибуття ешелону проти п'ятого вагона.

Поки знешкоджували тих, що чинили опір, моряки одбивали запори на важких вагонних дверях, одчиняли їх і кричали в гущавину скупчених біля виходу полонених:

— Капітан першого рангу Ковтун тут? Хто знає, в якому вагоні капітан першого рангу Ковтун?

— Мабуть, у десятому, там усі моряки!

— Хто ви? Звідки ви? — допитувалися, не вірячи німецькій формі, й полонені.

— Свої! Вилазьте з цих душогубок, чого чекаєте на запрошення!

Крик, галас, метушня. Хтось простягає руки для обіймів, та від них відхрепуються: не час, біжать понад вагонами, розшукують того, заради кого опинилися на цьому пероні.

— Є! — чути здалеку. — Знайшли, товаришу старший лейтенант!

І знову гомін, тепер уже не так тривожний, як радісний. Поміж сірою солдатською масою — зеленавий струмок. Він наче торпеда в морі — швидко і впевнено прокладає собі дорогу.

— Хорольський, ви?

— Я, товаришу капітан першого рангу!

— І всі, хто з вами, теж із нашої бригади?

— Так точно!

— Ну, командуєте мерщій, кому, куди і як, про подробиці потім.

Старший лейтенант кидає оком на людський вир.

— Командири серед звільнених є?

— Є, є!

— Хто придбав зброю — в розпорядження лейтенанта Уварова. Всіх інших виводьте групами до приморських сіл, домовляйтеся з рибалками про баркаси і на Керч, там наші!

Хорольський обернувся в той бік, де розпоряджався добутою в ешелоні зброєю лейтенант Уваров, видно, хотів щось сказати, та його смикнули за руку.

— Товаришу старший лейтенант! З міста над'їжджають дві машини з солдатами, поліцаями. Постарайтеся зникнути.

— Гаразд. Товаришу лейтенант! — до Уварова. — Займайте з своїми людьми оборону і дайте бій. Але такий, щоб нікому було переслідувати.

— Єсть, дати бій, щоб нікому було переслідувати!

— Всі інші моряки — за мною. Зустріч в умовленому місці.

Х

Море не просто шуміло — стогнало при березі. Але стогін той не сіяв тривоги, здавалось, і не торкався збайдужилої до всього свідомості. Накочувався, розбивався об щось відчутно тверде і відступав, розбивався і відступав.

— Не спиш, Павле? — схиляється з верхніх нар Русев.

— Не сплю.

— Все хистку палубу під собою чуєш?

— Уяви собі, що ні. Те відчуття ще вдень відступилося.

— А я чую. І знаю, що не на морі вже, а тільки-но skleплю повіки, уже веде мене кудись, уже вихитусь мною. Накаталися, правда?

Мене розбирає сміх.

— Ти хотів сказати, набовталися?

— Ну, хай буде набовталися, яка різниця. Важливо інше: вперше були у справжньому морському поході.

— Думаєш, що були?

— Отаке, — дивується. — А то ж як?

— Зізнаюсь тобі: лежу оце і думаю, ходили в Азовське море чи не ходили? Були ми біля мості Кирилівки, на мелітопольському вокзалі, чи то у сні приверзлося?

— Х-ха!

— Чого «х-ха»? Серйозно кажу.

— А бій на пероні, переправа через Молочну, нарешті, переховування в степовій посадці, пошуки катера в морі — то сон, по-твоєму?

— Може, й не сон, може, й правдива дійсність, але як я можу повірити тій дійсності, коли вона як сон? Був у нашому пересипі, біля самісінької матеріної хати, а матері не бачив, жодним словом ні з ким не обмовився: як там, що там? Лежу тепер і мучуся. Чому мені не дозволили оповістити якомось про себе, бодай слово почути про рідних?

— Таж казали, чому.

— А-а... Що з того казання? Там воно ніби й переконливим видалося, а тут не можу погодитися, серцем чую: зробив непоправну помилку. Треба було наполягти й домогтися у старшого лейтенанта згоди.

Русев не перечить більше, своє думає, а я — своє.

...З Мелітополя поверталися ми іншою дорогою, власне, поза дорогою — степом на хутір Волна, а з Волни (знову степом) — на Степанівський рибоцех. Старший лейтенант саме на нього покладав надії — він далеко від села, там простіше буде підібрати баркаси, безпечніше і надійніше вийти непоміченими в море. Та ба, обидва ми помилилися. Баркаси коли й були там, то не з тих, що на них можна вирушати в море: або недобиті, або такі, що розсохлись до краю.

— У селі є німці? — поцікавився старший лейтенант у сторожа.

— Учора були, сьогодні немає.

— Що, здиміли?

— Якийсь переполох зчинився. По степах нібито нишпорять, шукають партизанів.

Хорольський різко обернувся до мене.

— Що ж робитимемо, старшино?

— Та що ж... Іншого вибору немає: підемо, мабуть, на Кирилівку.

— А коли й там отакий флот, як тут?

— Не може бути. Степанівці біля сільської пристані тримають, мабуть, усі годящі баркаси, а наші біля рибоцеху, це точно. В усякому разі, там свої люди, товаришу старший лейтенант. Скажу, для чого потрібні баркаси, з-під землі добудуть.

Поки долали двадятикілометрову відстань по пустельному, заселеному хіба що чайками пересипу, остаточно увірував: це доля сприяє, щоб я побував-таки в своєму селі, побачився з мамою, сестричкою, про себе сказав їм слово-друге. Скоро рік мине, як пішов на війну й загубився у тому скаженому вирі. Бути біля порога рідної хати й не заглянути до неї? Де таке видано? Чи ж то полюдському?

Йшов попереду й пащекував на radoщах, розповідав командирам, матросам про наше море, наш пересип, наше село. А стали наближатися до Кирилівки (тоді була вже ніч), влучив нагоду й заговорив про свій намір і своє бажання з старшим лейтенантом.

— Ти що? — спохмурнів Хорольський.— Про це й думати не смій. Викинь із голови, чув?

— Ну чого ж це?..

— Хочеш погубити себе, загін, матір свою?

Одвернувся й не став більше пояснювати, пішов до капітана першого рангу, якого ми весь час несемо позмінно на плац-наметі, розмовляє з капітаном.

«Невже про мене доповідає?» — зиркаю в той бік і холоду серцем.

До самого рибоцеху плуганився я мовчки. Коли ж підійшли й спинилися неподалік від будівель, сподіванка моя тенькнула ще раз і лопнула, як мильна булька: вислана наперед розвідка доповіла, що придатні для плавання баркаси є, немає поки що весел та шкарм, але сторож пообіцяв відчинити сарай і добути їх.

— Біля сторожа залишили когось?

— Так точно!

— Ну, тоді пішли.

Баркасів вистачало для всіх. А коли так, відпадала потреба зустрічатися з кирилівцями, ставився хрест і на побаченні з рідними. Я стояв при березі мов у воду опущений. Позирав тільки час від часу на свою хату, таку близьку й рідну, навіть поночі зриму. Аж чую: знайомий голос. Обертаюсь на нього й тепер тільки пригадую: це ж сторож!

— Товаришу старший лейтенант,— підходжу й смикаю Хорольського за рукав.— Я знаю цього чоловіка. Дозвольте хоч словом перекинутися, сказати...

— Марш у баркас! — ні з сього ні з того витріщивсь на мене Хорольський.— Отуди, аж на корму. І не смій визнаватися сторожу, що ти це ти.

Десь згодом уже, як відчалили, підсів до мене й пояснив, чого так треба. Чоловік цей змушений буде сказати завтра, що приходили озброєні люди й забрали баркаси. Чи думав я, що буде з матір'ю, коли село довідається якимось чином, що серед тих озброєних людей був Павло Гладкий? Невже невтямки, що ради тієї ж матері робити що дурість не можна?

...Море стугонить та й стугонить, аж стогне вниз. Йому байдуже, є я чи немає, весело чи сумно мені. У нього свій клопіт і своя розмова з берегом. А в мене — своя.

— Як думаєш,— знову зазирає до мене Русев,— нас так уже й залишать у бригаді торпедних катерів чи повернуть туди, звідки взяли?

— Ти що! — не так дивуюсь, як обурююся.— Навіщо тоді брали б?

— Питали ж, звідки родом. Що, коли ми потрібні їм були лише на цю операцію?

— Не може бути,— перечу, а в самого серце йде в п'яти.— Мовчать же, не кажуть, щоб поверталися, значить, лишають.

— Я теж такої думки: мовчать, значить, лишають. Але й сумнів закрадається часом. На катери ж нас не посилають, до конкретного діла не ставлять.

Німотно виважую Петрів сумнів. І Петро чогось жде.

— Слухай,— надумується перегоди.— А що, як звернутися з цим до капітана першого рангу. Ми ж визволяли його з полону. Невже лишиться байдужим і не знайде способу прихистити нас на флоті?

— Піди знайди тепер капітана.

— Чого «знайди»? Ясне діло — у госпіталі він. Скажемо, провідати хочемо, думаєш, не допустять?

Стривай, стривай... Чого б справді не вдатися з нашим клопотом до самого Ковтуна? Він тут бог і цар, досить одного його слова — і нас пропишуть на один із катерів. А що! Не хтось інший, Гладкий та Русев грали першу скрипку у визволенні. Коли побачимось із Ковтуном, так і скажемо: це ми підказали командирам, де висадитися, як пройти на Мелітополь. Капітан не з простаків, одразу збагне: такі хлопці на дорозі не валяються, з таких і повинні складатися команди торпедних катерів. Чи він не радий був, коли визволили, чи не хвалив орлів-моряків за те, що ризикнули проникнути в глибокий тил? У нього зараз не знати яка вдячність на серці. А хто, будучи вдячним, пошкодує доброго слова, слова-захисту?

Прикидали, радились (потішений своєю знахідкою Русев зліз до мене вниз, ліг поруч зі мною в ліжку) і зійшлися на одному: не відкладатимемо своїх намірів у довгий ящик, завтра ж підемо до старшого лейтенанта Хорольського й попросимо, щоб відпустив на побачення з капітаном.

А надійшло завтра і змусило нас із Петром завагатися, іти чи не йти на побачення з Ковтуном. Як же, вишикували після сніданку на плацу й оголосили: за успішне виконання бойового завдання всім учасникам мелітопольської операції оголошується подяка й надається тижнева відпустка без виїзду з частини.

Мене ніби з гори покотило тієї миті. «Ура-а-а! — кричав внутрішнім голосом.— То якого ж визнання і якого біса нам треба ще! Чи нас, старшин іншої частини, винагороджували б тут, у бригаді торпедних катерів, коли б не вважали за своїх! Дзуськи! Написали б: винагородити за успішне виконання бойового завдання — і спроводили б до флотського напівекіпажу. Це — точно, це поза всяким сумнівом!»

Тільки-но вийшли з строю, вдався до Русева.

— Чув? Навіщо морочити капітанові голову? І так ясно: ми зачислені до бригади торпедних катерів.

— Щоб бути певними, що не помиляємося, чого б і не звернутися?

Стою, вагаюся, зрештою надумуюсь і махаю рукою:

— Тільки не сьогодні. Знаєш, перший день відпустки, незручно якось уникати товариства й тим протиставляти себе товариству. Та ще нам, новачкам. Погуляємо цього дня в гурті, а там видно буде.

Геленджик зустрів нас незвичними одмінами в природі, щиро кажучи, тими дивами, яких не скрізь і не завжди таланить бачити. Таке відчуття, ніби ми не з моря повернулися вчора, — з неба впали на землю і тому не пізнаємо її. Пахло скопаною чи зораною десь землею, розпареною, а може, й луснутою під щедрим сонцем корою, першим цвітом і першим листям на деревах. Сказати тільки — першим, а як воно коли глянеш, та ще після довгої-предовгої розлуки, після всього, що було?

— Може, за місто махнемо? — підказую тим, що найближче від мене. — Уявляю, як гарно зараз десь на пригорку, та ще коли пригорок на узліссі, коли узлісся — на осонні.

— Сказав, — обертаються в мій бік ті, кого здивувала ця «філософія». — Ти що, мамина донька? З пригорка та узлісся на фронті милуватимешся природою. Там, як кажуть західняки, матимеш час, матимеш і нагоду.

— Х-ха!

Кому приємно знати, що сміються з тебе? Але ж усе це старші, буваліші. Чи посмію огризатися, перечити, коли знаю: то справжні моряки, ті, кого і прало, і полоскало після прання солоне Чорне море.

— Ну, а куди ж тоді? — червонію, мов присоромлена чияюсь нетактовністю дівчина.

— Моя рада така, — філософствує дотепник. — Винагорода завжди була і буде святом для смертних. А в святко-

ві дні що роблять? Святкують. Отож я й пропоную: зайти в забігайлівку і випити по чарчині. Тиждень привілля — не медаль, звичайно, але не покропити його гріх.

— Ну, загнув,— розсудливо перечать збоку.— Ти б ще вдосвіта повів нас на чарку.

— А що?

— Те, що забігайлівка нікуди не втече. На неї, сам розумієш, потрібні гроші, а в нас їх, коли поспішати з цим ділом, до завтра може й не вистачити. Я пропоную почати з кіно, а після кіно можна й до забігайлівки навідатися.

— О-о, сказав.

— А по-моєму, Цимбал дає добру раду,— втрутився в суперечку старший серед нас — старшина першої статті Зубков — і тим схилив чашу терезів у Цимбалів бік.

Як тільки на екрані замиготіли перші кадри, усе, про що сперечались тільки-но, що було нашою симпатією чи антипатією, здиміло раптом. Інші люди прийшли й заволоділи увагою, дали привід для помислів, а вже потім — для згадок. Не знаю, як поставилися до того, що відбувалося на екрані, інші, просто дивилися й мотали на вус чи зіставляли бачене із знаним, мене ж полонили й не випускали вже з полону сумні дівочі очі. Вони не схожі на Любині — великі, карі — та й сумували коротеньку мить, але саме сум нагадав чомусь Любу. «Це ж і вона, — міркую в затишку, — підходить отак до вікна, дивиться в той бік, де гримлять бої, й тамує в серці біль, погані передчуття, тривогу».

Приглядаюся до одягу дівчини з екрана, розмірених рухів, нарешті, до білих, оголених по лікті рук, до їхнього порання біля розпущених біля дзеркала кіс і скрикую серцем: людоньки! Погляньте і запам'ятайте, який перед вами йолоп! Сказали, цілий тиждень вільний, сказали, як хочете, так і розпоряджайтеся собою за ваші заслуги перед Батьківщиною, а я й усом не повів, пішов тинятися по Геленджику, обтирати в кінотеатрах стіни. Та негайно ж, тієї хвилини, як вийшов із строю, треба було підійти і сказати командирам: «Відпустка так відпустка, дозволяйте відлучитись на цей тиждень до Темрюка». Не дозволили б? А коли б добре попросив та пояснив? Га, що, коли б попросив?

Вийшов з кінозалу якийсь сам не свій. Через те й не перечив, куди повели, туди й пішов. Якщо по щирості, зрадів навіть нагоді: причащусь, думалося, спиртним та

тим і покінчу з невчасно пробудженими в серці бажаннями.

Воно, гляди, так і сталося б, коли б матроси з нашого десанту не здибалися в забігайлівці з своїм приятелем із транспорту «Фабріціус». Зачувши, хто переді мною, я мимоволі пожвавився й підсів ближче. То ж не жарти, зустрів моряка з самого «Фабріціуса»! Восени минулого року, коли ми навчалися в школі матросів, про нього багато говорили. Допотопний кораблик, казали, чи не найдавніша на Чорному морі калоша, з тих, що можуть і на дровах ходити, не тільки на вугіллі, а зробив до Одеси понад тридцять рейсів; мав швидкість не більше десяти вузлів, а вмів прориватися крізь густу заслону артилерійського вогню, уникати ворожих бомбувань і навіть націлених на корпус торпед. Дивувались і сміялися тоді, називали щасливим. Як же, траплялось таке, коли загибель транспорту здавалася неминучою: дві торпеди простували до борту, і ухилитися від них було вже неможливо — надто вузька смуга лежала між «Фабріціусом» і начиненими смертю торпедами. Одначе й того разу сталося диво: торпеди пройшли на більшій, аніж посадка корабля, глибині.

— То «Фабріціус» тут зараз, у Геленджику? — заглядаю у вічі бувалому морякові.

— Ти що, хлопче, — зверхньо посміхнувся матрос, — з неба звалився? Не чув хіба, відплавав своє «Фабріціус».

— Не може бути!

— Матимеш нагоду побувати на мисі Утриш, побачиш. Лежить при березі, спочиває після поцілунку з пімецькою торпедою. Мене, — обертається до одного з своїх давніх знайомих, — теж стусонуло тоді, та так, що й досі вичухуюсь.

Мені б сидіти й мотати на вус те, що кажуть старші, буваліші. Ні ж, не вдовольнився одним ляпасом, напрошився й на другий.

— Слухай, — знову вдаюся до матроса з «Фабріціуса», — а «Ташкент» як там поживає? Не чув, бува?

— Чом не чув. Є «Ташкент», воює.

— Ми, — показую на Русева, — мали на нього призначення.

Користуюся зацікавленістю свого нового знайомого й розповідаю йому, яке лихо спіткало нас у грудні минулого року в Новоросійському порту.

— Тепер ніяк не можемо пробитися до плавскладу, — жаліюсь як другові.

— А дуже хочеться пробитися?

— Звичайно. Чого ж тоді було пориватися на флот, коли не плавати?

— Я не радив би пориватися,— стримав мій запал моряк.— Тримайся, коли є така можливість, матінки землі, на ній надійніше.

— Та ти що!

— Поплаваєш у крижаній воді, як я плавав, знатимеш, що воно за цяця — флот.

— Він плавав,— заступився за мене Зубков,— у керченському десанті був, і саме серед тих, кому довелося пізнати «блага» нашої служби.

— А-а, ну тоді ясно.— Матрос поплескав мене, мов хлопчака, по плечу й додав: — Тоді ти, браток, або дуже ще молодий, або безнадійно хворий.

Хоча матрос із «Фабріціуса» за віком і досвідом належав до тих, що можуть дозволити собі фамільярність із нами, молодиками, мені не сподобалася його фамільярність.

— Мабуть, навпаки,— сказав із притиском,— з безнадійно хворим маю справу. Який із тебе моряк? Раз скупався і вже зрікаєшся моря.

— Що-о?!

Були б тверезі, махнули б один на одного рукою й пішли б кожен своєю дорогою. А з підпилих що візьмеш? Зчепилися, мов півні, й завершили суперечку в комендатурі.

Шкода себе, та ще більше шкода Русева. Ледве не плаче хлопець. Такі надії мав, вважай, певен був: він у з'єднанні торпедних катерів, він швидше вітру літатиме по морю, полкуватиме за німецькими підводними човнами, охоронятиме свої кораблі. І ось маси: летить та певність, мов сухе листя за вітром. А що вдієш? Виправдуватимешся? Битимеш себе в груди й доведитимеш, що то прикрий випадок, дике непорозуміння? Хто дослухатиметься до цих виправдань, коли на всьому, чого ми хотіли з Петром, поставлено вже хрест: нам видали супровідні листи й сказали: «Спасибі за поміч у десанті, йдіть туди, звідки вас брали».

— Може, варто звернутися все-таки до капітана першого рангу? — порушую надовго запалу тишу.

— Хто тебе слухатиме тепер?

— А все ж таки. Не будемо принаймні шкодувати колись, що не скористалися останнім шансом.

— Не треба було зчіпатися з тим матросом. Тепер про з'єднання торпедних катерів і думати не доводиться.

— А коли підсокортися до старшого лейтенанта, попросити, щоб пішов із нами, розказав, що і як? Він ніби непогано ставиться до нас, з усього видно, співчуває нам.

Мовчить Русев, і мені нічого не лишається, як погодитися з ним: розбитого глека до купи не зліпиш уже. А коли зліпити не можна, то нащо зайвий раз принижувати себе? Щоб почути те, чого не сказали, зваживши на заслуги в десанті, вголос?

XI

Досі певен був: образа — найбільша мука для душі, а це бачу, що й каяття не мед. Ось уже два тижні, як вийшли з Новоросійська, а воно нуртує в мені і бере за серце. Хай тоді тоскно і боляче було, як правилися на торговельному велетні «Орел» до Керчі: завантажений військом транспорт супроводжувала надійна охорона, в тім числі й торпедні катери, ті самі катери, на яких збирався гуляти навперегонки з вітром по морю. А чому не полишало відчуття досади по дорозі з Керчі на фронт, чому не полишає на фронті? Усе вже вирішено, кайся не кайся, нічого не зміниться. Тепер тільки диво може посприяти поверненню на флот. Або чергове поранення. А що? Воюємо ж у складі морської бригади, приписані, так би мовити, в Новоросійському порту.

Як добре, що з Русевим лише вряди-годи доводиться бачитись. З волі командира мінометної батареї лейтенанта Колесника його залишили на вогневій, а мені велено бути на спостережному пункті — командиром відділення розвідки. Не знаю, як далі складатиметься, а поки що майже не бачимось. Вогневики отаборилися десь там, у степовій балці під Владиславівкою, наш спостережний пункт — на схилах панівної й тому неабияк важливої на цій ділянці фронту висоти 66,3. Ну, а коли не бачишся з тим, перед ким почуваш себе винним, все-таки легше на душі.

Бригада перший день в окопах. Коли б займали необхідне місце, роботи було б непочатий край. Спостережний пункт і вирити, і накрити треба було б, про ходи сполучення, індивідуальні окопи, усякі там точки на випадок

оборони теж належало б подбати. А ґрунт кам'янистий, спина не раз кілком стала б, і на руках не мозолі — кривавиці були б, коли б довелося довбати його. Обминула ця доля, інші довбали й передали з рук в руки те, що спорудили в першому ешелоні, і те, що в другому. Ось тільки певністю про легке життя на цій ділянці фронту не розкидалися, коли передавали. Сказали: «Глядіть же, не віддайте німцю висоту. Надто дорого коштувала вона нам і тим, що були тут перед нами», — та й пішли.

Тепер аж, як настав ранок і сиві пасма туманів ліниво відступили до балок, стало вочевидь ясно, чому так підкреслено турботливо застерігали ті, кого міняли ми на позиціях під Владиславівкою: з висоти 66,3 видно не лише близькі, а й далекі підступи до ворожих окопів. Усе це добре, це явна вигода, але за цією вигодою приховується ще дещо. Он як зрита довкола земля і бомбами, і мінами та снарядами різних калібрів, і гранатами. Мабуть, не раз і не двічі штурмували ці позиції з одного й другого боку. Чув краєм вуха: березневий наступ наших військ тим і завершився, що взяли, а потім закріпилися на висоті 66,3. Не солодко житиметься тут, ой не солодко.

Мій обов'язок на спостережному пункті — тримати в полі зору ворожу оборону: уточнювати розвідані нашими попередниками вогневі точки, вишукувати нові, знати, що робиться в німців, чим дишуть німці. Робота незвична, але, може, саме тим і цікава: геть усе бачу в стереотрубу. Он в'ються недбало кинutoю стрічкою окопи, он підносяться між камінням викладені терном бліндажі, а он — кулеметні гнізда. Кулеметів не видно, поприбирали; певно, до часу, одначе сумніву немає: коли треба буде, з'являться саме там.

Лейтенант попередив: знати ворога не означає знати лише те, що робиться в його окопах. На підступах до окопів часом ще більше видно.

Так то так, але ж німець не такий дурень, щоб виказувати себе, якщо й робитиме щось у прифронтовій зоні, то поночі.

Кажу про це лейтенантові й отримую чергову вказівку.

— Правильно. В цих умовах усе, що робитиметься у прифронтовій смузі, робитиметься поночі. То який же висновок?

— Пробирається туди серед ночі й розвідувати.

— Теж правильно, але те робитимуть інші. Твоє, Гладкий, завдання — знайти, які зміни відбулися у ворога за

ніч, ото й буде твоя обізнаність із тим, що робилося у ворожому тилу поночі.

Ох ти! Ніколи не подумав би, що в цім ділі є такі тонкощі.

— А знаєте,— мене чомусь хилить до цього трохи старшого, але й товариського зі мною командира.— Я теж міг би бути артилеристом.

— Отакої,— дивується лейтенант.— А хто ж ти?

— Ну, маю на увазі командиром-артилеристом. Був уже в училищі, проходив комісію. І пройшов би, та відпросився в моряки.

— Не шкодуєш тепер?

— Як вам сказати? За училищем не шкодую, а ось що справжнім моряком не став, цього шкода.

— Ще станеш,— дружньо торкнувся Колесник моєї руки.

— Думаєте?

— Головне,— схилився у мій бік і сказав притишено,— головне, виграти війну і вийти переможцем із війни. Потім усі дороги будуть вільні.

Я й сам те знаю: потім усі дороги будуть вільні. Але ж доки мені чекати на те *потім* і чому має бути так, як є, а не так, як мені хочеться? Може ж, я стократ ліпше воював би, коли б був на облюбованому серцем місці. Війна не бере цього на карб? На війні не до особистих мрій та бажань, важливо здійснити найзаповітнішу мрію — ту, що є жаданням усіх? Що ж, може, й так. Зараз, може, й справді не до наших «хочу», зараз найважливіше «треба». Але ж як все-таки було б добре, коли б і моє «хочу», і наше «треба» стало єдиним поняттям!

А весні байдуже, є війна чи немає війни. По горах і долинах, по всіх пробуджених до життя околіях зелено врунється трава, і вітер несе з далечини теплий дух землі, усе, що народжується на ній під благодатним весняним сонцем. Десь вигрілася і розщедрилась, вигрівшись, цілюща трава, десь проріс лист чи луснув пуп'янок, випросталися з тісної коліски й зітхнули, відчувши полегкість, целюстки, і заструміли невидимі простому оку струмені, знялись і завихрилися над землею пахощі. Їх підхопив вітер, погнав, бавлячись, від долу до долу, від пагорба до пагорба, когось розчулив, а когось тільки розбудив і нагадав зайвий раз, що на землі не лише страх і кров, є ще велике, всеперемагаюче єднання,— таке, як у Землі з Сонцем, у Неба з Вітром, у Моря з Берегом,

і що там, де є ота єдність, щасливе кохання, є й щасливі пародження, ті, котрі оновлюють життя і на яких, власне, й тримається наш часом незрозумілий, часом дивний, а все ж одвічно молодий і довічно прекрасний світ.

Стою біля стереотруби і дивлюсь на те, чуже, поле чи передаю обов'язки спостерігача іншому, я все одно лишаюся з полем. Або з небом. Воно таке ж по-весняному лагідне і не по-фронтальному мирне, як і поле. Он як голубіє високість, а в тій високості пливають, як і до війни, ріденькі білі хмари, виснуть знайомі з дитячих літ жайворонки, і пісня їхня така ж дзвінка, зворушливо приємна, як і над нашим, кирилівським, степом. Аж не віриться, що це передова, що тут чатує на нас усе те, чим запам'яталось прибережжя Комиш-Буруна. Ми не пориваємося вперед, і німці не пробують прориватися, тим тільки й нагадують про себе, що посвічують усю ніч ракетами. Та кулемет задуднить іноді чи гармата обізветься, пристрілюючись.

А проте «мирні» взаємини з ворогом тривали не так уже й довго. Вночі з третьої на четверту добу в окопах нашої бригади побували «гості». Як вони пробралися через мінне поле, ніхто достеменно не знає. Зате напевно знають: пробралися безшумно. Було б інакше, вартовий біля однієї з землянок зняв би тривогу значно раніше, в усякому разі, не тоді, як відчув біля рота кляп. Та добре вже те, що подумав найперше про тривогу. Пролунала черга, а вже коли в тиші, до якої звикли за ці дні на висоті 66,3, пролунала глупої ночі автоматна черга, не важко уявити, що було далі. Вартовий не вирвався з рук німецьких розвідників, загинув, коли його тягли з окопу на бруствер. Але й німці не натрапили вже на прокладену в мінному полі стежку. Хто ліг на бруствері, хто за бруствером.

Усім стало ясно після тієї прикрої події: німці не збираються відсиджуватися просто сусідами, вони шукають стежки до наших окопів і, оскільки полізли саме на висоту, цікавляться насамперед висотою.

Смерть вартового (до речі, перша за ці три доби) важким каменем лягла на серце кожного й примусила заговорити сумління: як це сталося, чому так сталося?

Про вилазку німецьких розвідників довідалися всі — і піхотинці, і артилеристи. Отож і пильнували на всіх ділянках оборони. А проте не допильнувалися: ще через дві доби фашистські розвідники проникли в наш тил і викра-

ли когось із артилерійських командирів, що повертався пізнього надвечір'я з оглядин вогневих позицій і став жертвою власної безпечності.

Це насторожило моряків, і вони не забарилися побувати в німецькому тилу. За перших відвідин принесли у сповитку заступника начальника штабу дивізії майора Овербаха, за других на власні очі переконалися: вночі німці не сплять, поповнюють частини, що протистоять нам в районі висоти 66,3, людьми, постачають боеприпасами, а далі — на підступах до передової — зосереджують танки, артилерію, словом, роблять те, що скидається на підготовку до наступу. Це підтвердив, кажуть, і добутий «язик».

Не тільки командирам, рядовим червонофлотцям стало ясно: кінчилися спокійні деньочки, назриває сутичка, і що найнеприємніше — наступатимуть німці, не ми.

XII

Що робилося тоді в наших тилах, готувалися чи не готувалися вони до оборони, для морських піхотинців лишалося загадкою. Одне, ми належали до тих, що перебували на передньому з передніх країв, а друге, наша 385-а морська бригада прибула на фронт повністю укомплектованою, усякі зміни та переміни їй не повинні б стосуватися її. Поміняли після пригоди з безпечним артилеристом вогневі позиції, власне, зробили їх псевдопозиціями, а справжні спорудили в інших місцях, та на тому й завершили підготовку до зустрічі з фашистами. Правда, одна переміна, що свідчила про зміцнення оборони, їй нам упала в око: неподалік від спостережного пункту батареї отаборився коригувальний пост крейсера «Красный Крым». Нам не пояснювали, зрозуміла річ, чого він на передньому країв, та коли на коригувальний пост зачастила бригадна розвідка, а коригувальники пішли з розвідниками по німецьких тилах, і без пояснень стало ясно: крейсер готує фашистам сюрприз.

Колись ждали Першого травня не просто як свята. То було особливе, *весняне* свято, те, що дає серцю простір і втіху, невимушено-легкий і добрий настрій. Тепер, навпаки, що ближче до того дня, то тривожніше робилося на душі. Вголос ніхто не казав, та кожен розумів: якщо по-

чнеться колись те страшне, невідворотне, то почнеться неодмінно на Перше травня.

Може, так і сталося б, коли б крейсер «Красный Крым» не вніс до планів фашистського командування свої корективи. Розвідники недаремно нищпорили у ворожому тилу (і не тільки поночі, удень теж). На карту були нанесені місця зосередження ворожих танків, вогневі позиції артилерійських батарей. Координати тих зосереджень та важливіших позицій пішли ефіром на крейсер, і після короткої пристрілки німецькі тили стали об'єктом сильного вогневого удару.

Стався він тридцятого квітня, перед самим святом і, видно, сплутав німцям карти. Правда, руйнації у ворожому тилу (того дня горіли не тільки танки, горів, вергаючи вогнем, і склад з боеприпасами) не могли вже відвернути наступу. Заведена чієюсь рукою машина таки рушила на наші позиції, але не першого — восьмого травня і не на висоту 66,3, а праворуч і ліворуч від неї.

Радіти з того не випадало, звичайно. Добре, коли сусіди вистоять. А як ні? Чи не опинимось ми в гіршому становищі, ніж ті, на кого фашисти пруть зараз усією армадою? Он як здригається і дуднить, здригаючись, земля. І не п'ятнадцять хвилин, більше години вже. А таке буває в одному випадку: коли ті, що роблять артпідготовку, мають далекосяжні наміри.

— Ну як там? — вкотре вже біжимо до коригувальників із «Красного Крыма», так ніби вони всюдисущі і усе мають знати.

— Головні удари фашистських військ спрямовані на стик між нашими арміями та вздовж дороги Сімферополь — Керч.

— Саме там потіснили наших?

— Чи потіснили, не знаю, але з тих ділянок весь час звертаються до командирів бойових кораблів, просять вогню. Дуже вже танки наседають. Та й піхота.

«Ну, раз просять вогню, — заспокоюємо себе, — значить, стоять наші».

А проте не всі спокійні на спостережних пунктах. Ті, хто докладніше поінформований про події на флангах і краще ніж ми, рядові, старшини, розбирається в тих подіях, стоять в окопах зосереджені, про щось перемовляються вряди-годи або біжать до телефону й слухають накази, застереження.

— То, може, вдарити з флангу? — питаються.

Дозволу, певно, немає, на обличчі того, що розмовляв по телефоні, та ж стримана зосередженість.

— Ну що? — не втримується котрийсь із командирів.

— Сказали сидіти й ждати. Наші резерви й нам пригортаються.

Ніби у воду дивилися. Весь ранок, мало не до обіду не стихало на флангах, кулеметно-автоматна колотнеча змінювалася гуркотнявою танків, запеклими, часом аж надто зтяжними артилерійськими дуелями, а в пообідню пору навалилася та сатанинська музика й на висоту 66,3.

Все почалося з нальоту авіації. Вона й до цього шастала поблизу. Йшла на передову — повз висоту, повертала-ся з передової — знову не минала висоти. А в пообідню пору пішла прямісінько на наші позиції. Намір той багатьом видався дивним і неймовірним. Чого раптом? Чемер ударив комусь у голову, чи погратися захотілося? Військ, що наступали б, не видно. Та коли за першою трійкою «юнкерсів» зайшла і відбомбилася друга, за другою — третя, коли на нас посунула з півночі ціла армада, усім стало ясно: то не так собі. Слідом за бомбуванням почнеться атака на наші позиції, але до атаки нас постараються змішати з землею. Он якою силою і з яким завзяттям навалилися на цей мізерний, неприкритий з неба клаптик землі. Ніби він — фортеця, ніби на ньому — неприступні доти. Не вигоріло, мабуть, на флангах, збагнули-таки: поки стоїть більмом у оці висота 66,3, поки проглядаються з неї всі підступи й маневри, не зламати оборону на флангах. Вогонь із крейсерів перевертає догори дном танки, знищує доценту піхоту і всі зусилля піхоти.

Так то воно так, але що буде, коли фашисти справді мають намір змішати нас до атаки з землею? Моряки — народ упертий, вони з усім можуть упоратися на такому, як цей, рубежі: з піхотою, танками, з самим німецьким дідьком. Та що вони вдіють проти авіації? Удари з повітря масовані, а захисту ніякого. Єдина надія на індивідуальні окопи, звивисті щілини в траншеях. Вони вузькі, поділити в них з висоти не так просто. Але ж і бомб, бомб скільки сиплеться!

Санітарам вистачає вже роботи. Того привалило, того оглушило так, що тільки крутить головою й дивиться на сусідів божевільними з ляку очима. А літаки виють та й виють дражливими сиренами, і бомби свистять таким пронизливим свистом, що, коли б не певність: окоп —

найнадійніше укриття, здається, не витримає би, зірвався б на ноги й подався б куди очі дивляться.

— Ти що, старшино,— питає хтось, пробігаючи повз мене траншею,— вперше потрапив під таку музику?

— Під таку вперше.

— Не ховай голови. Навпаки, стеж за літаками. Побачиш, одразу полеглає.

Не встигаю скористатися з поради командира відділення зв'язку, чую, кричить лейтенант Колесник:

— Чого лежите, тюті горохові! Стріляйте по «юнкерах», не давайте їм ходити по головах!

Здорово сказано, товаришу комбат: не давайте ходити по головах. А як не даси? Чим примусиш не ходити по головах? Карабіном? Автоматом?

Поки суд та діло, збираюся з силою й стараюся скористатися першою порадою: не ховати голову, доглядатися до того, що робиться в небі, на передовій.

«А й справді,— радію.— Коли не бачиш, кого саме бомблять і як бомблять, здається, ніби все, що валиться, падає на твою голову. А воно ж не завжди так».

Сміливіше виглядаю з своєї криївки, роздивляюся. Висота наша, окопи на висоті геть усі в диму. Там, де виднівся донедавна добротний споруджений дзот, валяються розкидані колоди, димить величезна воронка-яма. А «юнкери» не дають передихнути, вони справді ходять по головах, сиплють, мов горох, бомби, строчать, знижуючись, із кулеметів, одні виходять із піке, інші заходять.

Леле! Скільки ж їх є тут?! І чи довго триватиме ця сатанинська музика? Ішли б уже в атаку, чи що. З тими простіше, тих можна взяти на мушку, вхопити за горло, а тоді вже хто кого.

Крізь дим і гуркотняву, крізь моторошне виття сирен розрізняю одне, націлене на мене. Так і є. З цим не розминуся вже, цей іде прямисінько на мій окоп, в усякому разі, на наш бліндаж.

Що ж робити? Тікати? А куди? І чи втечу?

Нараз чую, як задуднів серед гуркоту і свисту ручний кулемет, вдарили безладними пострілами чийсь карабіни. А-а, що буде, те й буде!

Зводжу свого автомата, прицілююся по кабіні пілота й тисну на спусковий гачок. Довго, з серцем, аж поки не помітив, що літак несприродно схитнувся і взяв праворуч. Тієї ж миті почувся знайомий уже, наскрізь пронизливий свист. Небо, землю, вузький окоп у землі стряс-

ли, як обважнілу під тягарем плодів грушу, бомбові вибухи.

Сиплеться зверху земля, ходить ходором світ, і мені потрібен певний час, аби впевнитися, що я живий, здатний бачити, чути, усвідомлювати. Коли ж звівся нарешті й глянув на товаришів у окопах, на бліндаж, усміхнувся вдоволено й сказав, звертаючись до того, що бомбив нас: «Не сподобалося? Видно, поціливі хтось по кабіні, здригнулась-таки рука й викинула бомби осторонь від окопів, бліндажа».

— Танки! — застерігає гучний голос розвідника. — Праворуч по фронту піхота і танки!

В окопах помітно заворушилися люди.

— Зліва по фронту піхота і танки! — чути з іншого боку.

«Починається», — фіксує мозок, і, дивно, усе те не лякає мене, навпаки, певність, що припиниться нарешті бомбування з повітря, приносить якусь полегкість, хай невелику, а все ж радість.

— Телефоніст! — обертається комбат до Гриценка.

— Я!

— Зв'язок є?

— Так точно!

— Передати на батарею: до бою!

Поки готуються на вогневій, тут, на спостережному пункті, теж даються останні розпорядження. Біля комбата лишається тільки Гриченко. Командир взводу розвідки займає разом із радистом запасний спостережний пункт і на випадок чого (лейтенант не каже: «Якщо мене вб'ють», — обходить делікатнішим поясненням: на випадок чого) продовжує вести вогонь. Всім іншим наказано лишатися в щілинах і прикривати спостережний пункт з землі і повітря.

— Чули? — попереджає комбат. — З землі і повітря. Відповідальний за це прикриття командир відділення розвідки Гладкий.

Фашистських танків не так уже й багато. З однієї балки виповзло шість машин і, вишикувавшись фронтальним, з невеликими зміщеннями строем, пішли в обхід висоти зліва, і з другого не більше. Зате автоматників сунуло за ними та й сунуло.

— По піхоті! — командує лейтенант Колесник. — Осколочним, НЗО-2¹, три снаряди, біглий вогонь!

¹ Незмінний загороджувальний вогонь.

Била не тільки наша, били й інші мінометні батареї. В бінокль добре видно, як лягають проміж фашистських автоматників міни, як падають чи парашаються вусібіч перестрахані й від того незвично маленькі люди в уніформі. Та задивлятися на те особливо не доводиться. Лейтенант мав радію: «юнкерси» знову заходять на висоту, мушу й за ними пильнувати, більше навіть, ніж за танками, що наближаються до схилів з долу.

— Не гаятись! — попереджаю розвідників. — По кожному стерв'ятнику, що атакуватиме нас чи сусідів наших, бити прицільно і на смерть.

Про подальші вказівки, корективи годі було й думати. Надсадно ревли літаки, свистіли й вибухали, покриваючи гуркотняву бою, скинуті на наші голови бомби, кричали вражені чи ті, що силкувалися перекричати власний страх, люди, не стихала — посилювалася з одного і з другого боку кулеметно-автоматна стрілянина. Дим, пилюга злітали й клубочились над окопами, слалися по один і по другий бік від окопів.

«По піхоті б'ють, — майнула неспокійна думка, — а як же танки? Підпускатимуть близько до траншей чи покладатимуться на мінне поле перед траншеями?»

Коли «юнкерси» облишили врешті нас і дали вільніше дихнути, біжу від розвідника до розвідника й наказую приготувати зв'язки гранат: чим чорт не жартує, може, й на наш спостережний пункт полізе котрась із тих потвор. І саме тоді, як повертався на своє місце, обернені до ворога схили висоти 66,3 стрясли відчутніші, аніж бомбові удари з повітря, вибухи. Не два й не три — ціла серія супроводжуваних жажливим гулом і тріском вибухів.

Невільно присідаю в траншеї й затуляю долонями вуха. А в цей час схили і небо над схилами стрясають чергові вибухи.

— Ага! — чую голос комбата. — Не сподобалося!

Біжу все-таки до свого окопу і тільки в окопі вже наважуюсь виглянути. Там, де вибухали снаряди, усе ще диміло, але й крізь дим та куряву видно, як лежать, мов снопи на полі, забиті, корчаться поранені, біжать, хто куди бачить, уцілілі гітлерівці. А що ж танки? Спинилися? Вагаються, йти чи не йти на наші окопи? Та ні ж, не просто спинилися, їх зупинили. Ті, що вціліли, задкують он, поспішають вийти з-під вогню, а підбиті стали навечно.

— Це з кораблів так фугонули?

— А то ж звідки? Бачив, як позадкували? Вдруге, мабуть, і не полізуть.

Хтось не втримався, свиснув навздогін недобиткам, хтось присмачив той свист дошкульним слівцем. Почувся сміх, жарти, кешкування. А чого б і не покешкувати з невдах? Діло зроблено, атака відбита. Та й літаки покружляли, поки відійшли танки, автоматники, й зникли за лінією фронту.

— А Гриць наш,— сміються з наймолодшого серед розвідників,— геть усі німецькі танки зібрався понищити. Гля', скільки зв'язок наготував.

Цікавіші заглядають до Гриця Минаєва в окоп, беруть хлопця на кпини.

— Це старшина наказав,— киває на мене.

— То я ж наказував тобі приготувати одну зв'язку гранат, а ти приготував аж три.

— А що,— підтримують Гриця,— запас біди не чинить.

І знову сміх, веселі жарти, чийсь уточнення.

— Поїсти б не завадило,— чути від телефонного апарата.

— О,— підхоплюють ту згадку, як естафету.— Гриценко ще й до України не дійшов, а борц на думці вже.

— Га-га!

— Чого іржете? — гнівається Гриценко.— Ніби в самих животи не попідпирало. Уже,— глянув на годинника,— на пошту перевалило, а ми до цього часу не обідали. Чи хоч вечерю принесуть, га, товаришу лейтенант?

— Дивний чоловік,— жартує й комбат.— На телефоні сидить, а мене за душу бере: скажи, коли обід принесуть. Подзвони та й довідаєшся. Якщо не розбомбили кухню, можеш наказати навіть від мого імені, нехай несуть, і пегайно. Німець до вечора, мабуть, не полізе вже.

Про вовка помовка, а він на поріг. Тільки-но комбат згадав про німців, як одразу ж почувлася тривожна команда:

— До зброї!

Веселий настрій ніби вітром здуло. Схоплюємося й біжимо притьмом — кожен на своє місце.

До наших окопів справді плазувало десятків зо три гітлерівських вояк. Видно, побачили, що моряки приготувалися до бою, поспішили підняти білу хустку.

— Рус санітар! Рус санітар! Man braucht medizinische Hilfe! ¹

— Стій! — крикнув хтось із піхотинців.— Далі не лізь, там міни!

То були поранені. Почувши слово «міни», вони зупинилися, не знали, що робити: ждати помочі чи самим шукати прохід у мінному полі.

Піхотинці перегукувалися тим часом, видно, когось кликали. Зрештою той, на кого ждали, прибіг і пішов через мінне поле лише йому відомим проходом.

Слідом за ним потрюхикали й наші санітари.

Усі, кого виносили з-за мінного поля, були тяжко поранені. В одного покалічені осколками ноги, в іншого відтята рука, ще в іншого розпанаханий живіт, і він тримається за нього обіруч і боїться, що не утримає все те, що — страшно подумати — може вивалитися. Кров, стогони, благання про поміч приголомшливо діють навіть на бувалих, тих, що всього вже набачилися на війні, і хто знає, чи не занудило б нас від баченого, коли б не додали вражень, точніше — не переінакшили наших вражень ті ж німці.

Санітари не зволікали, бігали від окопів до поранених, від поранених до окопів. А проте не встигли перенести всіх. Коли поклали на носилки дванадцятого й рушили з ним до своїх, з німецького боку зашелестіли раптом і хряснули неподалік від поранених чотири міни.

— В окопи, бігом! — крикнув піхотний командир.— Бачите,— додав, коли санітари наблизилися,— не хочуть, щоб ми підбирали їхніх людей!

— Але ж там ще більше десятка поранених, вони перемолотять їх, коли залишимо.

— Ну й нехай. Під міни з-за німців забороняю лізти.

Поки клопоталися пораненими, що були уже в окопах, панувала незвична, схожа на провину тиша.

— То, може, їм підказати хоч треба, хай лізуть тією стежкою, по якій ми ходили? — бідкається котрийсь із санітарів.

— Підкажіть, коли можете.

— Коли б то міг.

І знову якась манія стала позад мене й штовхнула меж плечі: вийди, підкажи. Недовго й опирався. Щоправ-

¹ Потрібна медична допомога! (Нім.)

да, не тим, що лежали на полі бою, цим, перев'язаним уже, присів і почав утовкмачувати, що радить санітар.

Пояснювати пораненим, як їм діяти, аби порятуватися, взявся однорукий — він хоч і корчився від болю, все ж краще за інших тримався на ногах. Його одразу зрозуміли й поплазували прокладеними санітарами слідами до наших окопів. Та тільки-но помітили це там, по другий бік фронту, знову вдарили міномети, цього разу міни лягли ближче до поранених, а то й між поранених.

— Варвари твої одноплемінці, — сказав тлумачеві лейтенант. — Кретини! Бачать, що поранені, а такі луплять, смерті їхньої хочуть.

— Ja, ja, Herr Leutnant. Hitler ist ein Kretin, alle Offiziere sind Kretins, der Krieg ist ein Idiotenprodukt. Alle, alle sind Idioten! ¹

XIII

Що наш командир взводу розвідки молодший лейтенант Карнаух тільки-но з училища, про те я знав ще з Новоросійська. У бригаду морської піхоти прибув він за три дні до посадки на «Орла», і прибув у всьому повенькому, ніби тільки-но з голки. Але що молодший лейтенант Карнаух кінчав те саме Краснодарське артилерійське училище, від якого я відмовився минулої осені, не те що не догадувався, подумати навіть не міг.

— Стривайте, — питаю його, почувши за вечерею цю новину. — Але ж Краснодарське училище зенітно-артилерійське.

— До грудня минулого року було зенітно-артилерійським, а з грудня переінакшили. Видно, командирів польової артилерії більше треба на фронті, аніж зенітників. А ти звідки знаєш, що воно було зенітно-артилерійським?

Розповідаю йому все, як було.

— Там залишалися мої земляки — Сашко Прилипка і Федір Коробка. Знали таких, чули, може?

— Не доводилося. Нас так ганяли в училищі, не до привілля і не до знайомств було. Готували ж не просто собі командирів, готували артилеристів. А часу як кіт наплакав, всього шість-сім місяців. Та ще ця перекваліфіка-

¹ Так, так, пане лейтенант. Гітлер — кретин, всі офіцери — кретини, війна — породження ідіотів. Усі, всі ідіоти! (Нім.)

ція підвернулася. Отож тих, з ким навчався в одному взводі, по суті, тільки й знав.

Розмова почалася за вечерею, та ми не припинили її й після вечері. Хотіли того чи так склалося, непомітно відділилися якось від гурту, пройшлися траншеєю і, натрапивши на запасний спостережний пункт, засіли в ньому усамітнені. Давно уклалися на спочинок вільні від нарядів люди, занімувала натомлена боєм земля, а ми все розмовляли та й розмовляли з Карнаухом, і що довше тривала та розмова, то більше було певності: ми заприятелюємо з цим чоловіком. Молодший лейтенант всього лиш на рік старший за мене, отож і школу закінчив на рік раніш, навчався, розказує, в Московському університеті на біолога. Хіба то така вже різниця? Важливо інше: він, як і я, закохався у свою майбутню спеціальність, має намір присвятити себе морю, вивченню того, що є в ньому невивченого і таємничого для людей. А то, вважай, одна доріжка, те, що не просто зближує,— єднає серця. Он уже й Чумацький Віз підняв угору димло, а ми бесідуємо та й бесідуємо, сповідаючись один перед одним.

— Ну, що,— кажу йому, освітлюючи ліхтариком годинника.— Пора, мабуть, і здрімнути.

— Іди дрімай,— торкнувся рукою мого плеча.— Я не лягатиму.

— Чого так?

— Розбуджу зараз двох розвідників, висуну вперед секрет. Бачиш, яка похмура ніч, неспокоєм від неї повіває.

— Та що ви! Секрет — то справа піхоти.

— Е-е, брате, коли до чогось дійде, німець не питатиме, хто ти, піхотинець чи артилерист.

— Мінне ж поле попереду. Не напоротися б.

— Я знаю прохід.

— Тоді давайте я піду в секрет.

— Тебе я розбуджу через чотири години. Перед світанком треба бути особливо пильним. Тобі й доручу її, передсвітанкову вахту.

Він, кажуть, йшов уже будити мене, та саме тоді з цітьми випірнули ті, що були в секреті, й крикнули, стрибаючи в траншеї:

— Німці!

Пролунало голосне, чутне на всю околицю: «Тривога!» — й одразу ж зататахкав ручний кулемет, підняв усіх, хто був у окопах, на ноги.

Де німці, скільки німців і чи правда, що вони сунулися до нас цієї пори, важко второпати. Стояла та густа, непроглядна темрява, яка буває тільки похмурої передгрозової ночі. А втім, чи до уточнень, чи до розпитів, коли тривога? Летіли з бліндажа, мов опечені, займали визначене кожному місце і, не розглядаючись, смалили, куди бачили.

Фашисти не озивалися певний час, знали, мабуть, раз не підкralися зненацька, тепер уже нічого не вдіють, і поспішили віддалитись. А може, ждуть, поки заспокоїмося й припинимо вогонь?

Хтось догадується, запускає ракету, і всім стає ясно: таки не помилився молодший лейтенант Карнаух і його секрет — на схилах, по другий бік мінного поля, вишкли, притиснуті до землі, гітлерівці.

Стріляли з одного, стріляли й з другого боку, знялася така відчайдушно голосна колотнеча, немовби тут, на схилах висоти 66,3, зійшлися й торохнулись одна об одну дві велетенські, однаково заряджені електричні сили. А якого ще кращого орієнтира треба в нічному бою, як той, що його дають спалахи від автоматів, кулеметів, та ще за такої, як ця, гарячкості й насиченості вогню. Тут уже, як у кулачній бійці на багатолюдному ярмарку, переможе той, хто спритніший, кмітливіший, дужчий.

Не знаю, що думали про цю колотнечу інші, мені вона здавалася схожою на сварку після бійки. Ну що можуть вдіяти німці, коли вони втратили найголовніше — можливість підлізти непомітно до мінного поля, розмінувати його перед атакою? Тепер хай стріляють, скільки стане набоїв і глузду, поля ж вони під таким вогнем не розмінують і через поле не пройдуть.

Певність ця додавала не тільки спокою, а й сили, робила мене якимсь аж надто зухвалим. Я не стріляв так собі, аби по німцях, цільніше насовував на лоб каску, вибирав серед німецької лави найактивнішу ціль і тільки тоді, коли певен був — вона на мушці, натискав на спусковий гачок. Бачив, старання не даремні, однаке не захоплювався і не втрачав голови. Одразу ж міняв позицію й цілився по німцях уже з іншої позиції: «Що більше заб'ю, — думав собі, — то менше буде шансів, що полізуть на окопи».

А проте сталося не так, як гадалося. Чи німці знайшли прохід у мінному полі, чи самі проклали його, поки точилася стрілянина, кілька їх підвелося перед самим бруствером і встигли стрибнути в окопи.

З'явилися вони не в моєму секторі й навіть не в секторі сусіда, та, коли з'явилися, молодший лейтенант Карнаух крикнув чомусь саме мені:

— Гладкий, прикрий правий фланг!

Бачу, командир взводу не звертає уваги на тих, що зачалися в нашій траншеї, строчить із кулемета, старається, аби прокладеною в мінному полі стежкою не проникли інші, і це підхльстує мене в моїх намірах — знищити тих, що припишкли в окопі.

— Там же хтось стояв, — кажу розвідникові, автоматна черга якого, власне, й зупинила просування німців до нашого спостережного пункту.

— Якщо й стояв, то вважай, що вже не стоїть.

— Дай гранати.

Зриваю запобіжники, кидаю в траншею — туди, де ворог, — одну, за нею другу лимонки. Одразу ж влітаю туди й поливаю поперед себе зтяжною чергою з автомата.

Лежали перекособочені всі троє, а далі, в окопі, сидів, прихилившись до стіни, рядовий Авертинов.

— Уколов! — велю розвідникові, що дав мені гранати. — Ти найближче від цього сектора. Пильнуй, поки я поставлю когось замість Авертинова.

— А що з Авертиновим? — обертається в мій бік молодший лейтенант Карнаух.

— Забитий. Видно, ще до вторгнення прибрали. Куля прямо в обличчя поцілила.

— От сволота.

Карнаух поправив на плечі кулемет, та не встиг схилитися над ним і дати по ворогові чергу, — відсахнувся якось незвично різко і звільна почав осідати в окопі.

— Товаришу молодший лейтенант!

Пориваюся до нього, намагаюся збагнути, що сталося, а в цей час розвідник Уколов гатить на всі заставки з автомата й кричить, осилуючи тріскотняву:

— Полундра!!

Коли в таких, як ці, обставинах кричать «полундра», на роздуми не можна липати навіть миті. Схоплююся, стаю замість молодшого лейтенанта до кулемета й не остерігаюся уже. Мало не в упор розстрілюю тих, що ворують темряву на прокладеній у мінному полі стежці, міняю в окопі місце й пригощаю фашистських стрільців, що підтримують атаку на наші позиції здалеку.

— Що тут скоїлося? — надбігає тим часом командир батареї.

— Молодшого лейтенанта і рядового Авертинова вбито. Винишпорили прохід у мінному полі й пруть безпереставу.

— Піди й стань із кулеметом на місце Авертинова, тут я когось іншого поставлю. Треба зміцнити той сектор.

— Єсть, стати й зміцнити той сектор!

А з думки не йшов Карнаух. Як можна? Щойно ж розмовляв із ним, певен був, другу після Русева рідну людину стрів на фронті — і маєш: немає вже тієї людини. Убили!

Фашистам і цього разу не поталанило вибити нас із висоти, бодай закріпитися десь на висоті. Одначе радість від того була невелика. Знову пішла похоронна команда копати братську могилу, знову понесуть на плащ-наметах тих, хто сміявся за вечерею, чомусь вірив, коли розмовляли після вечері, на щось надіявся. Засиплять, як водиться, землею, віддадуть пану, скажуть, це остання — і все, були моряки й немає моряків. І це бузувірство, це дике свавілля над людьми чинять ті ж люди?

Душу вивертає гнів, руки пориваються до чогось страшного, а гляну на молодшого лейтенанта — сльози навертаються на очі. Ось вона, логіка війни: я зневажив заради флоту училищем, бував у такому вогні, перед яким і пекло може побліднути, а живий, бач, не можна сказати, що не ушкоджений, одначе живий, а Карнаух сім місяців сидів по кабінетах, засвоював премудрощі артилерійської стрільби, і маєш: мертвий уже. Вважай, у першому бою наклав головою.

— Ти вчора довго бесідував із командиром взводу, — підійшов і став коло мене комбат. — Що він казав тобі?

— А те, товаришу лейтенант, що й усі кажуть, коли збираються жити сто літ.

— Може, чогось хотів, на щось скаржився, передчуваючи це лихо?

— Окрім того, що війна зашкодила йому навчатися в університеті, ніяких інших скарг не чув. А ось щодо передчуттів... Ви знаєте, мабуть, саме завдяки його передчуттям ми лишилися живі і утримали за собою ці позиції.

— Чого так?

— Коли настав час спочивати, молодший лейтенант Карнаух сказав: «Я не лягатиму. Бачиш, яка похмура ніч, неспокоєм від неї повіває. Підніму зараз двох розвідників, висуну вперед секрет». Гадаю, він був єдиний, наш артилерійський секрет поза мінним полем, і хто знає, що

було б з нами, з обороною на висоті 66,3, коли б знята молодшим лейтенантом тривога не завадила німцям знепкодити заміноване перед нашими позиціями поле.

— М-да,— сумно зітхнув комбат.— Шкода хлопця, гарний командир був би. Ну що ж, несить,— повелів переходом.

— Мені нести?

— А кому ж іще? Ти тепер командир взводу розвідки.

Мовчки несли, мовчки й поклали товаришів своїх біля майже готової вже братської могили.

— Як його звали? — показав на молодшого лейтенанта Уколов.

— Сашком, Олександром тобто.

— А родом він звідки?

— Із Ставрополя.

— Недалеко відійшов від дому.

Процесії з забитими, наче уповільнені струмки, стікалися схилами і тут, біля ями, зупиняли сумну свою течію. А небо хмурилося тим часом, що не мить, то помітніше тиснулось до землі. Глянув на захід — і несамохіть зіщулився: таж зараз буде злива! По цей бік гір, буквально з-за висоти, яку ми захищаємо, сунула й дихала холодом важка темно-синя хмара.

Ніби на підтвердження думок моїх, небо за висотою розколола сліпуча блискавка, й одразу ж торохнув сильний, що струсонув схили, грім.

— Поспішіть,— схилився до копачів політрук.

А небо знову розколюється навпіл, і ще сильніший, ніж перед цим, стрясає землю грім.

— Товариші! — чути голос політрука.— На нашу долю випав нелегкий обов'язок — захищати рідну землю, батьків, дітей, кривних своїх від найлютішого ворога, що його знало досі людство,— німецького фашизму. Та чи не найважче і не найприкріше в цьому обов'язку — прощатися з побратимами, з тими, хто став для тебе другом, братом на тернистій солдатській дорозі.

Він називає імена і вчинки, згадує поміж усього іншого чийсь нездійснені мрії, а я чую, як шумить за спиною дощ, й веду німу розмову з Карнаухом, моїм щойно знайденим і втраченим уже товаришем: «Прощай, Сашко і ти, Авертинов. Прощайте і простіть, що не зуміли прикрити вас ані з флангів, ані з фронту. Не все ми, виявляється, можемо, не на все здатні. Але клянусь вам... Чуєш, Сашко, заприсягаюся над твоєю свіжою могилою: якщо вижи-

ву, якщо мені судилася така щаслива доля — вижити, здійсню не тільки те, що було моєю мрією, я візьму на свої плечі, на власну совість і твої обов'язки. Не розумію до пуття, що ти шукав у морях та океанах, але, коли станеться так, що я зможу якось поєднати свою любов до моря з твоєю любов'ю до науки, я зроблю це. Обов'язково! А поки що — смерть ворогам. Помста, помста і помста!»

Доц уже не просто йшов, лив мов із відра. Пролунав один, за ним другий, третій залпи, пливла в могилу разом із водяними струменями земля, і мені подумалося чомусь, що злива ця — не просто випадок, така собі невчасна примха природи: то сльози тих, хто зараз, може, й не плаче ще, але довго й невтішно плакатиме потім, коли довідається, що немає і не буде вже сина, брата, нареченого.

В окопи повернулися ми з Уколовим мокрі до нитки й похмуріші за саму похмурість. А в окопах додалося ще й тривоги. Німці, виявляється, прорвали-таки цієї ночі нашу оборону на правому фланзі й кинули в прорив свіжі підрозділи піхоти, танків.

XIV

— «Троянда», «Троянда», я — «Пролісок». Відповідайте. Чуєте, я — «Пролісок», відповідайте!

Гриценко і кличе, і благає тих, що сидять по другий бік проводу, а від них ні звуку.

— Щось сталося, товаришу старшина, — підводить на мене очі.

— В такому разі — на провід.

— Єсть!

— Радист! — обертаюся в інший бік. — Викликай вогневу. Старшого на батареї до мікрофона.

Поки летять в ефір позивні, тамую завдані несподіваною втрачую болі й не знаю куди подіти себе з досади. Збожеволіти можна: за п'ять днів боїв обох командирів утратили. Чого він ліз поперед батька в пекло, цей лейтенант Колесник? Чи без нього не знайшлося б кому стати до кулемета й бити по «юнкерсу», що заходив із тилу? «Юнкерса» не збив, а сам поліг, перетятий чергою. Що ж тепер буде? Казав же йому, комбатові: не треба обирати спостережного пункту в лавах піхоти. Артилеристи — не оборонці передньої лінії. Обов'язок артилеристів — знати

розташування вогневих засобів у ворожих окопах і поза окопами. А це не обов'язково робити з переднього краю. Не послухав, махнув на застереження рукою, ось і маємо тепер: бомблять чи атакують піхоту, а шишки на артилеристів валяться.

— Товаришу старшина! — виглянув із своєї кривілки радист. — П'ятий біля мікрофона.

Набираюся сміливості й доповідаю старшому на батареї про смерть комбата.

— Що?! — не вірить чи просто обурюється лейтенант Журавльов. — Та як це могло статися?

— Ми не виходимо з-під обстрілу. Нас постійно атакують або на землі, або з неба. Приходьте й беріть на себе обов'язки третього.

Давно сказав йому: «Переходжу на прийом», — а в навушниках чути лише потріскування.

— Гарзд, — чую по паузі, — я прийду. Але поки що за третього доведеться побути тобі. На нас теж сипали і з землі, і з неба, мушу навести лад.

Боюсь, зараз обірветься розмова, й поспішаю запитати:

— А Русев... Русев живий?

— Так, і живий, і здоровий.

Хоч це — полегкість. Правда, невелика вона і ненадовго. Справи у нас, виявляється, препогані: фрїци й вогневу намадали вже. Схоже, що взяли за нас якнайсерйозніше. Воно й не дивно: моряки для них наче більмо в оці. Третій день минає, як обійшли висоту 66,3 з одного, потім і з другого боку, атаки їхні, вважай, не припиняються, а висота як була, так і лишається за моряками. «Рус, здавайся, — кричать з одного, кричать і з другого боку. — Ви оточені, дійче арме під Керчу вже».

Брешуть, собаки, до Керчі їм далеко. Але, що ми оточені, сумніву немає, цього ніхто й не заперечує. Всі знають: взято Семисотку, ту Семисотку, де були наші тили, звідки йшло постачання. Єдине, що встигли зробити моряки, — прилучили до бригади всі ті піхотні підрозділи, що відступали на флангах, і організували поза Владиславівкою кругову оборону. Тепер у нас своя республіка. Якщо вона встигла запастися боєприпасами, продовольством, дулю матимуть фрїци, а не Владиславівку й висоту під Владиславівкою.

Усі ці дні, як на гріх, то стихає, то знову пускається зливою дощ. Коли б не на схилах були окопи, не німці — вода витіснила б нас із наших траншей. Дехто схильний

був думати (принаймні напочатку), що то на краще: німці застрянуть, мовляв, далі не підуть. Та ба, наївними були ті сподіванки. Німці пішли в прорив із танками, а що для танків злива? Якщо комусь і нашкодила вона, то це нам: ані їсти, ані боєприпасів підвезти роз'юшеними кримськими дорогами. Єдине, що гріє в розмитих дощами і багnistих від дощів окопах, то це принесені вдосвіта в командного пункту вісті: 385-й морській бригаді наказано стояти на висоті й за всяку ціну утримати висоту. Кораблі постійно допомагатимуть оборонцям вогнем далекобійних гармат, а коли допомагатимуть кораблі, коли є такий наказ — стояти і тільки, є надія, що все це неспроста і недаремно. Військ на Керченському півострові вистачає. Хіба їм довго ударити з флангів і відрізати фронтів, що рвуться на Керч? Зарозумілість на війні — ризикована штука, за неї нерідко дорого розплачуються.

Іноді хочеться розглянутись і уточнити для себе, для своєї стуманілої у цьому пеклі свідомості: де ми, на цім чи на тім уже світі? Питали на шостий день оборони: як бути? Підрозділи укомплектованої нещодавно бригади зовсім поріділи, а німці пруть та й пруть. Відповідь незмінна: «Стійте. За всяку ціну треба утримати висоту». Питали на сьомий, сьогодні питаємо, знову те саме: стійте. Досвіток давно став ранком, уже й обід не за горами, а бій не припиняється. Атаки піхоти змінюються обстрілом із мінометів, бомбовими ударами з повітря, бомбові удари — черговими атаками, такими завзятими й безглуздо масованими, аж не віриться, що атакують скупі і розсудливі німці. Припекло так? Наказано за всяку ціну доконати нас сьогодні? Така думка закрадається в голову (і не раз уже, між іншим), що проти нас кинуте не лише наявні в Старому Криму резерви, а й тих мертвих, що впали за ці сім днів на підступах до висоти і на самій висоті. Їх змішують із землею залпи корабельної артилерії, наших мінометів, а вони лізуть, їх січуть із кулеметів на схилах, поблизу окопів, а вони таки пруть і не милують, звичайно, нас. Уже немає розвідників Минаєва, Січкаря, вибухнули разом із бомбою, що влетіла до них у окоп, зв'язківці Дзира і Гриценко, поранено нового комбата лейтенанта Журавльова, радиста Веселуна. Лише нас із Уколовим та ще радиста Маринича, як казали мама, бог милував. Сам дивуюся: чого так? Щасливий обрав

окоп, маю чіпке око на ворога? Але ж повз мене, як і повз інших, свистять нерозбірливі кулі, на мене, як і на інших, падають бомби, я давно уже не просто стою за кулеметом,— приріс до ручного кулемета, того самого, за яким загинули молодший лейтенант Карнаух, лейтенант Колесник. Мали б відчуті ті, що напірають із схилів: його вогонь на нашому клаптику оборонної лінії разить нещадно, в усякому разі, набагато нещадніше, ніж чийсь карабін, автомат.

Уже й корабельна артилерія припинила вогонь. Зробила своє діло, вважає, що з усім іншим ми й самі упорамось, чи вичерпала за ці дні боезапаси на крейсерах? Все може бути. Он скільки намолотила вона фріців, місця живого не лишила на схилах. Але ж бій усе ще не припиняється, німці не втрачають надії на перемогу. Штрафників послали проти нас чи божевільних? Не лише на близьких підступах до окопів укрили поле трупом, на дальніх теж. І боком лежать, і ниць...

— Товаришу третій, до мікрофона! — чути серед безладного татахкання зброї людський голос.

Не дослухаюся, з ким розмовляє лейтенант і про що розмовляє. А проте розмова сама долітає вряди-годи до вух.

— Нас же атакують! — дивується чи обурюється Журавльов.

Йому пояснюють і заспокоюють, видно. Передає радистові мікрофон, кричить, щоб усі чули:

— Добивай їх, хлопці, це останні!

Той, хто казав це йому по радіо, певно, знав, що каже: стрілянина справді вщухла поступово, і ми стомлено опустили в окопах. Тепер тільки відчули, як гудуть ноги, ломить спину; тіло наче ціпом молочене: безвільно-слабке, натомлене. І спрага мучить. Не голод, ні, хоч не їли вже дві доби, — спрага.

— Увага, товариші! — чую крізь втому свою, паче крізь сон, голос комбата. — Не гаяти й хвилини. Спостережний пункт знімаємо.

— ??

— Є наказ, — пояснює, — бригаді залишити висоту. Старшина Гладкий, — звертається до мене. — Бери з собою розвідника Уколова і йди в розпорядження командира бригади. Прикриєте наш відхід, потім залишитесь при штабі бригади за зв'язкових. Я з усіма іншими поспішу зняти батарею. Маршрут наш такий: з боєм прориваємося

на Семисотку. З ходу беремо село, поповнюємося боєприпасами, продовольством і вирушаємо на Сім Колодязів, Багерове. Ну, а там знову доведеться прориватися. Фашисти біля Керчі вже і наступають в основному правим флангом.— уздовж шосейної дороги. Все, виконуйте наказ.

XV

Семисотку захопили з ходу. Налетіли на неї, мов снігова лавина з гори, і за якихось півгодини стали володарями багатих трофеїв. З собою взяли найнеобхідніше й серед того необхідного — колону німецьких автомашин. Мали тепер і їжу, і боєприпаси, в разі потреби успішно могли маневрувати чи й маскуватися під німців.

На суходутті, вважай, до самих Семи Колодязів, не стикалися з великими підрозділами фашистів. Німці йшли на Керч, тиснулись до Чорного моря, наші — до Азовського. Були, щоправда, сутички, але поодинокі, схожі на перестрілку двох не схильних ув'язуватися в серйозний бій розвідок. А з повітря нам перепало б, мабуть, коли б не німецькі машини та маскхалати. Месери те й робили, що краляли випогоджене після дощу кримське небо.

За Семи Колодязями мене покликали до начальника штабу.

— Ось що, Гладкий,— підвів до кабіни, де лежала карта з визначеним на ній маршрутом.— Бери машину, з десяток моряків і катай з ними на мис Зюк. Там непогана риболовецька пристань, а де пристань, мають бути й баркаси, може, навіть таке-сяке судно. Якщо є, мобілізуй їх, візьми під охорону, а сам їдь машиною на Багерове. Ми чекатимемо тебе.

— Баркасів має вистачити на всіх?

— Скільки буде, стільки й нашого. Є побоювання, що Керч уже оточено, туди ми не проб'ємося. Якщо є на чому, переправимося з мису Зюк.

«А що, це ідея,— думаю й велю шоферові гнати машину з вітерцем.— Сюди на сейнерах правилися, а звідси й бог велів».

До самого мису їхали без особливих пригод, а на мисі таки не розминулися з ними. Саме тоді, як машина під'їздила до рибальського селища, від пристані відійшло кілька баркасів, і всі виповнені людьми.

— Сто чортів капітанові і його розпорядженню! Важко було чоловікові на годину раніш подумати й дати наказ. Якись випередили нас.

— Піхота, хто ж іще. Хіба не бачив: всюди нишпорить, всюди її повно.

А біля пристані ані посудини більше.

— Все. На цьому й завершилася наша переправа.

— Не шкодуй, Павле,— заспокоює мене хтось із розвідників.— Тих двох баркасів нам і на штаб не вистачило б.

Не встигаю сказати щось, над морем, з боку Ақ-Монаю, нагадали про себе «юнкерси». Йшли на невеликій висоті й прямо на баркаси.

— Бачив,— показує той же розвідник.— Зараз від посудин, на які ти заздрився, самі тріски плаватимуть.

Він не помилився. Не сподіваючись на опір, фашистські пілоти цілилися зблизька й напевно. А чого можна ждати, коли ціляться напевно? Кілька бомб — і тих, що сиділи в човнах, мов і не було.

— Ховаймося, хлопці,— застерігаю моряків,— бо можуть і по пристані торохнути.

Літаки справді розвернулися й пішли в наш бік. Чи тому, що не примітили поблизу ні людей, ні флоту, прогули над селищем і подалися, не міняючи курсу, на захід.

— Пронесло,— радіємо й вилазимо зі своїх схованок. Аж гульк — один із трьох «юнкерсів», той, що йшов заднім, почав розвертатися.

— В укриття! — командує.— Здається, рано тішитись.

Німець зайшов віддалік, одначе спрямував свого хрестатого чорта прямісінько на нашу машину. Черга з кулемета — і вона спалахнула, мов сірник.

— Хі-і! Та чи тобі вилізло? То ж ваша!

— Не повірив, виходить,— сумують разом зі мною моряки.— Знає, мабуть, що їхніх тут не може ще бути.

— Так то так, але ж коли ми доберемося тепер до Багерового?

Підходили до нього надвечір уже. Голодні, зморені, запилюжені були, а ще певні: Багерове теж не обіцяє великої втіхи. Диміли недогорілі будинки, вулицями, поміж хатами та забудовами, слався їдкий, з неприємною смалятиною дим.

— Склади горіли, чи що?

— Може, йклади. Пальним відгонить.

Єдине, що заспокоювало, в усякому разі спонукало братися до центру,— Багерове було ще наше. Вулицями, про-

вулками йшли групами чи поодинокі солдати, часто на чолі з командиром, іноді й без командирів.

— Куди путь тримаємо, піхото?

— В погоні за надією. Море недалеко, порт. Може, переплинемо ще.

— Моряків не бачили? На німецьких машинах правилися на Багерове.

— Обганяли в дорозі, а де зараз, не знаємо.

У центрі селища примічаємо сліди недавнього бомбування й спинаємось вражені: на невеликому сільському майдані, ближче до тинів і дерев, лежали перекинуті догори колесами чи просто недогорілі машини, то тут, то там — забиті матроси, командири.

— Братці, наші! — не просто догадуюсь, видихаю з себе печальний здогад.

Моряки підходять ближче, приглядаються.

— А де ж це живі? Невже пішли з села?

— Догадалися, мабуть, що нас спіткало те саме, що й їх, тому й не чекали.

— «Маяка» могли б залишити.

— А коли він серед забитих?

Мовчу, пригадую розмови командира бригади з начальником штабу, плани й наміри, що ними не раз ділилися вони в дорозі.

— Треба поховати хлопців.

— Ти що, — перечить котрийсь. — А як через них і нас прихоплять тут?

— Не прихоплять. Ходімте по хатах, зберемо лопати, людей. Організуємо це діло, а люди самі вже довершать.

Недовго й ходили. Десь у третьому чи четвертому дворі натрапили на живих моряків:

— Ей, слов'яни! Ви що тут робите?

Обернулися на голос і схопились, порадувані.

— Братці, наш старшина!

— Павле, ти?!

То були вогневики з мінометної батареї і серед них — Петро Русев.

Радість справді неабияка. За ці дні світ по-всякому вертівся, а вже що нас вертів, і говорити не доводиться. Але яким боком обернувся, га? В останню, найкритичнішу мить, звів із своїми батареями.

— А де ж інші? — розглядаюся.

— Оце що бачиш.

Німію, догадуючись, і довго дивлюся німотний на Петра.

— Ви, Павле, на німецьких машинах добиралися, вас тільки тут оце, в Багеровому, розкусили й дали чосу, а нас усю дорогу клювали залізні німецькі птиці. І коні, і брички, і міномети — все пішло прахом. А коли не стало коней, обозу, за кожним матросом ганялися. Коли б не ручні кулемети, якими обзавелися в дорозі, може, й ці люди не вціліли б.

Кинув мимоволі оком і побачив: у них їх аж чотири, ручних кулеметів.

— Діла-а,— важко зітхаю й опускаюся, знеможений, на колоду.— Ти начальника штабу або когось із штабістів не бачив тут?

— Ми прибули в Багерове, коли вже дим коромислом стояв.

— Чортівня якась,— лаюся і спльовую досадуючи.— Послав на мис Зюк розвідати, чи є там човни, а сам безслідно зник.

— Селяни кажуть, на Керч подалися.

— Не думаю. Усім зараз здається, що йдуть на Керч, а він сам мені казав: Керч уже в німецьких лещатах.

Ми з Русевим найстарші тут і за званням, і за посадами, що обіймали в батареї, до нас і горнулися всі, хто був на подвір'ї.

— То що ж робитимемо?

Розгортаю карту й приглядаюся до накресленого на ній маршруту.

— Отут, між Керчю і Маяком, є рибальське селище. Німці на нього не позаздряться, туди й візьмемо курс. Гляди, й наших здибаємо там, а ні, побачимо з берега, наші в Керчі чи німці. Залежно від обстановки й приймемо рішення... У вас що там? — помічаю вогнище й казанки над вогнищем.

— Вечерю варимо. Зголодніли за дорогу, а тут склад під боком.

— Правда?

— І крупи, і консерви, а там,— кивнув,— боєприпаси. Ми запаслися, вистачить.

— Для вас. А для нас? Давай так зробимо. Веди людей на склади й візьми патронів до кулеметів та автоматів, гранат. Іжі теж, і по можливості калорійної. Хто знає, може, доведеться з боєм прориватися чи оборону тримати. Становище не з кращих.

Цього слід було сподіватися. Хоча перед нами й не видно ворожого заслону, праворуч, ближче до Керчі, є він — адже там іде бій.

— Ум-м,— лаю себе останньою лайкою й корчусь від нестерпного болю.— Це ж треба, за лічені кроки від моря поранило.

— Не нарікай, старшино,— каже котрийсь із вогневіків, переносячи мене на постелену на землі плащ-накидку.— Тебе тільки поранило. Інші лягли он назовсім.

— Треба було зачекати за горбом, вечір не за горами вже.

— Хто ж думав, що німці обстріляють,— виправдується Русев.— Чи могли ми зупинитися, ждати ночі, коли інші йшли до моря й не зустрічали перешкод.

— Інші... Кажуть, коли бог хоче покарати когось, він позбавляє його розуму. Інші просто солдати, Петку, а ми моряки. Насолили їм на висоті 66,3, здалеку бачать тепер. Ішли ж без маскхалатів, чорною лавою.

Село невелике. Там, ближче до моря, можемо й не знайти пристанища: солдатів у прибережжі — як комашні. А проте велю своїм поспішати до берега.

Русев не несе мене, проте йде поруч, із кулеметом наготові.

— На Керч мала надія, Павле,— каже наблизившись.

— Чого так?

— Димить у самому порту. Схоже, що бій безпосередньо за порт іде.

— Тримаються до ночі, мабуть. Вночі відійдуть останні — і все.

— Точно.

— Знаєш що,— кажу, подумавши,— давай зупинимось, розпитаємо людей. Та й води поп'ємо. Не можемо вже, згага пече.

— Он попереду колодязь на вулиці. Дійдемо до нього й звернемо в чийсь двір.

На нас звідусіль дивилися стривожені жіночі очі. Наче на смерть проводжали, боялися тільки сказати про це.

— Що, хазяйки,— питаю, коли занесли мене хлопці до двору й поклали на землю.— На березі є якісь баркаси?

— Ой синочку! Де їм узятися? Тут уже було та й було вашого брата.

— А куди ж солдати йдуть?

— Бог їх знає. Дошки, колоди і ті позабирали в людей. А чи на користь собі, не знаємо. Ганяються за ними на літаках, топлять на воді.

Мовчимо, сумуємо вкупі. Хочу лягти зручніше й сичу від болю.

— Може, пораненого фельдшер хай огляне,— радить сердобольніша з жінок.— Тут у нас є одна, і недалеко.

— Кличте, хай огляне,— погоджується Русев.— На поги вона, ясна річ, не поставить нашого товариша, осколок надто глибоко сидить, дурничкою його звідти не вицуприкуєш. А рану хай обробить і забинтує як слід, це не завадить.

— Біжи, Талочко,— велять дівчині,— тітчину Нелину невістку поклич.

Та, що за нею послали, не гаялася, але до двору зайшла, мабуть, з городу, бо я не завважив її. Та й пізніше, як привіталася, не звернув чомусь уваги. Видно, дуже вже дослухався до своєї рани, біля якої хлопці без фельдшера заходилися поратись — знімали з ноги черевик, підкочували холошу. Зате фельдшер навіть серед одноликих у своїх бушлатах та форменках моряків не забарилася примітити мене.

— Ой боженьку! — сплеснула руками й кинулася, дивуючи всіх, до нашого гурту. Присіла біля мене (чомусь здалося, що вона легко й невимушено відтрутила всіх), обіймає й кривиться з жалю, а я ширю збентежені її несподіваною з'явою очі й ніяк не спроможусь на слово.

— Да-арочко... — оговтуюсь-таки.

— Я, голубчику, я! Бачиш, яка примхлива доля людська. І розводить неждано, і зводить негадано. Грається нами, мов вітер перекотиполем.

Йй, мабуть, заболіло, сплакнула-таки. Личило б потішити якось, та чим потішиш, коли те, що каже, правда? Дивлюсь на неї, неждану й таку рідну, і мовчу.

— Вибачте, Федорівно,— витерла сльози й спокійніше вже звернулася до жінки, котра кликала її,— заберу я його від вас. Там, удома, перев'яжу рани.

— Та звісно,— погоджується жінка.— Хіба я що... Раз свій, і бог велить.

Вона не відходила вже від мене. То підтримувала, боячись, аби матроси не вразили на ходу, то поправляла мій тертий і перетертий, м'ятий і перем'ятий в окопах одяг, то просто йшла збоку й дивилася на мене своїми добрими, правдиво кажучи, добрішими, ніж будь-коли, очима.

— Сестра, чи що? — цікавляться моряки.

— Беріть вище, — жартую.

Дарочка винагороджує мене за той жарт тихою усмішкою і не спростовує його.

— Ми вкупочці росли, — каже перегадом. — У нас справді є щось рідніше, ніж у брата з сестрою.

Поки розшукувала йод, бинти, усяке там, потрібне для накладання шин, причандалля, те й робила, що пурхала по хаті, легка, спритна, до самозречення старанна, а я дивився на її пурхання й не думав уже про рану, ті прикросці, що завдало мені це невчасне поранення. Дивувався, радів нашій зустрічі? Так, і дивувався, і радів, та найбільше тішився, мабуть, що знову з Дарочкою, що бачу Дарочку.

«Світе ясний, — казав собі і тремтів, мов лист на потривоженому вітром дереві. — Якою ж вона вродливою, якою чарівно-знадливою стала! Коли виходила заміж, щуплим дівчам була. Може, й красивим, але дівчам. А зараз така, що й сказати страшно. Не сповніла, ні, якимось гарно округлилася, налилася тим чародійним соком, яким природа винагороджує, мабуть, єдину жінку в світі — молоду матір і який не просто скрашує її — освітлює зсередини».

— Оце ти тут і живеш? — поцікавився, коли залипились удвох.

— Ні, Павлику, це хата Андрієвої сестри. Ми в самій Керчі жили. Війна вигнала сюди, в затишніше, хоч і неприглядне місце.

Хотів запитати, де ж зараз її Андрій, та на той час прочинилися двері й до кімнати зайшов Русев.

— У нас, Павле, визрів план. Поки тебе перев'язуватимуть, мотнемося з хлопцями по селу, пошукаємо плавзасобів. У когось дошку випросимо, у когось дрючок та й назбираємо на пліт.

Дарочка спинилася, дослухалася до розмови.

— Сумніваюся, — каже, — щоб назбирали.

— Це наш земляк, — рекомендую їй Русева, — із Ботєвого.

— Правда? — осміхнулася та одразу ж і погасила той осміх. — Знаєте що, я поговорю зараз із зовицею. Якщо дозволить, ламайте наш сарай, майструйте якогось плота до ночі та й з богом. За ніч, гляди, переберетесь через протоку.

Морякам не треба пояснювати, як майструвати пліт. Мотнулися по сусідах (усе то були жінки колишніх риба-

лок), назбирали таких-сяких канатів, прихопили навіть кілька бочок та бочонків і прибігли до мене, опромінені надією.

— Павле, ми там, на березі, монтуватимемо пліт. Як тільки робота наблизатиметься до кінця, прийдемо по тебе. До речі,— згадав щось Русев і до Дарочки: — Хочемо залишити вам усю зайвину істівних припасів. Куди їх?

— Та що бо ви, хлопці?

— Не перечте, нам вони ні до чого вже, а вам пригодяться.

Дарочка провела їх аж за ворота, щось радила, показуючи рукою на протоку. Коли повернулася, сіла біля мене, зирить добрішими за саму доброту очима.

— Павлику,— сказала й затнулася.— Ти справді маєш намір пливати з ними?

— Аякже.

— Це ж небезпечно. Коли б ти знав, як небезпечно! Над протокою весь час гасають німецькі літаки, бомблять, строчать із кулеметів. Хлопці здорові, їм простіше, коли що. А ти ж поранений, та ще й отак тяжко. Може, не ризикуватимеш, га?

— Дарочко,— розчулююсь і тисну до серця її руку.— Рідна моя. Не було б війни і мого обов'язку на війні, чи я відмовлявся б, чи посмів би відмовлятися від твоїх прохання? Не лише лікуватися залишився б у тебе, і після лікування не вигнала б. Але зараз не можу. Ти не бійся, за ніч ми будемо на тому боці.

Сидить, засмучена, зрештою зітхає важко й береться за своє діло.

Перед тим як накласти шини, довго обмацувала ногу і все питала:

— Болить?

— Болить, Даруню.

— А отут?

— І там болить.

— А отутечки?

— Там ні, не болить.

— Ну ось, все ясно. Мала гомілкova кістка ушкоджена чи й перебита. Велика ціла. Нічого страшного, Павлику. Операцію треба робити, звичайно, але, коли зроблять, усе буде гаразд. Ти молодий, кістка зростеться.

Вона закінчувала вже бинтувати. Ось-ось мала зав'язати кінці й сказати, як водиться: «Ну, все». Та не сказала.

Тієї миті вибухнули один за одним пущені на село снаряди й примусили здригнутися.

— Ой лишенько,— глянула на мене.— Обстрілюють.

Дослухаюся до гомону, що долітає крізь вікна, двері, і теж тривожусь.

— Ану, виглянь, Дарочко, довідайся, що там скоїлося.

Послухалася, та тільки-но виткнулася за двері, одразу ж і повернулася.

— Танки, Павлику! Пішли мерщій до погребка.

— Та ні,— кажу їй.— Ти біжи, а я тут перебуду.

— Ну як же,— мало не плаче.

— Мені не вперше бачитися з ними. Скажи ліпше, багато танків, що роблять наші? Обороняються?

— Не схоже щось. А може, хтось і обороняється, не знаю. Загледіла одним оком: ідуть на село танки і стріляють на ходу, а солдати наші відходять поміж хатами.

«Прокляття,— кусаю, досадуючи, губи.— Оце і вся переправа. Якщо за танками йдуть німецькі автоматники, оце і вся переправа!»

— Ти йди, Дарочко.

Стоїть, світить повними сліз очима й хитає, перечачи, головою.

— Хто ж тебе захистить тут, коли і я покину?

Відданість її приємно тішить, а наївність підбиває на сміх.

— Чого ж тоді плакати?

— Дитинка моя в погребі. І тебе не хочеться кидати, і хлопчика свого шкода. Серце крається надвоє.

«Вона любила мене,— нашіптує порадувана її зізнанням думка.— А може, й зараз любить. Але як же тоді Зажура?..»

Раптовий вибух за стіною, мабуть, у сусідньому дворі, посилюється торохкотнявою вибитих шибок, віддалених, але й добре чутних автоматних черг й гонить від мене щойно народжену думку про Зажуру.

«Все. Це вже і я на окупованій території. Що ж воно буде тепер?»

У снігах, за дверима, чути голос Дароччиної зовиці:

— Хто б не питав, наші чи німці, усім кажіть: то дядько Андрій, тітки Дарочки чоловік повернувся додому.

Ясно: дітей напучує. Але чому саме так? Міг же я бути Дарочці братом чи якимсь родичем, ні ж — чоловік.

Таки щиро клопочеться мною і вболіває за мене колишня сусідка. Боїться, тремтить душею, а вболіває. Коли обстрілювали з танків село, мов горобчик, жахалася, краля себе, казала, на частини, а до погребу не пішла. Бо таки певна була: я більше потребую захисту, аніж її маленький, мене, коли щось станеться, крім неї, ніхто не захистить. І захистила б, мабуть. Зі щирості, старань її видно: недаремно все-таки спускалася зі мною на санчатах, ганяла в пересипі голубів. Дійшло б до чогось серйозного, не сплехувала б, стала б на дверях і сказала б німцям, як каже оце її зовиця: «Не чіпайте пораненого. Це мій чоловік!»

Зараз теж пішла на село. Знаю, нелегко було їй зважитися на таке, а пішла, бач, нишпорить, вивідує, що та як. Бо так мені треба. Ну звичайно! Не бідкався б переправою, за двір не зголосилася б вийти. Село ж під німцями. А чого можна чекати, та ще таким, як Дарочка, коли в село щойно зайшли німці?

Недовго ходила. Одначе як поверталася вулицею, потім шмигнула повз вікно, по ході догадався: недаремно відлучалася з дому.

— Павлику,— потішила, причиняючи хатні двері,— німці не затрималися в селі, на Маяк подалися.

— Ну, а хлопців, моряків наших бачила?

— Хлопців не бачила,— понизила голос.— Люди, що живуть при березі, кажуть, розбіглися хто куди.

«То чого ж ти зраділа?» — питаю очима, але вголос не кажу цього, лежу й міркую, що мені вдіяти, як переправитися тепер до своїх.

Присіла поруч, старається збагнути, де я, з ким я думкою.

— Знаєш що,— каже благально,— у мене є дещо з Андрієвого цивільного одягу. Я принесу зараз, треба перодягтися.

— Нащо?

— Ну... ти ж лежатимеш у ліжку. Чи личить бути одягнутому? А потім, усе, що є на тобі морського, слід зняти. Люди кажуть он, що німці страшенно моряків не люблять.

— Це я знаю, але ж і наміру не маю затримуватися в тебе. Певен, хлопці поховалися десь. Стемніє, змонтують пліт і прийдуть по мене.

Глянула знічено й опустила очі.

≡ Мала надія, Павлику.

— Чого так?

— Багатьох під автоматами повели.

— Моряків не поведуть! Моряки не такі!

— Може, й не такі, звідки мені знати, може, й придуть ще. Але хіба тоді довго одягтися? Зрозумій,— ніяковіє,— я не сама в цій хаті, та й хата не моя. Що, коли німці придуть все-таки і знайдуть у ній пораненого моряка-старшину?

Так он воно що! Вони бояться. Я можу накликати на них біду, і вони бояться цього. А чи треба справді наликати? Жінки, дітлашня в хаті.

— Ну, гаразд,— зітхаю.— Хай буде по-твоєму. Але форму мою тримай неподалік десь, чуєш, Дарочко? Напоготові.

Зраділа, аж засвітилася зсередини і так забігала коло мене, ніби не знати якою втіхою була оце винагороджена. Коли ж переодягла, схилилася наді мною, глянула отим, ще з дитинства знайомим, поглядом і, не роздумуючи, чмокнула в щоку.

— Спасибі, серденько!

— За що? — зупиняю її у дверях уже.

— За все, за все!

І, майнувши платтячком, побігла з хати.

Такі ночі бувають, мабуть, тільки у Таврії. Тихі та ясні, по-літньому теплі й по-степовому духмяні. А ще ж і море поруч, з моря теж долинає знадлиий гомін хвиль, принесені з вільної волі пахощі.

— У вас,— кажу Дарочці,— типове рибальське селище.

— Може, й типове, але до Кирилівки йому далеко.

— Чого так?

— Хіба не бачив? Голе-голісіньке. Кирилівка уся в садах, навесні в ній постійно щось квітує. Першим, пам'ятаю, прокидався і веселив око рясним цвітом абрикос, за абрикосом — вишні, черешні, груші, нарешті — акація. Ти дослухався колись, як вона пахне, наша Кирилівка, навесні, особливо коли цвіте акація?

— Чи міг не дослухатися...

— Які думки, бажання народжувались такої ночі, які крила росли за плечима, правда? То тільки традиція змушує людей повторювати: Крим — суцільний сад. Куди поїдемо — у Крим по яблука. Наша Кирилівка багатша на сади, ніж увесь Крим.

— Скучала за нею? — простягаю руку й торкаюся її не покритих хусткою кіс.

— Ой скучала, Павлику! Коли б ти знав, як скучала.

— А що ж Андрій?

— На Андрія не скаржусь, ні, Андрій гарний. І любив мене по-справжньому. Служба тільки в нього виявилась не з кращих, усе в морі та в морі.

Вона й на ніч не пішла в погріб. Звечора ходила, правда, видно, годувала малого, потім присипляла, та, приспавши, одразу ж і повернулася. «Ще посиджу з тобою», — сказала. І ось сидить, така рідна й жадана, зовсім-зовсім близька!

Зважився й посунувся на ліжку, уступив їй місце. Чомусь не сумнівався, що не послухається й не ляже. Отож вірив і ждав. Але Дарочка таки не прилягла біля мене. «Я посиджу», — сказала і якимось підкреслено вдячно потиснула мені руку.

— Ти казала, що війна вигнала тебе з Керчі. Тоді ще, в сорок першому, чи тепер оце?

— Тоді, Павлику.

— Дуже бомбили, мабуть, Керч?

— Бомбили добряче, але втекла не тому, що бомбили. Працювати ж я до німців не могла піти, а не працювати-му, що їстиму? Тут хоч город є. І потім... — сказала й завагалася. — Прийшла чужа сила, чужа влада, змушена була втікати. До Керчі чомусь офіцерні багато наїхало... Нагледів один — стояв неподалік на квартирі — та й учепився. Я проганяю, я плюю йому межі очі, а він своєї править. Спершу втікала до сусідів. Потім замкнула квартиру, взяла Василька на руки й подалася до зовиці. Тут, у рибальському селищі, їх не видно.

Злякався я того, що почув, чи ніяково стало. Застиг, жду, а чого, й сам не знаю. Зрештою надумався й почав хвалитися Дарочці, як ми рвалися до Керчі під Новий рік, яких злигоднів зазнали, коли штурмували Комиш-Бурун. Чи знає вона, що саме наша бригада перша висадилася на кримській землі й забезпечила своїм маневром висадку всієї армії, звільнення Керчі й Керченського півострова? А що було під Владиславівкою, на висоті 66,3? Фашисти кидали на нас танки, засипали бомбами, вдень і вночі гнали на окопи озброєну до зубів піхоту, а висоту взяти не могли. І не взяли б, коли б не похитнулися фланги.

— Дорогенький мій! — розчулюється Дарочка і гладить-заспокоює мене, як заспокоював перед цим я її.— Якою ж страшною була твоя дорога до мене! А ти все йшов. І раз, і вдруге, крізь вогонь і смерть.

— І таки знайшов тебе.

— Таки знайшов. Невже це доля, Павлику?

Мабуть, сподобалося те, що почув, набрався сміливості й пригорнув до себе свою віднайдену в життєвому вирі долю, а не відчувши опору, і зовсім розхоробрився. Цілую такі віддані мені уста й тішусь їхньою відданістю.

Але що це: в очах її, на щоках сльози?

— Чого ж ти плачеш, коли це доля?

— І сама не знаю. Так радісно мені чи так боляче. Сиділа б у Кирилівці, ждала б тебе, гляди, нічого цього й не було б.

— Війни тим не відвернула б, Даруню.

— Війни — ні, а горя наполовину менше зазнала б. Думаєш, мені не боліло тоді, як отямилася й збагнула: я образила тебе своїм несподіваним заміжжям. Ніби підійшов хто і в груди зненацька вдарив: «Розплющ очі, дівко. Ти думаєш, що робиш? Павлик же любить тебе, і ти любиш Павлика!» Але що могла вдіяти? Назад не було вже вороття. Обплутали мене, як пташку. Одне, тато нашіптували: «Виходь, Дарочко, заміж, сама доля послала тобі такого чоловіка», — а друге, Андрій засліпив очі. Геть голову втратила й подалася в таку лиху годину між чужі люди...

Голос її спонукає забутися, де ти, що з тобою. Хочеться брати з утихомиреного світу лише його прихильність, сумну замрію, давно жадану й віднайдену нарешті красу.

— Ти дуже гнівався тоді на мене? — питає по короткій хвилині роздуму чи просто вичікування.

— Може, й дуже, але то не так важливо, Дарочко. Важливіше інше: я давно уже не пам'ятаю гніву на тебе.

— Правда? — знову пождала мить і тицьнулася обличчям до моїх грудей.— Хороший мій, любий мій! Я знала, ти добрий, ти простиш.

Вечір не такий уже й пізній, а в селі ні звуку. Навіть собаки примовкли, не певні, мабуть, як їм поводитися зараз. А може, навпаки, розуміють: мовчи, лихо, поки тихо.

Мовчу і я. Обіймаю Дарочку, тішуся її прихильністю й мовчу. А що скажеш? Що гнівом, як і журбою, обуха не

переб'єш? Звичайно, було б краще, коли б ми зійшлися з нею і порозумілися отак, як зараз, за щасливіших обставин. Але ж хіба є підстави нарікати на долю, що звела нас у лихі часи? Навпаки, спасибі треба сказати. Що б я робив оце, застуканий німцями в чужому селі, коли б не Дарочка? В такій біді й така зустріч... Таж краще, мабуть, і вигадати не можна!

— Просила я Андрія, — обзивається моя рятівниця, — одвези до мами. Не послухався. «Що ти, — сказав. — Де той фронт». А тепер сиди й тремти душею: що буде, як буде? Наші знову відійшли. Оце тільки й надії, — підвела голову, — тільки й захисту в цьому страшному світі, що ти.

— Поганий із мене захисник. Бачиш, як пригостило перед твоїм порогом? Не був би поранений...

— Нічого, — заспокоює. — Якщо хлопці не придуть цієї ночі, завтра, ну, може, післязавтра, піду до Керчі, всупереч усім і всьому проберуся в Керч. Там у мене є знайомий хірург. На коліна стану, а вблагаю його прийти й зробити тобі операцію. Нам би тільки осколок витягти з тіла, кістку твою скласти так, щоб правильно зрослася. Все інше я візьму на себе. Ласкою, турботами, любов'ю своєю зігрію, а таки вирву тебе з обіймів немочі і від лихого ока захищу.

— Правда?

— Я ж із роду Наливайків, а Наливайки ніколи не брехали.

— А чому це ти не кажеш: із роду Бурдюгів?

— Бо Бурдюги цим не відзначалися, — сміється.

Сміюсь і я, потішений жартом.

— Але ж, Дарочко, — надумуюсь і визнаю за потрібне нагадати їй. — Схоже, що ти надовго збираєшся лишати мене в себе.

— Могла б, і назовсім залишила б.

— Назовсім не можна, Даруню. Йде війна, моє місце по той бік протоки.

— Знаю, тебе не втримаєш. Але скажи: хіба то злочин буде, коли лікуватимешся вдома?

«Вдома? Стривай, стривай. Щось вона не вперше заговорюється. Випадково, не думавши, чи, навпаки, продумала все і прийшла оце поговорити зі мною?»

— У госпіталі ти ж все одно лежав би, правда?

— Лежав би, і не один місяць.

— Ну, то полеж у мене.

Нипкну, шокований, і довго дослухаюся до таємничих поток у її голосі — і до побоювання, котре бриніло якоюсь земною і неземною щирістю, великим, проте й затаєним бажанням, і до рішучості, з якою зважувалась вона переступити все-таки через свою жіночу цноту.

— Дарочко, — кажу утаємниченим, як і в неї, голосом. — Ти така щедра до мене, так говориш оце, ніби між нами немає третього, а те, що розлучило перед війною, було всього лиш сном.

Мовчить, чи то дивується, чи думає, що сказати.

— А ти... не знаєш? Тобі не говорили вдома?

— Чого, Даруню?

— Я ж уже, Павлику, вдова.

Настала моя черга мовчати, дивуватися й ширити, дивуючись, очі.

— Я ж давно з Кирилівки, ще з двадцять другого серпня минулого року.

— Видно, загубилася моя вісточка, — журиться вголос. — Ну звичайно, Андрій загинув у кінці вересня. Поки я оплакувала його й надумалась, оплакуючи, повідомити про своє горе в Кирилівку, з Криму, мабуть, і пошта вже не ходила.

— Андрій моряком був на війні?

— А ким же. Як тільки почали мобілізувати людей, одразу ж і забрали. Транспорти водив до Одеси. Не раз і не двічі. А коли вже евакуювалися звідти, застигли їх у дорозі німецькі літаки й не випустили, потопили. Там, у відкритому морі, й пішов мій Андрій у вічне плавання. Думала, помру з горя. Так боляче, так образливо було, Павлику! Сам посуді: у двадцять літ вдова!

Виснуть над прибережжям Керченської протоки зорі, тихо пливе упокорена сном ніч, а Дарочка все розповідає та й розповідає мені про своє життя-буття по заміжжі. І дивно: так мало в її розповідях згадок про щастя, оте жадане, вимріяне, заради якого вона, власне, й ризикнула податися дев'ятнадцятилітньою дівчиною в чужі краї, між чужі люди, дала перевагу не мені, а капітанові Зажурі. Справді не зазнала його за Андрієм чи зумисне прибуднеється? Щось дуже вже нарікає на війну й те лихо, що його принесла розв'язана фашистами війна.

Не зважуюсь перебивати — хай говорить, хай сповідається, відомо ж бо: поділене горе — лише половина горя. Але й не лежу колодою. Давно відчув, а зараз остаточно вщевнився, як я скучив за її голосом, який він до болю

рідний мені і яка Дарочка рідна. Отож те й роблю, що пригортаю її до себе, то цілую, то гладжу-заспокоюю.

Та ось вона змовкла на мить, прислухається до чогось стороннього чи незрозумілого.

— Павлику,— питає стишено.— А ти й тепер міг би любити мене?

— Чи ж таку можна не любити? Ти колись була гарна, а зараз просто незрівнянна, якась аж ніби неземна.

— Не пужално вже, правда?

— Ні, ні.

— І не засушена тараня?

— Ет, таке скажеш!

— А тим, що втекла колись, що дала перевагу іншому, не попрікатимеш?

— Я того не знаю, того не було. Ми просто розлучалися з тобою з чибісь злої волі й ось знову знайшли одне одного.

— Ну, а Василько?..

Вона таки зрадила себе, ця упокорена сном ніч. Десь задуднів зненацька кулемет, а на його голосне дудніння дружно озвалися короткі автоматні черги, зчинилася та характерна для переднього краю стрілянина, якою завжди супроводжуються нічні сутички.

Дарочка підвелася й пішла, скрадаючись, до вікна.

— Це не в селі,— кажу їй,— ближче до Керчі стріляють. Не інакше як наші натрапили на німецьку засаду.

— Пильнують, іроди, і вночі не дадуть людям підійти до води.

Постояла, дослухаючись, знову попростувала до ліжка. Сіла поруч і якось рвучко обняла й пригорнулася до мене всім тілом.

— Павлику мій! Радість моя! — простогнала.— Якщо ти справді любиш мене і здатний переступити через заповідяну тобі кривду, я таким коханням винагороджу тебе за всі літа, що нам судитиметься бути вкупі, як ніхто й нікого не винагороджував іще.

— І нікуди не втечеш уже?

— Господи, куди й чого? Ти ж гарнюній, я ще дівчиною кохала тебе.

— А якщо я піду цієї чи наступної ночі на той бік протоки, не розлюбиш, ждатимеш?

— Заприсягтися можу, що ждатиму. Коли я вгледіла тебе пораненого, так і сказала собі: «Це не випадково. Ми таки народжені одне для одного».

Змовкаю на довше, ніж личило б, а Дарочка ніжитьься та й ніжитьься коло мене, і словом, і пестоцями стараєтьься заспокоїти.

— Ну, я піду, мабуть,— каже перегодом.

— Покидаєш-таки?

— Мушу, радість моя. Ти ж не заснеш, поки я буду коло тебе. А заснути треба. І мені теж треба. Хто знає, що чекає нас завтра.

Ніби у воду дивилася. Дожили ми з нею до завтра, дожили й до післязавтра, та тільки не стали вони нашими кращими днями. Того, що настав після ночі, до Керчі й поткнутися не можна було: там виловлювалися підозрілі, чинилися п'яні бешкети, жорстокі розправи, щось подібне творилося й другого дня, а на третій у мене так розболілася нога, такий жар пішов від неї по всьому тілу, що Дарочка спершу припишкля тільки, догадуючись, чим погрожує той жар, далі пересилила себе й сказала:

— Що буде, те й буде, я піду.

— Але ж, Дарочко! — боязко й недвозначно застерегла її Неля.

— Далі не можна відкладати, я ж знаю.

— Якщо це неминуче треба, то, може, мені слід піти? Такі, як я, не впадуть тим бузувірам у вічі.

— Спасибі, Нелю. Це моє горе, я мушу й брати його на себе! Та й не повірить тобі, не прийде з тобою лікар.

— А може, обійдеться якось? — вкинув і я свій сумнів.— Перегорить та й перестане.

— Ні, Павлику,— сказала певніше, ніж досі,— треба йти.

І таки пішла. А я метався в ліжку, благоговів перед своєю Дарочкою й молився на Дарочку.

«Мамо,— згадав їх у найважчу хвилину.— Ви чуєте, мамо. Крім вас і Дарочки, у мене нікого немає на світі. Допоможіть їй, заступіться за неї!»

«Нікого? — вигулькує думка.— А Люба? Ти ж посіяв у її серці надію, велику любов. То були пустоці? То обман був?»

«Не знаю,— знічуюсь і силкуюся вигородити себе.— Може, й не обман, може, я просто помилився. Заждавсь Дарочки, скучив за Дарочкою, от і забрехався. Бо Люба таки багато чим схожа на неї, вона могла б і замінити її

в моїм серці. Але то — колись. Тепер уже не замінить. Чи до Люби тепер, коли відшукалася Дарочка? І як відшукалася. Еге, коли і як!»

А нога пекла вогнем, що далі то відчутніше турбувала мене. І жар не спадав. Хотів було зняти бинт, подивитися, що там коїться з моєю раною, та зиркнув на ногу — і без розбинтовування догадався: рана не обіцяє нічого доброго. Від коліна до самого паху лежала на білому для літа тілі криваво-рожева смуга, гнав з-під бинтів опух.

Діло, виходить, кепське. Надія тільки на лікаря і його операцію. Дарочка перша збагнула це й пішла наперекір усьому до Керчі. Коли б же виходила щось. Коли б виходила! І без пригод, без прикроців для себе. Бо то не порятунок, то казна-що буде, коли не з лікарем — з бідую повернеться з Керчі. Адже все, що станеться там із нею, станеться через мене.

Мабуть, неабияк благав, таки виблагав її у долі. Того ж дня, десь надвечір уже, об'явилася в дворі. Не хотіла, видно, щоб бачив непривабливою, отож не з вулиці, — з городу зайшла, і тільки після того, як переодяглася та вмилася, переступила поріг кімнати, в якій я чекав і не міг дочекатися на неї.

— Дарочка, — радію й боюсь радіти. — Ну що там, як там, Дарочко?

— Та як, — неспішно підійшла й сіла коло мене. — Поверталися люди із схованок від війни, і я пройшла разом із ними до Керчі. А ось у Керчі нічого не виходила, Павлику. Немає лікаря. Від будинку його самі руїни лежать на подвір'ї, і що з ним, де він, ніхто з сусідів не знає. Може, й під руїнами. Кажу ж, бомба влучила в будинок.

Мовчу я, втомлений її новинами, мовчить і моя рятівниця. Дивиться жалісними очима і мовчить.

— Що ж робитимемо, Павлику? — питає згодом. — Погані справи у нас, ой погані!

Бачу, вона ще більше страждає від того, що в нас погані справи, ніж я. Але що вдію? Вичерпались мої сподіванки, нічим уже тишити ані себе, ані Дарочки.

— Розв'яжи ногу, — збираюся нарешті з думкою.

— Зараз. Візьму аптечку й оброблю заодно рану.

Вдруге не сама зайшла до кімнати, удвох із зовицею. Поки поралися біля бинта, не заглядав туди, лежав горілиць, дослухався до їхнього ворожіння або здригався від

болю. А зняли пов'язку, не втримався, підвівся на ліктях, силкуюся зазирнути через жіночі плечі.

Неля перша відсторонилася, за нею й Дарочка. Дивляться разом зі мною на рану, набряклу, криваво-гнійну, схожу на дике м'ясо, й німують.

— Це гангрена? — питаюсь у Дарочки.

— Не знаю, — розводить руками. — Може, й ні, може, боротьба йде в організмі. Але осколок необхідно витягти. Обов'язково. А як, не придумаю. Я ж ніколи не робила таких операцій, — дивиться на мене повними сліз очима, — асистентом навіть не була. Та й чим робитиму, кухонним пожем?

Неля й собі в слюзи. Мусив заспокоювати їх, а як, і сам не знав.

— Хіба ж я кажу, що тобі треба робити операцію, — урезонюю Дарочку.

— А хто ж зробить, Павлику? В селі жодного лікаря, а в місто, бачив, чим закінчилися мої походеньки. Так то ж до знайомого ходила, а з незнайомих хто прийде, хто ризикне прийти?

Усе то так, усе то правда, але ж і на Дарочку, коли бути відвертим, мала надія. Перев'язує й плаче, а що ж буде, як різатиме?

— Ось що, Даруню, — кажу по довгій мовчанці. — Зробимо, мабуть, так. Знайдіть у селі рятувальний пояс або щось подібне до пояса. Попливу я на той берег.

Дарочка й плакати перестала.

— Ти що, Павлику, — полотніє. — То ж вірна смерть, чи ти перепливеш отакій?

— Помиляєшся. Тут буде моя смерть, там є принаймні надія. Узимку не втонув у протоці, а зараз, коли тепла вода, і сумніву не може бути. Але пояс потрібний, без пояса я справді загину.

Не на ліжку — біля ліжка присіла, схоже, що стала на коліна й зирить-благає, аби не робив цього. Вона збереться з силою, усе і всіх покличе на поміч, а вирве з тіла осколок і порятує мене. Тільки пливати не треба. Плавання з такою, як у мене, раною, в такій, як Керченська, протоці зараз — то самогубство!

Та я був тверезіший за неї і наполіг на своєму. Це рибальське село, сказав, іди й шукай плавзасоби, у когось щось має бути.

Поки Дарочка бинтувала ногу й схлипувала бинтуючи, надумалася й заговорила Неля.

— Це вже, мабуть, мій клопіт. Дарочку менше знають у селі, їй можуть не довіритися. А я постараюся вблагати. Є тут кілька чоловік на прикметі, до них і піду.

Коли вона виходила з хати, благодійниця моя усе ще поралася, згортала бинти, прибирала вату, потім вкривала мене, а залишилися вдвох, присіла, як сідала вчора, позавчора, на ліжку, глянула на мене своїми добрими, повитими ніжною поволокою очима й не втрималася. Спершу кусала тільки, тамуючи біль свій, губи, далі упала мені на груди й зайшлася жалісним, як у дітей, плачем.

І благав, і заспокоював — дарма. Жалілась і плакала, плакала й жалілася.

— А казала, любиш,— дорікаю й гладжу, мов маленьку.— Зрозумій, інакше не можна, інакше я загину.

— Тому й плачу, що іншого шляху в нас нема, а цей страшний і жорстокий. Чи я знатиму, що буде з тобою в протоці та й на тому березі? І рік, і два, може, мене в чеканні та тривозі. А ще ж і самій треба буде якось жити. Боюсь я, Павлику. Коли б ти знав, як боюсь! Лишаюся тут одна-однісінька. Гадала, ти будеш при мені, і втішиш, і захистиш, не даси скривдити. А що ж тепер буде?

Що ти їй скажеш! Хотів би втішити, а чим?

— Ми ще повернемося, Дарочко. Обов'язково! Я люблю тебе й ні на хвилинку не допускаю думки, що загину десь, не зможу повернутися до тебе. І ти не допускай її, чуєш? Навпаки, вір, з вірою в серці легше й певніше буде ждати.

— Правда?

— Ось побачиш.

Причісую її ледь розкуйовджене волосся, витираю з очей, личка сльози, а вона, мов дитина, підставляє мені то одну, то другу щоку.

— Будь розумницею,— потішаю.— Не плач. Дай падитися на тебе. Хочу, щоб запам'яталася такою, як є: з оцим гарнющім личком, із знадливими ямочками на личку, підсмикнутим, але й не задержуватим носиком. І оченята хай будуть добрі, лагідні, не в сльозах. Чуєш, Даруню?

Киває, погоджуючись, головою і не може упоратися з собою — все схлипує та схлипує.

— Добра б тому не було,— спромоглася-таки на слово.— Добра б, кажу, не було тим, хто змушує нас розлу-

чатися й страждати в розлуках. Їм і дітям їхнім до десятого коліна.

— А дітям за що?

— За злочини батьків.

«Он як!» — дивуюся, а вголос кажу:

— Якщо вже мати посилає такі прокляття, то є, мабуть, за що.

Неля розшукала-таки в селі людей, котрі зглянулися на наше з Дарочкою горе й дали справжній корковий пояс — із тих, давніх ще поясів, що їх доводилося бачити мені на батьковому судні.

Для пораненого це як знахідка. Припасую під пахвами й вільно пливтиму собі, а стомлюсь, стоятиму чи лежати-му на воді.

Дарочка добре розуміла це, тому й заспокоїлася швидше, ніж можна було сподіватися від неї, пішла навіть домовлятися з людьми, які жили при березі, аби дозволили перенести пораненого до них, а вже від них, після розглядин та вивідувань, спустять удвох із Нелею до води.

Мене востаннє нагодували, потім одягли, поклали на похваті автомат і тим приготували в далеку дорогу. Лишалось дочекатися сутінків.

— Давай попрощаємось, — кличу Дарочку, — бо там, при березі, може й не бути такої нагоди.

Обіймала, виціловувала, прохала й наказувала, зрештою вгомонилася, болісно й захопано дивиться на мене.

— Такий жорстокий світ пішов, — журиться вголос.

— Воюють, тому й жорстокі. Ось що хотів запитати тебе. Ти обіцяла поговорити з Нелею про наше одруження. Говорила вже?

— Коли ж, Павлику? Відклала до слухного часу, а він так і не наспів.

— То з чим же я піду на той бік протоки? Тільки з надією?

— Господи! — осміхнулася. — Чим клопочеться. Та повертайся тільки живий, здоровий, я того ж дня і на віки вічні стану твоєю. Де б ти не був, як довго не ходив би поза мою оселею, пам'ятай: я жду тебе, я твоя.

Хочу обняти її й спиняюсь нараз: повз вікна шмигнули з вулиці чийсь дві постаті. Дарочка теж заглядила їх і поспішила шепнути мені:

— Посунься, я ляжу коло тебе.

Незнайомі постояли коло дверей і підійшли до вікна, тихенько постукали в шибку.

— Неначе свої,— шепче Дарочка і йде на стук.

На всякий випадок добуваю з-під матраца й кладу біля себе автомат. Тієї ж миті біжить до мене й Дарочка.

— Матроси, Павлику! Мабуть, товариші твої.

— Біжи відчиняй. Але перед тим поцікався, хто.

Вона не помилилася: то були мої побратими — Русев і Уколов.

— Де ж ви блудили до цього часу? — вітаюсь і тремчу на радіощах.— Ми ждали-ждали, та й ждати перестали вже.

— Не питай,— махає рукою Русев.— Спершу в село, а з села в поле подалися, потім у каменоломнях ховалися, приглядалися та розглядалися. А вчора знову повернулись до села, та не могли ж іти до тебе з голими руками, шукали якихось плавзасобів.

— І знайшли?

— Не дуже надійні, проте є. Ось,— розгорнув мішок і показав перев'язані ділля три пари скляних куль,— ті, що їх використовують рибалки як поплавки для громіздких неводів.— Кажуть, утримають на воді.

— Утримають. Але я кращі маю. Дарочко, покажи.

Мотнулася, знайшла під ліжком і не без гордощів розгорнула перед хлопцями те, що добула для мене її зовиця.

— Тоді не будемо зволікати, ходімо, Павле.

— Отак раптом? — розгубилася господиня.— Може, по-вечеряєте хоч?

— Ні, ні, ми вечеряли вже, а снідатимемо на тому боці. Дорога буде нелегка, не варто об'їдатися.

Бачу, геть розгубилася моя Дарочка, не знає, за що взятися, з чого почати, куди піти.

— Клич Нелю,— підказую їй,— та й будемо вирушати.

Рибалка, з яким Дарочка домовлялася про перепочинок і притулок у його хаті, пояснив нам, як орієнтуватися в протоці, щоб вибратися на таманський берег у найвужчому місці, чим примітна буде Тамань, коли стануть видимі обриси її берегів, і пішов на розглядини. Ті лічені хвилини, що лишилося бути вкупі, Дарочка то присідала біля мене й цікавилася, чи добре припасований пояс, чи не тисне десь, то напучувала хлопців:

— Бережіться ж там, у морі, і Павлика бережіть. До ранку, сподіваюся, перепливете через протоку, в усякому разі, будете ближче до того берега. А виберетеся на берег, чуєте, тільки-но виберетеся на берег, постарайтеся негайно, ну просто-таки терміново відвезти його до госпіталю. Не покладайтеся на когось, самі зробіть це, добре?

Коли ж розвідка завершилася і нам велено було рушати, наважився порадити своєму коханню не йти на берег, лишитися при хаті: товариші й без неї донесуть уже до води, чого має ризикувати зайвий раз? Не слухалась, відмахувалася. Захлиналася плачами і йшла.

Дивлячись на її сльози, на наші не просто собі земляцькі взаємини, Русев для жарту ніби, але й не без натяку сказав:

— Щастить же людям.

Тоді, в хвилину розлуки з Дарочкою, не до того було, щоб дослухатися до чиїхось натяків. А опинився в морі, оглянувся на хату, біля якої, знав, стоїть і довго ще стоятиме моя щедра на ласку, як і на сльози, Дарочка, пригадав Петрові натяки й сказав сам собі: «Не знаю, друже, кому з нас більше щастило досі, але тепер уже певен, вірю: ще пощастить. Дарочка ждатиме мене. Адже не тільки сама вона присяглася в цьому,— Неля теж сказала прощаючись: «Повертайтеся, Павлику, до Дарочки, любіть Дарочку, вона варта того».

XVII

Куди везуть і чи довго ще везимуть, не кажуть. Буркнули Русеву, котрий поривався супроводжувати мене: «Без сопливих обійдеться»,— кинули на вільне місце в машині й поторохтіли бруківкою. Що їм до Дарочки і Дароччиного прохання: не покладатися на інших? Чи вони розуміють, хто для мене Русев і як мені без Русева, тим паче зараз? Для них я просто поранений, як і всі, що лежать у санітарній машині сьогодні, лежали вчора, лежатимуть завтра.

Не просто вимок — викис, бовтаючись у морі, а жар не спадає, і від ноги за кожним більш-менш значним поштовхом стріляє в самісінський мозок. Крикнути, щоб зупинилися? А чи це допоможе? Машина тарабанить, мов гарба на вибоїстій дорозі, крику мого можуть і не почути. Швидше б здолати цю дорогу, ото й був би порятунок.

— Де ми? — питаю сусідів.— Чи не знаєте, куди правимося?

— А тобі не все одно?

— Терпіння вже немає.

— Терпи, козаче,— жартує хтось із тих, що ближче до кабіни,— отаманом будеш.

Отаманом... Знав би ти, чоловіче, що це найболючіша з усіх моїх болячок, не жартував би так жорстоко. Що, коли у мене справді гангрена? Привезуть, покладуть на стіл і одбатують ногу. А який із мене моряк і який командир буде без ноги? Прощай тоді все, може, навіть і Дарочка.

Стараюся гнати цю думку — її тільки й бракувало мені зараз, а за що вчепитися, чим потішити себе, не знаю. Машина крита, як у тунелі, в ній. Ото тільки й просвітком та надією повіяло, коли почала зупинятися — не інакше як на перехрестях, на близьких, так би мовити, підступах до госпіталю.

Радіти б треба, а в мене голова йде обертом. Ось-ось обірветься ниточка — і я полечу стрімголов.

«Не поступайся,— наказую собі.— Хоча б до операційного столу лишись при пам'яті, а там уже що буде».

Чую, грюкають дверцятами. Збираюся з силою, розплющую очі й німію з дива.

— Що, старшино, додому потрапив? — схиляється наді мною вусань санітар.

— Та ні, такого не може бути. Але й знайоме все. Скажіть, ми не в Темрюку часом?

— Точно, вгадав. Це і є Темрюк. Бував тут?

Єдине, на що спромігся ще, склепив повіки й подумав: «А куди ж я міг ще потрапити, крім темрюцького госпіталю? До нього найближче від Керчі». Мабуть, аж надто вже підозріло схилив набік голову, бо санітари заметушилися біля мене, кажуть щось фельдшерові й тому з лікарів, що приймав поранених.

— Цього прямо на операційний,— чую, наче кризь сон.— Негайно.

«Це добре,— міркую віддалено, ніби наодинці з собою.— Але чому я не можу розплющити очі? Чую ж, як гукають по дерев'яній підлозі громіздкі черевики санітарів, як розминаються з нами й питають щось люди, а глянути на них, пересвідчитися, хто вони, де я, зрештою, не можу».

Всьому буває край, настав він і голосному гупанню. Чую, носилки опускаються і знову підхоплюються чийсь обережнішими, ніж досі, руками.

«Все, оце вже прямо на операційний стіл несуть»,— догадуюсь і лякаюся своєї догадки, хочу підвестися, комусь щось сказати, а що, і сам до пуття не знаю.

— Сті... стійте! — кричу на повний голос, але то тільки мені здається, мабуть, що кричу. Коли розплющив нарешті очі, медики, що поралися біля мене, схилилися до самого обличчя, дивляться співчутливо і ждуть.

— Ви щось хотіли сказати, товаришу старшина?

— Павло Олександрович є в госпіталі?

— Є, аякже.

— Не кладіть мене на стіл, покличте Павла Олександровича.

— Гарзд.

Поки розшукували завідуючого відділенням, старався розгледіти, хто вони, медики — ті, що лікували мене в січні — березні, чи інші. Але нога моя швидко нагадала, що то не так важливо. Важливіше інше...

— Я слухаю вас, товаришу старшина.

Вбираю на повні груди повітря, раз і вдруге, а не можу спромогтися на слово.

— Ви... пам'ятаєте мене, Павле Олександровичу?

Дивиться трішки зачудованими, трішки збентеженими очима й мовчить.

— Стривай, стривай, здається, хтось із знайомих...

— Гладкий я. Лікувався у вас.

— Ага, пригадую. З десанту, обпечений був?

— Точно. У мене до вас прохання. Зробіть операцію, але так... чуєте, так, щоб я не позбувся ноги. Вона мені потрібна ще буде.

— Знаю, вірю, — серйозно і разом з тим співчутливо каже лікар, — та насамперед маю оглянути рану. На стіл, — розпорядився й не став чекати, що скажу, пішов у бокові двері.

Коли з'явився в операційній, я лежав уже, підготовлений до найстрашнішого. Бачу, не дуже подобається йому моя рана, і так, і ськ оглядає її, а обіцяти, що врятує ногу, не поспішає.

— Дайте папір і ручку, — звертаюся до тих, що стоять поруч із лікарем.

— Навіщо?

— Дайте.

Павло Олександрович теж дивується моїй забавці, а проте велить: несіть.

Довго умоцуюсь, ще довше цілюся, де і як писати. Мені в усьому допомагають: дають підставку, тримають папір, і на ньому лягають врешті-решт нерівні, хоча й розбірливі слова: «Операцію доручаю робити тільки П. О. Яровому. Категорично забороняю ампутувати ногу. Якщо помру, лікаря не звинувачуйте. Це моя остання воля, і хай буде як буде. Павло Гладкий».

Розписку читають й інші присутні в операційній лікарні. А Яровий дивиться тим часом на мою ногу й думає.

— Я на цій нозі,— підхожую його,— маю пройти в військово-морське училище. Якщо цього не станеться, і не станеться саме через ногу, тоді вже ліпше не робити її, операції.

— Навіщо ж так? — незле дорікає Павло Олександрович і кладе мені на плече свою заспокійливу руку.— Попробуємо поборотися за твою ногу. Інструмент, світло,— велить комусь із помічників.

З усього, що було в операційній згодом, пам'ятаю лише, як лягла на рот зволожена марля і чийсь притишений голос звелів: «Лічи до двадцяти».

Хапнув повітря раз, удруге й одразу ж обм'як, якось відчутно легко упокорився. «Один, два, три, чотири, п'ять,— чую свій голос,— шість, сім, вісім»,— і все, немовби провалився кудись, а то й гірше — випарувався. Отак: був — і не стало.

Чи довго не існував на цім світі, не знаю. Коли почав відчувати себе, а потім і довколишній світ, не побачив ані лікарів, ані просторої операційної з широким столом, всяким устаткуванням довкола столу. Лежав у маленькій, такій затишній і такій не по-земному білій кімнаті, неначе справді перебував десь-інде, в усякому разі, не в тому приміщенні, яке бачив перед операцією.

— Е-е-ей!..— гукаю, як колись у пересипі, але голос зривається, замість крику чую слабийкий, знесилений стогін. Його, виявляється, досить було, щоб зламати мене, начисто позбавити щойно відновленої сили й кинути в обійми хай і солодкої, а все ж знемоги.

Сон то був чи забуття, не знаю. І скільки тривало воно, теж не можу збагнути. Коли отямився й спромігся роз-

плющити очі, халпнув з несподіванки повітря й задихнувся ним: на стільці, поруч із моїм ліжком, сиділа Люба.

— Прокинувся-таки,— зраділа й захопилася враз, витирає сльози. Але вони були надто ясні, щоб витерти одним махом, через те тільки розмазала їх по обличчю й заходилася шукати хустку. Дивлюся на її старання й ковтаю, хвилюючись, слину. Чомусь як ніколи боявся, щоб знову не впасти в забуття і не налякати своїм безпам'ятством неабияк налякану вже дівчину.

— Любонько,— ледве вирік її ім'я й, здається, порадував. Підбадьорилась, засвітилася вся, і сміється, і плаче.

— Я, утіхо моя, я, золотце ненаглядне. Все ходжу, все чекаю, коли прокинешся. А ти спиш та й спиш.

«Яка вона добра і як усе ще любить мене! А я зрікся, не думавши і не вагавшись, зрадив її. Казати чи не казати про це? А як і що скажу? Що наше з нею кохання не було коханням? Що то був обман, всього лиш туга за Дарочкою, таке собі жадання заповнити чимось порожнечу? Люба ж згорить, коли почує. Вона так вірить, така певна, що нічого не сталося, окрім поранення, яке тримає мене на межі між життям і смертю».

— Любонько,— знову кличу її й довго дивлюся на неї, так довго, ніби справді боюсь: це востаннє.

— Що, голубчику? — кладе на голову руку, і гладить, і благас: не хвилюйся, не треба, я ж поруч.

— Подивись,— кажу через силу,— зніми з мене ковдру й подивися, чи є ноги.

— Є, радість моя, є!

— А ти... подивись.

— Я ж знаю,— осміхається, проте знімає ковдру, простирає й дивиться, вдоволена, ба навіть радісна, на ноги.— Сам поглянь, усе гаразд, ноги твої на місці.

Пробую підвести голову, глянути — й не можу.

— Ти...— кажу перегода,— не поспішай з обманом, повідай правду: обидві ноги цілі, чи одну відрізали?

— Та ні ж бо! — тулить до серця руки.— Присягаюся, Павлику, обидві цілі. Я не тільки бачу оце, я ж знаю. Попомучилися з твоєю ногою, геть усю сполосували, рятуючи, а таки врятували, є вона в тебе. Видужавш, ще танцюватимемо з тобою.

«Ще танцюватимемо»,— повторюю в думці, а питаю інше.

— Чому сполосували? Що значить — сполосували?

— Кров була вже нечиста поблизу рани, мусили віджувати її з ноги. Тому й різали тіло аж до паху. Але ти не бійся, кров тобі влили, а рани заживуть. Постарайся вірити, що все буде гаразд, і видужаєш.

— Я... постараюся, Любо. Ти за те не бійся. Аби нога була, все інше здолаю.

Мене знову хилить на сон. Противлюсь тому, пробую говорити з Любою, та дарма, знемагаю-таки на якомусь слові й не доказую його. Це налякало, мабуть, Любу, а з Любою і лікарів. Коли прокинувся чи опритомнів, поруч сидів Павло Олександрович, ще кілька чоловік у білих халатах.

— Ну от,— усміхнувся завідувач відділення.— А казали, тезко мій вичерпав на розмови сили та й упав у забуття. Йому просто спати хотілося, він у нас молодець, розуміє, де ж і набиратися сили, як не в сні.

— Я довго спав?

— Довго чи не довго, а поїсти треба вже. Чуєш, Любо?

— Я миттю, я бігом.

Поки вона ходить, лікарі оглядають мене, радяться і знову оглядають. Чомусь пригадується наша дружна четверта палата й сутичка з Павлом Олександровичем через Любу. Чи він пам'ятає те?

— Хочу просити у вас пробачення, Павле Олександровичу.

— За те, що завдав такої мороки? — осміхається.

— Ні, за те, що прикростей завдав. Отоді, пам'ятаєте, у січні?

— Таке скажеш. То ж через Любу все, правда?

— Та через Любу.

— То яке може бути вибачення? Чи я сам не закохувався, чи не знаю, що заради коханої дівчини й не таке ще можна утнути? Важливо...

Хотів, мабуть, сказати: «Важливо, що ви по-справжньому любите одне одного»,— та на той час з'явилася Люба з їжею, змусила всіх їх заспішити й піти від мене.

Лікар правду казав: їжа та сон швидко поновлювали в мені силу. Що більше важило, не берусь судити. Спав я і вдень і вночі, а коли прокидався, Люба сиділа вже біля ліжка з тарілкою. Де вона брала всі ті пундики, якими старалася урізноманітнити їжу, лишалося загадкою. Ду-

же можливо, що не обмежувалася госпітальною кухнею, дещо і з дому приносила. Бо так увивалася біля мене й так раділа, коли хвалив за ласощі й не цурався ласощів, з усього видно, ні сили, ні серця не шкодує, аби повернути мені здоров'я. Боюсь, коли б і кров свою не віддала. Тоді, у січні, була тільки білотіла з білотілих, тепер і змарніла надміру. Світло, що пломеніло колись із налитого здоров'ям тіла, не те вже, і рожевість щік не та. Якщо по щирості, то очі в Люби тільки й залишилися Любиними. Та серце ще. Так воно світить через ті чисті озерця, в такій відданості присягається, коли лишаємось наодинці, що я або пімію з ніяковості, або норовлю згорнутись равликом і сховатися за надійний панцир своєї недуги. Знаю, та й по Любиній радості бачу: я вже не той, що п'ять-шість днів тому. Рапо чи пізно доведеться згадати, що ми не просто знайомі, нас єднало хай, може, й ілюзорне, але кохання. Були ж обійми, цілунки, засівалася сподіванками спільна дорога в прийдешнє. Що ж буде, коли Люба згадає все це, отак схилиться й почне ніжитись коло мене, обіймати? Маю відповісти тим же? Але ж я не зможу! Усе, що було в мені щирого й ніжного до неї, лишилося по другий бік Керченської протоки. Я не той уже! Чуєш, Любо, я люблю іншу і нічого не спроможний удіяти з собою!

«Тоді наберись мужності й скажи,— повчає внутрішній голос.— Не будь квашею, наберись мужності й скажи!»

«Отак раптом? — опираюся.— Але ж то буде вбивство. Хіба я здатний вчинити щось подібне, та ще з Любою? Чуєш ти, праведнику, з Любою!»

Мабуть, примітила щось за мною, пішла з палати не така, як завжди ходила. А на ранок і пізнати вже важко було. Завітала після ночі бліда, мов стіна, і очі — сама пересторога.

«Ось вона, вирішальна мить,— кажу собі й чекаю найстрашнішого.— Не просто догадується, переконалася, мабуть, що я не їй, іншій належу. Але ж як, від кого?»

Дунав, розплачється, аж ні. Присіла, дивиться на мене виповненими жалем очима.

— Любонько,— хочу потішити й не підберу потрібного слова.— Що з тобою, Любонько?

— Зі мною нічого, тебе забирають від нас.

— Куди?

— У тиловий госпіталь. Криза, кажуть, минула, а лікуватися десь-інде будеш.

Колись обурився б, може, й на стіну поліз би: «Чого, з якої речі?!» — а зараз нишкню у вигрітому за кілька днів ліжку й обмежуюся тим, що удаю з себе здивованого.

— Це точно?

— Точніше й бути не може, сама бачила в списку.

«Дякую тобі, доле, — зітхаю знеможено. — Ти давш мені можливість уникнути найбільшої з усіх моїх мук. Як буде, так і буде, а я й прощаючись не скажу Любі, що вона зраджена. Хай краще зневіриться, чекаючи, аніж почує про мою зраду з моїх уст. Хто зрештою відає, що буде з нами до кінця війни? Може, й без освідчень згоримо в тому нещадному полум'ї».

Казав так собі, аби заспокоїтися і совість свою хоча б чимось потішити, а вийшло, ніби накликав на голову дівчини ще одне лихо. Не минуло й двох місяців, як Люба опинилася в тій самій, що й Дарочка, біді — на окупованій території. А то не якась там абищія. То була сумна і довга розлука.

Частина третя СВІТОВИЙ ОКЕАН

I

Від зали засідань до кабінету директора Інституту гідробіології куца, мов заячий хвіст, відстань, а мене й на ній підстерegli.

— Павле Пилиповичу, то як же буде з моєю заявою?

— Поки не пізно, заберіть.

— Не можу, хочу попробувати себе на іншому ділі.

— А кому я передам ваше діло?

— Це якесь замкнене коло.

— Згоден, — прочиняю до приймальні директора двері й спиняюся на порозі, — але погодьтеся й ви: розмова наша припахує дискусією, в якій без третьої особи не обійдеться, а в мене для дискусій немає зараз часу. Симпозіум, розумієте, всього лиш на хвилинку вирвався.

Розкланююсь і простую до кабінету, та мене зупиняють на півдорозі.

— Павле Пилиповичу, — озивається від столу під вікном секретарка. — Вибачайте, не директор, я кликала. На вас, — показує через залу, — чекає дівчина.

«Напасть якась»,— майнула думка. Така, що висловив би її й уголос, та глянув у той бік, куди показувала секретарка, і проковтнув язика: під стіною звелася з стільця і стала на весь зріст Дарочка. Не та, що рятувала мене під задимленою й пришишкою перед страшною невідомістю Керчу,— інша, кирилівська, якщо точніше, передвесільна.

— Ви... Дароччина донька? — Іду до неї й, сам того не помічаючи, простягаю обидві руки.

— Пізнали? — засвітилася вся й вирізьбила, осміхнувшись, на щоках дві симпатії-ямочки.

— Як же тебе, голубонько, не пізнати, коли ти геть усі мамині крапельки позбирала? Обличчя — мамине, оченята — мамині, та й серце, мабуть, мамине.

Я не кажу вже, промовчую з делікатності, що вона така ж тоненька, як і її мама. Хто знає, чи сподобається це дівчині. Дарочці принаймні не завжди подобалася згадка про пужалво.

— Прямо з Керчі до нас чи з Кирилівки?

— Виїздила з Кирилівки, але послали до вас, Павле Пилиповичу, мама.

— Ясно. В усякому разі, майже ясно. Ну, та про це потім. А зараз так, мабуть, зробимо. Я звільнюся не раніш, як через три години. Час немалий, отож сідай, дитино, в таксі і поганяй до моєї хати. Як тебе матуся наймувала?

— Наталею.

— Чудово.

— А може...— похоплюється й примітно ніяковіє дівчина,— може, я зачекаю все-таки, й разом уже поїдемо?

— Довго ж доведеться чекати.

— Нічого. Я на вулиці погуляю. Зайду рівно через три години.

Аж тепер починаю розуміти її появу в академії: вона Дароччина донька, і їй незручно з'являтися в моїй оселі без мене.

— Вільному воля,— розводжу руками й обертаюся до секретарки: — Аллочко, це моя бажана гостя. Дуже і дуже бажана. Проконсультуйте її, зробіть усе, щоб не заблудилася в Києві і не скучала, поки я звільнюся. Домовились?

— Чи треба перепитувати, Павле Пилиповичу? Може-те йти собі й спокійно засідати. Ваша гостя буде й моєю гостею.

Науковці — народ своєрідний, не обмежується висловленням думок, переконань, версій апіорі, як на душу ляже, — вдаються до досвіду, своїх чи чужих спостережень і стараються зійти з трибуни певними, що недаремно збиралися на неї. Воно, може, й добре, але які ж вони зтяжні й монотонні, їхні виступи, мимоволі заколискують тебе й переносять на інші терени, між інші люди. Опіраюся певний час, стараюсь триматися цього крісла, цього залу, цих статечних людей, що для них, крім проблем вивчення й розумного використання світового океану, нічого іншого, здається, не існує. Але мене щораз дужче й настійніше закручує, норовить вихопити звідси потужна, хоча й незрима хвиля. І таки вихоплює. Раптово, за одну незбагненну мить переносить за сотні кілометрів і ставить перед ясні очі тієї, котру, здавалось, забув уже, якої, може, й через силу, стиснувши серце, але зрікся... Дарочко, Дарочко, подруго днів бентежних! Як же це ти згадала про мене, чому згадала? Спливло... Стривай, скільки ж це літ спливло, як ми розминулися в дорозі, мов осліплені туманом кораблі? Двадцять чи трішки менше? Таки менше, бо тій, що прибула оце як посланець від тебе, немає двадцяти, а тоді, як розлучалися, вона стояла вже між нас.

Колись казав і зараз кажу: вітрішки не шкодую, що знав тебе сусідкою-дитиною, потім такою, як твоя Наталя. Навіть тим не дорікаю собі, що мало не десять літ одну-єдину беріг у помислах і серці, нікого не любив і не міг любити через тебе. Треба було б, і вдруге, і втретє плив би до Бурдюгової Дарочки через заціпенілу на холоді протоку, йшов би, як ходив, через вогонь і смерть. Шкодую, чи, сказати б, шкодував, що десь чогось не зрозумів, десь у чомусь помилився, і та помилка стала фатальною підніжкою: саме через неї втратив я Дарочку і все, чим могла б винагородити мене на віку Бурдюгова Дарочка. Наївний був, небитий? Наївності, будьмо відверті, в ділах і помислах моїх тоді не бракувало, а ось був чи не був я битий, сумніватися, здається, не доводиться.

Осколок, що настиг мене на підступах до Керченської протоки, видихував та й видихував по госпіталах. Але чи я думав тоді, як тішився зустріччю, несподіваним поверненням до мене Дарочки (жарти хіба, обіймала й присягалася: повертається на віки вічні), — чи думав, кажу, що

поніжився б ще день-другий у її обіймах і задовольнився б тим, що ліг би на кладовищі неподалік від Дароччиної Керчі? Де мені було думати про таке? Молився випадку і славив випадок, котрий хай і в такий спосіб, але допоміг зустрітися й повернути собі мою ніжку, мою чарівну, мою незабутню Дарочку... Вона ж не обманювала, вона он як старалася тоді. Хіба я посилав її на розшуки лікаря-хірурга, і хіба хтось інший зважився б піти до міста в такий час, коли там чинився п'яний бешкет, безборонною перезвою ходило по вулицях свавілля? На таке здатні тільки до божевілья закохані й до самозречення вірні. Ніде правди діти: обраниця моя хотіла, щоб я залишився у неї, був, поки заживе рана, при ній. Але ж вона ні на хвилину не завагалася, як бути, коли переконалася: нічого не вдіє з моєю раною, мій порятунок — на тому боці протоки. То як же було не пам'ятати таке й не любити таку? Дарочка ж казала: «Ти тільки повертайся живий, здоровий, я того ж дня буду твоєю, і на віки вічні». Хіба віра — наївність, хіба для того, щоб зневіритися, обов'язково треба бути битим?

Усе, що робив, заради чого жив опісля, так чи інакше пояснювалося присутністю в моєму серці Дарочки. Через неї я знехтував таким почуттям, як Любине, і такою дівчиною, як Люба. Якими очима дивилася вона на мене, проводжаючи з Темрюка, як ждала бодай одного більш-менш утішного слова. «Ну скажи, — благала, — «Не журись, ми ще зустрінемося». Чому ти не кажеш цього?»

Не сказав, радів, що везуть від неї, що уникаю неминучої і, як ніколи, небажаної розмови... Десь згодом уже пошкодував її чуле серце й черкнув пару слів: «Спасибі за ласку, за тепло. Не сумуй і не печалься мною. Усе гаразд, я поправляюся».

На одну-єдину писульку пішла злива листів, а в тих листах злива питань: що зі мною? Чому я такий? Може, приховую щось, може, мені погано?

Діватися, здавалось, нікуди було, і я збирався уже з духом узяти до рук олівця й написати Любі щиро: як хочеш, так і суди про мене, а я не той уже, що був до Криму, і не можу більше бути ним. Проте не написав. Поки ламав себе, поки шукав делікатніших слів, німці прийшли на Кубань і стали між мною та Любою на цілих три роки — до кінця війни.

Не кривитиму душею: жаль було Люби і боляче за Любу. Але я сказав би неправду, коли б насмілюся запевняти, що довго печалився її долею. Мене самого трясли та й трясли тоді гірськими дорогами Кавказу. Коли ж утихомирилося трохи, а з утихомирінням прийшов до нас, поранених, і відносний спокій, хай невелика, проте певність, коли й сила почала прибувати перегодою до рук, я не міг уже думати про окупацію і Любу в окупації. По один бік госпітальної палати лежали не бачені доти гори, по другий — і наше, і не наше, якесь по-особливому звабливе у вранішніх та вечірніх серпанках море. А з моря, з гір, як вода в повінь, прибували до мене втішні думки, схожі на казку мрії-марення. Не раз і не двічі з'являвся тоді на обрії витвір юнацької фантазії — голубий красень корабель, з корабля виходила й сідала на моє госпітальне ліжко, як там, під Керчу, Дарочка. Ну, а коли вже схилилась наді мною й задивлялась на мене своїми глибинно-ніжними очима Бурдюгова Дарочка, про що інше міг я думати і чим іншим жити, як не Дарочкою? Хай вибачає Люба, хай пробачає світ і все, що є доброго й чесного на світі, я знав, вірив, певен був: люблю тільки Дарочку і не можу про когось чи про щось інше думати, крім неї. Любов для здорового — рай, а що казати про хворого? Може, тому й долалася німіч, прибувала до серця, а від серця до рук сила, що до мене не тільки поночі, а й серед білого дня навідувалася Дарочка. Дивлюсь на гори, милуюсь зеленими схилами, а бачу її. Обертаюсь до моря, розмовляю з привишклим під гарячим літнім сонцем морем, а чую таки її голос, тихе, як і плескіт морський, папінтування: «Я тут, я поруч».

«Хто знає, — схильний був вірити, — може, ці хвилі гуляли вчора біля керченських берегів, може, підхопили й понесли до мене її слово. Це ж так можливо! Дарочка знає, що я на морі або поблизу моря, могла прийти, сісти на березі, як комись, у Кирилівці, й сказати: «Я тут, Павлику, я поруч. Якщо ти на воді чи поблизу води, торкнись устами хвилі морської й відчуєш смак мого горя, моєї туги по тобі».

Мабуть, неабияк вірив тому, що спадало на думку, — ставало боляче. Не від ран — душа страждала, і я метався у ліжку, чогось хотів, до чогось поривався й не мав сили дотягнутися. Аж поки не знемагав у муках і не засинав глибоким, на всі випадки придатним і в усіх випадках рятівним сном.

Довго довелося відлежуватися мені по госпіталях зі своєю потрощеною й побатованою чи, як казала Люба, сполосованою ногою. А ще ж і розходжуватися треба було. Зріст у мене мало не двометровий, якщо точніше — метр вісімдесят, та й відгодувався на госпітальних харчах так, що й сам себе не пізнав у дзеркалі. Тож попомучилися зі мною такі, як Люба. Спершу масажі робили, згодом на ноги почали ставити. Ну, поставити якось поставили, а втримати не змогли. Довелося чоловікам передати, і то не яким-небудь. Повисну в них на плечах, стараюсь перебирати ногами, а ноги не слухаються. Мов баги, висять і не слухаються.

Поки видужав остаточно і став схожий сам на себе, на зиму зайшло вже. Звик за багато місяців до лікарів, як і лікарі до мене, отож як наспів час останньої розмови з ними, тримався невимушено.

— Ну от,— завершили нарешті оглядини.— Усе гаразд, так що і в стрій можна, товаришу Гладкий.

— Інакше й бути не могло, товаришу майор.

— Та ні, якраз навпаки: могло таке бути...

Лікар обернувся до столу, взяв із моєї картки якогось папірця.

— Оцю розписку-наказ пізнаєте?

Відчував, червонію, але й очі ширились з дива: як, лікарі приберегли писану мною перед операцією розписку?

— Молодець,— майор підійшов і дружньо потиснув мені руку.— Молодець, моряк. Ходити тепер тобі на своїх ногах до кінця війни й по війні стільки, скільки долею визначено.

— А могли б і одрізати?

— Запросто. В таких, як у тебе, випадках не вагаються навіть.

Переступаю, бентежачись, з ноги на ногу й довше, ніж треба, мовчу.

— Не знаєте,— надумуюся зрештою,— госпіталь, у якому робили мені операцію, вийшов з оточення?

Лікар зробив жест, з якого неважко було зрозуміти: не знаю і не можу знати.

— Жаль,— кажу сам собі.— Подякувати б треба чоловікові.

Мене полишили на певний час: лікарі радилися.

— Отак, значить,— сказали перегодом.— Випишуємо вас, товаришу Гладкий, у стрій, але з припискою: обмежено здатний.

— Та ви що! — жахаюся їхньої приписки.— Ви що, товаришу майор, не дочитали мого заповіту до кінця? Я ж тому й рятував її, свою ногу, що хочу пройти на ній до військово-морського училища. Не треба ніяких приписок, благодаю вас!

Лікарі дивились на мене й мовчали. Зрештою майор як старший поліз рукою до потилиці й довго длубався там, шукаючи правильного рішення чи просто порятунку для себе.

— Дивак чоловік,— пробудився раптом.— Ніби наш документ — метрика, без якої ніде й ніяк не обійтись. Захочеш — покажеш цю довідку, де треба, захочеш — приховаєш. Вільному, як кажуть, воля, а святому рай. Все! — заявив категорично.— На цьому й зупинимось.

Тоді, в госпіталі, я не вірив, що це серйозна порада, а опинився у флотському напівекіпажі, взагалі викинув розглагольствування лікаря з голови. У стройовій частині примусили все-таки показати папір, яким супроводжувався я з госпіталю, а в папері тому ясно було сказано: перебував на лікуванні з такого-то по таке-то в зв'язку з тяжким пораненням на фронті. Та коли в приміщенні, де мешкали всі колишні поранені чи списані з якихось причин на берег моряки, почувалася команда: «Перша рота, шикуватися бігом марш!» — згадав саме чомусь її, пораду лікаря, й подався слідом за іншими на плац.

Сумніву не було: в такий час виводять на плац з однією метою,— коли прибувають посланці з кораблів, ті, яким ніколи шукати для себе кадри в писарських анналах, та й не досить самих тільки анналів. Бадьорився, розуміється, і, здається, не без підстав: поруч із командиром напівекіпажу на плац виходив засмаглий, аж темний від сонця та вітру капітан третього рангу.

«Точно, з корабля,— майнула думка.— А що, як...»

Поки командир напівекіпажу рекомендує, хто прибув, чого прибув, думка підганяє думку й викрешує давнє й недавнє, в усякому разі, не перетліле ще бажання. І саме тієї хвилини чую:

— Комендори є?

Хтось дужий і безцеремонний штовхає в спину: «Ну!»

— Є! — кричу надміру гучним голосом і роблю два кроки вперед.

— Прізвище?

— Старшина другої статті Гладкий, товаришу капітан третього рангу!

- З якими системами знайомі?
- З усіма, які є на озброєнні есмінців, крейсерів...
- Добро,— повеселішав капітан і не став слухати перелік усіх, які є на флоті, гарматних систем.
- У боях брали участь?
- Так точно!
- Раніш до якого екіпажу належали?
- Лідера «Ташкент», товаришу капітан третього рангу!

Я знав, лідера «Ташкент» немає вже на Чорному морі. Влітку цього року в тому ж Новоросійському порту його спіткала доля транспорту, на якому ми з Русевим мали правитися до Севастополя. А все ж як добре, що саме так поставлено питання: не плавав — належав.

— Беру,— твердо вирішує капітан і йде далі, а я стою, ніби аршин проковтнувши, і думаю: «Що буде, те й буде, це, може, останній шанс, або пан, або пропав. Що я, зрештою, втрачаю? До напівекіпажу завжди можу повернутися, а до морської піхоти й поготів».

Найбільше боявся, коли оформляли документи в стройовій частині. Стояв біля писаря-земляка, заливався соловейком, а про себе думав: «Тільки заїкнеться: «А він...» — наступлю на ногу й примушу змовкнути, не базікати про те, що я не належу до стройових. На всякий випадок викликався допомагати писареві, те й робив, що називав його земляком, а то й просто по-флотському — браток.

І писар не підвів. Шістьох відібрав нас капітан третього рангу Білоглаз, шістьох і повів на свій скалічений у поєдинку з ворожими літаками есминець.

Латали ми його довго, та ще довше плавали потім без пошкоджень. Моряки не раз жартували: хтось щасливий прийшов на корабель, а я слухав ті жарти й думав: «Це я. Не хтось інший — я! Бо немає й бути не може на світі людини, котра ступала б на палубу визначеного їй долею корабля з більшою в серці любов'ю, аніж ступав того щасливого із щасливих днів я».

Тоді йшла уперта й жорстока битва під Новоросійськом, на тій вузькій, коли порівнювати з масштабами інших фронтів, смузі між берегом моря і горами, оборону якої взяв на себе Чорноморський флот. Тилом у наших військ була вузька смуга Причорномор'я, де тулилися при березі останні бази Чорноморського флоту. Отож і сухопутним частинам, які тримали разом із моряками оборону

під Новоросійськом, й екіпажам кораблів було ясніше ясного: далі немає куди відступати; за кожну щілину, що веде в тил, треба стояти на смерть.

Бої тривали цілий рік і були уперті, кровопролитні, й постачання фронту, тим паче його маленького шматочка на Мисхако, йшло переважно з моря. Туди везли людей, зброю, боєприпаси, продовольство, звідти — поранених, і наш есмінець в усіх тих операціях брав найбезпосереднішу участь: або охороняв транспорти та військові кораблі, що йшли під Новоросійськ, або перемелював разом із іншими кораблями ворожу піхоту, танки, гармати.

Нам, кажу, щастило в тих боях. Не раз були і бомбовані, і торпедовані, і просто обстріляні, та за кожним разом виходили сухими з води. Командир приписував усе те вмінню й мужності команди, команда пояснювала свої удачі розторопністю та винахідливістю командира, а я сидів у такі хвилини біля своєї гармати, осміхався, чуючи розглагольствування матросів, і думав: «Є, хлопчики, ще одна вельми поважна причина: і вас, і корабель оберігає від лиха наша з Дарочкою любов».

Рік на війні як вік. Але я не пам'ятаю походу, щоб дозволив собі легковажити в плаванні.

Третьої ударної сили — надводного флоту — німці не могли серйозно протиставити нам на Чорному морі, та вистачало підводного, авіації. Атакував, виринаючи з глибин, човен чи атакували літаки з неба, загроза міноносцеві була однакова — смертельно небезпечна. Влучать торпеди — все, для таких кораблів, як наш, порятунку не буде, влучать бомби — те саме. Лідер «Ташкент» і той не втримався на воді, то що вже казати про наш міноносець? А де смертельна небезпека, там і бій не на життя — на смерть. Жоден із нас не думав у такі хвилини про себе, вся сила, вся воля, вся спритність, усі, нарешті, знання йшли на те, щоб першими уразити ворога і тим врятувати свій корабель. Житиме корабель, житимемо й ми, не стане корабля — не стане й нас, — ось той неписаний чи, може, й писаний, в усякому разі, кожному ясний і зрозумілий закон, котрий єднає моряків і робить із них силу, яку не здатна долати звичайна сила. І дивно: не було страху, не бігали поза спиною мурашки й не холодив серце зрадливий холод. Щось інше перло з мене, як із безодні, робило спритним, дужим, нерідко — до самозречення лютим. А проте, коли наближалася торпеда і мені здавалося, що порятунку немає вже, зараз стусоне під бік — і все, встигав

пригадати Дарочку й крикнути внутрішнім криком Дарочці: «Відведи!»

По тій команді міноносець або ставав віслюком і пропуслав торпеду перед самим носом, або, навпаки, прискорював хід, і смерть наша прослизала одразу за кормою.

Те саме, якщо не гірше, було, коли атакувала авіація. Фашисти налітали не поодиноці — по шість, дев'ять і навіть по дванадцять літаків. В масованості удару вбачали, очевидно, вірогідність прямого попадання, тішили надію посіяти страх. А море широке, у морі на чийсь поміч годі й сподіватися. Резерви мусиш шукати в самому собі. І ми шукали. Обставини війни на Чорному морі давно й надійно переконали капітана третього рангу Білоглаза: морякові не досить знати свої безпосередні обов'язки на кораблі, він має бути готовий у будь-який час і за будь-яких умов замінити свого товариша в бою. Море і маленький шматочок палуби у відкритому морі вчать пам'ятати: тут що небезпечніша загроза, то твердішою має бути рука, зіркішим око, мужнішим і неподатливішим серце. Інакше — смерть.

Скрізь бувають особливі обставини, складні випадки, не обходилося без них і в поєдинках нашого міноносця з фашистською авіацією. Усе і всяк, здавалося, робили, таким смертоносним віялом заслоняли себе від літаків, муха і та, мабуть, не змогла б проникнути неушкодженою. А літаки все ж проникали, і пущені з них бомби летіли за цим разом не кудись там — прямісінько на міноносець. Ще мить — і катастрофа була б неминуча. Та я встигав згадати за ту коротку мить свою рятівницю і крикнути через усе море: «Дарочко, відведи!»

Сказати комусь — не повірять, а я на власні очі бачив, як бомби скопували набік і падали за кілька метрів від борту, вибухали й творили своє страшне руйнівне діло десь осторонь... Чуєте, не на палубі міноносця — у морі!

Наш есминець не виходив з боїв під Новоросійськом. Коли ж дійшло до звільнення Керчі, доля не усміхнулася мені, як усміхалася досі: ми готувалися до іншої операції — на західному побережжі Криму. Вона почалася дещо пізніше, але втягла нас у таку круговерть, яка коли й дозволяла подумати про Керч і звільнену Дарочку в Керчі, то лише для того, щоб думкою й задовольнитися. На флот покладалося все: підтримка наступу Приморсь-

кої армії, патрулювання Кримського побережжя, забезпечення фронту боеприпасами, продовольством, людьми і найголовніше — безпосередня участь у боях. А в тих боях нам, комендорам, було та й було роботи. На базу повертались лише для того, щоб поповнити бовкомплект чи взяти під захист котрийсь із транспортів. Про відлучення годі було й думати. Єдине, що встигали, — кидати в поштові скриньки написані в дорозі листи-трикутники.

Ходили вже й мої за двома адресами. Одні — на Кирилівку, другі — під Керч. За кожним разом отак, за кожної більш-менш сприятливої нагоди. Писав коротко й майже те саме: «Я живий, здоровий, воюю. Напишіть, де ви, як ви, що з вами?» Коли лист адресувався мамі, була й приписка: «Перекажіть тітці Марійці та дядькові Самійлові: у травні 1942-го був під Керчю, бачив їхню Дарочку».

На відповіді певний час не сподівався, потім почав ждати їх, а згодом і тривожитись: чому ж ніхто не озивається? Поки йшли бої за Крим, Севастополь, заспокоював себе зайнятістю людей важливішими, ніж фронтові листи, справами. А звільнили Крим, і минув уже тривалий час — тривога холодом повіяла на серце: та що ж це таке? Кирилівка звільнена в листопаді 1943-го, Керч — у квітні 1944 року, зараз червень, пишу, пишу, а з дому, від Дарочки ані словечка. Загинули всі, крізь землю провалилися, чи як це розуміти? Хай з дому немає: матеріному листові треба обігнути все Азовське море, щоб добратися до нашої бази. А чого мовчить Дарочка? Керч же поряд, зовсім поряд!

Норовив уже підсунутися якомсь до замполіта й порадитися з ним про це, як раптом влетіла до нашого кубрика й поставила все догори дригом новина.

— Гладкий! — крикнув котрийсь із комендорів. — Наставляй торбу: сорок п'ять листів тобі!

Серед тридцяти маминих листів-вісточок одна була сумною: фашисти стратили сусіду нашого, дядька Самійла.

Прочитав ті невтішні рядки раз, прочитав, не вірячи, вдруге і опустив руки. Дарочка мовчить про це, Дарочка, виходить, ні сном ні духом не знає, що сталося в її родині. Як же бути, раз таке діло, мені? Писати чи ждати, поки тітка Марійка напише їй?

Де не буваю, що не роблю, думка, як тінь, ходить за мною: писати чи промовчати? Це ж таке горе моїй Дарочці, таке горе!

Не всякий пошук завершується знахідкою, та мій виявився щасливим винятком. «Чого поспішати,— сказав собі,— напишу спершу мамі, довідаюсь про причини, подробиці, що стали причиною страти, а тоді вже заговорю про Бурдюгову смерть і з Дарочкою. Це ж не когось там, це Бурдюга не стало, Дароччиного батька і мого, можна сказати, найліпшого друга в Кирилівці. Тоді, після пригоди в морі, він, правда, добрячу свиню мені підсунув і тим трішки скомпрометував себе. Але то один-єдиний раз, того можна й не класти зараз на карб. Сказано ж: кобила на чотирьох ногах, і та спотикається. Зате в усьому іншому дядько Самійло були не ким-небудь, а дядьком Самійлом: і добрим, і веселим, і трудящим чоловіком. Коли загинули в морі наші тато, хто був для мене найближчим другом і порадником серед дорослих? Дядько Самійло. Перші пішли до колгоспу й поговорили з правлінням, щоб подумали про роботу для вдови, про шматок хліба для сиріт; собі несли з моря рибу й нас не минали, самі добре заробляли на рибальстві й мене спонукали до того. «Ходім, Павле, не лінуйся, Павле,— казали.— Наука наукою, а костюм тобі теж треба, і черевики, і до черевиків». А хто міг краще заспівати за дядька Самійла, викинути коника — і дома, і на вулиці, і в морі?

«Та голубко моя сизокрилая...» От і залишилась ваша голубка без голуба. Ех, дядьку Самійле, дядьку Самійле! Як же це ви не вбереглися, га? Угомоніться ось ця проклятуца війна, ми поберемося з вашою улюбленицею — Дарочкою. Хто порадіє на весіллі, хто скаже: «Ну й Павлик, ну й молодець! Оце моряк, і я розумію. На краю світу, в димах і пожарищах війни розшукав і забрав собі Дарочку, мене, можна сказати, обскакав!»

Відповідь-роз'яснення, чому і як загинули дядько Самійло, писала сестра (хто подумав би, Надійка наша — не якась там дівча, справжньою дівкою видається на фото). А сестра не поскупилася, описала все-все, що знають і що думають у селі про смерть дядька Самійла.

В Кирилівці, як і в багатьох прибережних селах, стояв румунський гарнізон. Ну, а де був гарнізон, там були й суворі порядки: у море зась, стемніє, теж сиди й не показуй з хати носа. Та чи міг Самійло Бурдюг, у якого море хлюпало за городами, бути без моря і без риби, якої — знав — є та й є зараз? Саме тоді, як добре темніло і румуни пильнували більше за сільськими курятниками, ніж за побережжям, дядько Самійло пробиралися города-

ми до моря, заходили, цуприкуючи за собою сітку, у воду, а в воді їх не треба було вчити, як поставити, щоб і рибка спіймалася, і сітки не видно було з берега.

«Вони мені заборонятимуть,— говорили самі з собою,— вони мені указуватимуть, ловити чи не ловити рибу в моєму морі. Х-хе! А дулі з маком не хочете?»

Їх ніхто не спіймав на гарячому, хоч риболовля йшла на повний хід, та коли прийшли й сказали: «Збирайся, німці прийшли, хочуть побалакати з тобою»,— подумали саме так: «Таки пронухали, гади, що ловлю рибу».

Люди, що були там, в управі, розказували пізніше: дядько Самійло йшли запросто, ніби й справді на бесіду, та коли побачили криту машину біля управи, потім побитого до крові голову сільпо з Горілої, якого тягли з приміщення до кузова, мов дровиняку, збентежилися.

— Кликали? — глянули невинними очима на тих, що сиділи за столом.

З того, як подивилися на Бурдюга німці, не важко було збагнути: з ним теж не перемонитимуться.

— Ти брав у полон німецьких пілотів? — запитали через перекладача.

Бурдюг, кажуть, не сполотнів і не розгубився, навпаки, осміхнувся на те й заходився пояснювати:

— Який же то, люди, полон? Вам набрехали, їй-богу, набрехали. Ось послухайте, як було насправді. Ваші льотчики сіли в глибу на воду й подали сигнал ракетами, просили, значить, щоб прийшли їм на поміч, врятували їхні душі. Ну, а в нас, рибалок, закон: коли благають про поміч, хто б там не був у морі, треба рятувати. Отож ми рятували їх від видимої смерті, а не брали в полон.

— А як сталося, що спрямували судно на пілотів, викинули їх у воду?

Дядько Самійло мовчали, але, по них видно було, здивовані, дошукуються подумки: яка ж це падлюка до-несла?

— Тебе питають! — визвірівся перекладач.

— Кажу ж, хтось набрехав на мене. Не так це було, то випадково вийшло.

— Випадково? А хто хвалився в селі, як ловко це зробив?

І знову Бурдюг замовк на довше, ніж треба. «Поплутали,— казали його очі.— Треба було одразу зізнатися: боявся, щоб не постріляли нас, тому й скинув у воду».

— В машину,— розпорядився старший серед німців.

— Як це в машину? — сполошився рибалка.— Чого в машину? Я ж вам людською мовою кажу: вивіз, порятував ваших пілотів. Коли б хотів потопити, там би їм жаба й цицьки дала.

Видно, хотів пояснити толком і зробив крок до столу. Це зрозуміли по-своєму і пхнули Бурдюга до дверей. Та не так просто було пхнути дядька Самійла: відкинули від себе одного, другого і до офіцера. Хтось стусонув їх у груди, хтось ударив прикладом. Це розізлило, мабуть, нашого сусіду, крикнув: «А, то ви так, значить!» — і поліз битися. Забув у гніві, що б'ється хоча й у Кирилівці, та не з кирилівцями, чи натуру свою забіякувату не міг утримати на віжках,— хто знає, тепер уже ніхто про те не довідається.

«Одне бачили люди,— завершувала розповідь Надійка,— винесли Бурдюга з управи геть скривавленого й сповитого від голови до ніг канатом. Коли вкидали до машини, кричав, кажуть: «Знав би я, що ви такі гади повзучі, не підбирав би в морі ваших пілотів. Прив'язав би усіх до якоря і на дно, на поживу ракам! Хай би стояли там свічкою». Німці докумекали, видно, чим погрожував сусіда, бо не повезли його, як інших, на Мелітополь, звернули до моря і втопили у морі. Ще й якір до ніг прив'язали.

Усі кажуть, за язичок свій поплатився дядько Самійло життям, а ми так думаємо: за натуру бурдюгівську, непокірну. Рано чи пізно вони все одно не розминулися б із німцями».

Поки роздумував, писати чи не писати Дарочці, прийшли ці вісті й від Дарочки. Кожен рядок, кожне слово казало: у неї велике, непоправне горе. А чим я міг утішити свою кохану? Не було б війни, подався б до неї, приголубив би й полегшив тим горе. Та ба, війна ще кривавила поля, на побачення з Дарочкою годі й сподіватися.

Флот не спочивав по звільненні побережжя Чорного моря і всіх своїх баз на Чорному морі, йшов пліч-о-пліч з армією й громив ворога на всьому прибережжі, де діяла Радянська Армія. Єдине, що переінакшив за цей час,— поміняв бази. Тепер ми постачалися ближче до фронту та й менше остерігалися фронту. Ворог втрачав базу за ба-

зою — спершу в Румунії, потім і в Болгарії, схоже було, що для нас наближається сподіваний кінець війни.

Радів з того, писав про свої радощі Дарочці і, здається, відігрів ними її згорьоване по батькові серце.

«Я уже в своїй квартирі, — похвалилася якомсь. — Працюю в тій же лікарні, що й до війни. Нелегко, Павлику, та я стараюся не думати про те, іду на роботу, розмовляю з тобою, повертаюся з роботи, теж розмовляю. Так увірувала в наше щастя, що все ладна стерпіти, аби тільки тебе діждатися. Це ж так уже недовго, правда?»

День, коли Чорне море перестало бути ареною боїв, видався мені мало не отим, давно сподіваним днем. Так і написав Дарочці: «Таке відчуття на душі, ніби ми якщо не сьогодні, то завтра маємо побратися з тобою. Війна десь там, для флоту війни уже нема!»

Та поспішив, як поспішають усі щасливі. Тільки-но повернулися на базу, а там новина: сформувати з кваліфікованих, найбільш бездатних моряків команди, які сядуть на катери Дунайської флотилії й підтримуватимуть бойові дії сухопутних військ на всіх прилеглих до ріки ділянках фронту.

Коли нас вишикували й сказали про це, одразу чомусь подумалося: кого-кого, а мене ця чаша не мине. За дволітнє плавання на есмінці, участь у багатьох боях, посправжньому відповідальних операціях став примітним і добре званим у команді — мене тричі винагороджували, присвоїли звання старшини першої статті. Але ж, люди добрі... я на все з вами згоден. З Чорноморським флотом можу піти не лише на фронт, у саме пекло, а піти з флоту, з нашого добре знаного серед чорноморців есмінця... Ні, ні, тільки не це.

Здавалось, остаточно вирішив: перечитиму, опиратимусь. Та ось дійшла черга до поіменного визначення тих, що мають піти з корабля, і я почав відчувати в собі якусь дивну перемену. Схоже, ніби соромно було перед товаришами. Чи серед нас мало таких, що люблять Чорноморський флот, що не хотіли б іти з есмінця? Як же це можна зважитися й прилюдно заявити: «Нехай хтось іде на фронт, я не можу». А совість? А честь? За чотири роки війни не раз і не двічі у пекло ходив, не огинався, тепер зганьблю себе?

Як на те, й командир есмінця взяв і підлив під мій вогник оливкового масла. Чи то хотів підбадьорити відкомандировуваних, чи з якихось інших причин, але паду-

мався і сказав з-поміж усього іншого: Дунайська флотилія не якась там, вона створюється на базі Азовської військової флотилії, отож матиме в своєму складі справжні бойові кораблі.

«Нашої? Азовської? — дивуюся й починаю відчувати: в мені знову намітилася переміна. — Слухайте, то це ж здорово!»

Пригадалося все, що знав свого часу про земляків-азовців: як йтурмували вони Керч, Ак-Монай, звільняли від фашистів Бердянськ. І поміж тих спогадів спливла чомусь у пам'яті страдницька смерть дядька Самійла.

«Це він, Бурдюг, — сказав собі, — навчав мене жити вільним і незалежним чоловіком. Це дякуючи Бурдюгові й таким, як Бурдюг, платив я фашистам достойною платою і за свою потоптану мрію, і за їхні чорні наміри досягнути на свободу і честь нашої Батьківщини. То як же можу не поквитатися тепер із ними за смерть дядька Самійла, Дароччиного батька? Не чийогось там — Дароччиного!»

Командир змовкає на мить, відчуваю, зараз окине своїм чіпким зором стрій і скаже: «Все», — а я не знаю, як мені бути: перечити чи промовчати? І таки промовчав. Відчував: недобрє мені, на душі прикре сум'яття (це ж я погоджуюсь іти з Чорноморського флоту), однак промовчав і опинився серед тих, що йшли на фронт.

Написав про це й Дарочці. Не лякав свою вразливу подругу, проте не обійшов у листі найголовнішого: хай не ображається, коли не вишукається часом можливості нагадати про себе листом. Фронт є фронт.

Про ускладнення з листуванням попереджав так собі, на всякий випадок. А зайшли в Дунай і стали фронтовою частиною, якій належало таранити ворожу оборону там, де навіть танковий таран не завжди міг щось вдіяти, натяк мій на можливі ускладнення виявився жорстокою дійсністю: мені частенько не до листів було. Дарочка, мабуть, відчула щось тривожне для себе, захвилювалася, почала допитуватись, що зі мною, чому я переменявся, зрештою теж примовкла і змусила захвилюватися мене. Так і сказав собі: «Я — телепень. Знайшов час відмовчуватися. Чи ж Дарочка повірить, що не пишу їй через зайнятість? Вона — жінка, а жінки, розказують, не вагаються в таких випадках, запідозрюють у найгіршому: або загинув, або зрадив».

Дав собі слово не легковажити більше, писати при першій-ліпшій нагоді, і таки писав би, коли б не кинули на світанку в бій, який іменуватиметься згодом однією з найбільших битв Вітчизняної війни — ліквідацією оточеного в Будапешті угруповання німецько-фашистських військ. Траплялись дні, коли за димом від наших гармат, від вибухів ворожих снарядів і мін, за тими смерчами з води і мулу, що здіймалися з дунайського дна, не те що передової, світу не видно було. А катер не міг вийти з бою. Коли поранило навідника і я сів на його місце, в панораму виразніше, ніж досі, видно було, як в'ється вужакою лінія ворожої оборони, а на тій лінії — хитромудре плетиво з колючого дроту, дзоти з кулеметними гніздами, висунуті на пряму наводку гармати. Ми підійшли досить близько, щоб промахнутися, та й не одним катером. Летіли догори колесами німецькі сімдесятип'ятки, ставала дибом земля над дзотами, в окопах і поза окопами. Але ж і самі перебували не далі від фашистських батарей та кулеметів, ніж вони від нас. Того черкнуло кулею, тому дісталось від снаряда, що вибухнув на баку, третього викинуло за борт вибуховою чи якоюсь іншою сатанинською силою. А ще ж і з закритих позицій били — і міномети, і гармати всіх калібрів.

Видно, настав час вийти з-під обстрілу: корабель почав робити відповідний маневр, дана і нам команда припинити вогонь.

Ще й піт не встиг витерти з чола, чую: «Повітряна тривога!» І тієї ж миті випірнули з-за придунайських верб ворожі літаки, по судну полосонули з кулеметів, зашвирили знайомим свистом бомби.

— Гладкий, до зенітної установки! — чую гучний голос і негайно біжу: раз дійшла черга до мене, не зенітника, який — на кораблі знали про це — в лиху годину може стати й на місце зенітника, значить, у зенітників біда.

Не тільки я, ще хтось біг на поміч. Коли зближались, встиг помітити: двоє із зенітної обслуги мертвими лежали на площадці. Не встигаю розгледіти, хто саме, поруч, здалось, що під ногами, хряскає вибух, мене підхоплює, мов пір'їну, й кидає за борт.

Перше, що відчув, — удар об воду, потім — холодну купіль, перед очима — каламутну тьму. Попробував гребтись й зацімів від різкого болю в правому плечі. Чую, несе мене, крутить мною, а куди несе, не второпаю.

«Чого ж я жду?» — дотумкую врешті-решт і починаю гребтися неушкодженою рукою, борсатись ногами. Болить плече, і добре болить, та що вдієш. Мене розпирає вже, ще трішки — і не втримаюсь, відкрию рота, а відкрию рота — кінець. Дунай, великий і повноводний, поглине мене. Уже й очі лізуть на лоб, терпець уривається. Як до чогось рятівного, тягнусь ними, виряченими очима, догори, туди, де має бути небо, сонце. І таки бачу над собою світлу, майже прозору пляму, відчуваю, до поверхні близько.

Напружую останні сили, останнє терпіння і таки випірною. Мов п'яний, воджу стуманеними очима і дихаю, дихаю, дихаю. А ріка хапає тим часом за поли й тягне на дно, накриває хвилею. Я пручаюся, пнуся догори, а вона не пускає. Це зроджує лють, а лють додає, мабуть, сили. Знову випірною, хапаю повітря й одразу ж накриваюся хвилею. Випірною і накриваюся, випірною і накриваюся. Чую, несе мене, а куди — за хвилями, за вибухами у воді й знятими над водою фонтанами нічого не бачу. Єдине, що встигаю усвідомити в цілковитій немочі, — несе наниз, до своїх.

Знову розтирали й напували спиртом, клали на рота мокру від наркозу марлю й просили лічити до двадцяти. Що робили зі мною і чи довго возилися, не знав до пуття та й не цікавився. Збайдужів, видно, а може, й не мав уже на цікавість сили. До берега прибився ледве теплий і, вважаю, без пам'яті. Коли б не добрі люди, хто знає, чи й вибрався б із Дунаю. На те, щоб вхопитися за прибережний куц і триматися, спроможний ще був, а далі аніруш. Виснув на гіллі, мов ганчірка, бовтався, схожий на обсмоктаний течією куц трави, і не міг, ба навіть не прагнув звестися на ноги чи бодай видряпатися на суходіл. Коли і хто підійшов, подав руку, не пам'ятаю. В одному переконаний: тепер видихувати та й видихувати мені все це. Коли видихаю, звичайно. Пам'ять вихоплює то одне, то друге, щось там шурупає, а тіло ні на що не здатне, ніби викрутили його.

Десять другого чи третього дня зібрався-таки з силою й покликав першу, що трапилася на очі, з медперсоналу.

— Де я, сестричко?

— У польовому госпіталі.

— Скажи лікарям... Чуєш, тільки обов'язково скажи: коли везимуть у тиловий, хай не забувають, що я моряк, до моряків маю й потрапити.

— Аякже, обов'язково. Цим можеш не турбуватися, вважай, що так уже й зроблено.

Була аж надто впевнена, і це посіяло в мені підозру: чи не відмахується, аби не морочив голови.

— Думаєш, це просто?

— Найпростіше! — усміхається. — Той, що супроводжуватиме поранених до Одеси, чоловік мій. Як скажу, так і зробить.

По очах бачив: вона щаслива, не інакше як тільки-но побралися.

«Життя іде, — подумалось. — Ані війна, ані кров і смерть людська не можуть його зупинити».

— Здорово мене подовбало? — питаю перегодя.

— А-а, до весілля заживе.

— А все-таки? Що з плечем?

— Та що ж, осколком уразило. Вийняли його, склали кісточки, запили. Пізніше візьмуть у гіпс. Полежиш, поки війна закінчиться, та й додому. Ну, а на ноги значно раніш станеш.

— Хіба й ноги зачепило? — лякаюся її натяку.

Кивнула головою й одразу ж заходилася заспокоювати: не падай духом, кістки цілі, а що порвало в кількох місцях шкіру, м'язи, — не біда. М'язи швидко зростуться, і шкіра наросте.

Легко сказати: не падай духом. Ногам моїм і без цього поранення дісталось.

Сестрі ніколи засиджуватися, то в один, то в другий кінець смикають її. А все ж я вибрав того дня слухну нагоду й ублагав сісти біля мене надовше.

— Листи треба б написати, — глянув благально. — Хоча б по парі слів. Давно не писав, розумієш?

— Кажі, кому, що писати?

Кому, довго не доводиться думати: у мене дві адреси, дві в усьому світі найрідніші душі: мама і Дарочка. А що — питання. Пишу не я, пишуть інші, обидві можуть казна-що подумати. Виходить, найголовніше зараз — заспокоїти їх.

Польовий госпіталь тому й іменується польовим, що турбується про тих, кого підібрали на полі бою. Усі оперовані — не їхні вже, тих стараються повантажити на перший-ліпший транспорт і відправити в тил. А тоді, в лютневі дні під Будапештом, старалися особливо помітно. Отож для мене не було великим дивом, швидше навпаки, великою радістю, коли почув від тих, що везли нас кате-

ром: на горизонті друга столиця Чорноморського флоту — Одеса. Правда, одразу ж і пошкодував: ну чом не Севастополь? Але то так, більше від надмірної радості, ніж від суму. Одеса, як і Севастополь, на морі, в Одесу з Керчі чи, навпаки, з Одеси в Керч листам дуже просто потрапити. На судно — і там, на судно — і там.

Тепер у мене тільки й клопоту, що Дарочка та листи до Дарочки. І прокидався, згадував про них і лягав, думав. Рани, біль від ран ніби відступилися, надто після того, як наклали гіпс. Одне не давало спокою: час було відповісти Дарочці на її листа й розвіяти якомсь сумніви про переміни, що запримітила в мені. Чогось вона написала так, щось її схвилювало. Але як відповіси, як заговориш про це, коли листи мої пишуться чужою рукою?

На лихо, й пошта не приносить утіхи. Я пишу, а мені ні словечка, і Дарочка, і домашні мовчать, мов у рот води набрали.

— Чого це так? — не втримався й поцікавивсь у свого нового, одеського вже, писаря.

— Ну, чого. Ті, що з Одеси посилав, не дійшли ще, мабуть, а на всі попередні відписують на стару адресу.

— Скільки ж можна? Я боюсь,— пригадую раптом,— боюсь, що на катері можуть вважати мене забитим. Візьмуть і напишуть додому коротко й страшно: смертю хоробрих. Мене ж викинуло за борт вибухом снаряда, ніхто й не вгледів, мабуть, як це сталося, що було далі. Катер продовжував вести бій, чи до мене було тим, хто лишився біля гармати. Якщо взагалі лишився хтось.

— Писатимемо щодня,— пообіцяла сестра,— якусь із вісточок та отримають.

Вона так і робила. Ретельно й старанно, навіть в один і той же час заходила в палату й казала:

— Ну, матросику, диктуй.

А одного дня не зайшла, бурею влетіла. Була якась навіть для неї, завжди веселої і вдоволеної, незвично збуджена й щаслива.

— Павлику,— крикнула з порога.— Тільки не хвилиюся: до тебе гості.

— Хто?

Здається, мав намір схопитися, коли не бігти, то встати і щось діяти, та медсестра притримала.

— Ну хто ж іще може приїхати до тебе з такої далечини, крім мами?

І чомусь гаряче, від щирого серця поцілувала мене в щоку.

— Зараз її обмундирують по-нашому, а тебе перевезу в кімнату для побачень — і бесідуйте собі, скільки хочете.

Чую, тремчу весь. Отой раптовий струс, бажання схопитися й побігти не лише не вляглися, подвоїлися в мені. Мама... Подумати тільки, зважилися їхати з Кирилівки до Одеси, в такий час, за такої транспортної невлаштованості. Які ж ви в мене щедрі, мамо! Коли б то швидше глянути на вас, побачити, які ви зараз, через чотири роки цього страшнішого за найстрашніший сон лихоліття.

Он вони, стоять уже біля дверей у білому лікарняному халаті, догадуються, видно, що мене везуть, плачуть. І розводять плачучи руками.

— Ну таке, — заспокоюю чи принаймні хочу заспокоїти жартом. — Це треба було їхати з такої далечини, щоб плакати тепер, надривати зайвими болями серце. Бачите, живий, можна сказати, що й здоровий уже. Олю, еге ж здоровий?

Не слухають і не слухаються, упали біля ліжка; обіймають мене, горнутья до мене й захлинаються плачами.

Що мав робити? Теж обіймав, гладив, заспокоював. Ось тільки плакати не плакав. Чи загрубів за ці роки на війні, чи радість була такою великою і взяла гору над жалощами. Єдине, кажу, на що спромігся тієї першої миті, гладив-заспокоював неушкодженою рукою свою матусю і, заспокоюючи, думав: «Спасибі, рідна, за любов, а ще більше спасибі за те, що надумили свого сина. Тепер я не перестану вимагати від Дарочки, щоб приїхала до мене. Скільки можна бути нам нарізно. Хай приїздить, і все!»

П'ять діб гостювали матуся в Одесі й щодня, з ранку до ночі, просиджували біля мого ліжка, дивились і не могли надивитися на мене. Усе ще не вірили, мабуть, що я поза небезпекою. Знав би, не розповідав їм подробиць. Адже плече в гіпсі, чи вони бачили, що там, під гіпсом, чи можуть бути певні, що то не страшно?

Аби не думали зайве й не хвилювалися, побільше розпитую: як жили всі ці роки з Надійкою, що чути про моїх шкільних друзів, сусідів, знайомих. Коли ж розговорилися про дорогу, принишк з несподіванки й не знав, ховатися чи не ховатися з своєю радістю: мама, виявляється, правилися попутним судном на Керч, а вже з Керчі — на Одесу.

— То ви заїздили до Дарочки? — поцікавився і, мабуть, виказав себе своєю цікавістю: осміхнулися доброю посмішкою й погладили, мов малого, по голові.

— Тітка Марійка просила, щоб заїхала, та я не посміла. Чого набридати людям, у кожного свого клопоту вистачає зараз.

— Ой мамо, — поприкаю злегенька. — Таке скажете. Дарочка, мов рідну, зустріла б вас. Ви ж знаєте, ми з нею ще навесні сорок другого року бачилися. Вона підбрала мене пораненого, сховала від німців, а потім допомогла переправитися через протоку. Коли б не Дарочка, хто знає, що було б зі мною.

— За те, ясна річ, треба було б зайти й подякувати молодиці. Та що вдієш, так склалося. До тебе поспішала я. Тепер кайся не кайся — пізно.

— Не пізно, мамо. Вам і назад зручно буде повертати-ся тією ж дорогою.

— Від Керчі на Кирилівку судна, може й не бути.

— То поїдете поїздом. Це ж найпростіше: з Керчі прямо на Мелітополь, а там уже й дома. Дарочка буде рада, ось побачите.

Дивилися на мене й мовчали.

— Ти не забув її? Ви дружите?

— Дружимо, мамо. У нас із Дарочкою домовленість: як тільки вищукається можливість зустрітися, так і побере-мося.

Не перечили, бачу, зраділи, і я набрався сміливості й зважився на більше: чому б мамі справді не заїхати зараз і не поговорити про все це з Дарочкою з свого, материнського, боку? Це ж так добре і так на часі буде! Я видужуватиму, а Дарочка до весілля готуватиметься вже.

Плутався, не знав, де взяти слів. І червонів, мабуть, більше, ніж треба, бо мама поклала мені на чоло свою заспокійливу руку й сказали:

— Коли так, то я з дорогою душею, синку. Дарочка гарна. З дитинкою, правда, зате гарна й душевна молодиця. І наша, що не кажи. Хіба чужого одразу розбереш, хто воно, що воно. Можна так ускочити, що потім світові не радий будеш. А Дарочку ми знаємо. Тітка Марійка, скажу тобі, не дїждється того дня, коли це станеться.

— А вони... Хіба Дарочка писала їм?

— Аякже! Не призналася, правда, що у вас про все уже домовлено, але так писала, так писала про тебе, що тітка й без її зізнань догадалася, до чого йдеться.

Ось вона, та підтримка, що дає мені право ні в чому не сумніватися. Раз Дарочка похвалилася вже й матері, раз і мати її за наше одруження, то чого ж мені ще треба!

Попрощавшись із ненею, з тиждень, мабуть, перебував у тому блаженстві, що люди називають раєм. Ані про госпіталь, ані про свої рани, що змушують лежати в госпіталі,— геть ні про що не хотілося думати. Лежав і купався у мріях-розкошах, уявляв, що буде, коли Дарочка відчинить, зачувши дзвінок, двері й побачить перед своїм порогом маму. Спаленіє, мабуть, сплесне, ховаючи ніяковість, руками й скаже: «Ой боженьку! Тітка Олена. Звідки це ви та як же це ви?»

Дивуватися їй, певна річ, буде чого: до війни мама папі далі Мелітополя не їздила. Але як же вона здивується, коли почув, звідки вони їдуть, де, у кого були. Червонітиме, мабуть, тим паче коли прочитає мого листа. Як же, догадається, що я сказав мамі про наше кохання, й подумає: тітка Олена все знають! А що ж буде, коли знайде розмова про моє доручення мамі — бути в ролі свахи? Га, що тоді буде? Упаде, мабуть, їм на груди й скаже: «Ой тітонько-мамо! Яка ж я рада, що й ви заодно з нами! Я так люблю, так любитиму Павлика! Ось побачите, пилинці не дам на цього упасти і за те, що так вірно кохає мене, і за те, що такий добрий до мене!»

Усе, здавалося, прикинув: коли закінчиться мамине гостювання в Керчі, скільки днів забере в Дарочки збирання в дорогу, дорога. Поки спливав цей, лімітований мною, час, був більш-менш спокійний, а вичерпався він, почала нагадувати про себе й тривога. Ну, хай на день, хай на три дні довше затримали Дарочку непередбачені обставини, а на більше чого, з якої речі?

Кожен скрип палатних дверей і поява Олі на дверях вистрілювали в мені радістю: це вже приїхала, мабуть. Ось зараз осміхнеться наша весела Оля й скаже: «Павлику, тільки не хвилюйся, до тебе знову гості».

А гостя не приїздила, кожен новий день почав видаватися черговим холодним душем на гарячу голову. Не може бути, та не може ж такого бути!..

А було. Спершу принесли листа. «Павлику, дорогенький мій! — виправдовувалась. — Я не винна, що так сталося. Послали того дня у відрадження (у нас кампанія: їздимо по селах, надаємо сяку-таку допомогу людям), отож не могла зустріти й привітати у себе твою маму. Від сусідів знаю: були вони, пішли на вокзал, а коли виїхали,

чи благополучно доїхали, не відаю. Але я іншим спокую свою провину: я приїду до тебе. Ось тільки домовлюся на роботі й одразу ж приїду».

Зітхнув, як зітхають усі невдахи, і сказав собі: «Погано, дуже погано, що мама не зустрілися з Дарочкою. Та дарма, сама ж бо вона приїде. А мені нічого іншого, вважай, і не треба. Тільки б приїхала, про все інше якимось уже домовимось!»

Знову міряв своєю міркою час, лічив Дароччині кроки в Керчі й поза Керчю і ждав. Ось тільки діждався небагато, всього лиш другого листа: «Рада б душа в рай, та гріхи не пускають. На роботі сказали, і думати про це не смій».

Не приховую, тоскно було. Щось схоже на розчарування торкнулося серця й надовго заволоділо серцем. Не кричало й не надривалося воно, як там, у Кирилівці, коли довідалося про зраду, але й розхолодилося більше, ніж треба і на довше, ніж міг сподіватися.

Хто знає, чи не розкис би зовсім, коли б був сам. У палаті, крім мене, ще одинадцять чоловік. А коли ті чоловіки з флоту та ще почувують себе поза небезпечкою, коли вони те й роблять, що сиплють дотепами й вибухають реготом, хіба з такими про кислятину думатимеш? Та й сам розважив себе трохи: чи ж Дарочці весело з того, що не пустили? Може, ще більше ніж я страждає і потребує утіхи.

На той час за вікном дружно й злагоджено видзвонювала в небесну баню весна, ота, рання, коли пахне пробудженим до життя деревом, першою брунькою і першим цвітом на дереві. А яке серце лишиться байдужим до цвіту і яке не розпуститься такої пори цвітом? Розщедрився я весняною щедрістю й дав волю всьому, що було досі тільки моїм, затаєним.

Лист так і починався: чи знає Дарочка, що я там ще, в Кирилівці, дав собі слово стати капітаном голубого краєсія корабля? Так ось, і зараз не відмовився від свого наміру. Спитає чому? Скажу. Мрія моя зародилася з бажання вразити своїм капітанством перебірливу сусідку й закохати в себе, а обернулося так, що закохався у морську службу, і не менше ніж у сусідку. Чесно кажучи, одне й друге почуття проніс через вогонь і смерть. Хіба то тільки в мене стріляли з берегової артилерії, хіба то тільки мене не раз і не двічі намагалися торпедувати, розбомбити з повітря, потопити в морі? В тім то й ба, що ціли-

лися насамперед у моє дитятко-мрію. То чи ж личить зрікатися її тепер, коли наше кохання стало таким можливим, а намір бути офіцером флоту таким реальним?

А втім, кого я переконаю? Донька дядька Самійла, ота Бурдюгова Дарочка, що йшла колись за капітана Зажуру, сподіваюсь, і без моїх розглагольствувань скаже: ми — діти моряків, чому б нам ними не лишатися?

У мене такий план: тільки-но випишусь із лікарні, тільки-но поберемося, заберу в мами свій довоєнний виклик у військово-морське училище й подамся на навчання. Я таки стану офіцером флоту. Колись переможці поверталися з поля бою на білому коні, а я повернуся на голубому красені кораблі. А що! Якщо випадок, що звів нас під Керчю, — веління щасливої долі, то хіба те, чого хочу досягти по війні, має бути чимось іншим? Ми ж не хто-небудь, ми — переможці.

Аж тепер здалося, що сказав своїй Дарочці усе. Лишалося ждати, що скаже Дарочка.

Після Першотравневих свят з мене зняли гіпс. Подивився у дзеркало й припишк: мітка на плечі добряча буде, з куряче яйце. А то ще ж не вся біда: рукою не можу орудувати — ось що бентежить. Лікарі, щоправда, радять не падати духом: робитиму вправи — і все стане на своє місце. Та ба, порада — одне, а правда — інше. Рука, може, й працюватиме як треба. А куди подіву зроблену осколком мітку, тим більше що вона не одна? Чи не стануть ті воєнні позначки ямками, на яких спіткнуся, коли йти-му в училище?

Геть усі лікарські приписи виконував. І старанно, мов першокласник. За тими заняттями й застали новини про нашу перемогу у Вітчизняній війні. Що робилося того дня, а надто тієї хвилини, коли почули новину, в госпіталі, по всій Одесі! Одні плакали, інші обіймалися, ще інші кричали що було духу «ура» й теж обіймалися чи підхоплювали когось із військових на руки й підкидали до неба. Людей — видимо-невидимо. Ніколи не подумав би, що Одеса така багатолюдна, та ще після всього, що пережила. Хтось вибіг на вулицю так, як стояв, хтось — із квітами. Їх роздавали воїнам, квітчали перехожих, і вітали одні одних, і раділи, і плакали на радіощах.

У госпіталі сиджувалися навести лад — стримували поранених, благали відвідувачів. Де там, чи можна спинити

море, коли гуляє над ним вітер, чи хтось угомонить багатководну ріку, коли вона вийшла з берегів?

Десь згодом уже, як накричався й натішився доскочу, згадав, що в мене є рідні, друзі, й подався на телеграф. Потупцявся там, досадуючи, й махнув рукою: до телеграфу не підступити сьогодні, доведеться сісти за листи.

Мамі, товаришам на есмінець, на катер написав там же, на пошті. Подумав, де шукати Русева, й черкнув кілька слів на Ботева: коли живий, перешлють. А Дарочці не зважився писати при людях. То буде особливе привітання, для нього і час, і умови, і місце в серці має бути особливим.

Дні, мов вигуляні коні, з'являлись на час і зникали, ледве примічені, за обрієм. Що підстьобувало їх, важко вгадати. Весна, молодеца кров чи почуття здорового духу в здоровому тілі? Нам, що видужували чи видужали вже, заважала доглядатися й примічати такі дрібниці госпітальна розкіш-воля, ота безмежна, раз на віку дарована радість, яку важко відрізнити від хмелю. Здавалося, що він постійно бродить у нас і ніяк не може вибродити. Того робить веселішим, ніж можна було сподіватися, того — нестримним, третього й зовсім веде до міста, на одеські пляжі. Як же, війна позаду, а коли так, і лихо наше, недоля наша теж позаду. Починається те, чого не день і не два — цілу вічність ждали. То чого б і не захмеліти, діждавшись, по суті, вистраждавши в боях?

Я теж не цурався товариства, як і одеських пляжів, знаного із знаних і рідного з рідних моря. Та здебільшого налягав на вправи. Бачив, вони воскрешають мене. А коли так, чого мав нехтувати чи легковажити розумною радою?

Якось і не примітив у тому захмелінні, що Дарочка привітала мене з Перемогою не так, як слід було б сподіватися, що на останнього листа взагалі не отримав від неї відповіді. «А-а,— махнув рукою,— у медиків зараз клопоту та й клопоту. Чотири роки люди жили без лікарського нагляду. Може, знову на село послали. Там своє життя і свої турботи».

А травень майнув тим часом крилом — і поминай як звали. Було б і з червнем те саме, коли б не покликали в кінці другої декади на черговий і, як здалося мені, останній огляд. Довго не вертіли і не приглядалися, як колись. Порадили зробити найпростіші вправи, обмацали серйозніші рани, заодно й ту, керченську, й веліли одягтися.

— Виписуватимете? — догадуюсь.
— Не зараз, але й недалеко той час, коли випишемо.
— То ви ж той, — кажу головному, — не здумайте писати там зайве.

— Це на нас схоже? — жартує.

— Схоже не схоже, а застерегти не вадить. Буду відвертий: я маю намір вступати до військового училища. Не хотілося б, щоб ваша атестація стала на моїй путі.

Лікарі весело засміялися. Це збентежило мене, а може, й неприємно вразило, бо головний лікар підійшов і поприятельськи торкнувся рукою плеча.

— Не гнівайтесь, товаришу старшина, ми не з вас сміємося. Чудасія одна спричинила сміх. Був перед вами в цьому кабінеті офіцер і мало не на колінах прохав, аби відшукали у його здоров'ї зачіпку, яка дала б право на демобілізацію. А ви, навпаки, за всяку ціну хочете бути офіцером. Ось і зрозумій людей. Цікаво, яке ж училище обрали ви собі?

— Та яке ж, військово-морське.

— Не вийде, голубе.

— Як то не вийде? Я проніс це бажання з бажань через усю війну. Невже у вас зніметься рука, товаришу підполковник?

У мене, мабуть, зрадницьки затремтів голос: підполковник приглянувся уважніше й пішов на своє місце за столом.

— Друже мій, — сказав. — Чи я не відаю, що таке бажання з бажань? Я, коли хочете знать, усе можу написати на папері. А що це дасть?

— Ви тільки напишіть, — хапаюся за слово. — Командування я вблагаю.

— Згоден, — осміхнувся, — командування теж можете вблагати. А далі? В училищі ж комісію доведеться проходити, а то така комісія, яку, крім вашого здоров'я, ніщо не здатне переконати.

Я так і пішов ні з чим. Єдине, що пообіцяв лікар, не ускладнюватиме своїх висновків, напише просто і ясно: перебував на лікуванні в зв'язку з осколочним ушкодженням правого плеча. А надвечір побачив мене на східцях лікарняного корсусу й кивнув пальцем:

— Зайдіть до мене, Гладкий.

І тільки-но причинилися двері, запитав:

— Яка у вас освіта?

— Середня.

— А вчилися як?

— На «відмінно».

— То чого ото в моряки рватися? Війна закінчилась, і слава богу. Тепер мир буде, хлопче, і надовго. Іди в інститут, обирай мирну професію й живи собі приспівуючи.

— Я море люблю, товаришу підполковник, плавати хочу.

— Не наплавався ще?

— Хіба то плавання було? Без війни, на вольній волі хотілося б погуляти по морях та океанах.

— Хм.

Він подумав і раптом пожвавішав:

— А що, коли я пораджу вам, товаришу старшина, обрати собі діло, яке і моряком вас зробить, і училища не треба буде кінчати?

— Боїтесь, що мене таки не візьмуть в училище?

— Боюсь, і дуже.

— Яке ж то діло?

— Отут, в Одесі, точніше в Одеському університеті, є дуже схожий на вас чоловік. Сивий уже, але закоханий у море не менше, ніж ви. Він мій добрий приятель. Коли пораджу і ви порозумієтеся, може взяти до себе.

— В університет?

— Так, спершу в університет, а потім на кафедру. Він море досліджує, більше того, світовий океан хоче турбувати. Коли його наміри стануть вашими намірами, плаватимете там, де не всім морякам випадає плавати.

— То не те, товаришу підполковник.

— Чому ж не те? Війна, кажу, позаду, кому, як не тим, хто переміг у ній, слід подумати тепер про мир. А щоб був мир на землі, крім усього іншого, треба подбати, щоб було що їсти.

Я, мабуть, дуже далекий був від того, що говорив лікар. Стояв і кривився від його агітації.

— Ну, гаразд, — обізвався він згодом. — Це, бачу, не підходить. То, може, по моїй лінії підете?

— Лікарем?

— А чому б і ні? До такого військового училища вас, гляди, й приймуть. А станете військовим лікарем, працюватимете на флоті.

Я й сам ще не знав, що зацікавило мене в цій, другій, пораді, але щось зацікавило й примусило замислитись.

— Признатися, це мені вдруге вже пропонують стати лікарем.

— Ось бачите.

Поки лікар розтлумачує своє «бачите», пригадую дядька Самійла, Дарочку й зовсім уже переймаюся перспективою, що її підказали оце. Дарочка теж із медиків, вона охоче пристане на це. Адже колись і про таке мріялось: працювати в парі з нею.

— А ви не могли б,— наважуюсь скористатися прихильністю лікаря,— не могли б, кажу, надати мені на тиждень відпустку? Є одна людина, з якою слід би порадитись про це.

— Чого не можу, того не можу. Через три дні списуємо багатьох вас із нашого корабля. Будете в команді чи ще десь, попроситесь. Це ж не на сьогодні треба.

Десь сміються, тішачись морем чи дельфінами в морі, діти, час від часу подають голос спонукувані їхнім щebetом жінки, а я лежу на відведеному в каюті пасажирського пароплава місці й піджу через вентиляційну решітку в стелі свій сум. Не лише до людей, до моря байдужий. Знаю, воно не винне і люди теж не винні, а що вдію? Перегоріло в мені геть усе, що еднало з морем. Коли б хтось, посвячений у мої наміри, обізнаний із заповзятістю, з якою йшов я до обраної мети,— коли б він глянув, кажу, зараз на мене, не пізнав би, мабуть, в усякому разі, сумно похитав би головою й сказав зітхаючи: «Кінець блакитній мрії».

Бо хіба ні? Злякався, опинившись серед тих, що підлягають демобілізації, і вдався не кудись там — до штабу флоту: я такий і такий, не треба демобілізувати, пошліть навчатися. Ніби й вхопилися за мене, покликали на розмову, а глянули на документи, посміхнулися кисло і слово в слово повторили думку головного лікаря: ми з дорогою душею послали б тебе вчитися на офіцера флоту, такі, як ти, потрібні флотові. Але що скажуть в училищі, коли глянуть на твої рани? Не гай часу, товаришу старшина, демобілізуйся й обирай іншу дорогу.

Наче викинута на берег риба, почував себе ті кілька днів, що лишалися до демобілізації. І пекло мене, і судомило. Через те й не затримувався в Одесі. Одержав документи — і в порт, на пароплав, а пароплавом — у Керч. Тепер надія на Дарочку. Що скаже Дарочка, те й буде.

Благословить навчатися, спробую щастя в училищі, що готує лікарів для флоту, ні — щось інше придумаємо з нею і якимось житимемо. Чи я перший виходжу з війни з розбитими мріями? Он скільки полягло нас на всіх вогняних рубежах від Баренцового до Чорного моря. А скільки повернеться скалічених, і ще гірше, ніж я? Хіба вони жили так собі, без всякої мети? Хто сумнівається, хай скаже про свої сумніви комусь іншому, не мені. Десь ходять (коли ходять) із виплеканими намірами в серці Петро Русев, капітан другого рангу Білоглаз, кирилівці Прилипко, Коробка. А ті, що пливли зі мною й не допливли до комиш-бурунського берега, що стояли на висоті 66,3 і навіки лишилися там? Хіба вони не плекали в серці ту ж сподіванку, що й я, лейтенант Карнаух? Хіба ті, що стояли на смерть під Одесою, Севастополем, Новоросійськом, хто плавав на есмінцях, торпедних катерах, лінкорах і не доплив до берега, були просто собі воїнами, моряками? Ні, ні і ні! То були насамперед люди, а людям притаманно чогось хотіти, до чогось прагнути, за щось боротися. Без цього не було й бути не може серед нас, людей, щастя. Воно боляче, звичайно, вийти переможцем у такій війні й повертатися додому з цілковитим погромом у душі. А що вдієш? Вище себе нікому ще не щастило сягнути. Добре вже те, що повертаюся і що є куди повертатися. Як би там не було, мене не скрізь і не в усьому обійшла моя доля. Саме на війні я зустрів і відвоював собі Дарочку, і хай не на голубому красені кораблі пристаю до її берега, все ж пристаю.

Не зрадіє, коли з'явлюся з такими убогими набутками? Не може бути. Тоді, як казала: тільки приходь, того ж дня стану твоєю, — я був не кращий, ніж зараз. Кажу ж, може, не все уже втрачено. Коли не перечитиме, дозволить навчатися, ми з нею ще досягнемо чогось.

У порту повагався і так собі надумав: не піду на квартиру. Час робочий, де зараз бути Дарочці, як не на роботі? Та й з речами своїми негоже теліпатися по місту. Тоді вже, як розшукаю Дарочку, як повертатимемося удвох, знайдемо й заберемо в камері схову речі.

Чи радість підстьобувала, чи відсутність ноші дозволяла, йшов швидко і легко, дарма що не завжди йшов по рівному. А опинився на подвір'ї лікарні, дух перехопило: як то зустріне мене Даруня?

Щоб не налякати її цікавістю якогось моряка, сказав просто й буденно: покличте фельдшера Зажуру.

— Дарину Самійлівну? — перепитали.

— Так, Дарину Самійлівну.

Сталося, як і передбачав. Спершу виглянула з дверей, сказала своє звичне: «Ой боженьку!» — й сховалася за ними. Та одразу ж передумала, пішла-таки до мене. Не втримався, рушив назустріч і, мабуть, злякав її своїм рішучим наміром: знову збавила ходу і так зчервоніла, так зчервоніла, думав, крізь землю провалиться з сорому. Догадався: не мене — колег своїх соромиться, і не став обіймати, простягнув руку.

— Здрастуй, Дарочко.

— Здрастуй, Павлику. У відпустку чи назовсім уже? — заспішила.

— Назовсім.

— Тоді... зачекай. Я переодягнуся, та й підемо звідси.

Киваю, згоджуючись, головою, а сам собі думаю: «Геть розгубилася моя Дарочка. А проте знайшла що сказати: підемо звідси. Бо чого, справді, розщедрюватися й виказувати все, що берегли в серцях, на людях? Для цього в нас буде інший час і зручніше місце».

Вона мало чим відрізнялася в своєму літньому вбранні від тієї Дарочки, що виходила на коридор у лікарняному. Була в білій, як і халат, шовковій сукні, на голові замість хустини — така ж пов'язка під стрічку. Це робило примітнішим і її темні, з каштановим полиском коси, і оксамитну ніжність прихопленого легенькою засмагою обличчя.

Мимоволі замилювався нею, поки наближалася, проте встиг нагледіти й одміну: чомусь схудла моя Дарочка й ніби аж змарніла. У сорок другому році он яке лихо погрожувало їй, а не така була. З жалю чи з розчуленості, що зродилися на той час у серці, обережно взяв свою подругу під руку й пішов із нею, байдужий до сторонніх, на вулицю. Щось говорив дорогою, а що — й сам не знаю. Більше прислухався до дотику її руки, радів зустрічі. А Дарочка хилила донизу голову й мовчала. Це насторожило врешті-решт, і я приглянувся до неї уважніше. Приглянувся й оторопів: на очах у мосі обраниці тремтіли сльози.

— Що з тобою? — силкувався осміхнутися. — Проща-лися — плакала і зустрілися — плачеш.

— Не питай, — заговорила скоромовкою, — а то я справді розплачуся на людях. Погано зустрічаю я тебе, Павлику, ой погано!

Силкуюся второпати, на що вона натякає, а в самого мороз іде поза шкірою і руки геть опускаються.

— Щось не зовсім розумію тебе.

— Воно й не дивно. Мене зараз ніхто, мабуть, не розуміє. Ходім он до скверика, — кивнула осторонь, — сядемо у відлюдному місці, і я повідаю тобі. Рано чи пізно, а треба буде повідати.

До скверика недалеко. і відлюдне місце нам, звичайно, не завадило б. Але чому маємо йти до скверика, а не до її хати? Чи такого усамітнення сподівався я, коли думав про нашу зустріч із Дарочкою?

— Те погане, сподіваюсь, позаду вже?

— Коли б то позаду, — схилилася на лаву й таки сплакнула. — На жаль, усе ще попереду, Павлику. Якщо хочеш знати, немає вже у тебе Дарочки.

— Як це немає?

— Та отак. Здуріла твоя Дарочка. Не діждалася тебе і вийшла заміж.

Коли б сказали зараз, що в керченських підземеллях виявлено полк фашистів, що ті фашистські головорізи загрожують мені, Дарочці, всім керчанам, я менше був би здивований і наляканий, мабуть, аніж тим, що почув оце з Дароччиних уст. Здуріла? Не діждалась? Вийшла заміж? Коли, чого? Вона ж до останнього писала й запевняла, що жде мене, що вірна даному на березі цієї протоки, перед лицем видимої смерті слову!

— Ти серйозно, Дарочко? Скажи, що все це неправда, що ти жартуєш?

— Чи я плакала б, коли б жартувала?

— То як же... Як же це називається?

— Я й сама не знаю, як назвати свій вчинок. Обплутали мене, Павлику. Та й ти допоміг...

— Я?! В отакій... в отакім ділі? Куди і яким чином?

— Отоді, як почав писати про училище, — ковтала сльози. — Я цілий рік опиралася, слухати не хотіла про його залицання.

— Чие залицання?! — втрачаю терпець.

— Мого теперішнього чоловіка, — зводить заплакані і, як здавалося, благальні очі. — Лікар він. Прибув до Керчі після тяжкого поранення, очолив лікарню.

— І цього було досить?

— Та ні ж бо, повір, я нічого такого не думала, пішла, як і всі йшли, проситися, аби взяв на роботу. Він і взяв.

А потім збиту не давав мені, по п'ятах ходив, умовляв, щоб виходила за нього заміж. Мусила брехати: сказала, що заміжня, що чоловік, ти тобто, на фронті. Листи показувала, аби повірив. Він і повірив ніби, та не зовсім. Почав нишпорити по документах, відвідав тихцем Нелю і вивідав-таки, що ти всього лиш сподіванка моя. Тоді ще більше почав переслідувати.

— І ти не могла плюнути йому межи очі?

— Як плюнеш? Йшла війна, часи он які скрутні були, а жити треба.

— Та до матері поїхала б, мені написала б!

— Я й думала так зробити. Гадала собі, перебуду якомсь, поки Павлик повернеться, а Павлик училищем заходився погрожувати.

— А що тобі те училище? Кісткою поперек горла стало?

— Бо таки стало. Коли б ти думав, кому пишеш, не носився б із тією забавкою...

— Я, виходить, ще й винен.

— Не знаю, хто з нас більше винен, та коли почула про твої наміри, руки опустилися. Сам подумай: мені вже двадцять чотири роки. Поки закінчиш училище, буде тридцять.

— То ми ж до училища зараз оце побралися б!

— Побралися б, та й будь здорова, жінко? Училище, Павлику, це не просто собі навчання, це п'ять-шість років казарми. А я не вічна. Мине за той час молодість, зів'яне краса. Я ж старша за тебе, Павлику. Отож і задумалася: чи потрібна буду тобі по училищу. Ти вийдеш із нього офіцером у розквіті сил і слави, на голубому кораблі плаватимеш, а я хто буду?.. Мій залицяльник помітив, мабуть, ці вагання і вліз у душу.

Хотілося лаятись, кричати на неї, сказати, ось коли заговорило твоє: красиво — то ще не гарно, з краси, як з роси, багато не візьмеш. Ти була й лишилася донькою своїх батьків: богові — богове, а мені — моє. І таки пригостив би її тими словечками, коли б не завадили сторонні.

— Знаєш, — сказав, тамуючи віддих, — мені бракує слів, я задихаюся від твоєї надмірної практичності чи, може, й гірше. Чому ж ти не написала про свої сумніви, чого мовчала?

— Яке я маю право заперечувати? Ти пройшов страшну війну, таке виніс на війні. Тепер для тебе всі дороги

вільні. Писати й радити не йти через мене в училище означало б стати на тій дорозі, гирею повиснути на ногах.

— Та немає вже його, наміру йти в училище! — крикнув не для скверу голосно й схопився, ужалений досадою. — Полетіло все до бісової мами, чуєш! Через рани не прийняли мене. Хвалилися розсудливістю, а того не подумала, що від мрії до дійсності все одно, що від землі до неба.

Бачу, сторопіла, слухаючи мене, навіть плакати перестала. І не вірила, мабуть, і дивувалася тому, що чула. А я біснувався. Я ладен був схопити лаву, на якій сидів із Дарочкою, й троцтити нею все, що підвернеться під руку. «Кисля, тютя! — кричав подумки. — Довідалася про мої наміри, чула тільки про наміри — і вже розпустила нюні, піддалася умовлянням, зміняла напхе кохання на притулок у лікаря. Та вона що, при своєму розумі?»

Таки присів би, мабуть, біля неї, струсонув би за плечі й вивергнув би гнів свій в самісіньке обличчя: як вона сміє казати, що писати й сперечатись зі мною гордість не дозволила? А де ж була її гордість, коли дозволяла нелюбові обнімати себе?! Та не присів і не спромігся на гнів. Загледів, що Дарочка не дивується вже, ще жалісніш, ніж перед цим, плаче, й змінив гнів на милість.

— Дарочко, Дарочко! — журився уголос. — Що ж ти наробила, Дарочко? Невже не знаєш, людина все може дозволити собі, окрім одного — йти проти волі совісті і серця.

— Не проклинай, — схлипує. — Я й без проклять нещасна.

— Хіба я клену? Мені жаль тебе і прикро за тебе. Така жінка, така гарна жінка, а гідності, тверді людської немає в тобі ні на мачину. Та за щастя, коли треба, супроти бурі йдуть, за нього проливають кров, життям ризикують, а ти побачила першу-ліпшу перешкоду й шмигнула мерщій у нірку, під захист того, що очолює лікаряню. Невже й цього разу не зважилася ризикнути, пождати якихось два місяці, щоб вибороти все, чого хотіла? Чи, може, оце воно і є, те, чого хотіла?

— Не те, Павлику, не те! Я тільки зараз, коли побачила тебе, молодого й гарного, зрозуміла: пропала я на віки вічні. Немає в мене до тієї людини, що назвала своїм чоловіком, не те що любові, звичайної прихильності.

Поруч із садовою лавою лежав якийсь камінь. Поставив на нього ногу, схилив на руки голову, і караюсь її вчин-

ком, і шукаю чогось. А чого, й сам не знаю. І раптом ніби блискавка освітила мозок.

— Знаєш що, — рішуче присідаю біля Дарочки, беру за руку й обнадієно заглядаю їй у вічі. — Зважуйся і бий лихом об землю. Тільки рішуче, щоб кавкнуло — і нема.

Витирає, схлипуючи, сльози, дивиться на мене своїми сумними оченятами.

— Що ти хочеш сказати цим?

— Кидай Керч, роботу в Керчі, кидай квартиру, чоловіка, бери дитину свою, сякі-такі речі, й поїхали в Кирилівку. Не треба ні про що зараз думати, до біса всякі там умови, обставини, тоді вже, коли поженимося, думатимемо.

Дивиться, заворожена, навіть плакати перестала.

— Та як же це, Павлику?

— А отак, раз і пазавжди. Зважуйся, Даруню. Ти ж уміла зважуватися, — підходжую її. — Пам'ятаєш травень сорок другого року, той день, коли ходила, рятуючи мене, до окупованої ворогом Керчі, шукала лікаря. Тоді я пишався тобою, тоді ти була героєм. Будь ним і зараз, чухеш? Зважуйся!

Бачив, загорілися в неї оченята, певний був, зараз витре останні сльози й скаже: «Якщо ти справді прощаєш мені, якщо можеш простити, бери мене, золотце, й тікаймо звідси». Та не дїждався такого казання. Затулила лице руками й крикнула, як кричав я перед цим:

— Не можу, Павлику! Коли б ти хоч трішки раніш приїхав.

— Як то не можеш? Ти ж любиш мене. Згадай, що казала тільки-но, що тоді, коли прощалися в Нелиній хаті, обіцяла.

— І тоді казала, і зараз кажу: люблю тебе, а поїхати з тобою не можу. У мене буде його дитинка, Павлику.

— Ну й нехай, — згоджувався на все, але згоджувався, мабуть, у відчай вже, бо Дарочка видивилася на мене повними сліз очима й похитала, перечачи, головою.

— То буде другий нерозумний вчинок, точнісінько такий, як той, що примушує страждати оце. Ти не прости мені, Павлику. Дитина ця на кожному кроці нагадуватиме тобі про весну сорок п'ятого року і про те, що вчинила я навесні цього року. А ще ж і Василько є.

Даремно переконував, що я любитиму дітей її точнісінько так, як люблю її. Не переконав. Сказала: знаю, певна, усе життя каратимуся за свою слабкість, але й не

можу піти з тобою,— та на тому й завершила нашу розмову.

А це прислала до мене свою дочку, ту саму дитинку, яка, на її думку, не могла вже примирити нас і поставила в наших взаєминах останню крапку. Чого раптом? Хоче, щоб подивився, яка в неї довя, чи є на те серйозніша причина? Стривай, стривай. Усе це дуже просто пояснюється. Ну звичайно, закінчила дівчина школу, хоче, щоб допоміг вступити до інституту. Не забула, виходить, мене Дарочка. Цікаво, усе життя пам'ятала чи згадала тепер оце, коли стало треба? А як би я вчинив, коли б опинився на її місці, коли б мені було конче треба? Послав би чи не послав би до Дарочки свого сина? Хм, дев'ятнадцять літ минуло, а ні разу чомусь не подумав про це. Невже через те тільки, що не було потреби так думати?

III

Знову Наталя змушена чекати мене: симпозіум затягнувся, і надовго.

— Будьте великодушні,— підніс перед обома — і гостю, і секретаркою — руки,— пробачте за запізнення. Не я один такий, усі сиділи більше ніж треба, отож і мене засиділи.

— Я вже звикла до цього,— жартує Алла.— Мені байдуже, а перед Наталею і виправдатись не завадило б.

— Так і зроблю, так, власне, й роблю вже. Ані хвилини не затримуватиму більше. Ходімо, Наталю. Сядемо в машину — і додому.

Дівчина чемно прощається з Аллою і йде попереду. Тоді вже, як вийшла в коридор, порівнялася зі мною й запитала:

— Павле Пилиповичу, може, не зразу поїдемо до вас? Може, поговоримо спершу?

— У тебе дуже делікатне діло до мене?

— Може, не таке вже й делікатне, але давайте спершу поговоримо.

— Добре. Сподіваюсь, це ненадовго?

— Ні, зовсім ні.

— Ну, то ходім в отой парк, сядьмо на лаві та й побесідуємо.

Старався бути веселим і дотепним по дорозі до парку. Лише тоді, як сіли з нею на окремі лаві, прибрав поважнішого вигляду й подікався, як вони живуть там, у Кер-

чі, як мама? Наталя не поспішала казати те, що кажуть у таких випадках: «Та нічого». Згорнулась, мов лялечка, по ній видно, і хоче, і не набереться мужності розповісти.

— Біда в нас, Павле Пилиповичу, — промовила через силу. — Немає вже нашої мами.

Мене ніби обухом огріли. Сиджу, дивлюся, як силкується дівчина погамувати жалі свої, не дати їм обернутися в сльози, і не спроможусь на слово.

— Ти що, Наталю? — долаю нарешті силу, що скувала мене. — Як немає? Чого немає?

— Померли, Павле Пилиповичу. Цієї весни поховала я їх і приїхала оце до вас.

Вона таки не здолала жалі свої, затулила обличчя руками, кусає, аби не розридатися, губи. А я сиджу мов пень, не те що гостю, себе не здатний заспокоїти. «Як же так? — не вірю й бідкаюсь не вірячи. — Та не може ж того бути! Дарочка зовсім молода ще, їй всього лиш за сорок. Така здорова, така квітуча була, ну квітка квіткою».

Кажу про це й Наталі, але казання те не розраджує її, навпаки, підливає у вогонь масла.

Довелося ждати, коли вона себе вгомонить, а вгомонившись, повідає сумну повість своєї мами.

Що посварило їх із батьком, дівчина до пуття не знає, однак посварило давно і, мабуть, серйозно. Скільки й пам'ятає себе малою, у хаті їхній те й робили, що лаялися. Тато кричав на маму, мама — на тата. Нерідко казала в гніві: «Де ти взявся на мою голову? Коли б не ти і не твої переслідування, я була б найщасливішою людиною в світі». Тоді доходило й до гіршого, в усякому разі, батько часто тікав із дому, або зовсім не повертався на ніч, або ввалювався п'яний. І раз, і вдруге, і вдесяте отак. Це перейшло, мабуть, у звичку, бо його звільнили за ту пиятику з роботи, і він виїхав із Керчі. Куди, Наталя до цього часу не знає. Єдине, що сказала пізніше мама, виїхав назажди.

Кілька років у хаті їхній був мир і благодать. Діти жили ласкою матері, мати — ласкою та слухняністю дітей. Та пізніше Наталя не раз помічала, як мама її сідала коло вікна, дивилася на море і сумувала гірко, а то й плакала.

— Лікарі кажуть, — ділиться своїм горем дівчина, — що маму звела в могилу невиліковна недуга, а мені здається, що журба. Вони не раз попереджали мене: «Гляди,

дитино, не роби необдуманих кроків», — хоч самі, певно, зробили його і тим карались усе життя.

Збирався було погоджуватись, казати, що Наталя добре розуміла маму, та вчасно опам'ятався: моє поспішне погодження може видатися дівчині підозрілим. Отож засовався тільки на садовій лаві й нічого іншого не міг вигадати, як бідкатися вголос.

— Я привезла вам, Павле Пилиповичу, листа від мами, — заспокоїлася нарешті дівчина й діловито, як добра господиня в хаті, розщепнула сумочку. — Вони знали вже, що смерть недалеко, тому й написали вам. А мені сказали, коли передавали листа: «Це той чоловік, Наталю, до якого раджу тобі звернутися зі своїм клопотом. Когось ріднішого і надійнішого у мене немає й не буде вже».

Добуваю з заадресованого на моє ім'я конверта списаний Дароччиним почерком аркуш паперу й відчуваю, як тремтять руки, тіло, душа тремтить.

«Любий Павле! — прочитав звичні колись слова й перевів подих. — Може, й не личило б звертатися до тебе, та ще з проханням, але в мене немає іншого вибору: я умираю, йду від вас, а тим, хто йде назавжди, сподіваюсь, дозволено сказати останнє слово.

Свого часу я дуже завинила перед тобою, друже мій. Вибачитися ж за свою провину не спромоглася. Отож роблю це зараз. Прости мені, голубчику. Я тільки згодом зрозуміла, як жорстоко помилилася, та що вдієш: запізніле каюття — не розрада, швидше навпаки — хрест наш.

Це одне. Друге прохання стосуватиметься моєї доньки Наталочки. Сталось так, що ця втішна дитина лишається в свої вісімнадцять літ без батька-матері. Я вірю в її розум, недитячу з огляду на наше не щедre на радощі життя поміркованість, але й боюся за неї. Як житиме між людьми? Чи не схибить десь? Такий вік... Нагляд та й нагляд потрібен би. А я лишаю її напризволяще. Думала, думала про це й нічого іншого не могла надумати: ти один, кому можу довірити свою Наталочку, єдину радість і єдину втіху в моїм нещедрім на втіхи житті. Отож і благаю: візьми цей клопіт на себе. Багато не хочу, про одне прошу: допоможи їй вступити в інститут. Дівчина вона старанна, гарно вчилася і хоче вчитися. Ну, а коли це станеться і Наталочка буде десь неподалік від тебе, поклич хоч іноді, поцікався, як живе, порадь добрим словом. Я не приберегла для неї чогось значного, але в усьо-

му іншому вона собі якось уже зарадить. Важливо, аби не оступилася десь, як оступилася її мати.

Прощай, мій добрий, мій незабутній друже! На пам'ять твою не сподіваюся, але прощення прошу».

Ще стояв підпис, щось було в постскриптумі, та я не доглядався, відклав на потім. Хотілося схопитись і бігти кудись, на когось кричати, комусь заперечувати, а обмежився тим, що обхопив обома руками голову й карався подумки. Коли, хто, де зробив Дарочку аж надто вже практичною, підбив через ту практичність і раз, і вдруге на нерозважливий вчинок, зробив, зрештою, м'якотілою і тим нещасливою в житті? Подумати — і моторошно робиться: отака чарівна вродою жінка, отака квітка степова й згоріла в сорок три роки.

Не пригадую, було чи не було колись у моєму житті-бутті отаке всесильне бажання: лишитись на самоті, пригадати освітлені Дароччиною прихильністю дні, зустрічі, спитати, чи то ж правда, що вона думала, думала і нічого іншого не могла придумати — згадала в передсмертну годину саме мене й прислала Наталочку саме до мене? Не батькові, який десь же є, не бабі — мені доручає дитя своє, ту дитинку, з огляду на яку зреклася свого часу такого широкого й такого, здавалося, всесильного кохання, яким було наше. Та бажання бажанням, а обов'язок — обов'язком. Згадав, що поруч сидить дівчина, Дароччина донька, і постарався узяти себе в руки. «Наталія жде ж, — урезонював себе. — Вона казна-що може подумати, коли не скажу зараз, як ставлюся до прохання її мами».

— Сумну звістку привезла ти мені, Наталю, та що вдієш?.. Скажи, — питаю по паузі, — який вуз обрала ти собі, яку спеціальність хочеш мати?

Дівчина глянула на мене своїми добрими, усе ще засмученими очима й непевно якось знизала плечем.

— Мама сказали... Вони в усьому веліли покладатися на вас.

— Ну як же. Не мені ж доведеться потім працювати за обраним тобою фахом. Його, сама розумієш, любити треба. Бо що то за робота буде і що за життя без горіння в роботі? Може, маминою стежкою підеш? — надумуюсь таки й підказую дівчині.

— Тільки не в медичний, — поспішила відмовитись Наталія. — Я боязлива, з мене не вийде зарізняки.

— То не обов'язково ж хірургом бути. Вчись на терапевта, гінеколога, невропатолога.

Зволікає, бачу, не зважається погоджуватись.

— Ну, гаразд,— підводжусь.— Поїдемо до нас. Поки гостюватимеш, гляди, гуртом щось і придумаємо.

IV

Ми ніколи не замислюємося, чому з усіх зустрічей, що мали з рідною чи просто милою серцю людиною, частіше за інші спадає на думку і мучить совість остання. А варто було б замислюватись, бо щось та є в ній, чимось вона не схожа на всі інші. Ось хоч і наша з Дарочкою.

Я не просив її, щоб проводжала в порт, сама напросилася. Власне, й не напрошувалась, просто встала й пішла поруч. Чи то не хотілося їй так нагло розлучатися зі мною (а може, взагалі не хотілося розлучатися), чи відчувала, не все сказала виправдуючись. Ішла й засівала смутком та жалощами нашу дорогу. Однак у мене вистачило гордості не повертатися більше до обірваної у сквері розмови. Нащо? Сказала, що не може покинути Керч, усе, що зв'язує її з Керчу, й податися зі мною до Кирилівки, так уже й буде, нащо принижуватись і благодіти вдесяте?

На лихо, й постояти в порту не випало нагоди. Тількино прийшов, запитав, чи немає попутного судна в Бердянськ, а попутник як із води: «Я на Бердянськ». — «У Кирилівку підкинете?» — «Когось іншого, може, й не підкинув би, а моряків чого ж. Тільки цур не затримуватися,— подивився на Дарочку.— Зараз відчалю».

Подав їй на прощання руку, хотів сказати: «Зважуйся, Даруню. Кидай усе — й поїхали»,— та згадав, що вона не може отак сісти й поїхати: там, у місті, є ще Василько,— і посліпив за шкіпером із Бердянська. Лише згодом, коли побачив Дарочку на відстані: стояла біля причалу й витирала, не соромлячись людей, кулачком сльози,— збагнув, що посліпив. Треба було лишитися в Керчі, всупереч усім і всьому піти з своєю коханою до хати, сказати тому, непроханому, що він чужий серед нас, що його ганебний вчинок дає мені право взяти його за петельки й виставити, як виставляють усякого негідника, за двері, а вже потім переконати в чесності своїх намірів Дарочку й поїхати в Кирилівку разом із Дарочкою. Такою, як є, і такою, як буде.

«Може, вернутися?» — перепитав себе й розігнався було до шкіпера, хотів уже благодіти, аби розвернув судно й висадив мене у тому ж порту, де щойно взяв, та не

насмівився, незручно було, а може, й не певен був, що зараджу лихові. Зате муки завдав собі ще більшої. Бо Дарочка усе ще стояла на тому місці, де полишив її, видно, прощалася й не знала, чи треба було прощатись.

У морі рибалки не дали довго думати. Забрали до свого товариства й зуміли відірвати всім товариством від серця тугу. Хай ненадовго, на кілька годин, проте одірвали її й пустили гуляти за вітром, на байдужі до всього хвили. Зате коли прибув у Кирилівку й ступив на стежки, по яких бігали колись із Дарочкою, думав, лусну від жалю. Де не стану, куди не обернусь, скрізь натрапляю на свідків утраченого щастя. Там ходили вдвох на море й купалися в морі, там бігали за голубами, галасували, свистіли чи, навпаки, ходили тихі, усамітнені понад берегом, дослухалися до гомону моря, вперше наближених і вперше порадуваних зближенням сердець.

«Я, мабуть, не знесу цього, — казав собі в хвилини найвищого сплеску двох хвиль — жалю і туги. — До всього звик на війні, усе терпів, а такого терпіти несила».

Матуся більше, ніж хтось інший, розуміли, чому я сумний та невеселий повернувся з фронту (вони ж бо знали: після госпіталю я мав одружитися з Дарочкою), та з делікатності не зважувалися говорити ані про мій сум, ані про одруження. Приглядалися час від часу, тамуючи в собі якусь благальну пересторогу, й мовчали. Знав, рано чи пізно скажуть: «Синочку, та бог з тобою. Чи можна, чи треба так печалитися? Найстрашніше — війну пережив, а це переживеш. Люди правду кажуть: не тільки світу, що в вікні. Ти он який гарний у нас, знайдеш собі іншу Дарочку». Через те й не ждав, поки дійде до такої розмови. Старався заговорити з ними про щось стороннє або йшов на село.

Тоді саме демобілізувалися. То один, чуєш, повернувся, то другий. Правда, поверталися здебільшого старші, а то й зовсім літні. Ровесники лише вряди-годи. Воно й не дивно, одні в офіцери вибилися за війну, інші були в тих битвах і на тих рубежах, де силі можна було протиставити, крім усього іншого, ще й спритність та відчайдушність молодості.

Коробки як сусіди самі приходили до мене, питали: ви ж разом ішли на фронт, чи не чув, чи не знаєш, де наш? Пояснив, що міг. Та хіба заспокоїш матір, коли від сина, відколи пішов із села, ні словечка. «Сашко й зараз пише, — каже про Прилипка, — а наш ніби у воду каує».

Старався обнадіяти якось, казав, пропав безвісти — ще не означає загинув, а сам інше думав: «Ось і гадай, кому на фронті безпечніше. Я он яке пекло пройшов і повернувся, бач, а Федора немає». І про Русева невеселі вісті надійшли батькам. Він таки домігся свого — плавав на одному з транспортних кораблів, але ще в сорок третьому вибухнув разом із мінами та снарядами, що віз під Новоросійськ. Виходить, з чотирьох нас ми з Прилипком тільки й уціліли.

Що не день, то більше переконувався: Кирилівка не заспокоїть мене. У тих доньок вивезли до Німеччини, у тих батьків постріляли. Активістів, казали, як тільки зайшли фашисти, одразу й забрали, а наших пізніше вже, коли відходили, половили в плантажах та погребях і розстріляли під лиманською кручею. Був наказ: всьому населенню евакуюватись за Дніпро. А кому хотілося кидати домівку, іти світ за очі? Ховалися, хто де міг: у степах, у дальніх степових селах. Та не всі переховалися. Сорок вісім чоловік з Горілої та Кирилівки лягло під лиманською кручею.

Ось вона, логіка сучасної війни. Фронти десь були, а людей стріляли й тут, за сотні кілометрів від переднього краю. І все за непокору. Усе за непокору! Як же всім хочеться її, нашої покори!

Ні, треба їхати звідси. Тісно, сумно, боляче мені в рідній Кирилівці. На чужині, серед незнайомих людей простіше буде: там не бачитиму свідків того, що спричинило погром у душі, там швидше забуду й про сам погром. Ось тільки куди податися? В Одесу? Це, здається, незаперечно вже. До Ленінграда нічого потикатися. Раз усі в один голос заявляють, що з такими пораненнями не приймуть в училище, сумніватися не доводиться: таки не приймуть. А що оберу в Одесі? Училище, в котрому готують лікарів для морського флоту, чи університет? Щось не схильний після завданих Дарочкою та її другим чоловіком прикростей бути лікарем навіть на флоті. Виходить, одна лишається дорога — до того професора, що вивчає море, має намір турбувати, якщо не жартував лікар-порадник, світовий океан. Чи ж то серйозно, і чи я зможу бути саме серед тих, що турбуватимуть? Стривай, стривай... Та про це ж мріяв, на це ж учився й молодший лейтенант Карнаух. Ну звичайно, він так і сказав: «Маю намір присвятити себе морю, вивченню того, що є в ньому невивченого і таємничого». А я заприсягався над його могилою — взя-

ти на свої плечі, на свою совість і Карнаухові наміри, те, що він хотів і не міг здійснити. Може, це і є та дорога, на якій зможу поєднати свою любов до моря з Сашковою? Га, що, коли оце вона і є?

Усякий намір — тільки спалах, така собі маленька іскра. Її належить вивірити. Погасити чи роздмухати, то вже інша річ, але зважити і вивірити треба. А де я міг надійніше зважити свою новонароджену думку, як не біля моря? Тут, ясна річ, найбільше наших із Дарочкою слідів, зате й відсторонитися від них простіше. Пірнув, поплавав у прохолодній на глибині воді — і ніби сто пудів із себе скинув. А вже як вийшов на берег і ліг під сонцем на гарячий, по-справжньому розжарений пісок, і зовсім добре. Приємно тілу, привільно серцю. Тільки й гомону довкола, що гомін моря, — то набігає й хлюпає в берег, то відступає й шумить упокорюючись. Мимоволі входжу в той ритм і потроху забуваю про свої гризоти, живу тим, чим живе моє рідне, нікому, крім хіба вітрові та сонцю, невідвладне море.

Як же це я забув про свою клятву над могилою молодшого лейтенанта Карнауха? Війна, походи забили баки чи Дарочка? Навіть там, в Одесі, коли нагадали про дивака професора, що вивчає таємниці моря, не згадав. А воно ж он як складається. Ніби навмисне штовхає хтось: «Іди сюди, оце твоя дорога в житті, твоє улюблене діло...» Справді-бо, чого б мені, синові споконвічних моряків і рибалок, та не зайнятися примноженням багатств, що йдуть людям від моря? Ми ж, може, тому й стояли на смерть у війні з фашистами, що хотіли, аби вона була остання, аби і діти, і онуки наші не знали отого безглуздя, отих жорстокостей і страхіть, що несуть із собою війни. Той одеський лікар правду казав: природа воєн складна, причин, що породжують війни, багато, але щоб їх бодай на одну було менше, необхідно дбати, аби людям було що їсти.

«Виходить, — ловлю себе на слові, — мені не розминути-ся з інститутом і тими людьми, що кінчають інститути? А дядько ж Самійло не радили, казали, важкий шлях обереш собі, коли підеш в інститут. Слухатись чи не треба?.. Е-е, де наше не пропадало. Важче й страшніше, ніж на війні, мабуть, уже не буде».

Від моря повертався городами і здивався, сам того не сподіваючись, із тіткою Марійкою. Вони були вже у нас. Зачули гомін у дворі й зайшли, привітали мене з щасли-

вим поверненням із війни, сплакнули, розуміється: «А наших же нема», — та й змовкли. Про Дарочку, наші взаємини з Дарочкою на людях не посміли заговорити. А це зумисне, мабуть, вийшли на город. Побачили, що я пішов до моря, і вийшли.

— Скупався, Павлику? — питають здалеку і, не чекаючи, що скажу їм, ідуть до стежки.

Збавляю ходу, жду, коли надійдуть.

— А ви все полете? — співчуваю чи й просто кажу, аби казати щось.

— Мушу, дитино. Город — єдиний тепер годувальник мій. Самійло тут наклав головою, Іван на фронті загинув. Думали-гадали з Дарочкою, як нам жити: їй кидати Керч і повертатися до Кирилівки чи мені кидати Кирилівку, та так ні до чого й не додумалися... Давно хочу запитати тебе, — і болісно, і благально дивляться у вічі, — чи ти заїздив до Дарочки, як у вас там із Дарочкою?

Чую, у жар кинуло.

— Хіба ви не знаєте?

— Та дещо знаю, — повеселішала сусідка. — Дарочка писала мені. Так раділа, Павлику, що зустріла тебе тієї весни під Керчу.

«А зараз що пише?» — хотів уколоти жінку, та встиг збагнути тієї миті: вона не знає, що вчинила Дарочка, — і стримався, трохи м'якше сказав:

— Усе то правда, тітко Марійко. І зустрічались ми з Дарочкою, і обіцялися зустрітись по війні, та було б ліпше, коли б я не заїздив до Керчі.

Таки злякав сусідку. Видивилася на мене, жде і боїться діждатися гіршого.

— Чого ж би то?

— Поки воював, чи, сказати б, довойовував, Дарочка ваша вдруге вийшла заміж.

— Ой боженьку! — сплеснула руками. — Та як же вона? Та чи в неї був розум?

— Не знаю, тітко Марійко, — вирік одним духом досаду свою й поспішив піти.

А поки йшов городом до двору, твердо вирішив: тепер нічого іншого не лишається — треба тікати з Кирилівки. Негайно, може, навіть і завтра!

Не встиг переступити поріг сінешніх дверей, а мама з хати:

— Павлику, від кого це? — показали листа й дивилися на мене виповненими обнадієним чеканням очима.

Беру до рук конверта й стою німотний, геть вибитий із колії: лист адресований мамі, але написаний Любою.

— Це, мамо, від однієї гарної дівчини, — кажу перегордом. — З тих, що рятували мене по госпіталях від смерті.

Не доглядався, що думають, як сприйняли мої пояснення. Постарався розминутися з ними й усамітнитися. А думка, ніби молоточком, вистукувала десь там, у глибині ества: «Жива... Жива... Жива!»

«Дорога Павликова мамо!»

Ну звичайно, до кого ж їй звертатися після трирічної мовчанки-невідомості, як не до мами? Але цікавилася мною, питала-допитувалася, чи живий, дома чи на флоті ще? І пояснювала, звичайно, хто вона, чому зважилася написати. Багато не вимагала від мами: якщо дома Павлик, хай передадуть йому листа, коли ж немає, нехай напишуть, де він, що з ним? Їй би тільки знати, що живий-здоровий, більше, от їй же богу, нічого не треба.

Далі йшли вибачення, та я не вчитувався і не приглядався до них. В мені зажеврила вже, точніше, ожила на той час давно-давно пригасла іскра, затопила теплом серце, збудила уяву й вихопила з небуття образ Люби, а вже Люба повернула втрачену силу, якусь знану й не знану досі радість.

Згадала, пише, тільки скажіть, чи живий-здоровий, більше їй нічого не треба. А тим часом тому й написала, що не забула, що я усе ще потрібен їй. Куди ж завтра податися? Спершу до Одеси, а потім уже до Темрюка чи навпаки?

«Ні, ні, — осмикнув себе. — Треба їхати до Одеси, треба визначитися в житті. Ну, а як визначусь, годі вже з'явлюся й перед ясні очі Люби. А листа напишу зараз. Негайно! Хай знає, що я є і що я, коли бажає того, прибуду до неї».

V

Вона так ніяковіла, наша гостя, і так шулилася, підіймаючись східцями на третій поверх, що я змушений був узяти її під руку й заспокоїти.

— Ти ж до своїх ідеш, чого боятися? Дружина в мене добра, діти дорослі вже й непогані ніби. Вони знають твою бабусю, всіх кирилівців, зустрінуть, як свою.

— Та я ніби й не боюся, — осміхається Наталя, — але щоб почувала себе дуже зручно, цього не скажу.

— А ти візьми серце в кулачок і стисни. Отако,— показую.

Знову зирить на мене добрими маминими очима, усміхається.

— Ніби вгомонилося.

— Бачиш, варто тільки захотіти.

Домашні мої сиділи цього спекотнявого липневого дня в квартирі. Дружина поралася на кухні, діти чаклували над книжками. Зумисне робив я так чи за звичкою, але покликав насамперед Омелянівну.

— Любонько! Де ти там? — удавав, ніби не знаю.

Виглянула з кухні, дивиться вичікувально.

— Поглянь, хто до нас приїхав,— показав на Наталю.

— Не інакше як із Кирилівки,— осміхалася й дивилася поперемінно то на мене, то на гостю.

— Вгадала, хоч і не зовсім. Це Наталя, Дароччина донька. А це,— поспішаю знайомити,— це, Наталю, наша мати, Любов Омелянівна. Це абітурієнт, як і ти, між іншим, Мишко, а це школярка-шестикласниця Валерія, або просто Валя. Ну, і всі, здається. Проходь, сідай у нас, будь гостею.

Поки переодягався, вмивавсь, весь час стежив за Любою: що вона і як вона? Про Дарочку ж бо знає, геть усе знає! Одначе чогось підозрілого чи, сказати б, тривожного не спостеріг. Навпаки, Люба видавалася і прихильно-уважною до гості, і надійною, то поривалася до мого кабінету, де сиділа з дітьми Наталя, й приєднувалася до розмови, то поспішала на кухню і з якоюсь не властивою їй похапливістю поралася на кухні.

«Так старається,— дошукуюсь у думках,— чи так боїться?»

— У тебе скоро тут? — показую на плиту.

— Зараз. Скажи дівчині, хай переодягається, та й подаватиму на стіл.

Націлилася було йти до підвісної шафочки й спинилася на півдорозі.

— Павле,— притишила голос.— То це донька тієї Дарочки?

— Тієї, а що?

— Яка гарна дівчина. Ну, квітка квіткою!

Мимоволі затримуюсь на виході з кухні й довго дивлюся на дружину: сама додумалася до такого порівняння чи від мене чула?

— Вона прийшла вступати до вузу, отож надовго до нас. Ти не перечитиш?

— Схаменися. Чого ж би це я перечила? Одне, дівчина ця наша землячка, а друге, донька не чужої тобі людини.

Підходжу, потішений, до Люби й по-молодечому гаряче цілую свою Любу.

— О-о,— дивується.— Чого це раптом?

— Щасливий той чоловік,— кажу утаємничено,— хто має вродливу жінку, але двічі щасливий той, у кого вона ще й розумна.

Бачу, подобається дружині. Спершу зашарілася тільки (на ній, білолицій, це одразу видно), далі прискалила, тішачись, очі й націлилася, видно, подякувати мені за розумне слово, та на той час вихопився з дверей син і примусив матір утриматися від свого наміру.

— До речі,— міняю не лише тон, саму розмову й кличу до себе Мишка,— у нашої гості велике нещастя вдома: поховала цієї весни маму. Отож...— хочу застерегти їх і спиняюсь на мить: бачу, Люба зробила великі очі, як хапнула повітря, так і заціпеніла, тамуючи віддих.— Отож дуже прошу вас, будьте з нею ввічливі, прийміть, як свою. А тобі, Мишко,— беру за плечі сина,— особливе доручення. Наталя довго буде в нас. Постарайся не лишати її самотньою. Готуйся з нею до екзаменів, якщо так станеться, що обоє вступатимете до університету, ходіть удвох на екзамени, після екзаменів розважай — показуй Київ, усе, що є гарного в Києві, але не давай дівчині сумувати, думати про своє горе.

— Добре, татку,— зголошується син, і зголошується щиро, може, навіть щиріше, ніж сподівався від нього.

Люба, як усяка жінка, не утрималася від спокуси розпитати, що сталося з Дарочкою, чому вона так рано осиротила дітей своїх. Але в неї вистачило такту поцікавитися цим значно пізніше — десь аж увечері, коли Мишко пішов із Наталею в кіно, а малу покладали у визначений для неї час спати. І співчувала мені, чуючи сумні розповіді про Дарочку, і заспокоювала, а я дослухався до її приємних, тільки жіночим рукам властивих, мабуть, пестощів і думав: хто ми, що ми, люди, і чи жили б, чи могли б бути довгожителами на землі, коли б нас не підтримувало на кожному кроці оце всіма сподіване і для всіх однаково потрібне, якщо відверто, всеочищаюче почуття — любов? Гляди, й Дарочка не померла б, якби ми зійшлися з нею влітку сорок п'ятого, а може, й мене не

було б уже на світі, коли б не прийшла одразу по Дароччиному вибрику в моє життя і не зігріла мене в житті Люба. А ще ж воскресла на той час із мертвих давня пристрасть — моє по-новому осмислене й заново народжене захоплення морем. Адже могло таке статися, що я розминувся б того літа і з Любою, і з наукою про море. Дуже навіть могло!

...Одеса першого повоевного року не піднесла мені несподіваного сюрпризу. Поки їхав до неї, все обміркував, на все зважив і спинився на категоричній як для абітурієнта думці: чого я старцюватиму собі місце в університеті? Чи я, відмінник і фронтовик, не маю на нього права? Познайомлюся з професором-біологом тоді вже, як стану студентом, а зараз таранитиму дорогу до університету сам, без усних і письмових рекомендацій лікаря.

Не помилюся: уже на п'ятий день по приїзді побачив своє прізвище у списках зарахованих студентами університету без екзаменів. Зрадив, зрозуміла річ, і подався на радощах у госпіталь, до лікаря-порадника, а вже з лікарем — до професора Завалія. Все йшло ніби в казці, а розмова з професором взагалі видалася казкою. Такого наговорив, такого наговорив мені! Спершу розповідав із пристрастю закоханого, що чекає на мене в науці про море, потім з не меншою пристрастю заходився лічити на пальцях, чого чекають і тим більше чекатимуть десь згодом від мене люди.

То була особлива розмова, щось схоже на одкровення. Вона, зрозуміло, не окрилила ще мене, одначе заронила в серце те зерня, з якого й стали проростати перегилом крила.

Сів у гуртожитку за листа, хотів похвалитися Любі першими перемінами в житті й першими сподіванками, та, поміркувавши, передумав. Чого це я обмежуватимуся писульками? Гроші в кишені є, часу більше ніж треба — до початку занять майже місяць. Чому б не заїхати до Люби і не сказати все, що треба буде сказати Любі?

Не вагався. Придбав на той самий пароплав, яким їхав до Дарочки, квитка й опинився наступного дня в Темрюку.

Ніхто мене не ждав там, звичайно. Розшукав садибу, зайшов у двір, постукав у знайомі двері — ані звуку, ані півзвуку з хати.

«На роботі, мабуть»,— розглядаюся й шукаю, де б пристісти, заждати господарів.

— Вам кого треба? — чую від хвіртки.

— Сивоусів. Люба мені потрібна.

— На роботі вона, в лікарні.

— А це далеко?

— Та далеченько. Я пошлю зараз свою дівчину, хай покличе.

— Може, незручно? Може, я сам?

— Та-а... Молода, здорова, не злиняє, коли збігає... А ви, — цікавиться перегодом, — мабуть, той моряк, що лікувався колись у нашому госпіталі?

— Чи той, не знаю, — осміхаюся, — та лікуватись лікувався.

— Той, — махає рукою. — Я ж бачу. Оце Люба зрадіє, господи-и! Вона, бідна, хоч і мовчала, словом ніде не проговорилася, та по ній видно було: все ждала, все виглядала. Галько, — підійшла до тину й крикнула до себе в двір. — А йди-но сюди, доню.

Вийшла за ворота, шепнула щось малій і знову повернулася до мене.

— Зараз прибіжить. Ходімте, посидимо, поки суд та діло, на лавці, — показала за тин, де в Сивоусів обиротіло тулилася в холодку лавка.

Жінка виявилася балакучою. То розпитувала, хто я, звідки, то сама розповідала, нерідко з такою безпосередністю і з такими подробицями, що заслухаєшся. Поки дійшло до наших взаємин із Любою, дивлюсь, і Люба вихопилася з-за рогу. Не йде — летить понад дворами, дівчинка змушена тупачити за нею. Що вона сказала своїй сусідці, як відрекомендувала мене, не допитувався пізніше, одначе бачив: Люба знає, певна, той, що жде її біля двору, не хтось інший — я.

Не остерігалася сусідки й не ховалася зі своїм щастям від сусідки. Там же, на вулиці, налетіла на мене, і обіймала, і цілувала, і плакала цілуючи.

— Ну таке, — витираю їй сльози. — Нехай колись, на війні, плакала, а зараз чого?

Казав так собі, жартуючи, а поцілів у серце: Любі було чого плакати.

Літо сорок другого року виявилось для неї фатальним. Десь через місяць після останньої розлуки зі мною довідалася, що війна віднині не десь там, за морем — прийшла на Кубань, загрожуює лихоліттям усій Кубані. Почалася

евакуація тилів, а з тилами й госпіталю. Їй, як тутешній дівчині, радили не зриватися в небезпечну дорогу, та Люба не послухалася. Сталося так, що з молодшого медперсоналу чимало було військово не зобов'язаних, і коли дійшло до евакуації, поранені лишалися здебільшого на чоловічі руки. Люба, а з нею ще деякі молодші, сімейно не обтяжені, пошкодували поранених і вирушили разом із госпіталем у тил. Одначе дорога, якою відходили, виявилася перетятою вже, і всі поранені й непоранені потрапили з ешелonom у ворожі лапи. Спритніші та догадливіші (зокрема чоловіки) вислизнули, щоправда, з ешелону й розчинилися на станції серед цивільного населення, а вона знову пошкодувала поранених і змушена була ділити через ту жалість усю гіркоту невільницької долі.

Де тільки не було її за три роки полону й чого тільки з нею не було. За самовільну відлучку від ешелону (змушена була добувати воду для поранених) по ній стріляли з автомата, потім били, мов скотиняку, за викрадену з аптеки для тих же поранених глюкозу, позбавили, нарешті, місця в ревірі й послали разом з іншими непокірними на підземний завод, а звідти — до жіночого концентраційного табору Равенсбрюк. Чого зазнала в Равенсбрюку, про те й розповідати не хочеться. Равенсбрюк — то мало не три роки постійного глуму на апелях, постійних загроз потрапити до холодного бункера, а з бункера — до штрафного блоку, на найтяжчі, що були поблизу табору, роботи, а то й до чорного транспорту. Її, Любу, обминуло те лихо, зате не обминула каторжна праця на ткацькій фабриці, зумисне завищення норм, нагаї і явне знуцання наглядачів за недогляд чи невиконання норм.

— Ти ж бачив, якою була я,— знічено каже мені Люба,— а якою стала. Сині смуги від ударів встигли, щоправда, зійти, а здоров'я колишнього, молодечого цвіту та веселопців колишніх навіть мамині старання не можуть поновити.

— А ти давно дома?

— Де там. Поки добралася з Німеччини, не тільки травень, і червень збіг.

— Тоді все ще попереду,— беру її за плечі й неприховано радію за неї.— Що ж ти за один місяць хочеш повернути те, що втрачене роками, і де — в такому пеклі, як Равенсбрюк?

— Вважаєш, що поверну?

— Певен!

Тицяється обличчям до грудей і ніжитьсь мовчки на грудях.

— Єдине, чим можу похвалитися тобі,— виглянула із схованки і, хоч ніяковіла, все ж не ховала очей,— я не уронила честі...

Схилив її до себе, а тим часом думав: казати чи не казати, що не був їй вірний, молився на іншу, рідко коли згадував навіть упродовж цих страшних для неї трьох років?

— Вірила, що ми прийдемо, що визволимо?

— Вірила, любий. Тим і жила, що вірила.

Перебирав мовчки її м'які, такі ж покірні, як і Люба, шовковисті коси, чогось ждав, а чого, і сам не знаю.

— Буду відвертий,— зважився нарешті,— я тому й приїхав до Темрюка, що хочу серйозно поговорити з тобою. Кажу, серйозно, а тим часом знаю: розмова моя не видасться тобі приємною.

— Чого так?

— Якщо коротко, я не вартий, дівчинко, ані твоїх сподіванок на мене, ані твоєї пронесеної через пекельні муки любові.

Бентежитьсь, бачу, не вірить, така, що й крикнула б: «Та ти що!» — одначе я не мав уже наміру відступати.

— Пам'ятаєш,— кажу, перевівши подих,— за яких обставин ми познайомилися? Ти збиралася перев'язувати мої рани й просила не крутитися, назвала голубчиком, а я сказав тоді, що це слово чув свого часу від найкращої в усьому світі дівчини. Так ось, Любонько, я знову зустрічав ту дівчину під Керчю. Сталося так, що саме вона підбрала мене пораненого, ховала кілька днів від німців, а коли побачила, чим загрожує мені осколок у нозі, переправила через протоку на цей берег.

Нічого не приховував, розповів їй, чому і як поверпулася до мене Дарочка, яке було в нас із Дарочкою кохання, коли і чому луснуло воно, мов мильна булька. Не казав тільки, що я зрікався через Дарочку Люби — те Люба й сама мала розуміти. Думав, висповідуюся, а там як буде, так і буде. Прожене — поїду, не прожене під гарячу руку, постараюсь перекопати: повертаюся до неї не тому, що ніде дітися.

Але дивно, сповідь моя ані здивувала, ані обурила Любу. Навпаки, була якась помітно втішена, осяяна тим світлом, яке зроджують тільки щасливі відкриття.

— А тобі не здається,— сказала тихо і недоречно вродисто,— тобі не здається, що все це не випадково?

— Що саме?

— Ну, що Дарочка не стала все-таки твоєю? І любила, і хотіла побратися з тобою, а не побралася, взяла й перенакшила в останню мить.

— Хочеш сказати, іншій уступила дорогу?

— Не просто іншій, тій, що судилася.

Осміхнувся, кепкуючи, але й зрадів тому, що чув.

— В такому разі та суджена ти, Любо.

Хилить донизу голову і мовчить. Чи то ніяково їй, чи приємно так. Та ось зважилась, бачу, підвела очі і, зглянувшись зі мною, довірливо тицьнулася обличчям до моїх грудей, і нишкве, і віжить на грудях.

— Що скажеш на це, Любо?

— Що ж я скажу? Що маю казати? Коли це правда, коли в твоїм серці хоч трішки є того тепла і того жадання, що в моїм, я йду назустріч своїй долі і зізнаюсь: хоч вона й страшною дорогою вела мене до щастя, але за те, що привела, спасибі.

— І ніколи не поприкатимеш, не скажеш: згадай, як зраджував?

— Дурненький,— відхиляється від мене й дивиться заковано.— Чи за таке поприкають? Кожен вільний вибрати собі подругу. То вже коли вибрав, коли стали чоловіком і жінкою, мають бути вірні.

Простягаю до неї руки.

— Ми ні хвилини не будемо вже нарізно. Чуєш, Любонько, ні хвилинки! Прийде твоя мама, скажемо про все мамі, зберемося — і на Кирилівку. А там згуляємо й весілля.

З усім погоджувалася і на все згоджувалася. Однак сталося трішки інакше. Прийшла її мама, вислухала й сказала:

— Я, діти, всім серцем з вами. Та чого ж ото поспішати так? Чи Любі личить з'являтися перед очі свекрухи такою, як вона є? Хай побуде при матері та стане тією Любою, якою ти, Павле, знав її колись, тоді вже й поберетесь. На Жовтневі свята, наприклад. Трішки матимеш вільного часу, трішки попросиш ради такого діла, та й згуляємо весілля.

Мусили слухатися старших. Не лише до Жовтневих свят, весь той рік Люба жила при мамі. І наступний мусила лишатися при ній через малого Мишка. Зате літо

було на всіх трьох. І море, степ під літнім сонцем на мисі Еспекрас чи в Темрюку теж на трьох. З Люби вийшла гарна мама, а ще краща дружина, така, якої мені в моїх частих мандрах по морях та океанах можна було тільки сподіватися.

— Що ж то було, Любонько? — не раз питав у хвилини особливої прихильності до неї, а може, й зачарованості нею.

— А ясніше можна? — осміхалася.

— Ну, усе оте, що було у мене з Дарочкою, з тобою?

— Мабуть, юність.

Може, й так. Але чому ж мені не хочеться все-таки вірити, що то була тільки юність?

VI

— То як, Наталочко, надумалася?

Ніяковіє, проте не так, як за першої зустрічі. Освоїлася, видно, у нашій родині за ці дні, а крім того, самі ми з нею в кабінеті.

— Мишко свій вибір і свою майбутню професію хвалить, але я хочу все-таки почути, що ви скажете.

— Та-ак,— радію.— Перший крок, виходить, зроблено. Ну що ж, коли все інше залежить від мене, розкажу я тобі, дівчино, одну чи то казочку, чи то бувальщину, і сам не знаю.

Заходжу здалеку, та оповідь свою, як і в усякій казці, починаю з традиційного: жив-був свого часу хлопчина, не якийсь там, звичайний, як і всі рибальські хлопці. Ось тільки жив він, як і належить рибалці, на березі моря і мав більшу, ніж його сусіди-ровесники, схильність захоплюватися. Уподобав море — поклав собі стати моряком, і не яким-небудь — командиром бойового корабля; уподобав вірші — закохався в поезію, почав писати. Час вносив, зрозуміла річ, поправки до його уподобань, і коли настала пора остаточного вибору, обрав те, з чим найбільше зріднився,— море. «Все інше,— сказав собі,— прийде потім, найперше маю стати моряком».

Так надумав, так і зробив би, та підвернулося непередбачене лихо — війна, а на війні не питають, чого хочеш, на війні посилають, куди треба.

Отут і повіяло холодком на серце: а що, коли оце і все? Але хлопчина той встиг так увірувати в своє покликання, що насмілювався піти навіть проти суворих правил і вимог

війни. Там ухитрився, там на поліг, а таки досяг свого — воював на флоті, був щонайближче до обраного серцем діла і не втрачав, підігрівав у собі надію: закінчиться війна, буде тим, ким хоче.

Усе складалося як треба, доля, здавалось, усміхалася вже йому: війна наближалася до кінця. Та саме тоді, як вона закінчилася й настав час іти вчитися, йому сказали: а рани? Чи можемо ми рекомендувати училищу, та ще на стройового командира, отакого витріпаного, геть зраненого війною?

Хлопець у крик, такий, що й розплакався б, коли б не соромно було плакати фронтовикові. А що вдіє? Сам бачив, і командири, і лікарі правду кажуть: війна перекреслила наміри, поставила хрест на найзаповітнішому.

Думав, усе вже, гадав, як і ти, мабуть, гадала по смерті мами: тепер хоч із мосту та в воду. І, мабуть, прирік би себе тим гаданням на звичайнісіньке існування, коли б не добрі люди. Знайшлися серед них такі, що підійшли тієї невеселої хвилини й підказали: «А наука? Ти ж хвалився колись: якщо станеться так, що зумію поєднати любов до моря з любов'ю до науки, не вагатимусь, так і зроблю. Ну, не вийшло у тебе з морем, не поталанило на морі, то чого не піти вчитися? Може ж, наука й поверне тебе на море?»

Спершу пішов у неї, аби йти, думав: а раптом люди правду кажуть? Коли ж засів за парту й заглибився за університетською партою в світ, що оточує нас, пізнав посправжньому землю й людей на землі, місця собі не міг нагріти. «Люди добрі! — хотілось казати їм. — Та я ж сліпим котеням був досі! Чи знаєте ви, що робиться поза вашою хатою, у великому і, як все велике, дивному світі? Усі ж бо кажете: війна — лихо, війна — руїна, нищення не тільки створених людськими руками цінностей, а й самих людей. Згадайте: лише друга світова війна забрала в могилу мільйони і мільйони людських життів. А коли додати до цього всіх калік, усіх поранених, що стали напівпрацездатними, коли не заплющувати очі на те, що забиті й поранені — це молодь, цвіт людського суспільства, якому належало творити та й творити матеріальні блага, духовні цінності для землян, коли долучити до всього, що перелічив оце, незасіяні у війну чи витоптані війною поля, пущені за димом міста та села, елеватори з хлібом, понівечені в боях коні, машини, танки, гармати, кораблі, літаки, коли не обминати й того, що всі ці шість

чи й більше років людство працювало виключно на війну, а не на себе, творило засоби руйнації світу і людей у світі, а не блага, що мали прикрасити, облагородити, зробити багатшим наш світ,— то чи є, чи винайдуться колись числа і виміри, якими можна буде виміряти завдані війнами втрати? Подумайте,— хотілося сказати людям,— і не лишайтесь байдужими: розплачуватися ж на війні доводиться не комусь там — нам».

Та думати — одне, а треба ж було щось і робити. Що?

В тім то й ба, що хлопчина той знав уже, що має робити. З кожним днем, тим паче з кожним роком все глибше та глибше проникав він у суть суспільного життя людей і одкривав собі на нього очі.

А суть, якщо коротко, така.

То тільки тим, хто дивиться на світ із своєї так чи інакше забезпеченої хати, видається, що зараз, коли немає війни, усе гаразд. Насправді не так воно. І знаєш, чому? А тому, дівчинко гожа, що не всі так живуть, як живемо ми. З чотирьох, точніше, близько чотирьох мільярдів землян, що мешкають нині на нашій планеті, п'ятсот мільйонів голодує, п'ятсот мільйонів живе впроголодь, десять тисяч щотижня вмирає з голоду.

Уловлюєш, чим це загрожують людству?

— Та здається.

— А це ще ж не все. Виявляється (бачиш, знову виявляється), що, незважаючи на голод і високу смертність від голоду, населення нашої голубої планети помітно, дехто схильний думати навіть, що катастрофічно, зростає. На землі щоденно народжується двісті тисяч маленьких громадян, а щороку — сімдесят п'ять мільйонів. Щоб прогодувати таку кількість людей, треба щорічно збільшувати виробництво хліба і всього, що може їсти людина, на десятки мільйонів тонн. Ну, а що маємо насправді? А те, люба дівчинко, що коли брати світ у цілому, то в ньому за останні десять літ не збільшилося виробництво продуктів харчування, як ми того хотіли б, а зменшилося.

Не вдавтимуся до причин, навчатимешся, сама дошукатимешся. Скажу інше: який вихід із цього становища і чи є він взагалі?

Є. Безперечно, є! Але різні люди шукають його по-різному. У нас в Радянському Союзі щороку наростають темпи виробництва продуктів харчування. Якщо цікавилася, то повинна знати: п'ятнадцять років тому колгоспи

України збирали по дванадцять-п'ятнадцять центнерів зернових із гектара, зараз збирають по тридцять п'ять — сорок. Коли приглянутися до іншої галузі сільськогосподарського виробництва — м'ясо-молочної, стрибок буде ще разючіший. Не можна сказати, що й за рубезем не думають про це, та наслідки, як бачила, не дають підстав веселитися. Тому зарубіжні вчені пропонують: штучно зменшити приріст населення.

Це — пропозиція поміркованих людей, тих, що справді шукають розумного способу зарадити лихові. А що буде, коли вишукаються й такі, що захочуть розв'язати проблему народонаселення на землі і забезпечення земель їжею за допомогою зброї?

Отож і виходить, шановна Наталочко, що, коли ти підеш на той факультет, що й Мишко, ти прилучишся до великого діла: боротимешся за матеріальний достаток, а відтак за мир і благодать на землі. Бо примноження достатку — один із найрадикальніших способів цієї боротьби.

— Як же я його примножуватиму, Павле Пилиповичу?

— Повчишся — довідаєшся. Про те, як примножують наші колгоспники, чула?

— І чула, і бачила якось.

— А що, крім землі, дає ще людям їжу, га?

— Мабуть, море.

— Не мабуть, а точно. На море, якщо хочеш знати, у людства має бути більша надія, ніж на землю. Не віриш? Дивуєшся? То слухай, що скажу. Як, по-твоєму, багато зараз по наших містах та селах виловленої в морях та океанах риби?

— Не знаю, як у селах, а в містах є.

— Саме так, є. Риби ми споживаємо, щоб ти знала, всього один процент дорівняно з усіма іншими продуктами, що їх дає людям земля. Один, розумієш! А скільки може бути?

— Не знаю.

— Так ось, щоб знала і не вагалася, якою дорогою йти тобі, скажу таке: якщо земля годує зараз чотири мільярди людей і не може повністю нагодувати, то моря та океани, коли використати лише рибні та рослинні ресурси, що є в них зараз, зможуть забезпечувати щорічним харчуванням скільки б ти думала? Двісті тридцять мільярдів чоловік!

— Ого!

— Це ще не ого, Наталю. Це коли розумно використувати лише той органічний світ, що є в них. А що ж буде, коли люди навчатися вирощувати в морях та океанах для себе продукти харчування, коли вони матимуть в океані, як і на землі, ферми по вирощуванню водоростей, риби? Багатства океану, в тім числі й харчові, будуть, по суті, невичерпні.

Отаке-то, Наталю,— кажу, помовчавши.— Резерви у землян є, і величезні, комусь тільки треба освоювати їх. Той хлопчина, про якого я казав тобі, немало поту пролив і штанів витер, поки збагнув це, зате коли збагнув, чуєш, коли збагнув, відчув себе не просто заново народженим на світ,— покликаним жити для світу. А то багато важить, дівчинко. У його серці б'ються тепер, як би це тобі сказати... ага, б'ються хвилі двох океанів: того, всесвітнього, і цього, людського, що кличе шукати, творити, дерзати й мріяти.

Наталя — сама увага. Сидить, світить зосередженим личком, оченятами.

— Мама так і казали мені,— осміхнулася своїм думкам,— Павло Пилипович — романтик, він навчить тебе весело дивитися на світ і почувати себе господарем у світі.

— А до чого тут Павло Пилипович? — прикидаюся наївним.

— Бо той хлопчина з рибальського села — то і є ви.

— А може, й не я.

— Ви, я ж дещо знаю про вас.

— Ну, і що скажеш на мою казочку?

— Двох думок не може бути, Павле Пилиповичу: казка ваша цікава і зваблива.

— А перспектива? Ти про перспективу кажи.

— Перспектива тим більше.

— То, може, по руках, га?

— А чом би й ні? Ось тільки чи зважуся їхати в океан, як ви, не знаю.

— Бо не їдила. Раз поїдеш, потім пряником тебе звідти не виманиш.

— А Мишко теж вашою стежкою йде — на моря і океани?

— Аякже! Щоб син та йшов не батьковою стежкою?

— Тоді... тоді й я піду нею.

Мій від'їзд із науково-дослідною експедицією Інституту океанології завжди супроводжується парварком. Як же, їду надовго, і їду не кудись там — у Великий, або Тихий, океан. Посудина у нас надійна — експедиційне судно «Витязь» знають усі, в тім числі й наша найменша — Валя, але їду я не на день і не на тиждень; цілий рік бовтатимусь під усіма вітрами і на таких широтах, що домашнім подумати буває страшно. А ще ж буде спуск під воду й тривала праця під водою в спеціально оснащених для цього лабораторії. Хто-хто, а Люба знає: я й у пекло полізу, аби відшукати й добути з океанічних глибин те, заради чого їду. Отож мені потрібне буде в експедиції одне, друге, десяте. Все лежатиме, звичайно, на своєму місці, та на все треба показати пальцем — щоб бачив, щоб знав. А ще ж матиму словесні застереження, накази, від дітей — замовлення. У Мишка — свої, у Валі — свої, такі, до речі, численні, що без списку не обійдеться. І без нагадувань, де лежатиме список, теж.

— Ну, а тобі що привезти з дна океану чи з островів у Тихому океані? — влучаю нагоду й спиняюся перед мовчазною, хоча й схвильованою не менш, ніж усі інші, Наталею.

— Самі приїздить, Павле Пилиповичу. Більше нічого не треба.

— Таке скажеш, — жартую, але й приглядаюся до неї: ця дівчина таки більше, ніж інші, збентежена. — Куди ж я дінуся? Приїду, звичайно! Ну, а тобі наказ, — на інше зводжу розмову. — Учитись і вчитись. Щоб я пишався, коли приїду, а не червонів, чула?

— Можете не хвилюватися, Павле Пилиповичу. В напіді беручка, не осоромлюсь і вас не осоромлю.

— От і добре. Житимеш в одній кімнаті з Валею. Якщо заважатиме, приструнч. Ти старша, маєш повне право.

Цього разу Наталя не поспішила згоджуватись. Стоїть, дивиться під ноги й ламає, хвилюючись, пальці.

— Я, Павле Пилиповичу, хотіла оце сказати... Воно, може, й незручно хвалитися таким перед від'їздом, та мушу. Я, Павле Пилиповичу, піду від вас.

Застиг з несподіванки, чую, таке відчуття на душі, ніби дав хтось ляпаса.

— Оце новина, скажу тобі. Звідки у тебе така примха? Любо, ти чула? — звертаюся до дружини.— Наталя хоче йти від нас.

— Куди і чого?

— Спитай ти мене, а я тебе. Справді, Наталю, куди й чого?

Паленіє з сорому, та все ж оговтується й пояснює:

— В університеті дають мені гуртожиток. Ну чого я буду набридати вам, заважати Мишкові, Валі? У них свої уроки, у мене — свої.

— Валя ж ходитиме на уроки вранці, ми з тобою — після обіду, — пробує урезонити її збентежений не менше, ніж я, Мишко.

— Справді, — підтримую його, — до обіду кімната завжди буде вільна, готуйся собі на здоров'я.

В розмову втручається Люба, патякає жартома: це Мишко винен; доручили йому шефство, то він і перестарався, встиг набриднути за цей місяць. Але вона, Любов Омелянівна, бере на себе приструнчити Мишка, поставити всіх і все на місце: почнуться заняття — до Наталі йому зась.

Підходить, обіймає дівчину, та надаремно все те. Наталя лишилася при своїй думці: вона домовилась уже в деканаті, їй незручно відступати назад.

— Ось цього не сподівався від тебе, — ображаюся. — Гордуєш нами, чи що?

Вибачається, просить нічого поганого не думати; вона ходитиме, вона до кінця днів своїх вдячна буде за все добре, що зробили для неї, але жити піде-таки в гуртожиток.

Люба торкається моєї руки. Облиш, мовляв, я пізніше погомоню з нею і постараюся вговорити.

— Чи ти по собі не знаєш, — сказала опісля, як лишилися вдвох, — незручно їй почувати себе пригрітою сиротою.

«Воно то так, — досадує. — Я сам, будучи на її місці, нізащо не залишився б у чужій родині, вважай, на чужому хлібі. Але за що ж вона житиме? Покладатиметься на саму лиш стипендію?»

— Ти вже візьми цей клопіт на себе, — кажу дружині. — Або перемани її згодом, або допомагай якомсь. Тільки делікатно, чула?

То був клопіт усіх переддорожніх днів, навіть дороги. Лише на базі, перед виходом у Тихий океан отримав від

Люби листа і заспокоївся. «Усе гаразд, — писала. — Дарочка, виявляється, приберегла для доньки деякі грошенята; на них Наталя і вчитиметься рік, другий. Та й брат Василь закінчив уже морехідку, обіцяє не забувати сестру».

VIII

Коли то правда, що людина народжується для любові і що любов — найбільша людська щедрість, то чим можна виміряти ту щедрість, на яку здатний кожен із нас у повсякденній праці? Вона ж не якийсь там спалах, вона — наше одвічне й довічне горіння, не просто уподобання — місія, творчість, щось значно вище й значиміше за звичайну закоханість, в усякому разі, здатна штовхнути нас на більші й триваліші, ніж родинне почуття, оддачі. То — утаємничене покликання, вища категорія людського призначення на землі?

Може, так, може, й інакше. Одне знаю: відтоді, як океанологія стала для мене професією, а намір освоїти світовий океан — принципом із принципів, своєрідним *aut vincere, aut mori*¹, життя моє справді стало горінням, а горіння — найбільшою втіхою, таким собі постійним летом до найзаповітнішого.

Наша тихоокеанська експедиція — не перша в наукових пошуках моїх колег. Їй передували дослідження в Чорному й Баренцовому морях, потім — на Далекому Сході, в тропічних та субтропічних широтах. І все ж ця, остання, всім видається особливо цінною. Такі скарби вилучили в глибинах, такі записи-спостереження зібрали з океанографічних та метеорологічних буїв, що на радощах і сп'яніти можна. Роботи буде! На роки, і не тільки для учасників експедиції, для всіх, хто працює в сфері наших наукових зацікавлень. А то — втіха серцю, і неабияка, тим паче що експедиція не обмежувалася вивченням океану, природи глибин та погоди глибин, вона створила в найбільш перспективних точках маршруту постійно діючі дослідні станції, які за рішенням Міжнародної океанологічної комісії ввійдуть до Об'єднаної глобальної системи океанських станцій, тієї унікальної з точки зору сучасної науки системи, котра постійно здійснюватиме спостере-

¹ Перемоги або смерті (лат.).

ження за океанами й передаватиме записані приладами дані на далекі відстані.

Океанологія, як і космологія, стає об'єктом найпильнішої уваги у вченому й просто цікавому до наукових відкриттів світі.

На допомогу дослідникам стає найновіша і найсучасніша техніка, прилади та пристрої. А то теж радість і надія. Бо ми не одинаки вже і не просто ентузіасти, ми — організація, сила.

Літак після постійної хитавиці в океані видається вакуумною кабіною, закинutoю в захмарну височінь, — туди, де немає ні вітру, ні хвилі, де панує рівновага й цілковитий спокій. Тільки й нагадування про політ, що гул моторів. Постійний, розмірений, а все ж гул.

Колись мало не півмісяця треба було добиратися від Владивостока до Москви, тепер усього лиш півдобы. Міняються часи, скорочуються й відстані. Серце людське на що вже чутливий барометр, а й воно не встигає переорієнтуватися за дорогу. Всього лиш кілька годин тому сльози бриніли в очах від розчуленості, що її зродило прощання з експедиційним судном, тим надійним захистком і привітною домівкою в океані, а вже треба забувати все те, час і відстань зобов'язують настроюватися на зустріч із рідними. Як вони там? Що вони там? Листи були скупі: живі-здорові, скучаємо. А чи всі такі вже здорові, чи в усіх так уже й гаразд? Може, відписуються? Молодь на здоров'я не повинна б скаржитись. А Люба? Усе і всіх звалив на її плечі, мабуть, ніколи було й подумати про здоров'я. Валя дитина ще, вітер у голові свище. Мишко ніби й дорослий, та не вмів бути дорослим, нехтує материними пересторогами, усе норовить робити по-своєму. Люба не скаржилася ніби на них, але й не хвалилася ними. Ані Мишком, ані Валею. Як і Наталею, між іншим. Не було чого писати чи не хотіла писати?

— Літак прибуває в столицю Радянської України місто-герой Київ! — чую голос стюардеси.

Аж ось коли час уповільнив ходу й плуганиться, мов віслук на ріллі. І літак нарочито звільна заходить на зупинку, і стюардеса не поспішає відчиняти двері. А ще ж до аеровокзалу треба буде добратися.

Як я скучив, виявляється, за Києвом, за своїми кривими в Києві. Серце не набудеться від хвилювання. Телеграма ж пішла, там, у гурті, стоять, певно, і ждуть мене наші.

Перший вивалююсь із літака й одразу ж підношу руку, махаю, не розрізняючи, де свої, де чужі, рукою. Помітили чи не помітили мене, не розберу. Усі пориваються назустріч пасажирам, і всміхаються, і вітають, і ждуть. Через те й втрачаю терпець, більше, ніж інші, прискорюю ходу.

— Та он же татусь наш! — нарешті помічає й біжить мені назустріч Валя. Якась мить — і вона повисає вже на шиї, сміється, ніжитьсь й повискує на radoщах.

Так і наближаюся до своїх — в обіймах із донькою.

— Мати рідна! — сплескує руками Люба.— А борода яка!

Обіймаюся з нею, потім — з Мишком. Роблю крок до Наталі і чомусь свиняюся перед Наталею.

— Павле Пилиповичу! — виручає дівчина.— Ви це чи не ви?

— Не схожий?

— Аніскілочка! Не знаю, куди й цілувати вас, геть заросли щетиною.

— Таж мода тепер така! — підставляю щоку й помічаю краєчком ока, як вона подорослішала за цей рік.

Обіймаючись і галасуючи, простуємо гуртом до колег моїх, що виїхали привітати свого непосиду мандрівника, а вже з колегами — до машин. В метушні, серед потоку радощів встигаю завважити все-таки: як не мішався б паш гурт, де не стали б і як не стали б, Мишко й Наталя завжди вкупі, завжди під руку. Навіть тоді, як настав час від'їздити з аеропорту і я махнув їм: «Сідайте», — як стояли, так і лишилися стояти.

— Ідьте,— сказали,— ми на автобусі доберемося.

Признатися, здивований був усім тим і не втримався, запитав, коли всілися:

— Що з ними, Любо?

— А що?

— Дуже вже хиляться одне до одного. Дружать?

— Хм,— посміхнулася.— А чому б їм не дружити?

Заїкнувся було сказати: дружба дружбі — різниця, та відчув, як лягла мені на руку застережлива Любина рука, й утримався.

— Про це і вдома буде час поговорити. Скажи про себе: як плавалося, що виловив?

— Це така довга пісня,— плачу їй тим же,— не лише дороги, дня не вистачить, щоб розповісти про вилов. А ось про плавання можна сказати й зараз: наплавався,

рідні мої, ось так,— чиркнув собі рукою під горлом,— сподіваюсь, на кілька років удовольнився.

— Не на все життя, лише на кілька років?

— Що ти, Любо. Той, хто каже: на все життя,— тому на землі, вважай, і робити вже нічого.

Дома всі запобігали переді мною і догоджали мені, мов болячці. Воно й не дивно: цілу вічність не бачилися. А ще ж і подарунків навіз, не тільки в малої, у дорослих ширяться від радості й горять вдоволенням вогником очі.

— Ну, тату,— казали діти.

— Ну, Павле Пилиповичу,— пашіла на лиці і всміхалася отими Дароччиними ямочками на щоках Наталя.— Це таке диво, таку радість привезли ви нам, аж серце заходиться.

Примічаю й іншу переміну в Дароччиній Наталі: вона обжилася за цей рік у нас, почуває себе як удома. Коли треба було готувати для мене ванну, перша накинула халат і шмигнула до ванни, коли настав час сідати за стіл, вертілася біля Люби і все допитувалася: «Це можна вже ставити? А це? А це?»

Старанність її тишила серце, тим паче що й Наталі, з усього видно, приємно почувати себе своєю у нашій хаті.

За столом тільки й розмов що про мої мандри, про далекі країни та народи, відвідані в тих мандрах. Більше за всіх набридала, звичайно, найменша. І те їй, татку, скажіть, і інше, коли пообідаємо, не забудьте показати. Змушений був перебирати до своїх рук ініціативу: це з якого часу таке повелося в нас? Все батько та батько. А ви коли розкажете, як навчалися, як поводили себе тутечки? Ану лиш, доповідайте, що і як.

Коли відзвітувалася Валя й показала на завершення табель успішності, глянув я в той бік, де сиділи Мишко з Наталею, і, не замислюючись, спростодушничав:

— Тепер ваша черга, товариші студенти.

Син зиркнув на Наталю, Наталя — на сина, й обоє зніжковіли.

— Що, похвалитися нічим?

— Та ні,— виручає їх Люба,— хвалитися є чим, соромляться тільки. Балю,— звеліла малій,— піди на кухню й перемий, поки ми поговоримо тут, вивільнений посуд.

— Встигну ще, мамо.

— Мені потрібен він, чуєш?

«Щось не те»,— міркую собі й чекаю Валюшчиного зникнення, як приречений чийогось заступництва.

— Я слухаю,— підохочую сина.

Та Мишко не поспішає з поясненнями.

— Кажіть ви, ма.

— Отаке,— усміхається Люба, проте одразу ж передумує й обертається в мій бік.— Тут ось яке діло, батьку. Поки ти плавав і шукав у морях та океанах порятунку для людства, оці двоє людей полюбилися і просять нашого благословення на шлюб.

Про все міг догадуватися і всяке передбачати, а до такого-от, їй же богу, не здатний був би додуматись. Дивився на геть спаленілих дітей і чомусь бився над одним-єдиним питанням: хто з них більше ніяковіє від того, що повідала Люба: Мишко чи Наталя? «Таки Наталя»,— переконував себе і, здається, не без підстав: мов півонія, червоніла за столом і, як квітка півонія, хилила в тривожному чеканні голову.

— Та-ак,— озвався по довгим мовчанні, хоча й озвавшись не знав, як треба поставитися до наміру цих соколят.— І це серйозно? Ви справді любите одне одного?

— Любимо, тату,— бере на себе сміливість Мишко.

— А може, то вам тільки здається? Може, ранувато ще, га, діти?

— Ну чому ранувато?

— Як-то чому? Одне, дуже молоді ще, а друге, перший курс тільки-но закінчили. Ви ж казали, йдете на біологічний факультет заради великого й святого діла, вам же ще вчитися та й вчитися. Подумайте: на те, щоб закінчити університет, потрібно ще чотири роки. Не багато й не мало — чотири! А аспірантура, а захист дисертації, яку Мишко, здається, збирається писати?

— Та, може ж, ми, тату, тому й хочемо бути укупі, що маємо намір серйозно вчитися,— обороняється син.— Тоді ж нас ні на які гулі вже не вабитиме, ні до чого іншого, крім науки, не пориватимемося.

Мабуть, розгнівався б, коли б його безпосередність не підбивала на сміх.

— А ти, Наталю, теж так думаєш?

— Атож.

— Чого ж тоді тікала від нас рік тому?

— То ж рік тому, Павле Пилиповичу.

Сміюсь-таки з них, одначе незлим, добрим сміхом, і це підбадьорило дівчину, зиркнула на мене раз, зиркнула і вдруге.

— А не пошкодуєш потім і не передумаєш, га, Наталочко?

— Що ви, Павле Пилиповичу. Чи я... чи я не знаю себе? Мишко хороший. Якщо вже на те пішло, то можу сказати вам... можу запевнити вас: я вдвічі дужче любитиму його, ніж він мене.

— Е-е,— серйознішаю,— щось ти заговорюєшся, дівчино. Чого ж би це дужче та ще й удвічі?

— Бо я... бо я його й за маму маю відлюбити. Вони мені так і сказали, коли йшли до лікарні: «Дуже хочу, дитино, щоб ти була щасливою, а вивести на щасливу дорогу, мабуть, уже не матиму снаги. Одне можу поради-ти: не ганяйся за легким щастям. Воно ніколи й нікому ще не падало до ніг, мов манна небесна. Лиш тільки той буває по-справжньому щасливий, хто інших здатний винагородити щастям. Ну, а коли таке станеться, коли доля усміхнеться тобі, відлюби, дитино, й за мене. Знай, я буду потішена тим».

Мені аж моторошно стало від Дароччиних слів: переповідаючи їх, дівчина чомусь весь час дивилася на мене.

Мабуть, відчув себе спійманим на шкоді. Глянув на дружину і ще більше наробив дурниць: схопився, вийшов з-за столу, пройшовся збуджений по хаті, зрештою збагнув: Люба може казна-що подумати,— й підвищив несподівано для всіх голос:

— То чого ви від мене хочете? Чи батька, та ще такого непосидючого, як я, треба питати, одружуватись чи не одружуватись вам? Ви матір, Любов Омелянівну, запитайте он. Не мені ж доведеться няньчити ваших дітей, а їй. Отож на цьому давайте і станемо: якщо ви справді любите одне одного, та ще так, що не можете вже одне без одного, а Любов Омелянівна згодна няньчити ваших дітей, так тому й бути, я не заперечуватиму, одружуйтесь.

Наталя тільки підбадьорилася, якимось по-іншому зася-яла й винагородила мене тим сяйвом, а Мишко такий, що й випурхнув би з-за столу, коли б зручно було.

— Спасибі, тату,— подякував.— Я давно знав: ви у нас найкращий тато в світі.

— Не спіши дякувати,— хоч і жартома, але приструн-чую його.— Ми не чули ще, що скаже мати.

— А що ж я скажу,— Люба обняла й пригорнула до себе Наталю.— Не знаю, як Мишкові, а мені Наталочка дуже й дуже подобається. Я охоче візьму її собі за невістку.

— Ну, якщо так, тоді й по чарці не гріх ще випити. Наливай, мати, коли в тебе є що наливати.

— Знайдемо,— сміється Люба.— Чого-чого, а цього добра не тільки на заручини, на велелюдне весілля знайдемо.

— Про весілля таке вам скажу,— користуюся згадкою.— Весілля, діти, поїдемо гуляти в Кирилівку. Там ваша земля, там ваша рідня, там і побажаємо вам щасливої долі.

ІХ

Кому-кому, а мені ніхто вже не закине, що не бачив світу і людей у світі. На Чорному морі немає такого порту, де не бував би, і такої шпарини, котрої не обнишпорив би. А далекосхідні моря, а береги Філіппін, Нової Зеландії, Полінезії, а дрібні і найдрібніші острови в південних широтах? Плавав там, де іншим і не снилось, чого тільки не набачився у своїх далеких і найдальших плаваннях, а наш, кирилівський, берег як був, так і лишається наймилішим. І море наймиліше. Таке воно лагідне й таке привітне, немовби хоче сказати тією лагідністю: я — своє.

Ніде правди діти, не завжди буває наше море прозорочистим, а все ж на всьому його північному побережжі кирилівські води чи не найпрозоріші. До Бирючого острова стрілою вилетіла в море піщана коса, у протилежний бік від нашого мису (я так і називаю його тепер Еспекрас) мало не до самої Степанівки жовтіє під сонцем піщаний пересип. Могла б руйнуватися й каламутити воду прибережна круча, та її, як і весь мис, захищає від розбурханого моря піщаний пляж.

Хтось необізнаний здивується: зачарували Кирилівку і її крутий берег, чи як це розуміти? Та мені не випадає дивуватися. Уся заковика в тому, що північні береги Азовського моря найбільше руйнує східний вітер — левант, а наш берег ухитрився стати до нього обличчям, отож він не забирає в найлютіші пори року кирилівський пляж, навпаки, нагортає його й лишає незайманою Кирилівку, мис Еспекрас.

Гарний він у нас, пляж, другого такого й шукати годі. Одне, широченний, а друге, тягнеться в один і другий бік від села на десятки кілометрів. Пісок дрібний і чистий, як перемитий, і не лише на пляжі, у морі теж. Коли б Ялті чи Одесі такий пляж, вони озолотилися б як курорти. А втім, Кирилівці курортних теж не бракує. До війни тільки грязелікарня та кілька піонерських таборів тулилися при березі, тепер весь центр під піонерськими таборами та пансіонатами, у пересипі, на косі, що йде на Бирючий, теж пансіонати та й пансіонати. Не село — курорт. Казав голова сільради, за сезон тільки тих, що відпочивають диким способом, до вісімдесяти тисяч відвідує Кирилівку. Підеш на вулицю — вирує люд, підеш на пляж — теж вирує. А вночі наша Кирилівка наче святковий корабель, що вийшов у море позмагатися з хвилями: за десятки кілометрів видно її.

— Ледве розшукала вас, — чую знайомий голос. Підводжусь — тітка Марійка, моя теперішня сваха.

— Такі непримітні?

— Та й непримітні. А більше через те, мабуть, що так багато вас на пляжі. Мов комашні... Де ж це діти?

Я теж розшукую і, не нагледівши ні Мишка, ні Наталі, поспішаю заспокоїти сусідку догадкою:

— Мабуть, у морі. Так і є, аж он де вони.

— Ой лишенько, — лякається сваха. — Нащо ж ви дозволяєте їм так далеко плавати?

Сміюсь із старої й кажу, заспокоюючи: хто-хто, а тітка Марійка повинні знати, чому дозволяємо, ми ж із їхньою Дарочкою за молодощів не кращі були.

— Та воно так, — осміхається, хоч згадка про доньку й кладе на її осміх печать ледве помітного суму. — Але нащо ж дозволяти дітям переймати від батьків гірше?

Вона безмежно любить свою внучку, певен, більше, ніж любила колись Дарочку, а через внучку й мого Мишка. Мов дитина, зраділа, коли побачила Наталочку на своєму подвір'ї, а почула від мене: «Ну, тітко Марійко, хочете чи не хочете того, а будемо, мабуть, сватами», — і зовсім стерлася. Не сплакнула, як сподівався (дивне спостеріг я за старими людьми: вони не такі тонкосльозі, як молодші), одначе бачив: і засвітилась, і заметушилася по-іншому сусідка, здавалось, аж помолоділа на radoщах. А по весіллі не пустила від себе внучки. Так і сказала при всіх: «Ви, свате, і ви, свахо, як хочете, вам, може, й ліпше спатиметься в материній хаті, а Наталочку з Мишком

я беру до себе. Жодних курортних на літо не візьму, хай їм, голуб'ятам моїм, і спокійно, і затишно буде у бабиній хаті».

Щоб не ображати старої, так і домовилися: житимемо нарізно, а столуватимемося вкупі.

— Кличте їх, — наполягає все-таки сваха. — Чи то мислимо, так далеко плавати, обідати пора вже.

Люба заспокоює її, а я підходжу ближче до берега, махаю капелюхом: ей, ви, плавці, виходьте з води, бо перепаде вам на горіхи!

— Ходімо й ми скупаємося перед обідом, — бадьорить ся, дивлячись на дітей, Люба.

— З запливом чи без запливу?

— Якщо й із запливом, то не далі забурунтя.

Беру її, як за молодості, під руку й спонукаю йти. Після пляжу морська вода видається крижаною. Дружина радісно скрикує, просить не дуріти в воді: чи до лица таке батькові жонатого сина та ще й доктору наук? Та я, певно, не встиг ще відчутти себе батьком жонатого сина, оббризкую, а потім занурюю у воду Любу, сам ховаюся від неї під водою.

Усім нам подобається Кирилівка, можливо, саме тому не пориваємося на кримські та кавказькі курорти, хіба тоді лиш робимо виняток, як відпустка припадає не на літо. Лікуватися нам поки що немає потреби, а для відпочинку Кирилівка — благодать. Давно примітив: їду сюди стомлений, такий нервово виснажений, ніби викручений, а побув у Кирилівці два-три дні — і вже почуваю себе бадьорим, при силі. Такими чарами володіє наша Кирилівка, чи таке в нас море, лимани поблизу моря? А може, все це простіше пояснюється: тому й оживаю, повертаюся душею і тілом до дитинства, що ходжу по слідах дитинства? Га, що, коли сила, зачерпнута з слідів дитинства, і є вони, чари? Але чому ж мені буває й сумно на цих слідах, надто тієї хвилини, коли виходжу на побачення з ними сам? Таки шкодую, що втратив тут Дарочку, а з Дарочкою й те, чого мені ніхто й ніколи не дасть уже? А Люба, а наука, усе, що є тепер для мене і щастям, і горінням, і життям?

«Ет!» — жену від себе наповратливу думку й пливу наввимашки углиб, на друге забурунтя.

Тіло звиклося вже до води, тілу така приємність від прохолоди, що її дає море, від збудженої прохолодою здорової сили, здається, плив би та й плив отак, не відаючи,

що таке втома й що таке сум, звідки вони приходять до нас, коли довкола така краса, таке привілля і така втішна та зваблива голубиць.

— Еге-ей! — чую Любин голос.— Куди поплив ото? Ану, вертайся, теж мені, змалився.

Вергатися то й вергатися. Люба старша в нашій родині, Любі не можна не коритися.

Спочинок після плавання не менша втіха для душі, ніж саме плавання. Лагідно гріє сонце, пливе по тілу і влягається, упокорена тілом, млість. Хочеться склепити очі й пливати отак, розслабленим і потішеним, куди несе хвиля. А чому б і не пливати? Усі ми підвладні цій слабкості — жадати приємного і бути вдоволеними від того, що нам приємно.

— Чого змовк? — схиляється наді мною Люба й торкається, жартуючи, кінчика носа.— Все думаєш?

— Може, й думаю.

— А про що?

Обіймаю її, жартую з нею, а тим часом вирішую: «Казати чи не казати, що мене бентежить, коли буваю в Кирилівці?»

І таки не кажу, іншим пояснюю свою задуманість:

— Тішусь особистим щастям, Любо, тим, що в мене є ти, що в нас так гарно склалося життя, що в дітей наших складається воно непогано, точніше сказати, краще, ніж у нас.

— Схоже на правду, а проте не віриться, що це вся правда.

«От пронира, догадується-таки. Що ж я скажу тобі, цікава жінко? Я справді щасливий, що в мене є ти, що з тебе вийшла гарна дружина, а ще краща мати, що лишаєшся, незважаючи на солідний вік, моложавою, просто-таки звабливою жінкою. Але, дорога моя Любонько, щось мені й болить, коли приїжджаю до Кирилівки. Ти хочеш знати, що? А чи треба? Та й що я скажу тобі, коли сам до пуття не знаю? Чую, болить, чогось мені став шкода, коли подамся самотній на село, до кирилівської кручі над морем, а чого, не доберу. Таке відчуття, ніби втратив тут щось винятково гарне, єдино можливе, а віднайти не можу. Але повір мені, мій добрий, мій догадливий друже: тобі цього не треба знати».

Таки не відшукав би, мабуть, у закамарках своєї пам'яті переконливе пояснення ані для Люби, котра не зовсім вірила мені і ждала пояснень, ані для себе, коли б не

нагодилася тієї миті й не допомогла мені в моїх пошуках Наталя. Вибігла з моря весела, але й тремтяча, аж поси-піла з холоду, ховається за мене й просить-благає смію-чись:

— Татку, захистіть, Мишко пустує!

Схоплюю на ноги, вволю її волю та одразу ж і кажу повчально:

— Віп чоловік твій, учись тримати в руках. Я ж не завжди буду поруч.

— Ага, його утримаєш, такого здорованя.

— А ти не силою, норовами тримай.

Мишко перший вгомоняється й лягає грітись на пісок.

— Вчіть учепого,— зауважує мені,— їсти хліба пече-ного.

Сміємось, жартуємо, тішимося тим, що нам весело з дітьми, а найбільше — що вони у нас щасливі діти.

— Баба Марійка щойно була тут,— кажу молодятam,— на обід кликала. Отож грійтеся і не забувайте: часу в нас обмаль.

— Тоді у воду та й додому,— пропонує Мишко.

— Можна й так.

Наталя перша схоплюється, обсипає Мишка піском й утікає, вдоволена своєю витівкою, до заплеску. Стоїть ве-села, виструнчена й така граціозно-прекрасна в своїй стрункості, як і в своїх веселошах, ну крапелька в кра-пельку мама!

Син не прощає, звичайно, теж схоплюється й женеться за своєю прудконогою, мов серна, дружиною по твердому й вільному від пляжників заплеску.

«Тільки не перечіпляй,— боюсь за нього.— Чуєш, сину, тільки не перечіпляй!»

А проте швидко й заспокоююся: Мишко важчий за На-талю, йому не наздогнати Наталі. Це, видно, розуміє й наша невістка. Біжить і сміється з невдахи-чоловіка, аж виляски йдуть від її дзвінкого сміху понад кручею, у мо-їм серці.

«І це та дитина,— звертаюся через роки та відстані до її матері,— це та дитина, через яку, по-твоєму, треба бу-ло розлучитися нам? Дарочко, Дарочко! Як же ти могла подумати таке?»

Аби не виказати себе Любі й не постати підозрілим перед Любою, обертаюся до моря, довго й прискіпливо дошукуюся чогось у морі. І вже тоді, як погамував, здава-лося, в собі щем, раптом відвідала мене й освітила зсе-

редини давно розшукувана, але так і не розшукана думка-відповідь на оте: чого мені тоскно буває в Кирилівці і саме на самоті?

Аж пробудився з несподіванки. Леле, як просто все це пояснюється! Та тому ж і переслідує на кирилівських стежках сум, що вони нагадують про колишнє, а колишнього, як не крути, уже не повернеш. Я не можу зараз бігати по заплеску так, як бігає Наталя з Мишком, як бігали свого часу ми з Дарочкою. І сміх у мене не той, що в моїх дітей, і радість не та. Всьому свій час і кожному свій час. Життя на цій землі, під цим благодатним сонцем не переривається, то правда, але воно щораз починається заново, і вся суть, уся заковика віднайденої щойно істини в тому, що починають його інші. А що вдієш? Еге, що? То тільки морю дано завжди набігати на берег, творити вічні обійми з берегом. Більше на землі нічого немає вічного. Тут уже, казав один, хоч плач, хоч скач, а не переінакшиш. Єдина лишається втіха: на зміну нам прийдуть наші діти, на зміну нашим дітям прийдуть наші онуки. Життя, кажу, не перериватиметься. Важливо, аби кожен з нас мав що передавати в спадок, а ті, кому передаватимемо, були достойні сподіванок, завжди і скрізь пам'ятали обстоювану в боях і труді істину: *salus populi suprema lex esto*¹.

1968

¹ Благо народу — найвищий закон (лат.).

СЛОВНИК ДО РОМАНУ «СІВЕРЯНИ»

- Берегині — річкові русалки.
Биричі — посланці, оповісники княжого наказу.
Біла Вежа — фортеця на Дону, поблизу сучасного Калача.
Валечний — завзятий.
Вевериця — білка.
Вервь — одиниця адміністративного поділу.
Весь — село.
Вира — грошовий штраф, який доходив до 80 гривень. Той, хто не міг оплатити його, ставав холопом (рабом).
Вирай — потойбічне царство, куди, за віруванням стародавніх слов'ян, відходили померлі.
Вия — шия.
Вогнище — княжий двір, оселя.
Вогнищани — ті, що перебувають на службі у князя.
Волкви — віщі люди, які жили по зарослях, у дуплах дерев.
Вудол — ідол.
Гості — купці, які бувають з товарами в інших країнах.
Гривня — найбільш поширена монета у стародавніх слов'ян. Жінка могла заробити за рік одну гривню, що дорівнювала вартості одного вола.
Гридень — воїн княжої дружини.
Гридниця — приміщення, в якому влаштовувались банкети для гриднів.
Гудці — музиканти.
Дажбог — бог сонця, за іншими відомостями — і бог сіверян.
Десниця — права рука.
Дибадж — дорога заморська тканина.
Дитинець — кремль, в якому перебував князь із дружиною і придворними. Завжди був добре укріплений.
Забороло — поміст на міській стіні з захисним щитом, свого роду бруствером.
Зегзипця — возуля.
Ісполчатися — об'єднуватись у полки, брати участь у боях.
Ітиль — столиця Хозарії. Стояла в дельті р. Волги, поблизу сучасної Астрахані. Волга теж називалась хозарами р. Ітиль.
Кабот — верхній одяг, на зразок свити чи кафтана.
Казеран — західна частина Ітиля.
Калансува — шапка із дибаджу з хутряним околицем.
Кендер-хакан — один із найбільш визначних сановників у каганаті.
Комонник — вершник.
Корзно — плащ.

- Ладо — коханий.
- Ланіта — щока.
- Ловчий — той, що відав княжим полкованням і взагалі бере участь у полкуванні.
- Ложниця — опочивальня.
- Марена — солом'яне опудало, надіте на палицю, неодмінна приналежність купальських ігрищ.
- Митники — дрібні збирачі податків.
- Морана — смерть.
- Нарочитий муж — посланець із знатних мужів.
- Ногата — золота і срібна монета у стародавніх слов'ян. У гривні було 20 ногат.
- Оземственець — вигнанець.
- Окольний град — передмістя, де жили всі градські люди, крім князя і його знаті, власне, саме місто без резиденції князя — дитинця.
- Окольничий — завідуючий приготуванням приміщення для князя.
- Острог — фортеця. Тоді такою фортецею було все місто, обнесене стіною, з глибоким, виповненим водою ровом.
- Отроки — молодші дружинники, які виконували у князя обов'язки придворних слуг, охорони.
- Ошуюю — ліворуч.
- Паволока — шовкова тканина.
- Полісун — пастух, вовчий бог, який, за повір'ям сіверян-язичників, турбується про те, щоб було що їсти воякам, і жене їх туди, де має бути війна.
- Посадник — виконуючий обов'язки князя у місті, де посадив його князь (відав судом і обороною міста). Посадники були у кожному місті, крім того, де перебував сам князь.
- Послух — свідок, ставленик таємний.
- Прісно — завжди.
- Сарацпи — кочове плем'я Аравії, пізніше араби і мусульмани взагалі.
- Сварог — вогонь на небі (сонце) називався сином Сварога, а Сварог — охоронцем шлюбу.
- Свічадо — дзеркало.
- Седмиця — тиждень.
- Смерди — за одними даними — населення взагалі, крім князя, за іншими — сільське населення.
- Соліда — візантійська монета.
- Стенутися — побігти з поля бою, завагатися.
- Стольник — спочатку був слугою за княжим столом, потім виконував дипломатичні доручення.
- Стрибог — бог вітру; вітри — внуки Стрибожі.
- Терхан — военачальник, командир великого загону.
- Тисяцький — начальник земського ополчення (як правило, округи).
- Тула — сагайдак, чохол для стріл.
- Тудля — верхня частина шапки без хутряного околиша.
- Туніка — верхній одяг князів та східних імператорів. Тунікою називали і нічну сорочку.

У м и к а т и — викрадати дівчину в ніч на Купала.

Х а к а н - б е г — намісник і головнокомандуючий військами у Хозарії.

Х о р с — бог сонця.

Ц у р і П е к — боги вогню.

Ч а у ш і а р — один із найвизначніших сановників у Хозарському каганаті.

Ч е р в л е н и й — червоний.

Ч о р н і — робочий люд міста — ковалі, гончарі тощо.

Я п о н ч и ц я — накидка.

Я т в я з ь к і — литовські.

З М І С Т

З почуттям особистої
відповідальності.

Петро Кононенко 3

Сіверяни. *Р о м а н* 9

Найвищий закон. *Р о м а н* 215

Словник до роману
«Сіверяни» 546

ДМИТРИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ МИЩЕНКО

**Избранные произведения
в двух томах**

Том первый

СИВЕРЯНЕ. ВЫСШИЙ ЗАКОН

Романы

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор *Р. К. Каруцьяк*

Художник *Б. Й. Бродський*

Художній редактор *С. П. Савицький*

Технічні редактори *О. Г. Тализіна,*

Б. С. Грінберг

Коректор *Ю. А. Мороз*

Інформ. бланк № 1330.

Здано до складання 19.05.80.

Підписано до друку 11.12.80. БФ 30472.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 28,98+1 вкл. Обл.-вид. арк. 31,729.

Тираж 65 000. Зам. 1033. Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці
республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
252054, Київ, вул. Воровського, 24.